“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 4 (75)-2024

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV **(baş redaktorun müavini)**
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., dos. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., dos. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ.
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA, İNNOVASİYA AMİLLƏRİ

Javid Parviz oglu Safarov
Sustainable development and financial crisis: concepts, classification and types 5
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.05

Lalə Əbdülrəhim qızı ŞAHBAZOVA
Azərbaycanda bankların kredit portfelinin şaxələndirilməsi yolları 16
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.07

İlham Siracəddin oğlu CABBARLI
Qlobal iqlim öhdəlikləri kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların artırılmasının strateji istiqamətləri.....24
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.08

Rahib Nadir oğlu KAZIMOV
Vergi auditi: məqsədi, funksiyaları və inkişaf perspektivləri.....31
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.09

Rafiq Məcid oğlu RZAYEV
Kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf aspektləri.....41
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.011

Nərmin Qabil qızı MİRZƏZADƏ
Təşkilatların strateji potensialının təhlilinin əsasları 51
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.113

Pərvin Elman qızı MUXTAROVA, Səkinə Etibar qızı MƏHƏRRƏMOVA, Firuzə Aftandil qızı MƏMMƏDOVA
Birbaşa xarici investisiyaların dinamikaları: investisiya strategiyalarının inkişafında yeni yanaşmalar 59
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.015

II BÖLMƏ.
AQRAR SAHƏYƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azər Ağazeynal oğlu QURBANZADƏ
Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinin əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu.....66
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.020

Xəyyam Natiq oğlu CAVADZADƏ
Azərbaycan Respublikasında aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri.....74
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.021

Mehriban Cabir qızı HƏSƏNOVA
Azərbaycanda aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri.....82
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.024

Natiq Sərhad oğlu MİRZƏYEV
Aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq sistemində inteqrasiya prosesinin inkişafı 91
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.026

III BÖLMƏ.
ENERJİ SEKTORUNUN İNKİŞAFI, İXRACIN TƏŞVİQİ, QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT DƏSTƏYİ

Nicat Zaur oğlu ƏBDÜRƏHMANOV
Enerji sektorunun liberallaşması və bazar modelinin yaradılması məsələləri.....99
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.027

Sevda Məzahim qızı SÜLEYMANLI
Daxili bazarın məişət əşyaları ilə təchiz edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi 106
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.029

Ramil Əlöysəd oğlu ƏSGƏROV
Müasir şəraitdə ixracın təşviqi siyasətinə təsir edən qlobal amillər 113
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.031

Zümrüd Cümşüd qızı NƏSİBOVA
Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafında dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətləri ..121
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.033

IV BÖLMƏ.
HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. AZƏRBAYCANDA KLASTERLƏŞMƏNİN ROLU

Jalə Rəhman qızı ƏLİYEVA
Həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən indekslər 128
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.036

Münəvvər Vüqar qızı HƏSƏNLİ
Azərbaycanda təhsilin inkişafında klasterlərin rolu 137
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.038

Nahid Nazim oğlu ALMASOV
Təhsil layihələrinin idarə edilməsində müasir yanaşmalar.....144
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.041

Mehriban Ağasəf qızı İMRANOVA
Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda klasterləşdirmənin perspektivləri barədə 152
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.042

V BÖLMƏ.
TURİZM, NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI, RƏQƏMSALLAŞMA

Анар Али оглы АЗИЗОВ
Транспортное обслуживание туристов в Азербайджане 160
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.045

Günay Cahangir qızı ƏSƏDOVA
Otel biznesində idarəetmə uçotunun xüsusiyyətləri 170
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.047

Taley Vidadi oğlu AĞAZADƏ
Rəqəmsal innovasiyaların Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafına təsiri.....177
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.049

Şirin Cavanşir qızı RAMAZANOVA
Rəqəmsallaşma şəraitində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin elmi -nəzəri aspektləri 187
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.054

Yusif İsrafil oğlu İSMAYILZADƏ
Azərbaycanda xidmət sektorunun perspektiv inkişafının prioritetləri.....194
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.056

Şamil Eldar oğlu ƏZİZOV
Bir kəmər, bir yol ölkələrinin nəqliyyat və enerjiötürmə infrastrukturu, ticarət şəraitinin cari vəziyyəti və dəyişmə meyilləri 204
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.058

VI BÖLMƏ.
YAŞIL UÇOT ANLAYIŞI, COP-29 KONTEKSTİNDƏ QEYRİ-TARİF QAYDALARI, GƏMİ TƏMİRİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Hafizə Hüseyn qızı HACIYEVA
Yaşıl uçot anlayışı və uzunmüddətli aktivlərin yaşıl uçotda rolunun əsasları.....214
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.060

Vahid Canpolad oğlu QULİYEV, Zəhra İsa qızı SƏMƏDOVA
COP-29 kontekstində qeyri-tarif qaydalarının iqtisadi inkişafa təsiri 221
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.065

Mirvari Bəylər qızı MƏMMƏDOVA, Qalib Bəhram oğlu HACIYEV
Gəmi təmiri müəssisələrinin növləri və onların inkişaf problemləri 228
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.068

I BÖLMƏ.
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA, İNNOVASİYA AMİLLƏRİ

UOT 336

Javid Parviz oglu Safarov
Baku State University
PhD in "World Economy"
Email: javid.safarov@yahoo.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.05

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND FINANCIAL CRISIS: CONCEPTS, CLASSIFICATION AND TYPES

Summary

This article examines the research on sustainable development and its relation with financial crises by indicating a particular emphasis on three areas. To begin with, what are the primary causes of financial crises? Many theories about the origins of financial crises emphasize the significance of abrupt changes in the credit and asset markets; therefore, the paper provides a brief overview of theoretical and empirical research on changes in these markets related to financial crises.

What are the main categories of financial crises, secondly? The article gives a survey of the literature that aims to identify these occurrences and focuses on the primary theoretical and empirical causes of four types of financial crises: banking crises, sudden halt, debt crises, and currency crises. Third, how crises affect real and financial sectors and sustainable development in general. A synopsis of the key takeaways from the literature and suggestions for further research are included at the end.

Key words: Tobin's tax, exchange rate pegs, currency crisis, national currency, crisis situation, sharp reduction.

Introduction

With increasing globalization in financial markets, international capital has become completely mobile and short-term capital - highly unstable. The potential for speculation has increased enormously. An open economy under globalization brings to rapid market changes that lack friction.

Such an economic system can become unstable in a similar way to dynamic mechanical systems, as shown in the following example. In the 19th century, wheel bearings greatly improved by reducing friction.

During such technological advancement, steam engines exhibited unstable centrifugal force control behavior, which prevented the smooth transfer of power to the wheels. The only way to fix this is to reintroduce friction into the wheel bearings. This conclusion usually applies to dynamic systems and shows that a minimum of friction is necessary to ensure stability.

To reintroduce friction into the globalized economic system, one might consider imposing a capital import tax, such as has been the case in Chile for many years, using capital controls, or imposing a foreign exchange transaction tax (Tobin tax), thereby throwing sand in the wheels of super-efficient financial markets, as Tobin puts it.

The amounts of all foreign exchange transactions must apply **Tobin's tax** [1, p. 103-112] at a low but fixed percentage. All types of transactions and all countries should be subject to the same

rate. Reaching an international agreement on this issue will be difficult, making it appear impossible to levy such a tax in the near future.

Malaysia and Russia have reintroduced capital controls, which could help protect countries from huge capital outflows in the event of a currency crisis, but countries need to lift them as soon as possible to avoid adversely affecting their competitiveness. [2, p.20]

Local markets should not quickly liberalize without accompanying measures. Creating a good system of supervision of banks, requirements for capital ratios, risk management, and accounting mechanisms is enough. Introduce new financial institutions or reform existing ones.

The government should not allow local firms and banks to borrow foreign money without permission. Currency crises often occur due to high external debt of domestic enterprises, leading to the depletion of foreign exchange reserves of central banks [3, p. 24–36].

Reduce implicit guarantees that create moral hazard, but do not eliminate them. Private (domestic and foreign) creditors should not rely on the government or indirectly on international rescue programs rescuing them, but should bear the risk (collateral) themselves in the event of a crisis. . Foreign banks would then have to extend their loans (roll over) to domestic debtors.

Under no circumstances should anyone defend a national currency peg. It would have been desirable to have some exchange rate flexibility at an earlier stage in order to avoid a currency crisis. It also depends on investors who may get scared and exchange domestic currency for foreign currency. The peg not existing would result in mild currency crises, but it would also prevent the achievement of the positive effects of the peg, such as stabilizing the economy in the case of high inflation or promoting economic growth.

However, there are different forms of exchange rate pegs there. For example, creeping binding [4, p. 1-88], used in Latin America (Brazil and Mexico), allowed mini-devaluations for countries to cope with inflationary pressures, thereby reducing the likelihood of currency attacks.

We have to stress that both national economic prosperity and sustainable development depend on stable international systems.

Shocks and financial crises make hunger and poverty worse while obstructing the accomplishment of societal objectives. Spending on social safety, health, education, and other essentials may be constrained by high debt payment costs. In order to mobilize domestic public resources to pay for public goods and services, sustained economic growth is also essential. Mobilizing domestic resources to deter tax evasion also requires effective international tax cooperation.

However taking in account the state of human nature, and despite the preventive measures taken, crises cannot completely disappear out at all times.

Classification of crises

There are several types of crises in the development of crises in the economy in modern literature. [5, p. 682-692] It is not surprising that there is large-scale mismanagement of the financial system. This makes it difficult to transform savings into investments and spread risks. It defined as a financial crisis.

Financial crises, depending on the nature, causes and consequences of disasters, divide into currency, debt, and banking crises. One should especially note that one type of crisis often accompanies another one. Modern literature calls it a complex crisis. The simultaneous impact of currency and banking crises often characterizes complex crises.

Let us look at each type of crisis separately to learn more about each of them.

Currency crises.

From 1972 to 2002, the world experienced 169 currency crises in 56 countries. Currency crisis in 2001–2002 covered both developed and developing countries. The most significant ones may seem to be the crises in Argentina and Turkey. Almost every country seemed gripped by this crisis.

Economists define the essence of the currency crisis differently. The most famous of them is the canonical model of P. Krugman. [6, p. 345-387]. It proposes a classic mechanism of a currency crisis, the most important elements of which are the depletion of foreign exchange reserves, a

speculative attack and a currency collapse.

Other scientists, as J. Frankel and E. Rose, have a slightly different opinion. By their definition, a currency crisis is only a currency collapse. İt implies a drop in the nominal exchange rate of the national currency by at least 25–30%. This approach considers the relationship between supply and demand in the domestic foreign exchange market as the cause of a currency crisis. It is followed by a sharp reduction in the country's foreign exchange reserves (or without it), and provokes a speculative attack on the achieved level of the nominal exchange rate, followed by a currency collapse. [7, 177 - 192]

Eichengreen, A. Rose and K. Wiplosz, G. Kaminski and K. Reinhart, J. Sachs, A. Thornell and A. Velasco also used an alternative approach to identify episodes of currency crises.

According to these analysts, speculation in the national currency may be associated with rising interest rates and the sale of gold reserves.

Authorities use currency devaluation as a transition to a floating exchange rate or fixing exchange rates at a lower level as a last resort.

Various institutional and economic factors influence the likelihood of currency crises. Researchers such as Pattama Shimpali and Janice Boucher Breuer also included corruption, a fixed exchange rate regime, distrust of government, and ineffective law and order among such factors. [8, p. 227-242]. In their opinion, this also includes insufficient control of capital flows, dependence of the central bank, lack of financial liberalization and civil rights, the quality of the bureaucracy, the presence of external or internal conflicts, the activities of institutional institutions and their formation of market expectations.

Currency crises often have the ability to "infect" the economies of other countries. Declines in global aggregate demand or significant changes in commodity prices, fluctuations in exchange rates between major currencies, and strong trade links between countries are the main causes of such chain reactions. [9, p. 40 – 50] Speculative attacks on one currency cause it to depreciate. This, in turn, increases the competitiveness of exports and creates a trade deficit for the country's competitor. As a result, the foreign exchange reserves of the competitor country highly depleted.

Another reason for chain currency crises is the financial dependence of countries. This mechanism occurs when investors, wanting to reduce financial risks arising from various economic shocks in one country, begin to review and adjust their portfolios. If financial markets in a group of countries are closely interconnected, then investors are unlikely to invest in financial instruments of all countries in the group. Therefore, a crisis in one country will increase the likelihood of a crisis in other countries.

In recent decades, currency crises accompanied with a significant decline in economic activity. A large number of theories attribute such declines to problems in firms' balance sheets. Moreover, these firms take out loans in foreign currency, and when the national currency depreciates, they experience a lack of equity capital.

A consequence of a currency crisis is a situation where foreign lenders are reluctant to provide additional loans. In such cases, they significantly increase the risk premium. Firms forced to look for other financing options, as opposed to foreign loans.

Debt crises

The debt crisis is the next type of crisis. [10, p. 472] When determining the essence of external debt crises, a unified approach is used. The relationship between the debt crisis and the amount of external debt forms the basis of this approach. According to the definition of Detragiache E. and Spilimbergo A., a debt crisis occurs when a country has external debt to commercial creditors in amount of more than 5% of the total debt. [11, p. 47].

It is also possible if the country has announced a commercial loan restructuring. This definition applies to both the public and private sectors. The official creditors did not avert emerging crises that required immediate financial support.

Rating agencies (for example, Standard & Poor's) are a more reliable source of information by

which to judge whether a country is in a debt crisis. They determine a government's probability of default by estimating its current foreign debt. Then, based on this information, they provide an appropriate rating for each individual state.

According to the approach of Ciarlone A. and Trebeschi G., a debt crisis occurs when one or more of the following conditions are there. [12, 1777-1803]. These conditions are:

1) The country has officially declared a moratorium on external debt payments;

2) The country has not paid interest or part of the principal debt on external obligations to official (state) and commercial creditors;

3) The country has accumulated interest and/or principal debt on external obligations to official and commercial creditors, calculated at the end of the current year, which generally amounts to more than 5% of the total external debt;

4) The country has signed debt-restructuring documents with official and/or commercial creditors;

5) The country received a large assistance package from the IMF, the size of which exceeds 100% of the quota (Ciarlone A.and Trebeschi G).

Depending on the fulfillment or non-fulfillment of these conditions, Ciarlone A., Trebeschi G. identified episodes of debt crises in developing countries.

In addition, Ciarlone A. and Trebeschi G. have identified a number of indicators by which we can determine the limits of a country's external independence or its ability to influence the country's exchange rate, as well as the likelihood that the country will fall into a debt crisis or not. These indicators include:

- The ratio of the amount of interest that the state must pay on external debt to international reserves (the higher it is, the higher the likelihood of a crisis);
- The ratio of total external and short-term debt to the state's GDP (the higher the external debt, the more difficult it will be to get out of the crisis);
- The ratio of international reserves to total external debt (the higher the international reserves, the more protected the country is from crisis situations);
- Volume of exports (increasing exports reduces the likelihood of a debt crisis, which allows the country to have additional foreign currency, which allows it to reduce external debt);
- The degree of openness of the country to international trade (countries that have extensive trade ties with various countries around the world are less likely to enter into a debt crisis).

Banking crises

The third type of financial crisis is a banking crisis. [13, p. 110-120]

The concept defines a banking crisis ambiguously. Researchers use it depending on the direction of the research, the nature of the crisis factors being analyzed, etc. According to Bartholomew P., Mote L., Whalen G. [14, p. 44] A banking crisis is defined as a sudden, usually unexpected, loss of confidence in enterprises in the banking and financial system.

İn addition, this, in turn, affects the entire economic system as a whole. Researchers Caprio G. and Klingbiel D. [15, 110-128] associate the occurrence of crises in the banking system with the complete or partial loss of banks’ net capital because of a sharp increase in the volume of overdue debt.

In accordance with the classification of Caprio G. and Klingbiel D., we can stress three main types of crisis in the banking sector:

− İnsolvency of one or more banks (problems of this kind usually do not have signs of a systemic crisis);

− Hidden disruptions in the functioning of the banking service system;

− A comprehensive crisis of the banking system.

Demirguc-Kunt A., Detragiache E. in their works propose [16, p. 14-21] an alternative way to define a banking crisis. According to them, if at least one of the above conditions is there, the situation of financial instability in the banking sector can be characterized as a complete systemic

crisis of the banking system:

- When the amount of bad loans in the total assets of the banking sector exceeds 10%;
- When expenses on measures aimed at improving the banking situation amount to more than 2% of GDP;
- When this problem of the banking sector arose due to the nationalization of a significant part of the banks;
- When banks experienced massive runs on depositors, emergency deposit freezes were applied, extended bank holidays were declared, or government deposit guarantee mechanisms were introduced. (Demirguc-Kunt A. and Detragiache E.).

Complex crises

Most often, crises are complex in nature - a currency crisis can accompany a debt crisis or a banking crisis. This circumstance confirms the fact that crises are generated by similar causes and have similar consequences.

In the 21st century, currency crises are increasingly accompanied by banking crises. It is a fact that banks are financial intermediaries. Most of their liabilities are formed through short-term deposits and early repayment facilities. And some, also by assets - for medium-term and long-term loans to corporate and private borrowers

This nature of the formation of financial flow leads to insufficiency of the bank's funds if its liabilities exceed the maturity of available assets.

Otherwise, in conditions of liberalization of the financial market and the development of foreign economic relations, the likelihood of a currency crisis increases. This also applies to banking crises.

Increasing government debt has been a defining characteristic of banking crises for more than a century. According to statistics, it increases by 86% on average. As researchers Reinhart and Rogoff note [17, p. 257-279], the reason for this situation may be the fact of a decrease in budget revenues in terms of tax revenues. In some cases (notably Japan in the 1990 s.), this increase in budget deficits may be caused by increased government spending to combat a recession.

Currency and debt crises can be caused by common factors. These factors could be adverse macroeconomic trends, deterioration in external financing conditions (for example, a sudden reduction in capital flows and a sharp increase in their value) or an increase in the risk profile of international investors. With all this, currency and debt crises have their own specific characteristics:

The most significant complex crises are the Great Depression in the United States of 1929–1939 and the currency and banking crisis of 1994–1995. in Mexico, currency and banking crisis of 1997–1998. Another such complex crisis occurred in Southeast Asia, with Thailand, Indonesia, Malaysia and South Korea most affected. Currency and banking crises and default of 2001–2002 in Argentina is also a fairly significant complex crisis. An example of a complex crisis in Russia is the 1998 crisis, which was characterized by the simultaneous manifestation of currency, banking and debt crises.

A more recent, most striking example of the complex nature of crises is the financial and economic crisis that began in 2008 with the collapse of the US mortgage system. This crisis occurred as a result of non-payments on mortgage loans, a decrease in the number of real estate sales, and falling prices for mortgage-backed securities. Afterwards, the crisis spread to the banking sector and spread to other countries, including Europe. [18, p. 1-7]

As a result, the crisis resulted in a sharp decline in production volumes and GDP in many countries. Governments were forced to take urgent measures to stabilize the economic situation. This required additional funding from external sources. Further, in the period from 2007 to 2010. In many countries there has been an increase (adjusted for inflation) in public debt relative to GDP. In countries where there are sovereign debt problems [19, p. 105-117] (Greece, Iceland, Ireland, Portugal, Spain, UK and US) average debt levels rose to around 134%.

At the same time, the significant increase in external debt in Iceland and Ireland was associated not only with the scale of the recession (depression) in these countries, but also with the scale of the build-up of debt before the last banking crisis. This crisis was unprecedented in the long history of financial crises. Even in those countries that did not experience a serious financial crisis, external debt grew by an average of 36% in real terms between 2007 and 2010 [20, p .121-128]

Many countries adopted 'packages' to combat the global economic downturn in 2008–2009, which resulted in increased government spending. The increase in external debt for those countries that were not in a crisis situation (such as Norway, Australia and Chile) may be caused by an increase in world commodity prices. [21, p. 75-81]

Thus, starting from the 18th century, as economies grew and developed, financial crises became one of the main problems of both developed and developing countries.

Factors that can cause a currency crisis

Although the different currency crises in emerging economies depend on specific clusters and evolutions, they are also driven by important common factors. [22, p. 98-115] Some influential determinants that can cause currency attacks are discussed below.

Peg: Many developing countries suffering from economic imbalances such as high inflation or fiscal deficits have decided to peg their currency to a reserve currency as a nominal anchor to stabilize the domestic economy. With fixed exchange rates, a country has an incentive to conduct its economic policy so as not to lose too much of its foreign exchange reserves.

By maintaining the peg, the home country can “inherit” the stability of the reserve currency country and gain investor confidence. Particularly in emerging economies that require large amounts of foreign credit to finance economic growth, a stable exchange rate is a prerequisite for attracting significant capital inflows. [23, p. 472].

While exchange rate risks appear to be addressed by introducing a peg, the risk of a currency attack is magnified in the long term given the fact that capital is highly susceptible to pessimistic expectations. In such situations, investors have an incentive to exchange domestic currency for foreign currency at a given price.

Globalization and capital flows. With the globalization of financial markets, international capital mobility has increased significantly. Financial deregulation, the elimination of capital controls, the liberalization of local markets, and the abundance of derivatives creation have increased competition in the financial industry and reduced transaction costs. Technological improvements in telecommunications and computer facilities have led to a wide financial network. Together with the expansion of trading of foreign shares on various stock exchanges, it has become a global market, allowing financial transactions to be carried out 24 hours a day around the world. [24, p. 682-692]

Emerging economies (especially in East Asia) have enjoyed long periods of high economic growth, fueled by low wages, a skilled workforce, and attractive investment opportunities, especially during the economic downturn in industrialized countries in the 1990s. To attract capital, emerging economies have freed up their financial sectors to facilitate access for foreign investors. Since equity and liability markets in such countries are underdeveloped, capital inflows usually take the form of bank loans.

The lack of effective institutions and supervision of the banking system, as well as the absence of mandatory risk management rules and accounting standards, have increased the risk of financial distress.

Excessive credit creation. Given the peg, strong capital inflows led to a significant accumulation of central bank foreign exchange reserves and an increase in the money supply and domestic credit, although developing countries stabilized monetary and fiscal policies to avoid facing inflation. Domestic firms and banks increasingly demanded foreign currency loans, due to the fact, that foreign currency interest rates were lower than domestic ones and the government had to guarantee the peg. [25, p. 76]

Without taking into account exchange rate risks, the percentage difference looked too high. Thus, the accumulation of short-term external debt can trigger a currency crisis. The need to repay external debt and pay interest will encourage domestic firms to buy foreign currency from the central bank at this peg.

Moral hazard. Excess liquidity provides an incentive for banks to issue easy loans. Implicit government guarantees (including the central bank's lender of last resort function) create moral hazard and adverse selection. When providing loans, banks make large profits in case of positive events, while for negative ones, they can incur large losses. In East Asian countries, for example, domestic banks and firms have significantly increased their exposure to risk, leading to an increase in the number of underperforming investments.

Another source of moral hazard was the expected financial assistance that the IMF (along with other organizations and governments) would provide to countries experiencing currency crises. The expected bailout forced private foreign creditors to accept the growing accumulation of debt by domestic firms and banks.

To reduce moral hazard, implied guarantees should be reduced, while private lenders should be forced to take responsibility and bear their own risks. However, implicit government guarantees should not be completely eliminated to avoid disruption to the financial system that could lead to excessive costs.

Real estate and banking bubbles: In many East Asian countries, domestic credit expansion caused a boom in the real estate sector and stock markets, leading to speculative bubbles. Property price inflation was fueled by booming demand, but prices began to fall when market saturation and pessimistic expectations increased the number of non-performing loans. [26, p. 663-692]

Because bad loans were not repaid and many depositors withdrew their money, banks had to be closed. Bank management finally questions the government's ability to defend the peg. Faced with this situation, the government pursued contractionary monetary policy, which led to an unprecedented rise in interest rates. Even with sharp increases in interest rates, it was impossible to stop capital flight because the risks of devaluation were considered too high. Rising interest rates forced many firms into bankruptcy.

Contagion of Currency Crises: In addition to previous real estate and banking crises, there are many other factors. These factors may contribute to a currency crisis. [27, p. 99-105] These factors include: investor pessimism regarding the country's creditworthiness, high volatility of short-term capital, liberalization of local markets without accompanying regulatory measures and a new institutional structure, the current recession, political unrest, corruption and cronyism. A peg that favors capital inflows at an earlier stage will create an incentive for short-term capital outflows if confidence declines.

Contagion is another important cause of currency crisis. Difficulties or crises in some countries may challenge the economic stability of other countries and regions. The more the number is related to one that suffers from a currency, either through a similar export structure, or through intense mutual trade, the same culture and language, exposure to the same type of external shocks, similar financial market structure, etc., the more susceptible it is to such a crisis.

If some countries devalued their currencies to a large extent, other countries in the region were also forced to devalue so as not to lose competitiveness. Cumulative devaluation (experienced during the East Asian crisis) increased the risk of causing serious damage to international trade, as in the 1930s.

Conclusion

In modern scientific literature, there is no clear understanding the definition of "financial crisis". At the same time, paying tribute to some economists, it should be noted that their works give the most clear and accurate definitions of the categorical apparatus and terminology of the financial crisis.

The causes of financial crises are varied. First, it is untenable macroeconomic policy, weak national financial system, unfavorable external conditions (for example, falling prices for basic goods national exports, or increases in prices of major imports), incorrect exchange rate (usually overvalued) and political instability.

Turning to the definition of a financial crisis, one can convincingly argue that is absent in scientific research by both domestic and foreign authors a unified approach to identifying a clear framework for the emergence and flow of financial instability.

Therefore, the content of the financial crisis consists of the following elements: foreign exchange (leads to the devaluation of national currencies), banking (requires a large state financial support for “shaken” banks), debt (related with the aggravation of the problem of internal or external debt) and stock exchange (significant fall in the market value of securities).

The analysis showed that the debt crisis hit mainly those countries where fiscal policy was too expansionary and trade policy unbalanced, with a clear bias towards exports.

The availability of external credit has enabled many governments to increase spending without introducing new taxes and without resorting to inflation financing.

Empirical studies have confirmed a strong relationship between inflated exchange rates and capital flight. Research has shown that debt states of Venezuela, Argentina and Mexico is explained by capital flight. In Argentina and Mexico, more than 60% of external debt is due to the same factor. Consequences mass flight of international creditors, provoked by loss of confidence, are much more serious than the curtailment of operations by national creditors (example: Russia after August 1998).

The debt crisis turned out to be a disaster for debtor countries, and for banking institutions that borrowed money. Therefore, in the early 80s, commercial banks, which in the previous decade carried out extensive lending, found themselves in a very difficult situation. When in the early 80s, the debt crisis broke out, then, first, the financial system was on the verge of collapse. Over many of the biggest global commercial banks were facing the threat of insolvency.

Most major crises in financial history were the result of speculative operations, which were characterized first by euphoria and then financial confusion of banks, and were themselves the product of significant external changes in relation to banks that changed the expectations, prospects and behavior of banks.

Euphoria as the first stage of financial speculation was characterized by loss of contacts economic entities with reality, as well as the presence of collective phenomena psychosis. Directly transforming the banking crisis into a “twins” crisis occurs in two stages.

First, due to the financial liberalization of the movement capital into the country, the number of borrowers increases sharply, which accompanied by an increase unsecured loans. Lack of proper experience of bank employees, availability prudential management systems, increasing the percentage of financial leverage in corporate sector - all this creates the appearance of weakness of the credit system state and inability to maintain the exchange rate of the national currency for a certain level

As a result, the second stage of the double crisis begins, when investors are already psychologically inclined to launch a speculative attack on the country’s currency, waiting only for a reason, which can be any event.

As global experience shows, to overcome the systemic banking crisis government participation is necessary in the restructuring of the banking system, to the implementation of which requires significant funds from the budget and government off-budget funds.

Recently, many experts associate banking crises with the processes financial globalization Interest rates, exchange rates and stock prices in different countries turn out to be closely interdependent, and global financial markets have a tremendous impact on economic conditions around the world. Financial crises of the 1980s and 1990s were affected by a global (world) infection, i.e. when a crisis hits one country; it usually spreads and infects many other countries.

Crises have demonstrated that, along with significant benefits, globalization brings risks. Despite periodic crises, the development of world capital markets is proceeding at such a pace that they can already be considered truly global.

The final lesson be learned from the experience of developing countries is that even apparently healthy economies are vulnerable to the effects of crises of confidence arising from events anywhere in the world: this domino effect is called "contagion" in economics.

The optimal architecture of the global financial system should minimum meet three fundamental requirements: not to infringe on national sovereignty; ensure regulation and supervision of financial markets and risk mitigation; make it profitable to participate in transactions on global financial markets.

This study specifically looks at how financial crises affect poverty metrics in regard to achieving the Sustainable Development Goals. Financial crises significantly improve the pressures and mechanisms that maintain poverty while having a major detrimental impact on people's livelihoods, particularly in low-income nations. We must address the issue of poverty holistically and comprehensively if we are to achieve the goal of abolishing it.

LITERATURE

1. Seda Sonmez. Tobin Tax: Arguments and Current Derivative Studies April 2015 // Studies in Business and Economics 10(1), – DOI: 10. 1515, – 2015. cilt.10, sa.1, – pp. 103-112.
2. Sergey Kokovin, Increasing returns, monopolistic competition, and international trade: Revisiting gains from trade // Sergey Kokovin, Pavel Molchanov, Igor Bykadorov, Increasing returns, monopolistic competition, and international trade: Revisiting gains from trade, Journal of International Economics, 2022 - Volume 137, 103595, p. 20.
3. Сафронова В.В., Финансовая устойчивость банков в условиях кризиса // Журнал Финансы и кредит, - Банковская деятельность, 2016, 20, с. 24–36
4. Киюцевская, А.М., Моргунов, В.И., Трунин, П.В., Особенности курсовой политики в рамках режима плавающего валютного курса в развивающихся странах, Российская Академия Народного хозяйства и Государственной Службы при Президенте Российской Федерации // – Москва, – 2017. – с. 1-88.
5. Углицких О.Н., Механизм возникновения финансовых пузырей // Углицких О.Н., Клишина Ю. Е., Горбова Е. А., Возникновения Финансовых пузырей, Журнал Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, Москва, 2022, №8, с. 66
6. Suntsova, A. To the aspects of avia-business in Ukraine in global aviamarket / A. Suntsova // Harvard Business Review. — 2017. — Vol. 1124. — pp. 345—387
7. Murat Pütün, The Theories Of Optimum Currency Area: A Critical Review // Murat Pütün, The Theories Of Optimum Currency Area: A Critical Review, - Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, Volume: 23 Issue: 1, s. 177 - 192,
8. Breuer, Janice Boucher & McDermott, John, Economic depression in the world // Journal of Macroeconomics, Elsevier, – 2013. vol. 38 (PB), – pp. 227 - 242.
9. Федорова, Е.А., Андреева, О.А., Финансовый, банковский, долговой и валютный кризисы: особенности протекания в развитых и развивающихся странах // Финансы и кредит, – 2014. № 45 (525), с. 40 – 50
10. Peña, Guillermo, The determinants of banking crises: Further evidence // Peña, Guillermo, The determinants of banking crises: Further evidence, - March 2016, MPRA Paper No. 70093, p. 14.
11. Tobias Adrian, Market Liquidity after the Financial Crisis // Tobias Adrian, Michael Fleming, Or Shachar, and Erik Vogt, Market Liquidity after the Financial Crisis, Federal Reserve Bank of New York Staff Reports, no. 796 October 2016; revised June 2017, JEL classification: G12, G21, G28, p. 47

12. Allaj, Erindi & Sanfelici, Simona, Early Warning Systems for identifying financial instability // International Journal of Forecasting, 2023, - Volume 39, Issue 4, October–December 2023, Pages 1777-1803
13. Ниязбекова, Ш.У., Космагамбетова, С.Т. Мировые банковские кризисы причины, факторы и последствия // Вестник Финансового Университета, – 2014. №1, – с. 110-120
14. Gianni De Nicolo, Bank Consolidation, Internationalization, and Conglomeration: Trends and Implications for Financial Risk // Gianni De Nicolo; Mary G Zephirin; Philip F. Bartholomew; Jahanara Zaman, - IMF Working Papers, July 1, 2003, Working Paper No: 2003/158, p. 44.
15. Saibal Ghosh, Bad luck, Bad policy or Bad banking? Understanding the financial management behavior of MENA banks // Saibal Ghosh, Bad luck, Bad policy or Bad banking? Understanding the financial management behavior of MENA banks, - Journal of Multinational Financial Management, Volumes 47–48, December 2018, Pages 110-128.
16. Исакова, Н.Ю., Юзвович, Л.И. Глобализация экономики как движущий процесс интеграции капитала мировых финансовых рынков // журнал Финансы и кредит, – 2013, 43 (523), с. 14-21
17. Thomas Herndon, Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff // Thomas Herndon, Michael Ash and Robert Pollin, - 2014, Cambridge Journal of Economics Vol. 38, No. 2 (March 2014), pp. 257-279 (23 pages)
18. Янченко Е.В., Управление развитием социально-трудовых отношений: теоретико-методические основы, Вестник Томского Государственного Университета. Экономика. 2014. № 1. с. 66-79
19. Звонова, Е.А. Современные проблемы государственных долгов и суверенных дефолтов в странах Евросоюза // Журнал Финансы: Теория и Практика – 2016, том 20, № 4, с. 105-117
20. Marković, Milan. Domestic and External Factors of Currency Crisis // Facta Universitatis Series: Economics and Organization, – 2015, Vol. 12, No 2, – pp. 121-128.
21. Балюк, И.А. О проблеме роста внешней задолженности в условиях глобализации мировой экономики // Финансовый журнал, – 2016. № 5 (33), – с. 75-81.
22. Буторина, О.В. Причины и последствия кризиса в зоне евро // Воп¬ро¬сы экономики, – 2014. № 12, – с. 98-115
23. Ray, D. Big Debt Crises / ISBN-13: 9780578565651, Publisher: Bridgewater, Publication date: – 08/04/2020, – 472 pages
24. Митрофанова Т. Л. Модели анализа и прогнозирования финансовых кризисов / Т. Л. Митрофанова, А. А. Трофимов // XII Международная конференция «Российские регионы в фокусе перемен». Екатеринбург, 16-18 ноября 2017 г. : сборник докладов. — Екатеринбург : Издательство УМЦ УПИ, 2018. — Ч. 2. — С. 682-692.
25. Леиашвили, П. Правда и ложь о банках, деньгах и кредите /П.Леиашвили, – Тбилиси. Изд-во СИАХЛЕ, – 2017, – 76 с.
26. 26.. Yongheng Deng, One fundamental and two taxes: When does a Tobin tax reduce financial price volatility? // Yongheng Deng, Xin Liu, Shang-Jin Wei, One fundamental and two taxes: When does a Tobin tax reduce financial price volatility?, Journal of Financial Economics, 2018 - Volume 130, Issue 3, Pages 663-692
27. Рассказов, В.Е. Эволюция Эффекта Финансового Заражения В Еврозоне в Период Долгового Кризиса // Финансы: Теория и Практика, – 2016. Том 20, № 2, – с. 99-105.

Cavid Pərviz oğlu Səfərov
Bakı Dövlət Universitetinin
"Dünya iqtisadiyyatı" kafedrasının doktorantı
Email: javid.safarov@yahoo.com

Dayanıqlı inkişaf və maliyyə böhranı: anlayışlar, təsnifat və növləri

Xülasə

Bu məqalədə dayanıqlı inkişafa dair araşdırmalar və onun maliyyə böhranları ilə əlaqəsi üç sahəyə xüsusi diqqət yetirməklə araşdırılır. İlk öncə, maliyyə böhranlarının əsas səbəbləri nələrdir? Maliyyə böhranlarının mənşəyi haqqında bir çox nəzəriyyələr kredit və aktiv bazarlarında kəskin dəyişikliklərin vacibliyini vurğulayır. Buna görə də, bu məqalədə maliyyə böhranları ilə bağlı uyğun bazarlarda dəyişikliklərin nəzəri və empirik tədqiqatlarının qısa icmalı verilir.

İkincisi, maliyyə böhranlarının əsas kateqoriyaları hansılardır? Məqalədə bu hadisələri müəyyən etmək üçün ədəbiyyat nəzərdən keçirilir və dörd növ maliyyə böhranının əsas nəzəri və empirik səbəblərinə diqqət yetirilir: bank böhranları, qəfil dayanmalar, borc böhranları və valyuta böhranları. Üçüncüsü, böhranlar real və maliyyə sektorlarına və ümumilikdə davamlı inkişafa necə təsir edir? Ədəbiyyatdan əldə edilən əsas nəticələrin xülasəsi və gələcək tədqiqatlar üçün təkliflər ilə başa çatır.

Açar sözlər: Tobin vergisi, məzənnə bağlılığı, valyuta böhranı, milli valyuta, böhran vəziyyəti, kəskin eniş.

Джавид Парвиз оглы Сафаров
Докторант кафедры «Мировая экономика»
Бакинского Государственного Университета
Email: javid.safarov@yahoo.com

Устойчивое развитие и финансовый кризис: понятия, классификация и виды

Резюме

В данной статье рассматриваются исследования устойчивого развития и их связь с финансовыми кризисами, уделяя особое внимание трем областям. Для начала, каковы основные причины финансовых кризисов? Многие теории о происхождении финансовых кризисов подчеркивают значение резких изменений на рынках кредитов и активов; поэтому в статье представлен краткий обзор теоретических и эмпирических исследований изменений на этих рынках, связанных с финансовыми кризисами.

Во-вторых, каковы основные категории финансовых кризисов? В статье дается обзор литературы, целью которого является выявление этих явлений и основное внимание уделяется основным теоретическим и эмпирическим причинам четырех типов финансовых кризисов: банковских кризисов, внезапной остановки, долговых кризисов и валютных кризисов. В-третьих, как кризисы влияют на реальный и финансовый секторы и на устойчивое развитие в целом. В этой статье кратко рассматриваются краткосрочные и среднесрочные последствия кризисов для реальной экономики и финансового сектора. В конце приведены краткий обзор основных выводов из литературы и предложения для дальнейших исследований.

Ключевые слова: налог Тобина, привязка обменного курса, валютный кризис, национальная валюта, кризисная ситуация, резкое снижение

UOT 336.71:336.77

Lalə Əbdülrəhim qızı ŞAHBAZOVA,
Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı,
Azərbaycan Respublikası,
E-mail: shahbazova1995@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.07

AZƏRBAYCANDA BANKLARIN KREDİT PORTFELİNİN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda bankların kredit portfelinin şaxələndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla bərabər, Azərbaycanda bankların kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması problemləri üzrə elmi əsərlərə və analitik materiallara istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti alınmış elmi nəticələrdən hazırkı dövrdə bankların kredit portfelinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və daha səmərəli kredit portfeli mexanizmlərinin hazırlanması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticələri nöqteyi-nəzərindən qeyd etmək olar ki, alınmış nəticələr qlobal çağırışlar dövründə bankların kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi və kredit portfelinin mövcud strukturunun şaxələndirilməsi baxımından daha səmərəli tədbirlərin və mexanizmlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından, qeyd etmək lazımdır ki, mühüm elmi yenilik kimi yeni şəraitdə bankların kredit portfelinin şaxələndirilməsinin qaçılmaz bir proses olduğunun əsaslandırılmasıdır. Bununla bağlı olaraq, bankların kredit siyasətindəki çatışmazlıqlar və kredit portfelinin şaxələndirilməsi problemləri araşdırılmış və açıqlanmışdır. Müasir dövrdə kredit portfelinin problemlərinə kompleks və sistemli yanaşmanın vacibliyi ön plana çəkilmişdir. Qlobal transformasiyalar və yeni çağırışlar şəraitində Azərbaycanın banklarında kredit portfelinin şaxələndirilməsi istiqamətlərində tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, banklar, bank krediti, kredit portfeli, kredit portfelinin şaxələndirilməsi, kredit portfelinin problemləri.

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycanda bankların uğurlu fəaliyyəti düzgün formalaşmış kredit siyasətindən önəmli dərəcədə asılıdır, çünki bankın kredit portfelinin məqbul keyfiyyətinin təmin edilməsi və kreditin qaytarılması onun kreditləşdirmə nəticələrinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir. Müasir bankın kredit portfelinin keyfiyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması, artan kreditləşdirmə həcmi kontekstində onun kredit fəaliyyətinin keyfiyyətini yüksəltməyin yollarından biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı şəraitində mükəmməl formalaşmış optimal kredit portfeli və risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması əsas şərtlərdəndir. Bu yollarla bankların kreditləşdirmə fəaliyyətini aktivləşdirmək mümkündür. Bankların kreditləşmə fəaliyyətini aktivləşdirmək məqsədilə, ilk öncə, tövsiyə olunur: banklar üçün vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsi, məcburi ehtiyatlar üzrə siyasətə dəyişikliklərin edilməsi; real sektora kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərin yenidən maliyyələşdirilməsi təcrübəsinin inkişafı; bank kreditləşdirilməsinin stimullaşdırılması strategiyasının reallaşdırılması çərçivəsində bank fəaliyyətinin risklərinin azaldılması; bank kreditlərinə tələbatın artırılması məqsədilə şəraitin təmin edilməsi mexanizminin hazırlanması və tətbiqi və s. [5, s.21].

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında bankların kredit fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır. Bu, əsasən ölkədə makroiqtisadi vəziyyət nəticəsində bankların resurs bazasının artması, kredit bazarı-

nın inkişafı, sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması, kiçik və orta biznesin tamhüquqlu subyekt bazarı kimi fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bank fəaliyyəti müxtəlif risk növləri ilə xarakterizə olunur ki, bunlardan biri kredit riskidir. Kredit riski artan kredit həcmləri şəraitində öhdəliklərin ödənilməməsi ilə əlaqədardır, sistemli önəm daşıyır və digər risklərə səbəb olur. Bu risk növü kreditin tam və ya qismən qaytarılmaması və ya kreditin ödənilməsinin təxirə salınması şəklində özünü göstərir.

Bankların kredit portfelinin şaxələndirilməsi problemlərinin tədqiqi

Qeyd edək ki, verilmiş kreditlərin qaytarılmaması və ya vaxtında ödənilməməsi və faizlərin ödənilməməsi səbəbindən bankların kredit fəaliyyətində qeyri-müəyyənlik səviyyəsi xeyli dərəcədə artır, yəni kredit riski artır. Kredit portfelinin riskinin qarşısını almaq üçün lazımdır: kreditləşmə şərtlərinin təhlili; borcalanların diqqətlə seçilməsi; borcalanların maliyyə vəziyyətinə, onların krediti ödəmək qabiliyyətinə (istəklərinə) daim nəzarət. Bütün bu tələblər yerinə yetirildikdə, bank əməliyyatı, yəni kreditləşmə uğurla reallaşdırılır.

Kredit riski bu və ya digər dərəcədə kredit kapitalı bazarında daimi dövriyyəyə malik olduğuna görə hər hansı bank təşkilatına və bank olmayan kredit təşkilatına xasdır. Kommersiya bankında kredit riskləri ilə uğurlu iş bir çox amillərdən asılıdır: düzgün tərtib edilmiş kredit siyasəti, borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları, mümkün kredit itkiləri üçün məcburi ehtiyatların formalaşdırılması tələblərinə uyğunluq, habelə kredit portfelinin diversifikasiyası. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit riskinin səviyyəsi kredit verən təşkilatlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bir tərəfdən istehlak kreditləşməsinin artımı kredit portfelinin diversifikasiyasına imkan verir, digər tərəfdən isə bank üçün əlavə təhlükələr yaradır, çünki istehlak kreditlərində vaxtı keçmiş kreditlərin səviyyəsi korporativ kreditləşmə ilə müqayisədə xeyli yüksək olur. Bu onunla bağlıdır ki, istehlak kreditlərinin əsas girov mənbəyi vətəndaşların likvid olmayan şəxsi əmlakıdır və buna görə satışı çətinləşir. Bundan əlavə, borcalanların müflisləşməsi ilə bağlı qanunvericilik bazası olmadığı halda, bankın borcunu ödəməyənlərlə məşğul olması və müvafiq olaraq borcun tənzimlənməsi prosedurunu təmin etmək çətindir. Beləliklə, kreditləşmənin payının artması bankın kredit riski səviyyəsinin artmasına səbəb olur [9, s.49]. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Mərkəzi Bankının idarə heyətinin kredit riskləri ilə bağlı müvafiq qərarı da vardır ki, həmin qərarda borcalan və ya borcalan qrupları üçün kredit risklərinin maksumum miqdarı ilə bağlı tələblər müəyyənləşdirilmişdir [4].

Kredit riski anlayışı kredit portfelinin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır və həmin portfelin formalaşdırılması kredit təşkilatlarının fəaliyyətində əsas elementlərdən biridir. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi, onların bazarda sabit mövqeyi və işgüzar nüfuzu kredit portfelinin keyfiyyətindən və strukturundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bank təşkilatı fiziki və hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi üçün öz kredit portfelini yaradır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti kredit portfelinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi prosesində onun tərkib hissələrinin təsnifləşdirilməsində yeganə meyar kimi yalnız kredit riskinə istinad edirlər. Kredit portfelinin mahiyyətini ən dəqiq başa düşmək üçün ona birbaşa təsir edə biləcək bir sıra amillərə, yəni kredit portfelinin likvidlik dərəcəsinə və gəlirlilik səviyyəsinə diqqət yetirməyə dəyər. Xarici iqtisadi ədəbiyyatda verilən kreditlərin strukturunun və keyfiyyətinin xüsusiyyətləri müəyyən meyarlar əsasında, qarşıya qoyulmuş idarəetmə məqsədi əsasında təsnifləşdirilən kredit portfeli kimi nəzərdən keçirilir. Yəni xarici iqtisadçılar kredit portfellərinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində kredit idarəçiliyinin bir sıra komponentlərini daxil edirlər.

Kredit portfeli təkcə ən böyük aktiv və əsas gəlir mənbəyi deyil, habelə istənilən bankın sabitliyi və təhlükəsizliyi üçün ən böyük risk mənbələrindən biri hesab olunur. Qeyd edək ki, kredit portfelinin keyfiyyət göstəricisinin səviyyəsi kredit riskinin səviyyəsi ilə tərs mütənasibdir, yəni kreditin keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa, onun ödənilməməsi və ya gecikdirilməsi ehtimalı bir o qədər azdır [10, s. 167]. Odur ki, kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruri şərtdir ki, bunun üçün risklərin minimallaşdırılması tələb olunur. Bankda kredit risklərinin minimuma endirilməsinin əsas üsullarından biri kredit portfelinin diversifikasiyasıdır. Bu metod tənzimləmə üsulu kimi

müxtəlif kateqoriyalı borcalanlara kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərə kreditin verilməsi şərtlərini nəzərdən keçirərkən onlara fərqli yanaşmanı nəzərdə tutur ki, bu da bir-biri ilə əlaqəli olmayan kredit obyektləri arasında riskin bölüşdürülməsinə kömək edir [11, s.74].

Kredit portfelinin diversifikasiyası dedikdə, kredit riskini minimuma endirmək üçün kreditlərin müxtəlif kateqoriyalar üzrə, o cümlədən borcalanlar, regionlar, təminat şərtləri, girov növləri, kredit alətləri, risk dərəcəsi, fəaliyyət növləri, habelə bir sıra digər amillər üzrə bölüşdürülməsi başa düşülür. Diversifikasiya kredit risklərini azaltmaqla yanaşı, həm də banklara bir borcalan tərəfindən kreditin ödənilməsinin gecikdirilməsi nəticəsində yarana biləcək mümkün itkiləri borc öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirən digərləri hesabına kompensasiya etməyə imkan verir. Kredit portfelinin diversifikasiyası heç də həmişə risklərin minimuma endirilməsinə səbəb olmur, bəzən isə əksinə, onun artmasına kömək edə bilər. Xüsusilə, kifayət qədər yaxşı diversifikasiya edilmiş bank kredit portfeli ilə yüksək konsentrasiyanı müşahidə etmək olar. Kredit təşkilatları kredit portfelinin konsentrasiya səviyyəsinə nəzarət etməlidirlər, çünki hər bir bank əksər hallarda müəyyən bazar seqmentini təmsil edə bilən sabit müştəri bazası təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, kredit təşkilatları öz kredit strategiyasını müəyyənləşdirərkən keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və kredit risklərini minimuma endirmək üçün kredit portfelinin orta səviyyədə təmərküzləşməsindən və diversifikasiyasından çıxış etməlidirlər.

Diversifikasiya təkcə sektorlar üzrə riskin yayılması deyil, həm də müxtəlif növ borcalanlar arasında riskin yayılmasıdır. Banklara korporativlər, kiçik bizneslər və fiziki şəxslər kimi müxtəlif risk profillərinə malik borcalanlara kredit vermək onların bir seqmentdən asılılığını azaltmağa kömək edir. Bankın kredit portfelinin diversifikasiyası əsasən bazar şərtləri, yəni bank xidmətlərinə tələb və təklif və onların qiymətləri arasında mövcud əlaqə ilə müəyyənləşdirilir. Bu prosesin qaydalarını bankın kredit siyasətinin hazırlanması, kredit məhsullarının inkişafı, eləcə də onun dəstəklənməsi və keyfiyyətinin yenidən qiymətləndirilməsi mərhələsində nəzərə almaq vacibdir. Portfelin diversifikasiyası xərcləri əməliyyat və monitorinq xərclərinin cəmi kimi müəyyənləşdirilə bilər. Kredit portfelinin diversifikasiyası kreditləşmənin prioritet istiqamətlərini, ölkənin sabit iqtisadi vəziyyətini dəstəkləmək üçün hansı sahəyə daha çox vəsait ayırmağa kömək edir. Kredit riskini azaltmaq üçün bank kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsinə, yəni daha az riskli kreditləşmənin aparılmasına, müəyyən və zəmanətli təminatlı kreditlərin verilməsinə, bacarıqların artırılmasına diqqət yetirməlidir [7, s.70]. Kredit portfelinin diversifikasiyası aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparıla bilər: fəaliyyət sahələrinə, coğrafi əraziyə, kreditlərin həcminə, kreditlərin verilməsi müddətinə, ödəmə müddətinə, sənaye xüsusiyyətlərinə, valyutaların növlərinə, qəbul edilən girovlara görə və s..

Fəaliyyət sahələri üzrə diversifikasiya sənaye, ticarət, nəqliyyat, tikinti və s. sahələr üzrə kreditlərin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Diversifikasiyanın bu istiqamətində müştərilərin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin təkmilləşdirilməsi üçün investisiya tələb edilə bilər. Kredit portfelinin sənaye diversifikasiyası iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən müştərilər arasında kreditlərin strukturlaşdırılması yolu ilə reallaşdırılır. Aydındır ki, kredit portfelinin optimal strukturu müvafiq kredit məhsullarının təşviqində məqsədli bazarlar və təklif üstünlükləri ilə sıx bağlıdır. Odur ki, bankın davranışı və kredit siyasətinin strategiya və taktikasına əsaslanaraq, iqtisadiyyatın bank üçün ən çox gəlir gətirə bilən sektorlarına üstünlük verilə bilər [8, s.189]. Kredit portfelinin ödəmə müddətləri üzrə diversifikasiyası xüsusi önəm daşıyır, çünki müəyyən müddət üçün nəzərdə tutlmuş kreditlər üzrə faiz dərəcələri daimi dalğalanmalara məruz qalır. Onu da bildirək ki, kredit müddəti artdıqca bankın fərdi kredit riskinin səviyyəsi artır. Əgər bank uzunmüddətli kreditləşdirməyə yönəlibsə, onun strukturunu tarazlaşdıracaq qısamüddətli kreditlərin kredit portfelinə daxil edilməsi faydalı hesab olunur. Kreditlər üzrə qəbul edilmiş girovun diversifikasiyası banka kredit üzrə girov rolunu oynayan borcalanın əmlak aktivlərindən istifadə etməklə kredit itkilərinin ödənilməsinə şərait yaradır. Məlum olduğu kimi, kredit portfelini təşkil edən kreditlər təminatlı, kifayət qədər təminatlı və təminatsız bölünür. Kreditlər arasında aztəminatlı və təminatsızların üstünlük təşkil etməsi bank üçün zərər ehtimalını artırır. Təminatlı kreditlər isə

girovun keyfiyyətindən, növlərindən və icra imkanlarından asılı olaraq dəyişir.

İnvestisiya portfelinin diversifikasiyası o zaman təzahür edir ki, onun tərkibində bir deyil, bir neçə növ qiymətli kağız var. Üstəlik, hər halda, diversifikasiya ilə, müxtəlif maliyyə aktivləri qruplarının seçiminə şaxələndirilmiş yanaşma səbəbindən risklər tamamilə yox olmur; Əsas məqsəd investisiya riskini dağıtmaqdır, baxmayaraq ki, investisiya riskini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Bu onunla bağlıdır ki, investisiya qoyuluşu zamanı iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti və ya konkret maliyyə bazarı ilə bağlı olan qeyri-şaxələndirilmiş (sistematik) risklər də yaranır. Diversifikasiya olunmamış risklərin müəyyənedici amilləri müharibələr, inflyasiya, ölkənin pul-kredit siyasətində dəyişikliklər, vergi qanunvericiliyi və s.Belə ki, investisiya portfeli formalaşdıqdan sonra portfelə daxil olan qiymətli kağızların xüsusiyyətləri xarici amillərin təsiri altında dəyişə bilər və buna görə də investor portfelin tərkibini və strukturunu (portfelin dəyərində qiymətli kağızların payını) daim dəyişməli, yəni onu diversifikasiya etməlidir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda banklarin kredit portfelinin vəziyyəti və şaxələndirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanda bank kreditlərini, demək olar ki, bütün regionlar və onların ev təsərrüfatları, sənaye, ticarət və xidmət müəssisələri, daşınmaz əmlak və icarə ilə əməliyyatlar aparan müəssisələr və s. cəlb edib. 2023-cü ildə Azərbaycanda bankların kredit portfeli 23979,1 milyon manat təşkil edib ki, bunun əsas hissəsi, yəni 13604,6 milyon manatı və ya 56,7%-i ev təsərrüfatlarının payına düşür (şəkil 1).

Şəkil 1. Ev təsərrüfatları üzrə kredit portfelinin həcmi, mln. manat

(Mənbə: AMB-nin statistik məlumat bazası əsasında tərtib olunub- https://uploads.cbar.az/)

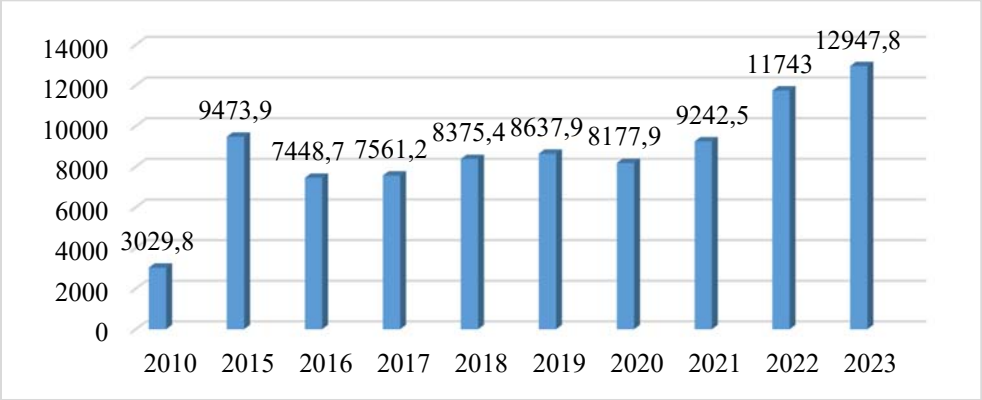
Şəkil 1-dən görürük ki, Azərbaycanda bankların ev təsərrüfatları üzrə kredit portfeli qeyri-bərabər artmışdır, lakin buna baxmayaraq tədqiq olunan dövlər ərzində onların ölkənin banklardakı kredit portfelindəki həcmi ən çox xüsusi çəkiyə malikdir. Bankların ev təsərrüfatları üzrə kredit portfeli 2023-cü ildə ən çox olmuşdur ki, bu da 2015-ci ilə görə 61,6%, 2020-ci ilə görə 2 dəfə, 2022-ci ilə görə isə 24,1% çoxdur [1].

Digər tərəfdən isə əhali tərəfindən banklara qoyulmuş əmanətlərin həcmində də artım müşahidə olunub (şəkil 2).

Şəkil 2-dən görünür ki, tədqiq olunan dövrlərdə Azərbyacanda əhalinin banklara qoyduğu əmanətlərin həcmində bəzi illər istisna olmaqla artım davamlı olaraq olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildən başlayaraq artım olmuş, 2015-ci ildə manatın devalvasiyası səbəbindən 2016-cı ildə özündən əvvəlki ilə görə 21,4% azalmış, daha sonra yenidən artmağa başlamışdır. 2020-ci ildə isə COVİD-19 səbəbindən əhali gəlirləri azalmış, bu isə onların banklardakı əmanətlərinin həcminin əvvəlki ilə nisbətdə 5,3% azalmasına səbəb olmuşdur.

Kredit portfelinin regional diversifikasiyasını inkişaf etdirmək üçün regionlarda bankların və sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına böyük önəm verilməlidir. Azərbaycanda bankların və onların

kredit portfelinin əsas hissəsinin Bakı şəhərində yerləşməsi digər regionlardakı müəssisələrin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilir.

Şəkil 2. Əhalinin banklardakı əmanətləri, mln. manat

(Mənbə: ARDSK https://www.stat.gov.az)

Çünki, regionlardakı bankların az olması buradakı müəssisələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyətini Bakıdakı iri bankların siyasətindən asılı edir [6, s.15]. Beləliklə, bankların kredit portfelinin əsasən Bakı şəhərində yerləşdirildiyini nəzərə alaraq, onun digər regionlar üzrə də diversifikasiyasının sürətləndirilməsi əsas şərtlərdəndir. Lakin kredit porteflinin diversifikasiyasını elə reallaşdırmaq lazımdır ki, onun keyfiyyəti aşağı düşməsin.

Banklar arasında maliyyə balansının pozulması dövlətin kredit sisteminə ümumi inamı azaldır və bu, iqtisadiyyatın digər sahələrində də hiss olunur. İqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatına keçidindən sonra kommersiya banklarının mənfəətini artırmaq və risklərini minimuma endirmək məqsədilə kredit portfelinin idarə edilməsi mexanizminin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi problemi aşkar əhəmiyyət və aktuallıq qazanmışdır. Müəyyən meyarlara cavab verən kredit portfelinin olması yalnız bankın kredit siyasətinin keyfiyyətini deyil, habelə hesabat dövrü üçün kredit fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Kredit portfelinin keyfiyyətinə çox diqqət yetirilməlidir. Keyfiyyətsiz kredit portfeli, əsassız kreditlər (kredit siyasətinin müddəalarının pozulması ilə verilmiş) və etibarsız borcalanlara kreditlərin verilməsi banklarda maliyyə balansının pozulmasına səbəb ola bilər.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin aşağı düşməsi istiqamətində formalaşan tendensiya, yəni vaxtı keçmiş borcların bir qədər artması və nəticədə kreditlər üzrə faiz gəlirlərinin azalması bankı potensial borcalanlara qarşı tələbləri sərtləşdirməyə sövq edir. Kredit portfelinin diversifikasiyası yalnız onu təşkil edən kreditlər bir-birindən müstəqil olduqda və ya çoxistiqamətli əlaqə olduqda portfel riskini azaltmağa imkan verir. Beləliklə, portfel bir-biri ilə minimal və ya müxtəlif istiqamətlərdə əlaqəli olan sənayelərdən formalaşmalıdır. Bu portfel strukturu sənayelərdən birində neqativ hallar baş verdikdə itkilərin minimuma endirilməsini təmin edəcək.

Optimal kredit portfelini formalaşdırmaq üçün bankın müvafiq kredit siyasətini işləyib hazırlaması - bazar seqmentlərini düzgün seçmək və fəaliyyət strukturunu müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu və ya digər tədbirlər banklara rəqabətqabiliyyətliliyini və davamlı inkişafını təmin edə bilər. Rəqabətqabiliyyətli mövqeyini itirməmək üçün banka hüquqi şəxslər üçün kredit məhsulları xəttini genişləndirməklə kredit portfelini diversifikasiya etmək də tövsiyə oluna bilər. Bu tədbir kreditlər üzrə faiz gəlirlərini artırmağa və bankın fərdi müştərilərin loyallığından asılılığının dərəcəsini azaltmağa kömək edəcək. Bundan əlavə, likvid olmayanları dərhal xidmətlər siyahısından çıxarmaq və marketinq üsulları vasitəsilə populyar məhsulların cəlbediciliyini artırmaq üçün kredit məhsullarının gəlirliliyinə mütəmadi olaraq nəzarət etməyə dəyər.

Nəticə

Kredit portfelinin diversifikasiyası istiqamətlərinin səmərəli şəkildə reallaşdırılması tələb olunur ki, bu da məhz kredit siyasətindən xeyli asılıdır. Bu qeyd olunanlar baxımından, kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur ki, bu da bir qrup istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsini şərtləndirir:

- borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və kreditləşmə şərtlərinin hazırlanması zamanı onun nəticələrinin nəzərə alınması;
- əlavə təminatların alınmasına və kredit risklərinin azaldılmasına imkan verən kreditlərin ödənilməsinin təmin edilməsinin optimal formalarının tətbiqi;
- portfelin daha çox şaxələndirilməsi məqsədilə kredit resurslarının investisiya istiqamətlərinin və verilən kreditlərin məqsədyönlülüyünün dəyişdirilməsi;
- borcalanların kredit müqavilələrinin şərtlərinə əməl etməsinə ilkin və sonrakı nəzarətin gücləndirilməsi;
- kredit prosesinin təşkili elementlərinin təkmilləşdirilməsi və s..

ƏDƏBİYYAT

1. AMB-nin statistik məlumat bazası əsasında tərtib olunub: [Elektron resurs] / https://uploads.cbar.az/assets/aa13eadd83ce9ae4392736ec0.pdf .
2. AMB-nin statistik məlumat bazası: [Elektron resurs] / https://uploads.cbar.az/assets/52238f3796853677ac57679d8.pdf /.
3. ARDSK: [Elektron resurs] / https://www.stat.gov.az/source/finance/ARDSK.
4. Kredit riskləri, o cümlədən iri kredit riskləri ilə bağlı prudensial normativ və tələblərə dair Qaydanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı. – Bakı, – 22 iyul 2022.
5. Mirzəzadə, F.A. Azərbaycan iqtisadiyyatında modernləşmə prosesinin maliyyə-bank mexanizmlərinin təkmilləşməsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. Avtoreferatı./ – Bakı, 2018. – 26 s.
6. Musayev, S.İ. Real iqtisadiyyat sektorunda kommersiya banklarının rolunun artırılması. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. işinin avtoreferatı./ – Bakı, 2018. – 24 s.
7. Воробьева, Е.И. Оценка кредитного портфеля коммерческого банка / Е.И. Воробьева, Д. Кутьина // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції. – 2014. № 2(27), – с. 67-71.
8. Идрисова, С.К. Формирование и управление кредитным портфелем банка в современных условиях / С.К. Идрисова // Финансовые инструменты устойчивого экономического развития регионов РФ: сборник статей Второй Всероссийской научно-практической конференции, – Махачкала, – 03 мая 2017, – с. 187-191.
9. Назекова, М.Т. Анализ качества кредитного портфеля и оценка кредитного риска / М.Т. Назекова, А.С. Советбекова // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. – 2022. № 3(56), – с. 47-50.
10. Ноздрина, А.Н. Кредитный риск как важнейший показатель оценки кредитной деятельности банка / А.Н. Ноздрина, И.Н. Третьякова // Актуальные вопросы устойчивого развития современного общества и экономики: Сборник научных статей 2-й Всероссийской научно-практической конференции. В 3-х томах, – Курск, – 27–28 апреля 2023. – с. 166-169.
11. Рабаданова, Д.А. Управление кредитным портфелем коммерческого банка / Д.А. Рабаданова, Р.М. Хидирова // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2018. – Т. 6, № 8, – с. 71-75.

Лала Абдулрахим кызы Шахбазова
Диссертант Лянкоранского Государственного Университета,
Азербайджанская Республика,
E-mail: shahbazova1995@gmail.com

Пути диверсификации кредитного портфеля банков Азербайджана

Резюме

Цель исследования заключается в определении путей диверсификации кредитного портфеля банков Азербайджана.

Методологии исследования. В ходе подготовки статьи автором использовались методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Наряду с этим были даны ссылки на научные работы и аналитические материалы по проблемам диверсификации кредитного портфеля банков Азербайджана.

Практическое значение исследования в текущий период связано с улучшением структуры и разработкой более эффективных механизмов кредитного портфеля банков.

Результаты исследования – полученные результаты могут быть полезны при разработке более эффективных мер и механизмов в части совершенствования кредитной политики банков и диверсификации существующей структуры кредитного портфеля в период глобальных вызовов.

Оригинальность и научная новизна исследования. Значимым научным новшеством является обоснование того, что диверсификация кредитного портфеля банков является неизбежным процессом в новых условиях. В связи с этим были исследованы и объяснены недостатки кредитной политики банков и проблемы диверсификации кредитного портфеля. В современное время на первый план выходит важность комплексного и системного подхода к проблемам кредитного портфеля. В конце статьи были даны рекомендации и предложения в направлении диверсификации кредитного портфеля банков Азербайджана в условиях глобальных преобразований и новых вызовов.

Ключевые слова: Азербайджан, банки, банковский кредит, кредитный портфель, диверсификация кредитного портфеля, проблемы кредитного портфеля.

Lala Abdulrahim Shahbazova,
Doctoral student of Lankaran State University,
Azerbaijan Republic,
E-mail: **shahbazova1995@gmail.com**

Ways to diversify the loan portfolio of banks in Azerbaijan

Summary

The purpose of the research - consists of identifying ways to diversify the loan portfolio of banks in Azerbaijan.

Research methodology - The methods of analysis, synthesis, comparison and generalization were used in the article. Along with this, references were given to scientific works and analytical materials on the problems of diversification of the loan portfolio of banks in Azerbaijan.

The applied significance of the research - in the current period is associated with improving the structure of the banks' loan portfolio and developing more effective mechanisms for the loan portfolio.

The results of the research – it can be noted that the obtained results can be useful in developing more effective measures and mechanisms in terms of improving the credit policy of banks and diversifying the existing structure of the credit portfolio during the period of global challenges.

Originality and scientific novelty of the research - it should be noted that as an important scientific innovation, it is a justification for the fact that diversification of the loan portfolio of banks is an inevitable process in the new conditions. In this regard, the shortcomings of the credit policy of banks and the problems of diversification of the loan portfolio were investigated and explained. In modern times, the importance of a comprehensive and systematic approach to the problems of the loan portfolio comes to the fore. In the context of global transformations and new challenges, recommendations and proposals were given in the direction of diversification of the loan portfolio in the banks of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, banks, bank loan, loan portfolio, loan portfolio diversification, loan portfolio problems.

UOT 339.9

İlham Siracəddin oğlu CABBARLI
doktorant, BDU
ilham.jabbar@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.08

QLOBAL İQLİM ÖHDƏLİKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN ARTIRILMASININ STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın iqtisadi siyasətini qlobal iqlim öhdəlikləri və davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqla xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artırmaq üçün strategiyaları araşdırmaq və müəyyən etməkdir.

İşin metodologiyası məlumat toplamaq, təhlil etmək və şərh etmək üçün çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti Azərbaycana xarici sərmayələri cəlb etməkdə, eyni zamanda qlobal iqlim məqsədlərinə sadiqliyini artırmaqda və bununla da dayanıqlı iqtisadi artımı təşviq etməkdə kömək edə biləcək fəaliyyətə yararlı fikirlər və siyasət tövsiyələrinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanın investisiya mühitinin qlobal davamlılıq standartlarına uyğunlaşdırılması üçün əsas strategiyaları vurğulayır, belə uyğunlaşmanın ölkənin xarici investorlar üçün cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra biləcəyini və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı gücləndirə biləcəyini nümayiş etdirir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun davamlı inkişaf təcrübələri vasitəsilə xarici investisiyaları cəlb edən yeni strategiyalar formalaşdırmaqla Azərbaycanın iqtisadi artımı və iqlim öhdəliklərinə eyni vaxtda yanaşılmasına inteqrativ yanaşmasındadır.

Açar sözlər: xarici investisiya, qlobal iqlim, davamlılıq strategiyası.

Giriş

Strateji cəhətdən Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan öz iqtisadi inkişafını artırmaq üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində fəal iş aparır. Bu illər ərzində ölkədə xarici investorlar üçün daha əlverişli mühit yaratmaq məqsədilə müxtəlif islahatlar həyata keçirilib, investisiya landşaftının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb.

Azərbaycan iqtisadiyyatında ənənəvi olaraq neft-qaz sektoru üstünlük təşkil edib və bu sektor birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) əsas hissəsini cəlb edib. Ölkənin böyük karbohidrogen ehtiyatları qlobal enerji nəhənglərinin marağına səbəb olub, kəşfiyyat, hasilat və infrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli investisiyaların qoyulmasına səbəb olub. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu (ARDNF) neft sektorundan daxilolmaların idarə olunmasında, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamışdır [3].

Son illərdə Azərbaycan davamlı və inklüziv artımın zəruriliyini dərk edərək öz iqtisadiyyatını neft və qazdan kənarda şaxələndirməyə çalışır. Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları, bərpa olunan enerji, istehsal kimi sektorlar xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas sahələr kimi müəyyən edilib. Hökumət bu qeyri-neft sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsini təşviq etmək üçün müxtəlif güzəştlər, o cümlədən vergi güzəştləri, sadələşdirilmiş tənzimləmə prosedurları və xüsusi iqtisadi zonalar tətbiq edib. Məsələn, Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması investorlara əlverişli şərait və regional bazarlara strateji çıxış təklif etməklə logistika, istehsal və ticarət sahələrinə sərmayələri cəlb etmək məqsədi daşıyır. Bununla belə, bu səylərə baxmayaraq, qeyri-neft sektorları hələ də ümumi XBİ-nin nisbətən kiçik hissəsini təşkil edir ki, bu da bu sektorların xarici investorlar üçün daha cəlbedici olması üçün əlavə işlərin görülməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Azərbaycanda xarici investorlar investisiya qərarlarına təsir edə biləcək bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Əsas problemlərdən biri ölkənin tənzimləmə mühitidir ki, son təkmilləşdirmələrə baxmayaraq, hələ də mürəkkəb və gözlənilməz kimi qəbul edilə bilər. İnvestorlar Azərbaycanda qeyri-müəyyənlik yarada və biznesin aparılması riskini artıra bilən bürokratik əngəllərlə, qanunların ardıcıl olmayan icrası və mülkiyyət hüquqları ilə bağlı məsələlərlə qarşılaşa bilərlər. Bundan əlavə, tam inkişaf etmiş maliyyə bazarının olmaması irimiqyaslı layihələri maliyyələşdirmək istəyən xarici investorlar üçün problem yarada bilər. Kapitala çıxış məhdud olaraq qalır və inkişaf etməmiş bank sektoru həmişə xarici investorların ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Korrupsiya potensial investorları çəkindirə biləcək başqa bir problemdir, çünki bu, xərclərin artmasına və investisiya prosesini çətinləşdirə bilər.

Şəkil 1. Qlobal iqlim öhdəliklərinə diqqət yetirməklə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların artırılmasının strateji istiqamətlərini əks etdirən görüntü

Mənbə: https://www.aic.az

Bu çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycan xarici investorlar üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Ölkənin strateji yerləşməsi, zəngin təbii sərvətləri və artan infrastrukturu investisiyalar üçün möhkəm zəmin yaradır. Hökumətin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə sadiqliyi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması səyləri bərpa olunan enerji, kənd təsərrüfatı və turizm kimi sektorlarda imkanlar yaratmışdır. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü də daha böyük bazarlara çıxış təmin etməklə və ticarəti asanlaşdırmaqla investisiya məkanı kimi cəlbediciliyini artırır [8].

Qlobal İqlim Öhdəlikləri

Azərbaycanın qlobal iqlim öhdəlikləri onun investisiya strategiyaları ilə getdikcə daha çox aktuallaşır. Paris Sazişini imzalayan ölkə kimi Azərbaycan parnik qazları emissiyalarını azaltmaq və daha dayanıqlı, aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid öhdəliyi götürüb. Bu öhdəliyin xarici investisiyalar üçün, xüsusən də külək, günəş və su-elektrik enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə artan diqqətin olduğu enerji sektorunda əhəmiyyətli təsirləri var. Hökumətin dayanıqlılığa diqqət yetirməsi yaşıl iqtisadiyyata yeni investisiya imkanları yaratmışdır. Məsələn, Azərbaycan öz enerji kompleksində bərpa olunan enerjinin payını artırmaq üçün iddialı hədəflər qoyub ki, bu da bərpa olunan enerji texnologiyaları sahəsində təcrübəyə malik xarici investorlar üçün qapı açıb. Enerjiyə qənaət edən binalar və dayanıqlı nəqliyyat sistemləri kimi yaşıl infrastrukturun inkişafı həm də ölkənin iqlim məqsədlərinə uyğun olaraq xarici investisiyalar üçün imkanlar təqdim edir.

Bundan başqa, Azərbaycanın qlobal iqlim məqsədlərinə sadiqliyi davamlı və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli investisiya imkanlarına beynəlxalq investorlar arasında artan tələbatla üst-üstə düşür. İqlim mülahizələrini investisiya strategiyalarına inteqrasiya etməklə Azərbaycan davamlılığı prio-

ritet hesab edən və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə qlobal səylərə töhfə verməyə çalışan xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artıra bilər.

Qlobal İqlim Öhdəliklərinin İnvestisiya Strategiyalarına Təsiri

Azərbaycan, dünyanın bir çox ölkələri kimi, iqtisadi artım strategiyalarının qlobal iqlim öhdəlikləri ilə uzlaşdırılmasının vacibliyini dərk etmişdir. Paris Sazişini və digər beynəlxalq iqlim sazişlərini imzalayan Azərbaycan istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq və davamlı inkişafı təşviq etmək öhdəliyinə sadiqdir. Bu öhdəliklər getdikcə ölkənin iqtisadi siyasətini və investisiya mühitini formalaşdırır, xarici investorlar üçün həm çətinliklər, həm də imkanlar yaradır.

Azərbaycanın iqlimlə bağlı öhdəlikləri, ilk növbədə, ölkənin istixana qazlarının emissiyalarının azaldılması üzrə hədəflərini əks etdirən Paris Sazişinə əsasən, Milli Müəyyənləşdirilmiş Töhfələri (MHM) rəhbər tutur. Hökumət enerji səmərəliliyini artırmaq, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid və davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrini həyata keçirməklə karbon emissiyalarını azaltmaq üçün iddialı məqsədlər qoyub. Bu öhdəliklər ölkənin daha geniş iqtisadi siyasətlərinə getdikcə daha çox inteqrasiya olunur, investisiya və inkişaf strategiyalarının istiqamətinə təsir göstərir [1].

Bu iqlim öhdəliklərinin Azərbaycanın investisiya mühitinə təsiri əhəmiyyətlidir. Hökumət davamlı və yaşıl texnologiyalara investisiyaları təşviq edən siyasət mühiti yaratmaq üçün fəal işləyir. Məsələn, Azərbaycan bərpa olunan enerjinin inkişafı üzrə milli strategiya hazırlayıb və bu strategiya 2030-cu ilə qədər enerji kompleksində bərpa olunan mənbələrin payını 30%-ə çatdırmağı hədəfləyir. Bu siyasət çərçivəsi təkcə qlobal iqlim məqsədlərinə uyğun gəlmir, həm də xarici investorlara siqnallar verir [5].

Bundan əlavə, Azərbaycanın iqlimlə bağlı öhdəlikləri hökumətin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yanaşma tərzinə təsir göstərir. Ənənəvi olaraq neft-qaz sektorundan asılı olan Azərbaycan hazırda davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun gələn sektorları təşviq etməklə öz iqtisadiyyatını şaxələndirməyə çalışır. Bu dəyişiklik ətraf mühitin davamlılığına, enerji səmərəliliyinə və karbon emissiyalarının azaldılmasına töhfə verən investisiyalara getdikcə daha çox üstünlük verən ölkənin iqtisadi siyasətlərində əks olunur.

Davamlı İnvestisiya İmkanları

Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin qlobal iqlim öhdəliklərinə uyğunlaşdırılması davamlı və iqlimə uyğun investisiyalar üçün zəngin imkanlar yaratmışdır. Ən perspektivli sektorlardan biri bərpa olunan enerjidir. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, o cümlədən günəş, külək və hidroelektrik potensialı onu bərpa olunan enerji layihələrinə investisiyalar üçün ideal məkana çevirir. Hökumətin enerji kompleksində bərpa olunan mənbələrin payını genişləndirmək öhdəliyi təmiz enerji texnologiyaları sahəsində təcrübəsi olan xarici investorlar üçün əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir [2].

Bərpa olunan enerji ilə yanaşı, digər sektorlar davamlı investisiyalar üçün cəlbedici imkanlar təklif edir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sektoru davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrini təşviq etməyə və kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin karbon izini azaltmağa yönəlmiş transformasiyadan keçir. Ekoloji əkinçilik, suya qənaətcil suvarma sistemləri və iqlimə davamlı bitkilər kimi davamlı kənd təsərrüfatına investisiyalar getdikcə daha çox təşviq olunur.

Davamlı investisiya üçün əhəmiyyətli potensiala malik digər sektor yaşıl infrastrukturdur. Azərbaycan öz infrastrukturunu modernləşdirməyə davam etdikcə ekoloji cəhətdən təmiz tikinti təcrübələrinə və enerjiyə qənaət edən binalara tələbat artır. Davamlı şəhərsalma, ağıllı şəhərlər və ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat sistemləri kimi yaşıl infrastruktur layihələrinə investisiyalar həm ölkənin iqlim öhdəliklərinə, həm də davamlı urbanizasiyaya doğru qlobal tendensiyaya uyğun gəlir [7].

Tənzimləyici və Həvəsləndirici Strukturlar

İqlim üzrə öhdəliklərinə uyğun gələn xarici investisiyaları cəlb etmək üçün Azərbaycan davamlı inkişafı dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra tənzimləyici və həvəsləndirici strukturlar həyata keçirmişdir. Hökumət bərpa olunan enerji və digər yaşıl sektorlara investisiyaları təşviq etmək üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar və aşağı faizli kreditlər də daxil olmaqla müxtəlif stimullar tətbiq edib. Məsələn, 2020-ci ildə qəbul edilmiş Bərpa Olunan Enerji Qanunu bərpa olunan

enerji layihələrinin inkişafı üçün hüquqi baza təmin edir və bu sektorda investorlara maliyyə stimulları təklif edir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın qlobal iqlim öhdəliklərinə uyğun xarici investisiyaları cəlb etmək üçün həyata keçirdiyi strateji tədbirlər

Strateji istiqamət	Əsas Fəaliyyətlər	Gözlənilən Nəticə
İqlim Məqsədlərinin İqtisadi Strategiyalarla İnteqrasiyası	Milli yaşıl inkişaf strategiyasının hazırlanması	İnvestisiyaların qlobal davamlılıq standartlarına uyğunlaşdırılmasının artırılması
	Bərpa olunan enerji və yaşıl sənayelərə investisiyaları təşviq etmək	İqlim şüurlu investorların cəlb edilməsi
Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq (PPPs)	İqlimlə bağlı layihələr üçün milli PPP çərçivəsinin yaradılması	Dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi
	PPP vasitəsilə texnologiya transferini asanlaşdırmaq	Davamlı layihələrin sürətləndirilmiş inkişafı
Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Ən Yaxşı Təcrübələr	Qlobal iqlim təşəbbüslərində iştirak	İqlim baxımından şüurlu investisiya məkanı kimi artan etibarlılıq
	Korporativ idarəetmə və davamlı maliyyə sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübələri qəbul etmək	Qlobal standartlara riayət etməklə xarici investorların cəlb edilməsi
Davamlı İnvestisiyalar üçün Həvəsləndirici Strukturlar	Yaşıl texnologiyalar üçün vergi güzəştləri və subsidiyaların təklifi	Enerji səmərəliliyi və dayanıqlılığa investisiyaların təşviqi
	Davamlı layihələr üçün aşağı faizli kreditlərin həyata keçirilməsi	Yaşıl texnologiyanın tətbiqinin artması
Yaşıl Sənayelərin Təşviqi	Bərpa olunan enerji, davamlı kənd təsərrüfatı və ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur kimi sektorlarda imkanların vurğulanması	Diversifikasiya olunmuş iqtisadi artım
		Davamlı sektorlara xarici investisiyaların artması

Mənbə: https://www.aic.az

Maliyyə stimullarından əlavə, Azərbaycan şəffaflığı, ətraf mühitin mühafizəsini və davamlılığı təşviq edən tənzimləyici çərçivələr də yaratmışdır. Hökumət tənzimləmə proseslərini sadələşdirməyə və bürokratik maneələri azaltmağa çalışır ki, bu da xarici investorların bazara daxil olmasını və iqlimə uyğun layihələrə töhfə verməsini asanlaşdırır. Bundan əlavə, Azərbaycanın Kioto Protokolu və Paris Sazişi kimi beynəlxalq ekoloji sazişlərdə iştirakı onun tənzimləyici çərçivəsinin etibarlılığını artırır və qlobal iqlim məqsədlərinə sadiqliyini göstərir.

Gələcəyə baxsaq, davamlı investisiyaların cəlb edilməsi üçün tənzimləyici və həvəsləndirici strukturların daha da inkişafı üçün potensial mövcuddur. Yaşıl istiqrazların, karbon ticarəti mexanizmlərinin və davamlılığa yönəlmiş dövlət-özəl tərəfdaşlıqların yaradılması iqlimə uyğun investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlavə imkanlar təmin edə bilər. Öz tənzimləyici və həvəsləndirici çərçivələrini davamlı olaraq təkmilləşdirməklə Azərbaycan özünü davamlı investisiyalar sahəsində lider kimi göstərə və ətraf mühitin mühafizəsinə sadiq qalan xarici investorların yeni dalğasını cəlb edə bilər.

Azərbaycanın qlobal iqlim öhdəlikləri onun iqtisadi siyasətlərinin və investisiya strategiyalarının formalaşmasında getdikcə daha mühüm rol oynayır. İnvestisiya mühitini qlobal iqlim məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqla Azərbaycan davamlı və iqlimə uyğun investisiyalar üçün əlverişli mühit yaradır. Bərpa olunan enerji, dayanıqlı kənd təsərrüfatı və yaşıl infrastruktur kimi sektorlarda xarici investorlar üçün imkanlar əhəmiyyətlidir və bu, artan tənzimləyici və həvəsləndirici strukturlarla dəstəklənir. Azərbaycan iqlim fəaliyyətinə sadiqliyini gücləndirməkdə davam edərkən, təkcə iqtisadi artıma təkan verən deyil, həm də qlobal davamlılıq səylərinə töhfə verən investisiyaları cəlb etmək üçün yaxşı mövqedədir.

Müasir qlobal iqtisadiyyatda birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) iqtisadi artımın, innovasiyaların

və inkişafın kritik sürücüsüdür. Təbii sərvətlərlə zəngin və strateji cəhətdən yerləşmiş ölkə olan Azərbaycan üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi təkcə iqtisadi inkişafın davam etdirilməsi üçün deyil, həm də uzunmüddətli davamlılıq məqsədlərinə nail olmaq üçün vacibdir. Dünya iqlimə əsaslanan iqtisadi siyasətlərə getdikcə daha çox üstünlük verdiyi üçün Azərbaycan öz investisiya strategiyalarını qlobal iqlim öhdəlikləri ilə strateji cəhətdən uyğunlaşdırmalıdır [4].

İqlim Məqsədlərinin İqtisadi Strategiyalarla İnteqrasiyası

Həm iqtisadi artıma, həm də qlobal iqlim öhdəliklərinə uyğun gələn xarici investisiyaları cəlb etmək üçün Azərbaycan daha geniş iqtisadi siyasətləri ilə iqlim məqsədlərinin strateji inteqrasiyasını həyata keçirməlidir. Bu, davamlılığı prioritetləşdirən və eyni zamanda iqtisadi inkişafı təşviq edən siyasət mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu inteqrasiyaya nail olmaq üçün əsas yanaşmalardan biri yaşıl sənayelərin və bərpa olunan enerji layihələrinin təşviqidir. Azərbaycan günəş, külək və su-elektrik enerjisi kimi sektorlarda əhəmiyyətli potensiala malikdir ki, bu da təkcə istixana qazları emissiyalarının azaldılmasına töhfə verməklə yanaşı, həm də iqlimə uyğun layihələr axtaran xarici investorlar üçün cəlbedici imkanlar təklif edir.

Azərbaycan davamlı sərmayələr üçün xüsusi hədəfləri və stimulları əks etdirən milli yaşıl inkişaf strategiyasını hazırlamaqla iqlim məqsədlərini iqtisadi strategiyalarla daha da birləşdirə bilər. Bu strategiya aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçidin vacibliyini vurğulamalı və sənayelərin ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün əməl etmələri üçün aydın təlimatlar müəyyən etməlidir. İnvestisiya siyasətlərini qlobal davamlılıq standartlarına uyğunlaşdırmaqla Azərbaycan investisiya qərarlarında ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) meyarlarına üstünlük verən xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artıra bilər.

Bundan əlavə, hökumət vergi güzəştləri, qrantlar və subsidiyalar vasitəsilə enerji səmərəliliyinə, dayanıqlı kənd təsərrüfatına və ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktura investisiyaları stimullaşdıra bilər. Bu stimullar Azərbaycanın iqtisadi artımını iqlim öhdəlikləri ilə daha da uyğunlaşdıraraq innovasiyaları və yaşıl texnologiyaların tətbiqini təşviq etmək üçün hazırlanmalıdır. Azərbaycan həm iqtisadi, həm də ekoloji məqsədləri dəstəkləyən əlverişli investisiya mühiti yaratmaqla özünü davamlı inkişafda lider kimi göstərə və yeni xarici investisiya dalğasını cəlb edə bilər. Xüsusilə də Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazarlarda dayanıqlı investisiyaların cəlb edilməsində dövlət-özəl tərəfdaşlıqları (PPP) mühüm rol oynayır. PPP-lər dövlət və özəl sektorlar arasında resursların, təcrübənin və risklərin bölüşdürülməsinə imkan verir ki, bu da təkcə hökumət və ya özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilməsi çətin ola biləcək irimiqyaslı davamlı layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə imkan verir. Azərbaycanda PPP-lər yaşıl infrastrukturun, bərpa olunan enerji layihələrinin və davamlı şəhər inkişafı təşəbbüslərinin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Azərbaycan üçün strateji yanaşmalardan biri xüsusi olaraq iqlimlə bağlı layihələri hədəfləyən milli PPP çərçivəsinin yaradılmasıdır. Bu çərçivə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi, risklərin bölüşdürülməsi mexanizmləri və uzunmüddətli davamlılıq məqsədləri üçün müddəalar daxil olmaqla, PPP-lərin formalaşdırılması və fəaliyyəti üçün aydın təlimatlar təqdim etməlidir. PPP-lər üçün dəstəkləyici mühit yaratmaqla Azərbaycan ortaq iqlim və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün hökumətlə tərəfdaşlıq etməkdə maraqlı olan xarici investorları cəlb edə bilər.

Bundan əlavə, PPP-lər texnologiya transferini və potensialın yaradılmasını asanlaşdıra bilər ki, bu da Azərbaycana beynəlxalq şirkətlərin təcrübəsindən və innovasiyalarından faydalanmağa imkan verir. Məsələn, bərpa olunan enerji sahəsində qlobal liderlərlə tərəfdaşlıq Azərbaycana bərpa olunan enerji sektorunun inkişafını sürətləndirməyə kömək edə bilər, davamlı kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq isə məhsuldarlığı və ətraf mühitə nəzarəti artıran qabaqcıl texnika və təcrübələri tətbiq edə bilər. PPP vasitəsilə Azərbaycan davamlı sərmayələri idarə etmək və iqlimlə bağlı məqsədlərinə nail olmaq üçün həm dövlət, həm də özəl sektorun güclü tərəflərindən istifadə edə bilər [6].

Azərbaycanda xarici investisiyaların artırılmasının strateji istiqamətləri iqlim məqsədlərinin iqtisadi strategiyalarla inteqrasiyasına, dövlət-özəl tərəfdaşlıqdan səmərəli istifadəyə və güclü beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanmalıdır. İnvestisiya mühitini qlobal davamlılıq tendensiyalarına

uyğunlaşdırmaqla və qabaqcıl təcrübələri mənimsəməklə Azərbaycan təkcə iqtisadi artıma təkan verən deyil, həm də ölkənin uzunmüddətli ekoloji və sosial məqsədlərinə töhfə verən xarici investisiyaları cəlb edə bilər. Azərbaycan aşağı karbonlu iqtisadiyyata qlobal keçidin çağırışlarını və imkanlarını idarə edərkən, bu strateji yanaşmalar firavan və davamlı gələcəyin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

Nəticə

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın xarici investisiya siyasətinin qlobal iqlim öhdəlikləri ilə strateji uyğunlaşması ölkə üçün transformativ imkan yaradır. İqlim məqsədlərini iqtisadi strategiyalarına inteqrasiya etməklə Azərbaycan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və dayanıqlılığını təşviq edən davamlı investisiyaları cəlb edə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq beynəlxalq əməkdaşlıqla birlikdə yaşıl infrastrukturun və bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafının asanlaşdırılmasında bu keçidin idarə edilməsində mühüm rol oynayacaq. Ən yaxşı qlobal təcrübələrin və tənzimləyici çərçivələrin mənimsənilməsi Azərbaycanın iqlimə diqqət yetirən investorlar üçün cəlbediciliyini daha da artıracaq. Nəticə etibarı ilə bu strateji istiqamətlər Azərbaycanın iqtisadi artımına töhfə verməklə yanaşı, uzunmüddətli rifahı və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edərək, ölkəni regionda davamlı inkişafda lider kimi yerləşdirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Bankı Qrupu (2021). Azərbaycan: Dayanıqlı İqtisadi Gələcəyin qurulması. [Dünya Bankı] (https://www.worldbank.org).
2. Azərbaycan Energetika Nazirliyi (2020). Azərbaycan üçün Bərpa Olunan Enerji Strategiyası. (https://minenergy.gov.az).
3. Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) (2021). Azərbaycanın Enerji Siyasətinin İcmalı. (https://www.iea.org).
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Konvensiyası (UNFCCC) (2019). Paris Sazişinə əsasən Azərbaycanın Milli Müəyyən edilmiş Töhfələr (MHM). [UNFCCC] (https://unfccc.int).
5. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) (2022). Azərbaycanda İnvestisiya İmkanları: Yaşıl İnkişaf və İqlim Dayanıqlılığına Diqqət. [EBRD] (https://www.ebrd.com).
6. OECD (2021). Enerji Sektoruna Birbaşa Xarici İnvestisiya: Azərbaycan nümunəsi. OECD Nəşriyyatı.
7. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti (2020). Strateji İnvestisiya Prioritetləri: Qlobal İqlim Məqsədlərinə uyğunlaşma. (https://www.aic.az).
8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP) (2021). Azərbaycanda Davamlı İnkişaf: Tərəqqi və Perspektivlər. [UNDP] (https://www.undp.org).

Ильхам Сираджеддин Джаббарлы
докторант, БГУ
ilham.jabbar@gmail.com

Стратегические направления увеличения иностранных инвестиций в экономику Азербайджана в контексте глобальных климатических обязательств

Резюме

Цель исследования-является изучение и определение стратегий по повышению привлекательности Азербайджана для иностранных инвесторов путем приведения его экономической политики в соответствие с глобальными климатическими обязательствами и целями устойчивого развития.

Методология работы-включает мультидисциплинарный подход к сбору, анализу и интерпретации данных.

Прикладная значимость исследования-заключается в предоставлении практических идей и рекомендаций по вопросам политики, которые могут помочь Азербайджану привлечь иностранные инвестиции и одновременно повысить свою приверженность глобальным целям в области климата, тем самым способствуя устойчивому экономическому росту.

Результаты исследования-подчеркивают ключевые стратегии приведения инвестиционного климата Азербайджана в соответствие с мировыми стандартами устойчивого развития, демонстрируя, как такое приведение может значительно повысить привлекательность страны для иностранных инвесторов и способствовать долгосрочной экономической устойчивости.

Оригинальность и научная новизна исследования-заключается в его комплексном подходе к одновременному решению задач экономического роста Азербайджана и выполнения обязательств по борьбе с изменением климата путем разработки новых стратегий, привлекающих иностранные инвестиции посредством практики устойчивого развития.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, глобальный климат, стратегия устойчивого развития.

Ilham Sirajaddin Jabbarli
PhD student, BSU
ilham.jabbar@gmail.com

Strategic directions of increasing foreign investments in the economy of Azerbaijan in the context of global climate obligations

Summary

The purpose of the study-is to explore and identify strategies to enhance Azerbaijan's attractiveness to foreign investors by aligning its economic policies with global climate commitments and sustainability goals.

The methodology of the work-includes a multidisciplinary approach to data collection, analysis and interpretation.

The applied significance of the study - lies in providing actionable insights and policy recommendations that can help Azerbaijan attract foreign investment while simultaneously advancing its commitment to global climate goals, thereby promoting sustainable economic growth.

The results of the study - highlight key strategies for aligning Azerbaijan’s investment climate with global sustainability standards, demonstrating how such alignment can significantly enhance the country's appeal to foreign investors and foster long-term economic resilience.

The originality and scientific novelty of the study - lies in its integrative approach to simultaneously addressing Azerbaijan's economic growth and climate commitments by formulating novel strategies that attract foreign investment through sustainable development practices.

Key words: foreign investment, global climate, sustainability strategy.

UOT 657.6

Rahib Nadir oğlu KAZIMOV,
iqtisad elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: kazimov-r.n@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.09

VERGİ AUDİTİ: MƏQSƏDİ, FUNKSİYALARI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - respublikanın iqtisadi subyektlərində vergi auditinin təşkili və aparılmasının müasir vəziyyətini qiymətləndirmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, fundamental təhlil və adekvat informasiya.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – vergi hesabatlılığının dürüstlüyünün və şəffaflılığının artırılmasında elmi-nəzəri mənbə qismində istifadə imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında vergitutmanın auditinin inkişafı istiqamətləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanda vergitutmanın auditinin metodologiyasının və metodikasının təkmilləşdirilməsi.

Açar sözlər: vergi uçotu, vergi auditi, bəyannamə, vergi yükü.

Giriş

Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi biznesin idarə olunmasının, o cümlədən, iqtisadi subyektlərdə uçot və vergitutma siteminə daxili nəzarətin təkmilləşdirilməsini tələb edir. İdarəetmə sistemi nöqteyi-nəzərindən audit - nəzarətin xüsusi təşkilati forması və iqtisadi sistem subyektinə münasibətdə idarəetmə funksiyasının bir hissəsidir. İqtisadi subyektin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq onların auditi operativ nəzarətin və uçotun aparılmasının və onun göstəricilərinin dürüstlüyü haqqında qərarın qəbul edilməsinin zəruri elementidir.

Məlumdur ki, maliyyə hesabatı istifadəçiləri maliyyə hesabatında və vergi bəyannamələrində formalaşmış informasiyaların dürüstlüyündə, təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən vergi risklərinin qiymətləndirilməsində maraqlıdırlar. Vergi qanunvericiliyinin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin sərtləşdirilməsi, vergi məsələləri üzrə mübahisəli arbitraj işlərinin artması və s. səbəblərdən maliyyə və vergi hesabatında əks etdirilmiş informasiyaların dürüstlüyü haqqında müstəqil və obyektiv fikir bildirilməsi üçün qanunların düzgün tətbiqinə əsaslanan xüsusi biliyə və təcrübəyə malik müstəqil ekspertlərin xidmətlərinə ehtiyac yaranmışdır.

Vergi auditi- vergi ödəyicilərinin maraqları baxımından auditor şirkətləri tərəfindən təkliflərin hazırlanması, sənədlərin tərtib edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətdir, konkret vergi ödəyicisi tərəfindən peşəkar mütəxəssis köməyinin göstərilməsi hüququnun realizə olunması üsuludur. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, vergitutma bazasının müəyyən olunmasının düzgünlüyünün ekspertizası vergi təhlükəsizliyini təmin edir. Aparılmış vergi auditi vasitəsi ilə iqtisadi subyektin mühasibat və vergi uçotunda mövcud səhvlər aşkar edilir və onların aradan qaldırılması, eləcə də, vergi risklərinin minimallaşdırılması və vergilərin optimallaşdırılması üzrə təkliflər də hazırlanır.

Vergi auditinin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu

Təcrübə göstərir ki, əksər vergi ödəyiciləri vergi uçotunun qurulması və aparılmasına lazımi diqqət vermir, mühasiblər bu məsələdə müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməyə cəhd edirlər. Hazırda ölkəmizdə auditor fəaliyyəti "Auditor fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Beynəlxalq Audit Standartları, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının normativ aktları və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Sözügedən qanuna müvafiq olaraq audit

təşkilatları, fərdi auditorlar auditor xidmətləri ilə yanaşı auditor fəaliyyəti ilə əlaqədar digər xidmətlər də, o cümlədən, vergi məsləhətləri, vergi uçotunun qurulması, bərpası və aparılması, vergi hesablamalarının və bəyannamələrin tərtib olunması üzrə xidmətlər göstərə bilərlər ki, bu da vergi öhdəliklərinin auditi, sadəcə olaraq, təsərrüfat subyektlərində vergi auditini səciyyələndirir [1; 2].

Vergi auditi- auditor xidmətlərinin geniş tələb olunan növlərindən biridir. Ölkənin uçot-nəzarət praktikasında “vergi auditi” anlayışı yenidir, hələ də onun necə təqdim olunması məsələsi diskussiya obyekti olaraq qalmaqdadır və bu baxımdan, müxtəlif tərifl ərə istinad etmək lazım gəlir. Belə ki, bəzi müəlliflərə görə vergitutmanın auditi müəyyən dövr üçün vergitutma bazasının formalaşdırılmasının düzgünlüyü, eləcə də, vergi və yığımların hesablanması və ödənilməsi, büdcə və qeyri-büdcə fondları ilə hesablaşmaların vəziyyəti, mühasibat və vergi uçotunun mövcud qanunvericilik normalarına uyğunluğu kimi məsələlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə təşkilatın mühasibat və vergi uçotu sisteminin müstəqil ekspert qiymətləndirilməsidir [5, s.162].

Digər mütəxəssislər isə belə hesab edirlər ki, vergi auditi- maliyyə sənədləşmələrinin vergi qanunvericiliyinə uyğunluğunun yoxlanmasıdır və üç əsas məqsədə - ödəniləcək vergi məbləğinin hesablanmasının düzgünlüyünün müəyyən edilməsinə, iqtisadi subyektin rəhbərliyinin vergi və yığımlar üzrə qanunvericiliyin pozulması ilə əlaqədar arzuolunmaz nəticələri (cərimə, peniya) haqqında xəbərdar edilməsinə, vergitutmanın sonrakı optimallaşdırılması üçün yoxlanılan təşkilatın rəhbərliyinə zəruri informasiyanın təqdim edilməsinə fokuslanmışdır [11, s.65].

Fikrimizcə, vergi auditi dürüstlük, vergilərin formalaşması, uçotda əks etdirilməsi və vergi və digər ödənişlərin büdcəyə və qeyri-büdcə fondalrına ödənilməsi qaydasının bütün aspektlərdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalara uyğunluğu haqqında fikir bildirmək məqsədi ilə iqtisadi subyektin mühasibat və vergi hesabatının nəzərdən keçirilməsi üzrə auditor təşkilatı tərəfindən xüsusi auditor tapşırığının yerinə yetirilməsidir.

Yoxlanılan təsərrüfat subyektinin mühasibat və vergi hesabatları, onun ilkin sənədləri, vergi reyestrləri, müqavilələr və digər sənədlər vergi auditinin obyekti qismində çıxış edir. Vergi auditinin həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- hesablanmış və ödənilmiş vergilərin vergi qanunvericiliyi normalarına müvafiqliyi baxımından vergi öhdəliklərinin yoxlanması;
- vergitutmanın planlaşdırılması və optimallaşdırılması;
- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində vergitutmanın problemli yerlərinin diaqnostikası;
- korporativ struktur və kontragentlərlə hüquqi münasibətlər nəzərə alınmaqla vergi ödəmələrinin hesablanması və vergi güzəştlərindən istifadənin təhlili;
- bəyannamənin tərtib edilməsinin düzgünlüyünün və bütövlükdə, eləcə də vergi növləri üzrə müştəri- təşkilatın hesablaşmalarının yoxlanması [3, s.65].

Vergi auditinin həyata keçirilməsi prosesində aşağıdakı məsələlər qiymətləndirilir:

- iqtisadi subyektin vergi uçotunun respublikada vergi uçotunun aparılması və vergi hesabatının tərtib olunmasını tənzimləyən normativ aktların tələblərinə müvafiqliyi;
- yoxlama prosesində auditor təşkilatına təqdim olunan iqtisadi subyektin vergi hesabatının onun ilkin uçot və fəaliyyəti haqqında məlumatlara uyğunluğu;
- vergi uçotunda aşkar edilmiş təhriflərin maliyyə nəticələri və onların aradan qaldırılması yolları;
- iqtisadi subyekt tərəfindən tətbiq olunan vergi uçotu metodikasına bir sıra düzəlişlərin edilməsi [2; 12].

İqtisadi subyekt tərəfindən vergi və yığımların hesablanmasının və büdcə və qeyri-büdcə fondlarına ödənilməsinin düzgünlüyünün yoxlanması və təsdiq edilməsi həm bütün növ vergilər üzrə, həmçinin də ayrı-ayrı vergi növü üzrə həyata keçirilə bilər. Bunlar nəzərə alınmaqla vergi auditini müvafiq olaraq kompleks, tematik və struktur auditi kimi təsnifləşdirmək olar. Kompleks vergi auditi təsərrüfat subyektinin il ərzində ödədiyi bütün vergilər üzrə bəyannamələrin tərtib edilməsinin və hesablamaların düzgünlüyünün yoxlanmasıdır. Tematik vergi auditi təsərrüfat subyektinin il ərzində ödədiyi ayrı-ayrı vergilər üzrə bəyannamələrin tərtib edilməsinin və hesablamaların

düzgünlüyünün yoxlanmasıdır. Struktur vergi auditi- hüquqi şəxs tərəfindən onun ayrılmış bölməsinin yerləşdiyi yer üzrə ödədiyi ayrı-ayrı vergilər üzrə bəyannamələrin tərtib edilməsinin və hesablaş-maların düzgünlüyünün yoxlanmasıdır. Auditin bu növü ayrılmış bölmələrin şaxələnmiş şəbəkələrinə malik iri müəssisələr və ya maliyyə-sənaye qrupları üçün çox aktualdır və geniş tətbiq olunur [2; 3].(Зотикова, Налоговый аудит, 2021 s.14-15,) Yuxarıda qeyd olunanlara rəğmən vurğulamaq lazımdır ki, vergitutmanın auditi mütləq xarakter daşımasa da inkişaf meyli müşahidə olunmaqdadır.

Qeyd etmək olar ki, audit şirkəti və ya fərdi auditor vergilərin hesablanması və ödənilməsinə nəzarət edir, zəruri hesabatları hazırlayır və aparır, riskləri qiymətləndirir və vergitutma məsələləri üzrə məsləhətləşmələri aparır. Auditin bu növünün əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, ümumi auditin tərkibində aparılmış vergilərin auditi vergi uçotu prosesini tam əhatə etmir və bütün hallarda təsərrüfat subyektlərində vergilərin hesablanması prosesi ilə bağlı vəziyyət olduğu kimi səciyyələndirilmir. Bu da, öz növbəsində, yoxlanılan təşkilatlarda vergi risklərinin yaranmasına və cərimə və digər sanksiya tədbirləri formasında rəhbərliyin vergi məsuliyyətinə cəlb olunması ilə nəticələnə bilər.

Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq vurğulamaq lazımdır ki, vergitutmanın auditi şirkətdə maliyyə (mühasibat) uçotunun təşkilini obyektiv qiymətləndirməyə, hesabat dövrü üçün vergilərin hesablanmasının və ödənilməsinin, büdcə və qeyri-büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətinin əks etdirilməsinin düzgünlüyünü müəyyən etməyə imkan verir. Vergitutma auditinin nəticəsində yoxlanılan təşkilatın vergi riskləri qiymətləndirilir və onların minimuma endirilməsi imkanları müəyyən olunur. Vergi auditi vergi risklərindən və məsuliyyətdən (cərimə, peniya) qaçmağa imkan verir ki, nəticədə iqtisadi subyekt rəhbərliyini vergi müfəttişlərinin yoxlamasının arzuolunmaz maliyyə nəticələri ilə məlumatlandırılır. Bu növ auditin yekununda aşkar edilmiş səhvlərin düzəldilməsi üzrə peşəkar təkliflər hazırlanır [5, s.164].

Vergi yükünün qiymətləndirilməsi

Dövlətin maliyyə bazasının formalaşması problemləri sırasında vergi potensialının strukturlaşdırılması problemi ilə yanaşı vergi yükünün həcminin müəyyən edilməsi xüsusi yer tutur. “Vergi yükü” termini müəyyən maliyyə göstəricisinə aid olan nisbi göstərici hesab olunur. Vergi yükü – təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən dövrü üzrə vergi ödəyicisi tərəfindən ödənilən bütün vergilərin məcmusudur. Bu göstərici bütövlükdə ölkə üçün, eləcə də ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri üçün hesablana bilər. Statistik olaraq ölkə üzrə ümumi vergi yükü vergi ödəmələrinin ümumi milli məhsulda payı kimi hesablanır.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin vergi təhlilinin aparılması mərhələsində tədqiq olunan dövr üçün vergi və yığım məbləğlərinin dinamikası müəyyən olunur. Belə ki, vergilər kəsiyində artım sürəti hesablanır, dinamikasında nəzərəçarpacaq dəyişikliklər baş verən vergilər, həmin dəyişiklikləri doğuran səbəblər müəyyən edilir. Vergi və yığımlar obyektinə və ödənmə mənbəyinə görə fərqləndiyindən mütləq vergi yükü ilə yanaşı onun nisbi kəmiyyəti də müəyyən edilməlidir. Onlar vergi yükünün satışdan pul gəliri, mənfəət və xalis mənfəət, xərclər (maya dəyəri) kimi maliyyə-iqtisadi göstəricilərə təsir dərəcəsini səciyyələndirir.

Belə bir məsələni vurğulamaq olar ki, respublikanın müasir vergitutma sistemində əksər şirkətlər özlərində güclü vergi yükünün mövcudluğunu hiss edir. Belə ki, vergilər istənilən kommersiya şirkətinin xərclərində nəzərəçarpacaq paya malikdir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, vergi siyasətinin səmərəliliyi ilk növbədə vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsindən asılıdır. Belə ki, vergi yükünün yüksək olması təsərrüfat subyektlərinin normal fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, yəni, aktivlik azalır. Bu, daha çox, vergidən yayınma meyillərinin yaranması, kölgə iqtisadiyyatının artması ilə nəticələnir.

Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergi auditinin əhatə etdiyi mühüm məsələlərdən biri vergi yükünün müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və optimallaşdırılmasıdır. Vergilərin düzgün hesablanmaması vergi orqanları tərəfindən cərimə və faizlərin təqdim edilməsi ilə nəticələnir ki, bu da, şirkətlərin mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Qeyd olunanları nəzərə

alaraq vurğulamaq olar ki, vergilərin optimallaşdırılması metodlarından düzgün istifadə olunmaması şirkətlərin rəhbərliyinə və ya baş mühasiblərə qarşı cinayət işlərinin açılması ilə də nəticələnə bilər. Beləliklə, təsərrüfat subyektlərində auditin bu növünün tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə müəssisədə vergitutmanın dövri olaraq auditinin aparılması üçün vergi yükünün həcmi və strukturu haqqında obyektiv və müxtəlif tərəfləri təqdim edən çoxsaylı parametrlərin dəyişməsinə həssas fərqli yanaşmalara əsaslanan kəmiyyət metodikalarından istifadə olunur. Həmin metodikaları nəzərdən keçirməklə onların müsbət tərəflərini və çatışmazlıqlarını qiymətləndirək.

Vergi yükünün ağırlığının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar bəzi müəlliflər tərəfindən hazırlanmış metodikaya əsasən vergi yükü müəssisənin ödədiyi bütün vergi məbləğinin pul gəlirinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici pul gəlirində vergilərin payını müəyyən etməyə imkan versə də, bu zaman vergilərin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə təsirini xarakterizə etmir (hər bir növ verginin pul gəlirinə nisbəti nəzərə alınmadığına görə). Makrosəviyyədə vergi yükü tutulan bütün növ vergilərin ümumi məbləğinin məcmu milli məhsula nisbəti kimi müəyyən olunur. Başqa sözlə, bu göstərici cəmiyyətin istehsal etdiyi məhsulun büdcə mexanizmləri vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülən hissəsini əks etdirir. Konkret vergi ödəyicisi üçün vergi yükü onun məcmu gəlirlərinin büdcəyə ödənilən payını səciyyələndirir.

M.N.Kreyninin təklif etdiyi metodikaya əsasən vergi yükü vergi məbləğinin onun ödənmə mənbəyinə nisbəti kimi hesablanır. Sözügedən metodikada iqtisadi subyektin mənfəəti inteqral göstərici olaraq qəbul olunur və bütün vergi məbləğləri həmin göstəriciyə nisbətdə nəzərə alınır. Həmin metodika üzrə vergi yükünün müəyyən edilməsi zamanı mütəxəssislər ideal situasiyadan çıxış edirlər (iqtisadi subyekt ümumiyyətlə vergi ödəmir). Nəzərdən keçirilən metodika birbaşa vergilərin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə təsirinin təhlilinin effektli vasitəsi olsa da bu halda dolayı vergilərin təsiri qiymətləndirilmir [3, s.39]:

$$VY=\frac{P^{g}-X^{dvna}-M^{x}}{P^{g}-X^{dvna}}$$

Burada, P^{g}- pul gəliri, X^{dvna} – dolayı vergilər nəzərə alınmadan məhsul istehsalına xərclər, M^{x} – xalis mənfəət (vergitutmadan sonra mənfəət).

A.Kaduşin və N.Mixaylova tərəfindən hazırlanmış metodika kəmiyyət xarakteri daşıyır və vergi yükünün konkret təsərrüfat subyekti tərəfindən yaradılmış əlavə dəyərin payı kimi qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. İnteqral göstərici müxtəlif tip istehsallar üçün vergi yükünün orta qiymətləndirilməsinə imkan verir. Sözügedən metodikadan istifadə zamanı vergi dərəcələrinin dəyişməsinin və güzəştlərin artmasının təşkilatın inkişafı tempinə təsirini hesablamaq imkanı yaranır. Bu metodikanın çatışmazlığı onunla səciyyələnir ki, hesablamalara əmlak vergisi və digər vergilər daxil edilmir ki, fikrimizcə, onlar müəssisənin maliyyə vəziyyətinə az təsir göstərmir [3, s. 39]:

$$VY=\frac{B^{m}/A^{x}}{M^{x}\ /A^{x}}$$

burada, B^{m} – balans məlumatları, A^{x} – xalis aktivlər, M^{x}- vergitutmadan sonra mənfəət (xalis mənfəət)

Y.A.Kirovanın təklif etdiyi metodika müəyyən maraq doğurur. Bu metodika əsasında vergi yükünün mütləq və nisbi göstəricisi hesablanır. Vergi yükünün mütləq göstəricisi iqtisadi subyektin büdcə qarşısında vergi öhdəliklərinin mütləq məbləğini göstərir. Bu zaman sözügedən göstərici iqtisadi subyektin vergi öhdəliklərinin gərginliyini əks etdirmir, bununla əlaqədar onun nisbi göstəricisi - mütləq vergi yükü məbləğinin (MVY) yeni yaradılmış dəyərə (YYD) nisbəti hesablanır. Başqa sözlə, vergi ödəmələri məbləğləri onların ödənmə mənbələri ilə nisbəti ilə müəyyənləşdirilir [7, c. 2422]:

$$MVY=VM+HP$$

burada, VM – dövr üzrə hesablanmış vergilərin ümumi məbləği, HP –vergi orqanının qərarı ilə hesablanmış peniya.

Nisbi vergi yükü aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$NVY=\frac{MVY+ƏH+BKFÖ}{YYD}$$

burada, ƏH- əməkhaqqı, BKFÖ – büdcədənkənar fondlara ödənişlər, YYD – yeni yaradılmış dəyər.

Sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təşkilatların vergi yükünün müqayisə edilməsi imkanı sözügedən metodikanın üstünlüyünü səciyyələndirir. Lakin bu metodikada fondtutumu, əməktutumu, rentabellik, cari aktivlərin dövretmə sürəti kimi göstəricilərin təsiri nəzərə alınmır və vergilərin sayı, dərəcələri və güzəştlərin dəyişməsindən asılı olaraq şirkətin işgüzar aktivliyinin dəyişməsini proqnozlaşdırmağa imkan vermir [3, s.39].

Vergi yükünün müəyyən edilməsi üçün digər iqtisadçı M.İ.Litvinin metodikası vergi yükünü vergilərin və digər ödəmə öhdəliklərinin miqdarı, eləcə də iqtisadi subyektlərin vergilərinin strukturu və vergilərin tutulması mexanizmləri ilə əlaqələndirir. Vergi yükünün ümumi göstəricisi ilə yanaşı metodikada ayrı-ayrı vergilərin və vergi qruplarının konkret ödəmə mənbələrinə nisbəti kimi hesablanan fərdi göstəricilərdən də istifadə olunur. Həmin göstəricilərdən istifadə edərək iqtisadi subyektin sahə mənsubiyyətindən asılı olaraq optimal vergi yükünü müəyyən etmək olar [3, s.39]. Vergi ödəmələri məbləğinə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi də nəzərə alınmaqla təşkilatın ödədiyi bütün növ vergilər daxil edilir:

$$VY=[(VÖ^{b}+VÖ^{bkf}) / VÖ^{m}\times 100\%$$

Burada, $VÖ^{b}+VÖ^{bkf}$ – büdcəyə və büdcədənkənar fondlara hesablanmış vergi məbləği, $VÖ^{m}$ – vergilərin ödənilməsi üçün vəsait mənbəyi məbləği.

Bu metodika praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, o, vergilərin təşkilatın pul gəlirlərində, yaradılmış hər manatı hesabı ilə mənfəəti və əməkhaqqını, amortizasiyanı, vergiləri və xalis mənfəətin payını müəyyən etməyə imkan verir. Vergi uçotunda hesablanmış əməkhaqqı pul gəlirinə daxil edildiyindən vergilərin tərkibinə fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergilərin daxil edilməsi özünü doğruldur, daha doğrusu, fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergilər pul gəlirinə daxildir və o, pul gəlirinin bir hissəsini təşkil edir.

T.K.Ostrovenkonun hazırladığı metodikada vergi yükünü səciyyələndirən göstəricilər sistemi fərdi və ümumi olmaqla iki qrupda cəmləşdirilmişdir. Ümumiləşdirici göstəricilərə iqtisadi subyektin gəlirinə düşən vergi yükü, maliyyə nəticələrinə düşən vergi yükü, xüsusi kapitala düşən vergi yükü, vergitutmadan əvvəl mənfəətə düşən vergi yükü, bir işçi hesabı ilə vergi yükü aiddir. Konkretliliyi və informativliyi ilə fərqlənən fərdi göstəricilər örtülmə yerləri üzrə (maya dəyəri, satışdan pul gəlirləri, maliyyə nəticələri, xalis mənfəət və xüsusi təyinatlı fondlar) hesablanır [3, s.40].

$$VY=VY^{Pg}+VY^{MD}+VY^{X}+VY^{ƏH}+VY^{Ə}$$

burada, VY^{Pg} –satışdan pul gəlirinə vergi yükü, VY^{MD} – maya dəyərinə vergi yükü, VY^{X} - xərclərə vergi yükü, $VY^{ƏH}$ - əməkhaqqı fonduna vergi yükü, $VY^{Ə}$ – müəssisənin əmlakına vergi yükü.

Metodikanın müsbət tərəfi qarşıya qoyulmuş idarəetmə məsələlərindən asılı olaraq müxtəlif detallaşdırma səviyyəsində vergi yükünün hesablanmasının mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur.

Göründüyü kimi, vergi yükünün hesablanmasının yuxarıda qeyd olunan metodikalarının müəyyən müsbət tərəfləri və çatışmazlıqları vardır. Fikrimizcə, inteqral metodika, yəni M.N.Kreyninin və M.İ.Litvinin təklif etdikləri metodika əsasında vergitutmanın bütün aspektlərini özündə ehtiva edən optimal metodikanın hazırlanması məqsədəuyğun olardı.

Respublikada mövcud metodikaya əsasən vergi yükü (VY) AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti və Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi xətti ilə büdcəyə toplanmış vəsaitlərin, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna toplanmış vəsaitlərin ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti kimi hesablanır. Vergi yükü göstəricisi pul gəlirində vergilərin payını müəyyən etməyə imkan versə də vergilərin iqtisadi subyektin maliyyə vəziyyətinə təsirini xarakterizə etmir, belə ki, hər bir vergi növünün satışdan pul gəlirinə nisbətini

nəzərə almır:

$$VY=\frac{VM}{ÜDM}\times 100\%$$

Burada, VM – vergi məbləği, ÜDM – ümumi daxili məhsul.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv ölkələrdə vergi yükü 52%-dən (İsveç) 30% (ABŞ, Türkiyə) arasında tərəddüd edir. Son dövrlərdə yalnız üç ölkədə (Belçika, Almaniya, Norveç) onun cüzi azalması müşahidə olunmuşdur. Sözügedən göstəricidə cüzi tərəddüdlər vergi qanunvericiliyində milli xarakter daşıyan müxtəlif dəyişikliklərlə izah olunur. Bəzi ölkələrdə vergi yükünün artımı Avropada baş verən inteqrasiya prosesləri ilə əlaqədardır ki, həmin proseslər təsərrüfatçılıq, o cümlədən, vergitutmanın şərtlərinin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur[,s. 108].

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi vergi yükünün dinamikada təhlili göstərir ki, respublikada bu göstərici 2003-cü ildə 17,1%, 2007-ci ildə 21,4%, 2017-ci ildə 18,5% təşkil etmişdir. Son iki ildə Azərbaycanda vergi yükü cüzi dəyişilmişdir (11-15% civarında). Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,85%, cəmi daxilolmada 26,25%, ƏDV üzrə vergi yükü hazırda 2,7% təşkil etmişdir [2].

Ümumi və vergi auditi arasındakı fərqlər

Hazırda ümumi və vergi auditinin nisbəti məsələsi diskussiya obyekti olmaqdadır. Maliyyə hesabatının auditi reqlamentləşdirilsə də, auditor fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi hesab olunan vergi auditi konkret normativ bazaya malik deyildir və kifayət qədər öyrənilən elmi sahə deyildir [9, c.83]. Belə ki, bəzi müəlliflər auditin bu iki istiqamətinin qarşılıqlı çuğlaşdığını vurğulayır, daha doğrusu ümumi audit gedişində vergi auditi də aparılır. Fikrimizcə, bu, düzgün deyil. Belə ki, mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi prosesində vergi auditindən fərqli olaraq seçmə qaydada vergilərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyü məsələləri yoxlanılır və nəticədə mühasibat hesabatının dürüstlüyü haqqında məlumatları özündə ehtiva edən seçmənin həcmi vergi hesabatına münasibətdə dürüst deyildir. Bununla əlaqədar, əksər təşkilatlar auditor şirkətləri ilə bağladıqları müqavilədə mütləq ümumi audit prosedurları ilə yanaşı vergi auditi ilə bağlı işlərin həcmi əks etdirilir [10]. Nisbətən kiçik müəssisələrdə vergi auditinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar işlərin aparılmaması elə də ciddi vergi risklərinin yaranmasına səbəb olmur.

Digər bir məsələ, vergi auditi ilə vergi məsləhətlərinin verilməsi sahəsində vergi auditinə yaxın olan xidmətlər arasında fərqin müəyyən edilməsidir. Fikrimizcə, bununla əlaqədar, nəzərə alınmalıdır ki, vergi auditi vergilərin hesablanmasının düzgünlüyünün, tamlığının və vaxtında ödənilməsi ilə bağlı yoxlama tədbirlərinin aparılmasına istiqamətlənmişdir. Vergi auditinə yaxın xidmətlər isə, ilk növbədə, vergi ödəyicilərinin vergi köçürmələrinin optimallaşdırılmasını, düzgün vergi uçotu sisteminin qurulması və vergitutmanın ayrı-ayrı məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsini nəzərdə tutur.

Nəticələrlə bağlı da mühasibat hesabatının auditi və vergi auditi arasında fərqlər mövcuddur. Vergi məsələləri üzrə müvafiq xidmətlərin göstərilməsinin nəticələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

• vergi qanunvericiliyi normalarının pozulması hallarının aşkar edilməsi zamanı iqtisadi subyekt üçün vergi hüquq pozuntularının və onların vergi nəticələrinin mövcudluğunu göstərmək;

• ümumilikdə iqtisadi subyektin vergitutma sisteminin, eləcə də onun ayrı-ayrı elementlərinin yaradılmasının yeni layihələrinin işlənməsi;

• mühasibat uçotu elementlərinin və registrlərin vergilərin hesablanmasının və büdcəyə və qeyri-büdcə fondlarına köçürülməsinin tamlığına, düzgünlüyünə və vaxtlılığına ciddi təsir göstərən vergilərin idarə olunmasının seçilmiş konsepsiyasına, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklərə və digər amillərə adaptasiyası üzrə təkliflərin verilməsi;

• daimi fəaliyyət göstərən vergi planlaşdırması sisteminin yaradılmasına istiqamətlənmiş kompleks təşkilati-hüquqi və opereativ idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

• vergi planlaşdırmasının, bu və ya digər optimallaşdırma modelinin səmərəliliyini təsdiq edən hesablamalar [6].

Aparılmış vergi auditinin nəticəsində auditor rəyi və hesabatı tərtib edilir. Həmin sənədlər

qanunvericiliklə reqlamentləşdirilməmişdir, lakin auditor təşkilatları tərəfindən yerinə yetirilmiş vergi auditinin nəticələrinin sənədləşdirilməsi üçün tərtib edilir. Auditorun hazırladığı hesabatda iqtisadi subyekt tərəfindən vergi ödənişlərinin tamlığı və hesablanmasının (o cümlədən, vergi güzəştlərinin tətbiqinin düzgünlüyü), uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyü və büdcə və qeyri-büdcə fondlarına vaxtında köçürülməsinin vaxtlılığı haqqında auditorların fikirləri əks etdirilir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu zaman, aparılmış vergi auditinin nəticələri haqqında rəy bütövlükdə mühasibat hesabatının dürüstlüyü haqqında auditor rəyindən ibarət deyildir. Hesabatda eyni zamanda, aşkar olunmuş pozuntuların aradan qaldırılması üzrə təkliflər və onların gələcəkdə təkrarlanmaması üçün addımların siyahısı, eləcə də, vergilərin hesablanması qaydası, o cümlədən, güzəştlərin tətbiqinin düzgünlüyü, təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən xüsusi diqqət yetirilməli olan məsələlərin siyahısı, vergitutmanın optimallaşdırılması, vergitutma baxımından mühasibat və vergi uçotu sisteminin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflər qeyd olunur [5].

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, mühasibat və vergi auditi bir-birinə yaxın olsalar da onlar arasında fərqlər mövcuddur. Bu zaman unutmaq olmaz ki, vergi məsləhətlərinin təqdim olunması sahəsində əlaqəli xidmətlərin göstərilməsindən müsbət nəticə o halda əldə oluna bilər ki, həmin xidmətlər ilkin olaraq vergi auditi çərçivəsində göstərilmiş olsun. Maliyyə informasiyalarının həcmi ilə müqayisədə vergi informasiyasının həcmi azdır. Buna görə də, ümumi auditdən fərqli olaraq vergi hesabatının və vergi uçotunun yoxlanması başdanbaşa metodu ilə aparılmalıdır. Mütləq audit yoxlanmasında keçən təsərrüfat subyektləri, əksər hallarda, auditor təşkilatları ilə bağlanmış müqavilədə vergi auditi ilə əlaqədar işlərin həcmini də qeyd edirlər. Əlbəttə, bu, işin ümumi dəyərini artırır, lakin, yoxlanılan təşkilatın vergi risklərindən və vergi pozuntuları üzrə arzuolunmaz vergi nəticələrindən sığortalanmış olurlar.

Vergi auditinin inkişaf perspektivləri

Vergi qanunvericiliyində daima aparılan düzəlişlərə və əlavələrin edilməsi, risklərin azaldılması və dövlət büdcəsinin artırılmasına nəzarət vasitəsi kimi vergi auditinin xüsusi əhəmiyyətinə baxmayaraq, onun respublikada inkişafı arzuolunan səviyyədə deyildir. Aparılan təhlillər göstərir ki, auditor şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin ümumi həcmində maliyyə hesabatının auditinin payı çox yüksəkdir. Belə ki, respublikada göstərilən auditor xidmətləri üzrə müqavilələrin sayı 2019-cu ildə 6451, məbləği isə 53,6 mln. manat təşkil etmişdirsə, bu göstəricilər müvafiq olaraq 2022-ci ildə 6750 və 111 mln.manat olmuşdur. Yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı 2019-cu ildə 5205, məbləği 59,6 mln.manat, 2022-ci ildə 5338, məbləği 72 mln.manat təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2019-2022-ci illər üzrə müqavilələr üzrə auditor təşkilatları tərəfindən yerinə yetirilmiş auditor xidmətlərinin həcminin təhlili

İllər	Böyük dördlük üzrə		Xarici hüquqi şəxslərin nişanından istifadə edən auditor təşkilatları		Yerli auditor təşkilatları		Sərbəst auditorlar	
	Sayı	Məbləği (mln.man)	Sayı	Məbləği (mln.man)	Sayı	Məbləği (mln.man)	Sayı	Məbləği (mln.man)
2019	677	41.4	380	7.6	2948	8.3	1200	2.3
2020	533	35.2	273	8.3	2178	7.8	1119	2.6
2021	719	47.3	300	8.4	2561	13.5	1202	2.8
2022	550	42,9	401	11,3	3042	13,7	1345	4,1
Cəmi:	**2479**	**166,8**	**1354**	**35,6**	**10729**	**43,3**	**4866**	**11,8**

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının fəaliyyəti barədə 2017-2022-ci llər üzrə illik hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, 2019-2022-ci illər üzrə yerinə yetirilmiş cəmi müqavilələrdə maliyyə hesabatlarının auditinin payı 2019-cu ildə 73,8 %, 2022-ci ildə 74,1 % təşkil etmişdir. Bu yüksək nəticələri vergi auditinə şamil etmək olmaz (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Vergi hesabatının auditi üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr (miqdarı/məbləği)

İllər	Böyük dördlük	Xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları	Yerli auditor şirkətləri	Sərbəst auditorlar
2019	3/ 66,5 min man.	1/ 4 min man.	31/ 102 min man.	8/ 43,4 min man.
2020	1/ 15,5 min man.	-	54/ 419,7 min man.	8/ 36,4 min man.
2021	1/ 15,5 min man.	2/ 15,3 min man.	79/ 271,6 min man.	14/ 43,2 min man
2022	3/86,5 min man.	7/243,0 min man.	74/492 min man.	5/ 24 min man.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının fəaliyyəti barədə 2017-2021-cillər üzrə illik hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-2022-ci illərdə yerinə yetirilmiş cəmi müqavilələrdə vergi hesabatının auditinin payı müvafiq olaraq 2019-cu ildə 0,8 %, 2022-ci ildə 2,0 % təşkil etmişdir. Vergi hesabatının auditi əsasən yerli şirkətlər, müəyyən dərəcədə də sərbəst auditorlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bundan savayı, nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə hesabatının auditindən fərqli olaraq, vergi auditi reqlamentləşdirilməmişdir. Bu baxımdan, hazırkı dövrdə vergi auditinin tədqiqində müəyyən çətinliklər özünü göstərir. Məhz buna görə, fikrimizcə, təsərrüfat subyektlərinin auditi sistemində mühüm həlqəni təşkil edən vergi auditinin normativ bazasının yaradılması məsələsi çox aktualdır. Fikrimizcə, vergi auditinin texnologiyasını müəyyən edən bir sıra ciddi məsələlər tənzimlənməli, vergi auditinin dəqiq çərçivəsi müəyyən olunmalı, vergi auditinin təşkili və aparılması üzrə metodiki əsaslar işlənib hazırlanmalıdır.

Konkret vergilərin yoxlanması prosesi elə təşkil edilməlidir ki, yoxlamanın planı və proqramı kifayət qədər kompakt və universal olmalı, istər yoxlamanı həyata keçirən şirkətin rəhbərliyi, istərsə də iqtisadi subyektin rəhbərliyi və vergi ödəyiciləri tərəfindən keyfiyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi mümkün və asan olsun. Ölkə təcrübəsində vergi hesabatının auditinin mahiyyətinin, onun məqsədinin, vəzifələrinin, aparılması prinsipləri ilə əlaqədar vergi hesabatının auditor yoxlanmasının bir sıra həll olunmamış təşkilati və metodiki məsələləri özünü göstərir. Auditin və vergi auditinin metodikasında müəyyən problemlər mövcuddur ki, bura konkret iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə auditin aparılması metodikasının işlənməməsi, hesabatın ilkin təhlili üzrə qaydaların və təşkilat haqqında vergitutmanın auditinin səmərəli təşkili üçün zəruri informasiyaların mövcud olmamasını, vergi auditinin aparılması zamanı auditor riskinin əhəmiyyətinin müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatların aparılmamasını aid etmək olar .

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, vergi auditinin geniş tətbiqi vergi orqanlarını çoxsaylı yoxlamalardan azad edə bilər, daha doğrusu, vergi auditi eyni zamanda dövlət və korporativ nəzarətin elementinə çevrilə bilər. Misal üçün, ilin sonunda bütün şirkətlərdə ümumi auditlə yanaşı vergi auditi də aparılmalıdır: bu halda auditorun hesabatına inam formalaşarsa və həmin maddələr qanuni əks etdirilərsə, vergi orqanları əlavə yoxlamalardan azad oluna bilər, beləliklə də, nəzarətlə birlikdə vergi məlumatlarının üzləşdirilməsi və yoxlanması üzrə işlərin təkrar həyata keçirilməsinə zərurət qalmayacaqdır. Daha doğrusu, vergi auditi dövlət tərəfindən vergilərin hesablanması kəsiyində şirkətlərin hesabatlarının yoxlanması ilə bağlı xərclərdən azad etmiş olar.

Nəticə

Fikrimizcə, vergi auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühasibat və vergitutma məqsədləri üçün uçot siyasətinin maksimum yaxınlaşdırılması məqsədəuyğundur. Belə ki, maddi və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyasının hesablanması, maddi-istehsal ehtiyatlarının istehsala silinməsi, məhsulun istehsal maya dəyərinin müəyyən edilməsi, bitməmiş istehsalat və anbarda hazır məhsulun qiymətləndirilməsi və s. üzrə vahid qaydanın müəyyən edilməsi imkan verəcəkdir ki, mühasi-

bat uçotunda əks etdirilmiş bir çox əməliyyatlar dəyişiklik edilmədən mənfəət vergisinin hesablanmasında iştirak etsin.

Əksər müəlliflər tərəfindən işlənmiş metodikalar özündə kompleks prosedurları ehtiva etmir, yalnız mühasibat uçotu obyektlərinin və ya ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları ilə əlaqədar bir sıra hərəkətlərin siyahısını özündə əks etdirir. Vergitutmanın auditi auditor prosedurları ilə yanaşı informasiyanın toplanması və qiymətləndirilməsi üzrə spesifik prosedurların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Təşkilatda vergitutmanın auditinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün audit olunan təsərrüfat subyektinin fəaliyyət spesifikasını, respublikada vergitutmanın xüsusiyyətlərini nəzərə alan, auditorların özünütənzimləyən təşkilatlarının firmadaxili standartlarında vergitutmanın auditinin aparılmasını, eləcə də analitik prosedurların siyahısını və onların həyata keçirilməsi qaydasını əks etdirən metodikasının hazırlanması praktiki zərurət təşkil edir.

Hazırda, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan ixtisaslaşmış təşkilatlarda, xüsusilə, büdcə təşkilatlarında vergi uçotuna və vergi auditinə kifayət qədər diqqət yetirilmir, ümumi auditin tərkib hissəsi kimi o, mövcud qanunvericiliklə zəif reqlamentləşdirilmişdir. Bu baxımdan, həmin təşkilatlarda da vergi uçotunun daha optimal modelinin işlənməsi və qanunla təsbit edilməsi praktiki zərurət doğurur. Bütün bunlar vergi auditinin hüquqi, metodoloji və metodiki əsaslarının işlənməsinin aktuallığını səciyyələndirir.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla vurğulamaq lazımdır ki, vergi auditinin auditor fəaliyyətinin müstəqil istiqaməti kimi nəzərdən keçirilməsi əsaslıdır və ümumi audit və vergi nəzarəti sisteminin, audit üzrə normativ bazanın yenidən qurulması və tamamlanmasını şərtləndirə bilər. Vergi orqanları təqdim olunan dürüst bəyannamələrin hazırlanması üçün mütləq şərt kimi vergi auditin fərqləndirilməsi hazırda həm ümumi auditin işini, eləcə də, vergi bəyannamələrinin, vergitutma bazasının hesablanmasının dürüstlüyünün yoxlanması üzrə təkrar işlərin aradan qaldırılması üzrə vergi orqanlarının işinin optimallaşdırılması üçün zəruridir. Eyni zamanda, vergilərin hesablanması mexanizminin dürüstlüyünün təsdiq edilməsi və onların optimallaşdırılması yolu ilə vergi auditi maliyyə risklərinin azaldılması üçün mühüm alətlərdən biridir. Bundan savayı, vergi auditi dövlət üçün mühümdür, çünki, dövlət büdcəsi vegi daxilolmaları hesabına formalaşır və bu, dövlətin stabil inkişafına və sosial əhəmiyyətli layihə və proqramların həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Audit xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı. 1994 (sonrakı dəyişikliklər və əlavələrlə).
2. Həsənli Y., Süleymanova A. Azərbaycan Respublikasında optimal vergi yükünün ekonometrik modelləşdirilməsi //Azərbaycanın vergi jurnalı. 1 (136). – 2018. – s.16-25.
3. Ахметшин А.Ф. Налоговый аудит отдельный элемент в системе общего аудита //Экономика, статистика, информатика. ВестникУМО. – 2014. – №6. – с.37-41
4. Баженов А.А., Кузнецов Д.В. Налогооблажение организаций финансового сектора экономики //Налоги и налогооблажение. – 2015. – №3. – с.15-19
5. Болгучева Р.Б. Теоретические и методические аспекты аудита налогообложения //Инновационные технологии в науке и образовании. – 2016. – №1–2 (5). – с.160-166
6. Василенко А.А. Характеристика специфических аудиторских услуг налогового аудита // Экономические науки. – 2013. – №4. – с.1182-1184
7. Гаджирагимова Д.Д., Юнусова Д.А. Совершенствование методики аудита налогооблажения организаций //Научно-методический эдектронный журнал «Концепт». – 2016. – Т.11. – с.2421-2425
8. Нюнха И.В. Возможные пути совершенствования аудита налогообложения в России // РГУ им.С.А.Есенина. – 2015. – с.71-79
9. Петракова Н.Г., Бабилиев Н.А., Онюшева М.А., Ростиславская К.А. Проблемы налогового аудита в современной России //Горный информационно-аналитический бюллетен. (научно-технический журнал). – 2016. – №12. – с.80-85

10. Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А., Мамедова Г.М., Мамедзаде Н.Р. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Учебник. – Баку. ММ-С. 2020. – 460 с.
11. Салимова А.Д. Совершенствование методики аудита налогообложения //международный научный журнал «Символ науки. - №12/2017 ISSN 2410-700X. с.63-68
12. Сафонова М.Ф., Щербакова Е.А. Проблемы развития налогового аудита в Российской Федерации //Международный бухгалтерский учет. – 2014. – № 17. – с.26-33
13. Сафонова М.Ф., Калинина И.Н. Налоговый аудит (продвинутый уровень). – Краснодар: КубГАУ. 2021. – 41 с.

Рагиб Надир оглы Кязимов
Кандидат экономических наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
E-mail: kazimov-r.n@mail.ru

Налоговый аудит: цель, функции и перспективы развития

Резюме

Целью исследования является оценка современной положений организации и проведения налогового аудита в экономических субъектах республики и определения возможных направлений его совершенствовании.

Методология исследования – системный подход, фундаментальный анализ, адекватная информация.

Практическая значимость исследования – возможность использования в качестве научно-теоритического базы в повышении объективности и празрачности налоговой отчетности.

Результаты исследования – оценено напралений развития нологового аудита в Азербайджане

Оригинальность и научная новизна исследования - совершенствования методологии и методики налагового аудита в Азербайджане

Ключевые слова: налоговый учет, налоговый аудит, декларации, налоговая нагрузка.

Rahib Nadir Kazimov,
associate professor of economic skiences,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
E-mail: kazimov-r.n@mail.ru

Tax audit: purpose, functions and development prospects

Summary

The purpose of the study is - to assess the current state of organization and conduct of tax audits in economic subjects of the republic and to determine directions for its improvement.

The methodology of the research - systematic approach, fundamental analysis and adequate information.

The practical importance of the research - possibilities of use as a scientific-theoretical source in increasing the honesty and transparency of tax reporting.

The results of the research - the directions of the development of the audit of taxation in the Republic of Azerbaijan under modern conditions were evaluated.

The originality and scientific novelty of the research - improvement of methodology and methodology of taxation audit in Azerbaijan.

Keywords: tax accounting, tax audit, declaration, tax burden.

UOT 338.2

Rafiq Məcid oğlu RZAYEV
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun
böyük elmi işçisi
rafiqrzayev74@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.011

KİÇİK İNNOVASİYA SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAF ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf aspektlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistemli və digər yanaşmalardan, o cümlədən məntiqi ümumiləşdirmə və müqayisəli təhlil üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatda əsaslı araşdırmalar innovasiya sahibkarlığını stimullaşdıran amillərin və onların inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri – kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf aspektlərinə təsir edən faktorların və onların formalaşması xüsusiyyətlərinin nəzəri baxımdan araşdırılması bir sıra nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və ümumilikdə, iqtisadi tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi araşdırmanın elmi cəhətdən aktuallığını müəyyən edir.

Açar sözlər: innovasiya sahibkarlığı, biznes modeli, metodoloji yanaşma, startap, vergi güzəştləri, texnoparklar, elmtutumlu, milli innovasiya sistemi.

Giriş

Dünya təcrübəsinin də göstərdiyi kimi, postsənaye iqtisadiyyatında kiçik müəssisələr ictimai istehsal prosesinin strukturunda mühüm halqaya çevrilir və bu müəssisələr olmadan cəmiyyətin uğurlu sosial-iqtisadi inkişafını və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək mümkün deyil. Üstəlik, indi iqtisadi artım tempini, ümummilli məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edən əsas sahə kiçik sahibkarlıqdır. Bu baxımdan kiçik innovativ müəssisələr də xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar. Elmtutumlu texnologiyalar və məhsullar hazırlayıb istehsala tətbiq edən bu müəssisələr elm və istehsal arasında əlaqə rolunu oynayırlar. Məhz kiçik müəssisələr yeni məhsullar və texnologiyalar işləyib hazırlayarkən və biliyi əmtəəyə çevirərkən çox vaxt riskə gedirlər. Fəaliyyətlərinin riskli olması səbəbindən bəzi müəssisələr yox olur, digərləri meydana çıxır. Buna baxmayaraq, milli innovasiya sistemlərində kiçik innovasiya müəssisələrinin iştirakını təmin edən müəyyən balans yaranır. Ümumiyyətlə, kiçik innovasiya sahibkarlığı yeni və yaradıcı ideyalar əsasında texnologiya, məhsul və ya xidmətlər inkişaf etdirən kiçik ölçülü bizneslərə aiddir. Bu sahibkarlıq forması daha çox sürətlə dəyişən bazar mühitində yeni həllər təklif etməyə və müştəri ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlib. Kiçik innovasiya sahibkarlığı, əsasən, yeni texnologiyalar, biznes modelləri və ya xidmətlərin yaradılmasına fokuslanır. Bu sahədə məhsul və ya xidmətləri müştəri rəylərinə əsasən inkişaf etdirərək qısa müddətdə bazara təqdim etməyi hədəfləyən sahibkarlar, adətən, maliyyə, kadr və digər resurs çatışmazlıqları yaşasalar da, çeviklik və yeniliklərə uyğunlaşma bacarığı nümayiş etdirərək üstünlük qazana bilirlər. Kiçik innovasiya sahibkarlığında risk səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, həyata keçirilən uğurlu innovasiyalar böyük qazanclar və bazar üstünlüyü gətirə bilər. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və startapların əsas komponenti olaraq innovativ yanaşmalar burada əsas rol oynayır. Yeni iş imkanlarının yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, o cümlədən regionun sosial-iqtisadi inkişafına

verilən nəzərəçarpacaq töhfə kiçik innovasiya sahibkarlığının əsas üstünlükləri hesab oluna bilər. Bu sahibkarlıq sahəsi xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda iqtisadiyyatın mühərriki kimi çıxış edir və cəmiyyətin problemlərini həll etməyə yönəldilir. Azərbaycanda bu sahənin dəstəklənməsi üçün müxtəlif proqramlar və fondlar (İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu və s.) mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsdiqlədiyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapıb. Sənəddə deyilir: “Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla texnoloji ixrac məkanına çevrilmək üçün perspektivlər yaradılmalıdır. Bu məqsədlə emal sənayesinin inkişafı dərinləşdirilməli, elmtutumlu və yüksək gəlir yaradan orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Nəticəyönümlü elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmləri formalaşdırılmalıdır” [1].

İnnovasiya sahibkarlığının mahiyyəti və inkişaf amilləri

Hazırda iqtisadiyyatda innovasiyaların rolu sürətlə artır. Müasir dünyanı həm artıq movcud olan və vərdiş etdiyimiz, həm də gələcək təkamülə töhfə verəcək innovasiyalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Əksər alimlər innovasiyaların iqtisadi və sosial inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsi ilə razılaşırlar. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, sahibkarlığın iki modeli mövcuddur: klassik və innovativ sahibkarlıq. Klassik sahibkarlıq gəlirliliyin artırılması və məhsul çeşidinin yenilənməsi üzrə müəssisənin ehtiyatlarını müəyyən etmək üçün xarici amilləri və daxili amilləri əhatə edən istehsal həcmini idarə etməyə yönəlmiş resursların faydalılığını maksimum dərəcədə artırmağa, istehsal həcmini idarə etməyə istiqamətlənmiş ənənəvi, mühafizəkar bir sahibkarlıqdır. Sahibkar, adətən, aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olduqda resurslardan maksimum gəlir əldə edilir:

• ciddi olaraq lazımi ölçüdə riskə getmək üçün təşəbbüskar və hazırlıqlı olmaq;

• bazarın cari ehtiyacları haqqında ətraflı məlumata malik olmaq və onun gələcək ehtiyaclarını təxmin etmək bacarığı;

• müstəsna iş qabiliyyəti və “dəmir” intizam;

• işlə bağlı hərtərəfli bilik;

• savadlı və bacarıqlı işçiləri cəlb etmək bacarığı;

• məsrəflər və mənfəət arasındakı əlaqəyə nəzarət etmək bacarığı və vəziyyəti yaxşılaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, müəssisə zərərlə işləyərsə, o zaman sahibkarın istehsalı dayandırmağa hazır olması;

• həmişə rəqiblərdən daha yaxşı olmaq cəhdi.

İnnovasiya sahibkarlığı yeniliklə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətinin modelidir. Burada sahibkarın əsas rolu yeniliklərin, yəni ənənəvi istehsal amillərindən (əmək, torpaq və kapital) istifadə etməklə əvvəllər məlum olmayan innovasiyaların, o cümlədən məhsulların (əmtəələrin və xidmətlərin), texnologiyaların, istehsalın və idarəetmənin təşkili üsullarının yaradılmasından ibarət olur. Beləliklə, sahibkar innovativ fəaliyyətlə məşğul olarkən nəzərə almalıdır ki, müasir texnologiyalar olmadan, təqdim edilən məhsul və xidmətlərin çeşidini artırmadan, keyfiyyətini yüksəltmədən müəssisə bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıra bilməyəcək. Bundan əlavə, rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün innovasiyanın birdəfəlik deyil, davamlı bir prosesə çevrilməsi lazımdır. Yeniliklərin tətbiqi və yayılması istehlakçılarla sıx əlaqənin qurulmasını tələb edir. Təcrübənin göstərdiyi kimi, bazara tez uyğunlaşmaq üçün müştərilərin yeni ehtiyaclarını nəzərə almaq lazımdır. [2, s.74].

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında innovasiya sahibkarlığı anlayışı “innovativ biznes modellərinin” yaradılması ilə əlaqələndirilir. “Biznes modeli” anlayışı ilə bağlı yekdil fikir olmasa da bu, adətən, şirkətin aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli üç suala verdiyi cavabların cəmi kimi qəbul edilir:

• Mənim hədəf auditoriyam kim olmalıdır?

• Müştərilərimə hansı məhsul və xidmətləri təklif etməliyəm, həmçinin təklifimi nə ilə fərqləndirməliyəm?

• Mən bunu necə effektiv edə bilərəm?

"Biznes modeli" strateji innovasiyadır. İnnovasiya sahibkarlığı isə innovasiyaların yaradılması və kommersiyalaşdırılması prosesidir. İnnovasiya təkcə onu təqdim edən şirkət üçün deyil, həm də bütövlükdə bazar üçün yeni, yəni hazırda heç kimin təklif etmədiyi bir şey olmalıdır. İnnovasiyanın məqsədi rəqiblərdən müəyyən bir bazar payını tutmaq, bəlkə də ondan məhrum etmək, həmçinin mövcud bazarı genişləndirmək - yeni müştəriləri cəlb etmək və ya mövcud müştəriləri istehlakı artırmağa təşviq etməkdir.

Mövcud bazarları aşağıdakı hallarda fəth etmək mümkündür.

Birincisi, məhsul və ya xidmətin mövcud rəqib şirkətlər tərəfindən vurğulanan xüsusiyyətlərindən fərqli bir səciyyələndirməsini aparmaqla. Məsələn, ənənəvi hava daşıyıcıları öz məhsullarında müntəzəmliyə, geniş istiqamətlər spektrinə və bortda xidmət keyfiyyətinə, aşağı büdcəli aviaşirkətlər isə biletin qiymətinə diqqət yetirirlər.

İkincisi, innovasiyalar böyük şirkətlərdən gələ bilər, lakin kiçik biznes və ya yeni şirkətlər üçün bunu həyata keçirmək daha asandır. İnnovativ şirkətlər çoxdan fəaliyyət göstərən şirkətlərin bazarları ilə müqayisədə həcmi az olan kiçik bazarlarda fəaliyyət göstərirlər. Onlar öz məhsullarını daim təkmilləşdirir, əsas istehlakçı qrupunun gözləntilərini daha yaxşı qarşılamaq üçün sərmayə qoyurlar. Məsələn, artıq bir çox ölkələrdə internet bankları onlayn treyderlər kimi şəxsi xidmətlərə diqqət yetirirlər: internet vasitəsilə hesabların ödənilməsi, internet bankçılıq və s.

Üçüncüsü, novator şirkətlər elə bazarlar yaradırlar ki, orada müvəffəqiyyət faktorları çoxdan qurulmuş şirkətlərin bazarlarına xas olanlardan fərqli olur. Şirkət ənənəvi bazarlarda qəbul edilənlərdən fərqli yeni fəaliyyət ardıcıllığını (dəyər zənciri, daxili proseslər, strukturlar və korporativ mədəniyyət) tətbiq edir. [3, s.138].

Biznes innovasiyasının mühüm mənbəyi müştərinizin portretinə yenidən baxılması prosesidir, çünki məhz şirkət müştərini seçir, müştəri şirkəti deyil. Bu məsələnin strateji olaraq nəzərdən keçirilməsinin iki məqsədi var: şirkət üçün yeni müştəri müəyyən etmək və ya mövcud müştəri bazasının seqmentləşdirilməsində daha yaradıcı olmaq və bununla da yeni müştəri seqmenti yaratmaq. Məsələn, müştərilər hələ də şirkətdən isti, müasir dəbli paltolar gözləyirlər. Çünki müxtəlif səbəblərdən üslubun, dəbin əhəmiyyəti artmışdır. Bu, şirkətə xüsusilə dəbli üst geyimlər təklif edərək böyümək üçün imkan verir. Yeni məhsul buraxan və ya yeni xidmətlər göstərən şirkət yeni ehtiyac yarada bilər, həmçinin ehtiyacları ödənilməyən müəyyən bir istehlakçı seqmentini də tapa bilər.

İnnovativ fəaliyyət anlayışı innovativ fəallıq anlayışı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bir çox tədqiqatçılar innovativ fəallığı innovativ fəaliyyətlə müəyyən edirlər, baxmayaraq ki, bu anlayışlar müxtəlif mənalara malikdir. Çünki fəaliyyət məşğulluq və ya hərəkətlər məcmusudur, fəallıq isə fəaliyyətdə iştirak etməyi nəzərdə tutur. İnnovativ fəallıq müstəqil kateqoriyadır və əhəmiyyəti ondadır ki, onun əsasında innovativ fəaliyyətin xarakteri qiymətləndirilir.

Fikrimizcə, innovativ fəallıq dedikdə, sahibkarlıq subyektinin innovativ, intellektual, resurs və digər potensialı səfərbər etmək bacarığından, o cümlədən innovasiyaların inkişafı, tətbiqi və yayılması üzrə həyata keçirilən fəaliyyətin intensivliyi və enerjisindən ibarət innovativ fəaliyyətin kompleks xüsusiyyətləri başa düşülməlidir. İnnovasiya fəaliyyətini aktivləşdirən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi dövlət innovasiya siyasəti;

- investor kimi çıxış edən təşkilatların pul siyasəti. İnnovativ layihələrin həyata keçirilməsi çox vaxt borc vəsaitlərinin istifadəsini nəzərdə tutur ki, bu da belə investisiyaların yüksək risk dərəcəsinin nəzərə alınmasını tələb edir;

- rəqabət aparan firmaların strategiyaları. Bu amilin əhəmiyyəti digər təsərrüfat subyektlərinin bazarın strukturuna, rəqabətin intensivliyinə təsir göstərmək, zəruri maddi resursların alınmasını tənzimləmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir;

- innovativ münasibətlərin inkişafı nəticəsində yaranan innovasiyalara tələbatın daha çox olduğu istehlakçı davranışı. İnnovativ fəaliyyətlə məşğul olan müəssisə üçün bu amili nəzərə almaq yeni məhsula, xidmətə, texnologiyaya gələcək istehlakçı tələbatının yaradılmasından ötrü əlavə səylər tələb edir. İqtisadi kateqoriya kimi innovativ fəaliyyət üçsəviyyəli iqtisadi sistemin: makrosəviyyənin - dünya bazarında digər ölkələrlə müqayisədə ölkənin innovativ fəaliyyətinin; mezosəviyyənin – regional, sənaye səviyyəsinin; eləcə də mikrosəviyyənin - təşkilatın səviyyəsinin kompleks xarakteristikasıdır. [4, s.13].

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən innovativ fəaliyyət sahibkarlıq xarakteri daşıyır, çünki o, yeni ideyaların axtarışına (yeni məhsuldan yeni struktura qədər) və onların qiymətləndirilməsinə; lazımi resursların axtarışına; müəssisənin yaradılması və idarə edilməsinə; pul gəliri və əldə edilən nəticələrdən şəxsi məmnunluq əldə etmyə əsaslanır. Bununla belə, hər cür sahibkarlıq innovasiya sahibkarlığı kimi tanınmır, yalnız innovativ məhsulun yaradılması, istifadəsi və ya yayılması nəticəsində gəlir əldə etməyə imkan verən sahibkarlıq fəaliyyətləri belə tanınır.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya sahibkarlığının beş əsas növü var:

- texnoloji innovasiyalar;
- istehsalat innovasiyaları;
- iqtisadi innovasiyalar;
- ticarət innovasiyaları;
- sosial innovasiyalar;
- idarəetmədə innovasiyalar.

İnnovasiya sferasının dinamik inkişafı innovasiya iqtisadiyyatının əsas komponentlərindən biridir.

Kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafına sistemli metodoloji yanaşma

Nəzəri iqtisadiyyatda kiçik biznes sahəsində innovativ fəaliyyətin idarəetmə sisteminin təhlili xüsusi yer tutur. Bu mövzunun öyrənilməsinə metodoloji yanaşma dedikdə isə biz kiçik sahibkarlıq innovasiyalarının idarə edilməsinin məntiqindən, prinsiplərindən və metodlarından istifadənin tək, vahid istiqamətini başa düşürük. İqtisadi münasibətlər sistemində innovasiyaların idarə edilməsini əks etdirən tətbiqi sistemli yanaşma bir neçə formada həyata keçirilir: a) sistemli kompleks yanaşma; b) sistemli normativ yanaşma; c) sistemli proqram yanaşma; d) sistemli dinamik yanaşma; e) sistemli multiplikator yanaşma. İdarəetmə sistemlərinin, kiçik innovasiya sahibkarlığının da daxil olduğu ümumi fəaliyyət qanunauyğunluqları, onların xassələri sistemli təhlilin öyrənilməsi predmetidir [5, s.4]. Fikrimizcə, kiçik müəssisənin innovativ fəaliyyətinin təhlili sistemlərin strukturlaşdırılmasına və alternativlərin kəmiyyətcə müqayisəsinə əsaslanan problemlərin həlli metodologiyasıdır. Sistemli metodoloji yanaşmadan istifadə özündə biliklər nəzəriyyəsinin innovasiya sahəsində baş verən proseslərin öyrənilməsinə tətbiqi formasını xarakterizə edir. Onun mahiyyəti böyük və mürəkkəb sistem qismində fəaliyyət göstərən obyektlər kimi kiçik sahibkarlığın biliklərini özündə ehtiva edən ümumi sistemlər nəzəriyyəsinin tələblərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu proses siyasi-iqtisadi təhlilin müxtəlif aspektlərindən istifadəni əhatə edir **[10].**

Kiçik sahibkarlığın inkişafının müqayisəli təhlili göstərir ki, son 4 ildə Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın (MKOS) ümumdaxili məhsuldakı (ÜDM) payı 3 faiz artaraq 23,5 %-dən 26,5 %-ə çatıb. [11]. Təbii ki, bu çox azdır. Belə ki, hələ ötən illərin statistikasına görə bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə - Çində 60.0%, İsraildə 62.3%, ABŞ-da isə 56%-dir. Ölkəmizdə 2015-2022-ci illər ərzində mikro, kiçik və orta müəssisələrdə muzdla işləyənlərin ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi isə 18,7%-dən 41,8%-ə çatmışdır. Müqayisə üçün aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Çində kiçik sahibkarlıq sahəsində işləyənlərin xüsusi çəkisi 83.0%, Yaponiyada 72.0%, İsraildə 68.7% təşkil edir (Cədvəl 1).

İqtisadçıların fikrincə, 1990-cı illərdə kiçik və orta biznes SSRİ Dövlət Plan Komitəsi tərəfindən idarə olunan genişmiqyaslı sovet istehsalını əvəz etməli idi. Lakin, təəssüf ki, bu baş vermədi. Keçmiş böyük ölkənin iqtisadiyyatı dağıldıqdan sonra kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün yetərli

sahibkarlıq mühiti formalaşmadı, istehsal fəaliyyətinin stimullaşdırıcılarından lazımi səviyyədə istifadə edilmədi və bu sahəyə dövlət dəstəyinin səviyyəsi kifayət qədər olmadı.

Cədvəl 1.

Aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq [3]

Ölkələr	ÜDM-də kiçik sahibkarlığın payı, %-lə	Kiçik sahibkarlıq sahəsində işləyənlərin xüsusi çəkisi, %-lə
Çin	60.0	83.0
Yaponiya	55.0	72.0
İsrail	62.3	68.7
Almaniya	43.0	57.0
ABŞ	56.0	52.0
Azərbaycan	26.5	41.8

Hal-hazırda isə innovativ kiçik sahibkarlığın inkişafında irəliləyiş olsa da bir sıra problemlər də mövcuddur [7, s. 820]:

- bir çox normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməməsi;
- kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün maliyyə-kredit mexanizminin kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi;
- kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün maddi və resurs təminatının zəif olması;
- ədalətsiz rəqabətin mövcud olması;
- inzibati maneələrin mövcudluğu;
- kiçik sahibkarlığa informasiya dəstəyi sisteminin inkişaf etməməsi;
- innovasiya proqramlarının kadr təminatı problemləri və s.

Kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafına sistemli metodoloji yanaşma aşağıdakı struktur elementləri əhatə edir:

- innovasiyaların idarə edilməsi subyektinin əldə etdiyi hədəflər sisteminin formalaşdırılması;
- innovasiyaların idarə edilməsi obyektinin, xüsusilə, onun innovasiya fəaliyyətinə başlamazdan əvvəlki vəziyyətinin təhlili [8, s.40];
- idarəetmə subyektinin bazar imkanlarının, bazar ehtiyaclarının həcminin və strukturunun araşdırılması;
- istifadə olunan resursların həcminin və strukturunun müəyyən edilməsi;
- idarəetmə qərarlarının qəbulu.

Kiçik biznesin inkişafına sistemli metodoloji yanaşmanı bilik və dialektika nəzəriyyəsinin innovasiya proseslərinin öyrənilməsinə tətbiqi forması kimi səciyyələndirərək qeyd etmək lazımdır ki, elmi nəzəri yanaşmalardan istifadə kiçik sahibkarlıq sistemində innovasiyaların idarə edilməsinin səmərəliliyini təmin etməyə imkan verir. Kiçik müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sistemini qurarkən həmin müəssisənin missiyasının və məqsədlərinin onun inkişafında mühüm rol oynayacağı bir alqoritm hazırlamaq lazımdır (Cədvəl 2). Bu işdə xüsusi yeri kiçik müəssisənin innovativ məqsədlərə nail olmaq qabiliyyətinə təsir göstərə bilən xarici və daxili mühitin kritik elementlərini müəyyən etmək üçün kiçik müəssisənin inkişaf amillərinin təhlili tutur.

Kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf aspektləri milli innovasiya sisteminin səmərəliliyinin göstəricisi kimi

İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsi dünya iqtisadi münasibətlərində əsaslı dəyişikliklərlə səciyyələnir ki, bu da rəqabətin artması və yeni elmtutumlu iqtisadiyyatın - “bilik iqtisadiyyatı”nın fəal formalaşdırılması əsasında milli iqtisadi sistemlərin dərin transformasiyası ilə müşayiət olunur. Dünya iqtisadi sistemində bu tendensiyaların əsasında duran obyektiv qanunauyğunluqlar məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətinə, ictimai istehsal amillərinin strukturuna və istehsal prosesinin təşkilinə, milli iqtisadiyyatın institusional mühitinə müvafiq tələblər qoyur. Bu tələblərə əməl olunması milli istehsalın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini

təmin edir. Bu gün hamı başa düşür ki, ölkəmizin innovasiya (bilik) iqtisadiyyatına keçid etməsinə və milli innovasiya sisteminin (MİS) yaradılmasına ehtiyacı var.

Cədvəl 2

Kiçik müəssisənin innovasiya fəaliyyəti şəraitində idarəetmə hərəkətlərinin alqoritmi

İnnovasiya fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin elementləri	Kiçik sahibkarlıqda innovasiyaların idarə edilməsi strategiyasının elementlərinin xüsusiyyətləri
1. Kiçik innovativ müəssisənin missiyası	Təşkilatın fəlsəfəsinin və məqsədinin müəyyən edilməsi. Missiyanın xüsusi əhəmiyyəti: birincisi, missiya təşkilatın bütün planlaşdırma qərarları üçün əsasdır və dayaq nöqtəsidir; ikincisi, missiya işçilərin səylərini innovativ məhsul və texnologiyaların hazırlanmasına və tətbiqinə yönəltməyə kömək edir.
2. İnnovasiya fəaliyyətinin idarəetmə məqsədləri	Planlaşdırma dövründə təşkilatın tam şəkildə əldə edilməsi gözlənilən ən ümumi fəaliyyət istiqamətlərinin hazırlanması. İnnovasiya mühitində tapşırıqların yerinə yetirilməsi formasını və vaxtını müəyyən edən konkret, kəmiyyətcə ölçülə bilən meyarlar kimi əsaslandırılması.
3. Kiçik innovativ müəssisələrin resurslarının daxili və xarici mühit amillərinin təhlili	Kiçik müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə təsir edən ən mühüm amillərin nəzərə alınması. Təşkilatın fəaliyyəti haqqında müsbət rəyin yaradılması. İnnovasiya fəaliyyətinin informasiya-kommunikasiya təminatı.
4. Kiçik müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin inkişafı üçün strateji istiqamətlərin həyata keçirilməsi	Elmtutumlu istehsalın dəstəklənməsinə, innovasiya menecmentinin müasir sistemlərinin tətbiqinə yönəldilən investisiya qoyuluşu. Təqdim edilən məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin artırılması, yüksək gəlirli fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi və xərclərinin minimuma endirilməsi.

Nisbətən yeni sosial-iqtisadi institut olan milli innovasiya sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə (bilik iqtisadiyyatına) keçid mərhələsində təbii olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı yaranır. Ümumiyyətlə, MİS-in müxtəlif tərifləri var. Məşhur Qərb alimi R.Nelson milli innovasiya sistemini “qarşılıqlı əlaqəsi milli firmaların innovativ fəaliyyətini... müəyyən edən institutlar şəbəkəsi” kimi xarakterizə edir [9, s.17]. Professor A.Amosovun fikrincə isə “MİS özündə fundamental elmin inkişafını, təhsil müəssisələrində kadr hazırlığını, tətbiqi ETTKİ-ni (elmi-tədqiqat və təcrübi- konstuktor işlərini), vençur sahibkarlığını, marketinqi, mühəndisliyi, innovativ istehsalı birləşdirir” [6, s.9].

MİS-in ən məşhur şərhlərinin təhlili inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin müasir milli innovasiya sistemlərinin aşağıdakı əsas komponentlərini müəyyən etməyə imkan verir:

1) iqtisadiyyatın özəl və dövlət sektorlarında fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı əlaqədə olan, yeni biliklərin, məhsulların və texnologiyaların yayılmasına təşəbbüs göstərən, yaradan, dəyişdirən və töhfə verən sosial-iqtisadi institutlar (təşkilatlar) şəbəkəsi;

2) milli iqtisadiyyat daxilində yeni biliklərin, məhsulların və texnologiyaların istehsalçıları və istehlakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər;

3) rəqabəti, çoxsaylı təşəbbüs mənbələrini və resursların yenidən bölüşdürülməsini təmin edən bazar mexanizmi;

4) səmərəli və keyfiyyətli iqtisadi artımın əsası kimi sürətləndirilmiş innovativ inkişafa yönəlmiş MİS çərçivəsində dövlətin elmi-tədqiqat və texnologiya siyasəti.

Əsasən nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin iştirakı olmadan effektiv milli innovasiya sistemi mümkün deyil. Lakin müasir şəraitdə belə iştirak üstünlük təşkil etməməli, paritet tərəfdaşlıq şəklində olmalıdır. Dövlət sahibkarların innovativ rəqabətinə mane olmamalı, onların inkişafına kömək etməlidir, çünki məhz innovasiyaları kommersiyalaşdırmağa çalışan sahibkarlıq MİS-in əsasını təşkil edir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli innovasiya sistemi dövlətin, özəl və digər təşkilatların institusional motivlər şəbəkəsini, qaydaları, fəaliyyət strategiyalarını və paritet əlaqələri özündə birləşdirir və bu da ölkənin rəqabətədavamlı və sosial cəhətdən səmərəli inkişafını təmin edən innovasiyaların yaradılmasına və geniş yayılmasına yönəldilib.

XXI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrdə MİS-in təkamül təcrübəsi tədqiq olunan sahənin

yüksək dinamizmindən xəbər verir. Qeyri-müəyyən və sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitdə innovativ firmaların rolu artır, onların klasterləşməsi baş verir, elm, biznes və dövlət arasında innovasiyanın inkişafına yönəlmiş qarşılıqlı əlaqələrin effektivliyi çoxalır.

Məlum olduğu kimi, mikrosəviyyədə MİS-in fəaliyyətinin və effektivliyinin ən mühüm göstəricisi kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafıdır. Hər bir ölkə üçün yalnız yeni iş yerləri yaratdığına görə deyil, həm də ÜDM-in elmtutumluluğunu (ÜDM-də ETTKİ xərclərinin payını), ölkənin elmi-texniki və innovativ potensialını, rəqabət qabiliyyətini artırdığı və dünya birliyində onun mövqeyini möhkəmləndirdiyi üçün iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsinin bu mərhələsi cəlbedicidir.

Ümumiyyətlə, kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafı müasir iqtisadiyyatın vacib aspektlərindən biridir. Bu sahə yeni texnologiyaların tətbiqi, yaradıcı yanaşmaların inkişaf etdirilməsi və iqtisadi rəqabətliliyin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu inkişafın aşağıda verilmiş əsas aspektlərini nəzərdən keçirək.

▪ **Maliyyə dəstəyi və investisiyalar**

Startap maliyyələşməsi: Kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən maliyyə dəstəyi çox vacibdir. Bu, inkubasiya mərkəzləri, texnoloji parklar və startap fondları vasitəsilə həyata keçirilir.

Vergi güzəştləri: İnnovativ layihələr üçün dövlət tərəfindən vergi güzəştlərinin və subsidiya proqramlarının tətbiqi böyük əhəmiyyət daşıyır.

▪ **Təhsil və bacarıqların inkişafı**

İnnovasiya ekosisteminin yaradılması: Təhsil müəssisələri ilə biznes sektorunun əməkdaşlığı innovasiya bacarıqlarını gücləndirir.

Təlim proqramları: Sahibkarların texnoloji və idarəetmə biliklərini artırmaq üçün təlim və mentorluq proqramları həyata keçirilir.

▪ **Texnoloji infrastrukturun inkişafı**

İnnovasiya mərkəzləri: Texnoparklar, laboratoriyalar və digər innovativ platformalar kiçik sahibkarlıq subyektlərinə texnoloji dəstək verir.

Rəqəmsallaşma: Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi biznes proseslərinin optimallaşdırılmasına və xərclərin azalmasına kömək edir.

▪ **Tənzimləyici və institusional mühit**

Hüquqi çərçivə: İnnovasiya bizneslərini təşviq edən qanunvericilik və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılması vacibdir.

Dövlət dəstəyi proqramları: İxraca yönəlik innovasiya layihələrini dəstəkləyən dövlət proqramları və qrantlar sahibkarlığı stimullaşdırır.

▪ **Beynəlxalq əməkdaşlıq və bazara çıxış**

Əməkdaşlıq şəbəkələri: Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən innovasiya mərkəzləri ilə əməkdaşlıq təcrübə mübadiləsini artırır və yeni bazarlara çıxış imkanı yaradır.

Eksport imkanları: Kiçik sahibkarlar məhsullarını xarici bazarlara çıxarmaları üçün xüsusi dəstək mexanizmləri ilə təmin olunmalıdırlar.

▪ **İstehlakçı tələbatının öyrənilməsi**

Bazar araşdırmaları: İnnovasiya sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik bizneslər üçün məqsədli bazar təhlilləri vacibdir.

Məhsul uyğunlaşması: Müştərilərin tələbatına uyğun olaraq innovativ məhsulların inkişaf etdirilməsi daha yüksək satış potensialı yaradır.

Bu aspektlər kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün əsas şərtlərdir və onların kompleks şəkildə tətbiqi iqtisadiyyatın innovativ transformasiyasını sürətləndirə bilər.

Nəticə

Ölkəmizdə sahibkarlığın innovasiya fəaliyyəti sahəsində mövcud vəziyyət bütün tədarük edilən məhsullarda innovativ məhsulların payının nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişdirilməsini (iqtisadiyyatın innovativ fəaliyyətinin əsas göstəricisi olaraq) zəruri edir. Kiçik innovasiya müəssisələrinin

daxili iqtisadiyyat üçün yüksək əhəmiyyətini, eləcə də onların vəziyyətini nəzərə alsaq, bu gün ən çox tədarük edilən məhsulların ümumi həcmində innovativ məhsulların artırılmasına, innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsinə böyük ehtiyac var. Bu baxımdan dövlət, adətən, elmi-texniki sahədə sahibkarlığın inkişafını daha çox təşviq edir, bunun üçün xüsusi infrastruktur yaradır, müəyyən iqtisadi güzəştlər edir; təhsil sistemi çərçivəsində kadrların, alim və mütəxəssislərin hazırlanması təmin olunur. Bununla belə, təəssüflə qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə texnoloji innovasiyalar həyata keçirən təşkilatların sayı çox azdır. Kiçik sahibkarlığın innovasiya fəaliyyəti də ölkədə səmərəli iqtisadi artımın təmin edilməsi tələblərinə və qəbul edilmiş standartlara tam cavab vermir.

Nəzərə alsaq ki, kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, bir sözlə, iqtisadi tərəqqi üçün əhəmiyyətlidir, ölkəmizdə bu sahənin inkişafını stimullaşdırmaqdan ötrü bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. Fikrimizcə, aşağıda irəli sürdüyümüz təkliflər kiçik innovasiya sahibkarlığı sahəsində irəliləyişə töhfə verə bilər.

- **Maliyyə dəstəyi və təşviqlər**

Subsidiyalar və qrantlar: Kiçik innovasiya müəssisələrinə tədqiqat və inkişaf üçün dövlətin və özəl sektorun maliyyə dəstəyini təmin etmək, startap fondları və s. yaratmaq.

Vergi güzəştləri: İnnovasiya layihələrinə investisiya qoyan sahibkarlara vergi güzəştləri tətbiq etmək.

İnkubator və akselerator proqramları: Dövlət və özəl sektor tərəfindən gənc sahibkarlar üçün innovasiya mərkəzləri yaratmaq, startapların sürətli inkişafını təmin edən proqramlar təşkil etmək.

- **Maliyyə resurslarına əlçatanlıq**

Vençur kapitalı və biznes mələkləri: Startaplara ilkin maliyyə dəstəyi üçün vençur fondlarını təşviq etmək.

Bank kreditləri: Kiçik innovasiya sahibkarlığı üçün aşağı faizli kreditlər (o cümlədən mikrokreditlər) təqdim etmək.

Kütləvi maliyyələşdirmə platformaları: Onlayn platformalar vasitəsilə kiçik sahibkarlıq layihələrinə dəstək toplamaq.

- **Texnologiya və təhsil**

İnnovasiya üçün texnoloji dəstək: Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini genişləndirmək və sahibkarları bu sahədə maarifləndirmək.

Universitet-sənaye əməkdaşlığı: Universitetlər və müəssisələr arasında əlaqələri gücləndirərək innovativ tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasını dəstəkləmək.

Təlim proqramları: Sahibkarlar üçün innovasiya idarəetməsi, layihə planlaşdırılması və rəqəmsal transformasiya üzrə təlimlər, o cümlədən innovasiya və sahibkarlıqla bağlı kurslar təşkil etmək.

- **İnfrastrukturun yaradılması**

Texnoparklar və innovasiya mərkəzləri: Sahibkarların rahat fəaliyyət göstərə biləcəyi ixtisaslaşmış zonalar yaratmaq.

Rəqəmsal infrastruktur: İnternet və texnoloji avadanlıqların əlçatanlığını artırmaq.

- **Beynəlxalq əməkdaşlıq**

Beynəlxalq layihələrdə iştirak: Kiçik sahibkarların qlobal innovasiya proqramlarına qoşulmasını dəstəkləmək.

Beynəlxalq sərmayələrin cəlb edilməsi və təcrübə mübadiləsi: Xarici investorların diqqətini yerli innovativ layihələrə cəlb etmək üçün təşviq proqramları yaratmaq, yerli sahibkarların xarici ölkələrdə təcrübə keçməsi üçün proqramlar təşkil etmək.

Texnologiya transferi: Xarici innovasiyaların yerli bizneslərə tətbiqini təşviq etmək.

İxracın təşviqi: Yerli innovasiya məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasını asanlaşdırmaq, onlayn platformalar yaratmaq, bu məhsullar üçün sərgilər və əməkdaşlıq forumları təşkil etmək.

- **Qanunvericilik və tənzimləmə**

Sahibkarın normal fəaliyyətini dəstəkləyən qanunlar: Qeydiyyat və idarəetmə proseslərini

sadələşdirmək, sahibkarların bürokratik maneələrini aradan qaldırmaq.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması: İnnovatorların ideyalarının qanuni şəkildə müdafiəsini təmin etmək.

- **Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və mədəniyyət dəyişikliyi**

İnnovasiya mədəniyyəti: İnnovasiya və sahibkarlığın cəmiyyətdə daha çox tanıdılması üçün tədbirlər və kampaniyalar keçirmək.

Motivasiya tədbirləri və mentor dəstəyi: Gəncləri innovasiya fəaliyyətlərinə həvəsləndirmək üçün müsabiqələr və mükafatlar təşkil etmək, təcrübəli sahibkarların yeni biznes qurmaq istəyənlərə məsləhətlər verməsi üçün mentor şəbəkəsi yaratmaq.

Yuxarıda sadalanan təkliflərin bəziləri respublikamızda müəyyən qədər həyata keçirilsə də, etiraf edək ki, qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Ona görə də, fikrimizcə, bu tədbirlər birgə və yetərincə reallaşarsa, ölkəmizdə kiçik innovasiya sahibkarlığının daha geniş yayılmasına, inkişafına və davamlı tərəqqiyə nail olmağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər." Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. İ.Qasımov, F.Cəbiyev. "İnnovasiya sahibkarlığı və texnoparklar", Bakı Mühəndislik Universiteti, 2017, s.182.
3. M. Tosun, E. Süleymanov, M.Musayeva, İ. Qasımov, M. Rəsulova, U. Seyidov, F. İsmayilzadə "İnnovasiya və sahibkarliq: startap eksosistemi", Bakı – 2023, s. 286.
4. K. İmanov. "İnnovativ inkişafda texnologiyaların kommersiyalaşdırılması və transferi mərkəzləri" (Yaradılması və fəaliyyəti üzrə tövsiyələr). Bakı, 2019, s.20.
5. Гордеев, В.А. Теоретическая экономия: новые идеи к разработке и развитию / В.А. Гордеев. - Текст : электронный // Теоретическая экономика. - 2021 – N 12. - С.4-10. - URL: http://www.theoreticaleconomy.ru
1. Амосов, А. О неоиндустриальном сценарии в концепции развития до 2020 г. /А. Амосов // Экономист. – 2011. – № 6. – с. 3–17.
2. Токаева Б.Б. Токаева А.Б. Инновации в малом и среднем предпринимательстве // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 11 (часть 4) – с. 820-823.
3. Коречков Ю.В., Джиоев О.В. Синергетический эффект интеграционных процессов и мультипликация инвестиций в интегрированных организациях // Интернет-журнал Науковедение. 2015. Т. 7. № 2 (27). с. 40.
4. Nelson, R. National Innovation Systems: A Comparatise Analysis / R. Nelson. – N. Y. : Oxford University Press, 1993.
5. G.A. Rodina. «Systemic view on the problems of sustainability of the economic systems and the specificity of performance evaluation of public control in contemporary Russia»/ D.S. Vakhrushev, D.V.Tumanov, // Academy of Strategic Management Journal (ISSN15441458-USA-Scopus). 2018. - №1. – 0,5 p.s.
6. https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycanda-mkos-un-udm-de-payi-27-e-yaxinlasib/

Рафиг Меджид оглы Рзаев
Старший научный сотрудник
Института Экономики МНО АР
rafiqrzayev74@mail.ru

Аспекты развития малого инновационного предпринимательства

Резюме

Цель исследования – определить аспекты развития малого инновационного предпринимательства.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались системный и другие подходы, включая логическое обобщение и сравнительный анализ.

Значимость внедрения исследования - фундаментальные анализы в исследовании имеют возможность создать условия для определения факторов, стимулирующих инновационное предпринимательство, и особенностей его развития.

Результаты исследования - теоретическое рассмотрение факторов, влияющих на аспекты развития малого инновационного предпринимательства и особенностей их формирования, приводит к достижению ряда результатов.

Оригинальность и научная новизна исследования - выявление аспектов развития малого инновационного предпринимательства, важных для диверсификации экономики, повышения конкурентоспособности и экономического прогресса в целом, определяет научную актуальность исследования.

Ключевые слова: инновационное предпринимательство, бизнес-модель, методологический подход, стартап, налоговые льготы, технопарки, наукоемкость, национальная инновационная система.

Rafig Majid Rzayev
Senior Researcher,
Institute of Economics, MSE AR
rafiqrzayev74@mail.ru

Aspects of development of small innovative entrepreneurship

Summary

The purpose of the study is to determine the aspects of development of small innovative entrepreneurship.

Methodology of the research - the research work used systemic and other approaches, including logical generalization and comparative analysis.

Importance of integration of research - fundamental analyses in the study have the ability to create conditions for determining the factors stimulating innovative entrepreneurship and the features of its development.

Results of the research - theoretical consideration of the factors influencing the aspects of development of small innovative entrepreneurship and the features of their formation, leads to the achievement of a number of results.

Originality and scientific innovation of the research - identifying aspects of the development of small innovative entrepreneurship that are important for diversifying the economy, increasing competitiveness and economic progress in general, determines the scientific relevance of the study.

Key words: innovative entrepreneurship, business model, methodological approach, startup, tax incentives, technology parks, knowledge intensity, national innovation system.

UOT 338.24.01

Nərmin Qabil qızı MİRZƏZADƏ
Assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
narminmirzazada@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.113

TƏŞKİLATLARIN STRATEJİ POTENSİALININ TƏHLİLİNİN ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – təşkilatların strateji idarəetmə sistemində xarici və daxili mühitin öyrənilməsinə nəzəri və metodoloji yanaşmanın formalaşdırılması probleminə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – strateji idarəetmənin nəzəriyyəsi və praktikasında mövcud olan metodlar, alətlər, meyarlar və göstəricilər əsasında ardıcıllıq prinsipi əsasında müəssisənin strateji potensialının təhlilinin aparılmasına yanaşmanın işlənib hazırlanmasıdır. Təşkilatın strateji təhlilinin inkişafı və tətbiqi mərhələlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – təşkilatın davamlı böyüməsi və rəqabət qabiliyyəti əsasən onun inkişafı üçün müəyyən olunan strategiyadan asılıdır. Əgər strategiyanın mahiyyəti bazar konyunkturasının sürətləndirilmiş dinamikası kontekstində qarşıya qoyulan uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaqdırsa, strateji təhlilin məqsədi xarici və daxili mühitin qeyri-müəyyənliyini onun daimi dəyişməsi yolu ilə azaltmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın nəticəsi – müasir iqtisadçıların strateji təhlil anlayışının mahiyyətinə və təşkilatın idarəetmə sistemində strateji təhlilin məqsədinə müxtəlif yanaşmaları araşdırılır. Müəssisədə effektiv strateji təhlilin həyata keçirilməsinə mane olan bir sıra problemlər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – təqdim olunan metodoloji yanaşma təşkilatlara biznes proseslərinin strateji idarə edilməsi mexanizmlərini sistemləşdirməyə, investisiya cəlbediciliyini və sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini yüksəltməyə imkan verəcək.

Açar sözlər: strategiya, proqnozlaşdırma, perspektiv, qloballaşma, kommersiya, innovasiya

Giriş

Strateji təhlil - təşkilatın mövcud bazar mövqeyini, perspektivli inkişaf yolunu müəyyən etmək və strateji məqsədlərinə çatmaq üçün operativ və taktiki idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq üçün xarici biznes mühitindəki amillərin, iqtisadi potensialın və inkişaf strategiyasının sistematik öyrənilməsini özündə təcəssüm edir. Bu, müxtəlif və əhəmiyyətli amillər toplusunun müntəzəm monitorinqi, sınaqları və qiymətləndirilməsi əsasında təşkilatın strateji uğuruna nail olmaq üçün müəyyən strateji qərarların qəbul edilməsi və ya düzəldilməsi zərurəti barədə vaxtında xəbərdarlıq sisteminin strateji idarə edilməsini təmin etməkdən ibarətdir [7, s.85]. Eyni zamanda strateji təhlil strateji qərarları əsaslandırmaq, mövcud vəziyyətin qeyri-müəyyənlik dərəcəsini və onun inkişaf dinamikasını azaltmaq üçün elmi biliklərin fənlərarası inteqrasiyası nəticəsində formalaşır. Strateji təhlil optimal strateji alternativin seçilməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə onun perspektiv mövqelərini müəyyən etmək üçün biznesin makro və mikroiqliminin qiymətləndirilməsi daxil olmaqla, müəssisənin inkişafının strateji idarə edilməsinin əsas altsistemidir.

Qısamüddətli perspektivdə, inkişafın qeyri-böhran mərhələlərində belə problemə baxıldıqda bu, tamamilə doğru yanaşmadır. Müasir iqtisadi şəraitdə resursların məhdudluğu və onlara tələbatın artması, bazarın nisbətən yüksək dərəcədə təmin edilməsi potensialın yüksəldilməsi, ən əsası isə ondan səmərəli istifadəni çətinləşdirir.

İqtisadiyyatın qloballaşması, informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, beynəlxalq bazarlarda maneələrin azaldılması və ya tamamilə aradan qaldırılması, prinsipcə, təşkilatın, eləcə də onun rəqiblərinin dünyanın istənilən regionunun bazarlarına daxil olmasını mümkün edir. Açıq innovasiyaya keçiddə ifadə olunan iqtisadi innovasiyanın keyfiyyətcə yeni mərhələsi şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələr şəbəkəsini daim çətinləşdirir ki, bu da hətta qısamüddətli dövr ərzində iqtisadi fəaliy-

yətin proqnozlaşdırılmasını xeyli çətinləşdirir [2, s.57].

Uzunmüddətli perspektivdə qabiliyyət problemlərinin öyrənilməsinin mürəkkəbliyi dəfələrlə artır. Müəyyən edilmiş trayektoriyalar çərçivəsində iqtisadi inkişaf dövrləri yerdəyişmələrlə kəsilir və çox vaxt hətta onlarda dəyişiklik baş verir. Bu şəraitdə uzunmüddətli perspektivdə aktiv mühitdə təşkilatın davamlı inkişafı, yəni strateji rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün inteqral amillər toplusunu müəyyən etmək, formalaşdırmaq və səmərəli istifadə etmək son dərəcə çətin bir işdir [16, s.700]. Bir sıra təşkilatlar potensiallarının əhəmiyyətli dərəcədə yenidən qurulmasını həyata keçirməyə, bir sıra aktivlərdən azad olmağa, perspektivsiz fəaliyyət sahələrindən çıxmağa və sağ qalmaq uğrunda mübarizədə bəzən fövqəladə tədbirlər həyata keçirməyə məcbur olurlar.

Strateji təhlilin nəzəri və metodoloji aspektləri

Müasir iqtisadi şəraitdə mövcud bazarlar genişlənir və yeniləri açılır ki, bu da mövcud yeni gələnlərin geniş şəkildə inkişafı üçün müəyyən imkanlar yaradır. Təşkilatların müxtəlif yollarla cavab verdiyi beynəlxalq iqtisadiyyatda böhran dövründə belə imkanlar kəskin şəkildə azalır. Bütün təşkilatlar, bir tərəfdən, hətta aparıcı təşkilatlar üçün təhlükə yaradan və onlardan sağ qalmaq, bütövlüyün qorunması üçün mübarizə aparmağı tələb edən güclü çağırış alır. Digər tərəfdən, problem təkcə öz bazar payını saxlamaq deyil, həm də rəqiblərin bazarının bir hissəsini fəth etmək imkanı yaradır [3, s.150]. Bu şəraitdə təşkilatı əsas rəqibləri üçün mövcud olmayan davamlı rəqabət üstünlükləri ilə təmin edən amilləri axtarmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Belə spesifik, çətin təqlid olunan amillər getdikcə daha çox təşkilatın biliklərə əsaslanan aktivlərinə çevrilir.

Davamlı rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün dinamik xarici mühitdə təşkilatların unikal mövqeyi getdikcə qeyri-maddi aktivlərlə təmin edilir [1, s.336]. Nou-hau və brend kimi elementlər yüksək dəyərə malik ola bilər və təşkilatın ümumi aktivlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edə bilər. Daha mürəkkəb elmi problem təşkilatın aktivlərinin digər mühüm elementinin - idarəetmə səlahiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir. Bu cür aktivlərin formalaşması və saxlanılması yeni biliklərin yaradılması prosesinin davamlılığını təmin etmək üçün əhəmiyyətli resurslar tələb edir ki, bu da müasir nəzəri bazaya ehtiyacı aktuallaşdırır [9, s.4].

Hal-hazırda bu məsələyə dair çoxlu sayda nəşrlərdə həm problemlərinə, həm vurğularına, həm də işlənmə dərinliyinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən bir sıra anlayışları müəyyən etmək olar. Anlayışlar müəyyən dərəcədə rəqabətlidir, lakin daha çox bir-birini tamamlayır. Ən əhəmiyyətli inkişaflara P.Senqenin öyrənmə təşkilatları və açıq innovasiya konsepsiyaları, resurs yanaşması, dinamik imkanlar konsepsiyası və bilik iqtisadiyyatı daxildir. Jr. Çandlerin inteqrasiya olunmuş öyrənmə çərçivəsi, G. Hamel və K. Prahalad tərəfindən əsas səriştələrin təhlili, İ. Nonaka və H. Takeuchi tərəfindən bilik yaradıcısı kimi təşkilatın tədqiqi bu sahədə mühüm rol oynayır [12, s.40].

Ənənəvi olaraq, əsas diqqət texnologiya və nou-hau şəklində həyata keçirilən, kommersiyalaşdırılan və son nəticədə yeni məhsul və xidmətlərdə olan fundamental və tətbiqi tədqiqatların nəticələrinə verilir. Elmi-tədqiqat və texnoloji yeniliklər ilk növbədə təşkilatın özündə ciddi məxfilik şəraitində və yalnız öz resursları hesabına həyata keçirilirdi. Müvəffəqiyyət halında intellektual üstünlüyü saxlamaq, öz inkişaflarını patentlərlə qorumaq məhsulun bazarda inhisarçı mövqeyini, icarə haqqının alınmasını təmin edirdi. Lakin müəyyən müddətdən sonra bu aktivlər ictimaiyyətə açıq olur.

Bilik tutumlu sənayelərdə texnoloji tərəqqi vahid təşkilatın hüdudlarından kənara çıxan davamlı yenilik tələb edir [11, s.65]. Bu, elmi-tədqiqat və inkişaf işlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin kənardan alınması ilə təmin edilir. Daxili və xarici innovasiyaların inteqrasiyası və açıq innovasiyaya keçid köhnə korporasiyaların məhv edilməsi və yenilərinin yaranması, autsorsing, dinamik holdinq strukturlarının qurulması kimi aşağı səviyyədə bürokratikləşməni təmin edən belə təşkilati formalarda həyata keçirilir [13, s.118]. Əsas diqqət innovasiyaların mümkün qədər tez inkişaf etdirilməsi və tətbiqi, gəlirin tərəfdaşlarla bölüşdürülməsidir. Əks halda, yeniliklərin təqlidi və kobud surətinin çıxarılmasından qorunmaq çətindir.

Təşkilatın bilik və səriştələrinin strateji aktivlər kimi şərhi K.Polaninin əsərlərində biliklərin

açıq və gizliyə bölünməsinə əsaslanır. Onlar məhz təqlid edilməsi çətin, nisbətən hərəkətsiz və davamlı rəqabət üstünlüklərinin əsası ola bilən gizli biliklərdir. B. Kogut və U. Zander tədqiqatlarında göstərdilər ki, təşkilatın bazarlarla müqayisədə əsas üstünlüyü təfərrüatlı müqavilələr vasitəsilə opportunizmin məhdudlaşdırılmasında deyil, biliklərin yaradılması və ötürülməsi üçün daha səmərəli proseslərdədir. Təşkilatlar ona görə mövcuddur ki, onlar təşkilati prinsiplərlə strukturlaşdırılmış və fərdin səviyyəsinə endirilə bilməyən sosial hərəkətlər birliyini təmin edirlər [5, s.123].

Biliyin yaradıcıları və qoruyucuları ilk növbədə fərdlərdir. Bilik həm də saxlanılır, təşkilat üzvlərinin bir-biri ilə əməkdaşlıq etdiyi rutinlərdə toplanır və yalnız onu dəyişdirməklə təşkilat özünü yeniləyə bilər [18, s.71]. Kogut və Zanderin digər mühüm tapıntısı ondan ibarətdir ki, təşkilatların öz texnologiyalarının təkrarlanması yolu ilə böyümə səyləri onun yalnız innovasiyalar vasitəsilə davam etdirə biləcəyi təqlid potensialını artırır. Buna görə də, təşkilatın bilik və öyrənmə imkanlarının onun rəqabət mövqeyində rolunu dərk edərək, təşkilatlar arasında biliyə əsaslanan rəqabətin iqtisadi aspektlərini təhlil etmək üçün mövcud və əldə edilmiş biliklərin sintezi, tətbiqi üçün kombinativ qabiliyyətlər anlayışını təqdim etmişlər.

Özünü öyrənən təşkilat anlayışı P. Sengenin əsərləri vasitəsi ilə geniş yayılmışdır [8, s.121]. Öyrənmə təşkilatı insanların istədikləri nəticələri yaratmaq qabiliyyətini daim genişləndirdikləri yer mənasını ifadə edir. Burada böyük yeni düşüncə tərzləri yetişdirilir və insanlar daim birlikdə öyrənirlər. Təhlil nəticəsində beş fənn müəyyən edilir və təhlil edilir, onların birgə, əlaqələndirilmiş inkişafı və tətbiqinin vacibliyi vurğulanır - şəxsi ustalıq, ortaq görmə, komanda öyrənməsi, koqnitiv modellər və sistem düşüncəsi.

I. Nonaka və H. Takeuchi biliklərin idarə edilməsi təhlilinin davranış aspektlərini dərindən araşdırırlar. Bununla onlar fərdi və təşkilati biliklərin inteqrasiyası mexanizmlərinə diqqət yetirirlər. Onlar aşkar ediblər ki, Yaponiya şirkətlərinin avtomobil və elektronika sənayesi, ilk növbədə məişət elektronikası kimi sənayelərdə qlobal liderliyinin əsas səbəblərindən biri onların qeyri-rəsmi bilikləri rəsmiləşdirilmiş biliklərə çevirmək bacarığıdır [14, s.19].

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda V. Katkalo qeyd edir ki, [4, s.39] təşkilati öyrənmə adətən rutinlərin işlənib hazırlanması və dəyişdirilməsi, təşkilat yaddaşının saxlanmasında firmanın tarixi təcrübəsindən təsirlənən adaptiv dəyişiklik prosesləri kimi başa düşülür. Təşkilati öyrənmə biliyə əsaslanan strategiyaların xüsusiyyətlərini səmərəli şəkildə araşdırmaq üçün zəruri, lakin yetərli olmayan konsepsiya idi. Təşkilatın rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi onun bilik bazası ilə deyil, onu yaratmaq və yeniləmək bacarığı ilə bağlıdır. Dinamik imkanlar aktiv kimi bilikdən iqtisadi səmərə əldə etməyin əsas mexanizmini təmsil edir.

Öyrənən təşkilatlar anlayışı, Al Jr. Çandlerin təqdim etdiyi nisbətən sabit strukturları olan böyük korporasiyaların nümunəsindən istifadə edərək təhlil etdiyi inteqrasiya olunmuş təlim bazası kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Uzun müddətdir ki, bu cür korporasiyalar öz sənayelərində və bütövlükdə iqtisadiyyatda lider idilər, onlar, bir qayda olaraq, “elektron dövrün” kompüter istehsalı kimi yeni sahələrinin yaradıcıları idilər. Yalnız böyük korporasiyalar zəruri və kifayət qədər şərtləri təşkil edən bir sıra problemləri həll edə bilərdi. Burada üç bilik qrupunu ayırd etmək mümkündür – texniki qabiliyyətlər, funksional biliklər və idarəetmə qabiliyyətləri.

İnnovativ təşkilatlar göstərilən bilik qruplarının formalaşmasına müxtəlif yollarla yanaşırdılar. Uğurlu təşkilatların ümumi cəhəti biliklərin formalaşması və öyrənmə trayektoriyasının inkişafıdır. Bəzi təşkilatlar texniki qabiliyyətlərin inkişafı prosesində daha uğurlu olurlar. Həm texniki, həm də təşkilati qabiliyyətlər zəruri şərtlərdir.

Çandler biliklər qrupundan yalnız ilk iki qrupu nəzərdən keçirir. O, qeyd edir ki, bu qabiliyyətlər tədqiqatın mərkəzi predmeti deyil. Bunu bir sıra səbəblərlə izah edir. Bununla belə, biliklərin yaradılması və inkişafı probleminin həlli üçün düzgün hərəkətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edən bu üçüncü altsistemdəki nailiyyətlərlə dəqiq izah olunur. O, bu qrup idarəçilik qabiliyyətlərini bilavasitə təhlil etmir, baxmayaraq ki, onların əhəmiyyətini vurğulayır.

Çandler, trifektanı həll edən qabaqcıl müəssisəyə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirir. Böyük strateji əhəmiyyəti olan biznes təşkilatlarını yaradır və əvvəllər işlənib hazırlanmış məhsulların

kommersiyalaşdırılmasından əldə etdiyi mənfəəti özündə saxlayır, ondan yeni növ məhsulların kommersiyalaşdırılması üçün istifadə edir ki, bu da ona xarici maliyyə mənbələrindən nisbi müstəqillik təmin edir [17, s.103].

Biliklərin idarə edilməsi konsepsiyası, bir sıra müəlliflərin fikrincə, resurs yanaşmasının davamı, xüsusi halıdır və ya ən təkmil versiyada başa düşülən dinamik imkanlar konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın aparıcı müəlliflərindən biri olan D.J. Teecə [10, s.63] görə, təşkilat texnoloji bacarıqlar, müştərilərin ehtiyacları və təchizatçı imkanları haqqında biliklər də daxil olmaqla, biznes proseslərinə daxil edilmiş biliklərin məcmusudur. Bu texnoloji və idarəetmə səriştələri həm fərdi bacarıq və təcrübəni, həm də təşkilat daxilində işlərin görülməsinin fərqli üsullarını əks etdirir. Buna görə də, təşkilatın mahiyyəti bilikləri aktiv kimi yaratmaq, ötürmək, toplamaq, inteqrasiya etmək və istifadə etmək qabiliyyətindən ibarətdir.

Təşkilatın dinamik bacarıqları, yeni imkanları tanımaq və mənimsəməkdən, öz biliklərini daha səmərəli təşkilati formalardan səriştələr və bir-birini tamamlayan aktivlər kimi yenidən konfiqurasiya etməkdən, resursların müvafiq şəkildə bölüşdürülməsindən və strateji qiymətlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Biliyə strateji aktiv kimi baxmaq aydın şəkildə firma strategiyaları üzərində tədqiqatın diqqətini xərclərin minimuma endirilməsindən dəyərin maksimumlaşdırılmasına çevirir. Eyni zamanda, iqtisadi renta nöqteyi-nəzərindən səmərəli olan innovativ proseslərin təşkili yollarının və iqtisadi səmərə əldə etmək üçün şirkətin daxili və xarici aktivlərin sinerji birləşməsində potensialının öyrənilməsi yenilənir [15, s.426].

Bilikləri idarə edərkən şəbəkə və virtual təşkilatlar, konsorsiumlar və strateji ittifaqlar, habelə təşkilati dizayn metodları - tədqiqat qrupları, ağıllı təşkilatlar istifadə olunur, bu da şirkətlərə məlumatı saxlamağa, bilik mübadiləsini yaxşılaşdırmağa, hərəkətlərin və məlumat mənbələrinin təkrarlanmasının qarşısını almağa imkan verir.

Dinamik imkanlar konsepsiyası kontekstində biliklərin idarə edilməsi hazırda təkcə kommersiya deyil, həm də iri qeyri-kommersiya təşkilatlarının - elmi-tədqiqat və universitetlərin, eləcə də aparıcı tibb mərkəzlərinin strateji potensialının öyrənilməsi üçün ən səmərəli metodoloji əsasdır. Avropa və ABŞ-da sonuncular çox vaxt ya universitetlərin strukturunda fəaliyyət göstərir, ya da onlarla sıx əlaqədə ittifaqlar yaradırlar. P.Drukerin [6, s.123] fikrincə, qlobal rəqabət bütün institutların strateji hədəfinə çevrilməlidir. Heç bir müəssisə, istər biznes, istər universitet, istərsə də xəstəxana, dünyanın harasında olmasından asılı olmayaraq, sənaye liderlərinin müəyyən etdiyi standartlara cavab verməsə, uğur qazanmağı bir yana, fəaliyyət belə göstərə bilməz. Eyni zamanda, bu cür təşkilatlar öyrənənlər və səviyyənin hər mərhələsində ən qabaqcıl olanlardır.

Müasir aparıcı universitetlər nəinki kommersiya firmalarının idarəetmə arsenalının fərdi alətlərindən fəal şəkildə istifadə edir, həm də onların strateji potensialının səmərəli formalaşdırılması və istifadəsi üçün kompleks proqramlar hazırlayır, müasir idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasına mühüm töhfə verir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının, o cümlədən universitetlərin, xüsusən də aparıcı universitetlərin strateji potensialına dünya səviyyəli tədqiqatlar və yüksək ixtisaslı kadrların təkrar istehsalı kimi fundamental üzvi şəkildə bağlı elementlər daxildir. Bu əsasda universitetlərin öz biznes modeli çərçivəsində iqtisadiyyata təsir mexanizmləri hazırlanır. Müasir universitetlərin strateji potensialında, kommersiya təşkilatları kimi, daxili təşkilati resurslar və təşkilati qabiliyyətlər, təşkilatların nəinki sağ qalmasını, həm də lazımi inkişafını təmin edən çoxsahəli maliyyə sistemi həlledici rol oynayır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq təşkilatın strateji təhlilinin inkişafı və tətbiqi mərhələlərinə baxa bilərik:

1. Mikromühitin təhlili (müştərilər, rəqiblər, təchizatçılar);
2. Daxili mühitin təhlili (istehsal, texnologiya, maliyyə, iqtisadiyyat, innovasiya);
3. Müəssisənin güclü və zəif tərəflərinin, imkan və təhdidlərinin təhlili.

Mikromühitin təhlili mərhələsinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- alışların tezliyi baxımından müştərilərin qiymətləndirilməsi;
- müştəri loyallığının formalaşması;
- qiymətlərin müəyyən edilməsi, satışın təşviqi sisteminin formalaşdırılması və inkişafı, satışın artırılması və müştəri bazasının genişləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması;
- rəqabətin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: rəqabət aparan müəssisələrin sayı, onların satış həcmi və bazar payı; əsas rəqiblərin üstünlükləri;
- satınalmaların həcmi, çeşidin genişliyi, ödəniş şərtləri ilə təchizatçıların qiymətləndirilməsi; sifarişin həcmində tədarükçünün payının müəyyən edilməsi;
- kreditor borcları ilə işləmək;
- təchizatçılarla işin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanması.

İkinci mərhələ olaraq daxili mühitin təhlilinə aşağıdakıları ümumiləşdirmək olar:

- müəssisə texnologiyalarının təhlili, avadanlığın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun saxlanılmasına çəkilən xərclərin dinamikası, istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artırılması üçün tövsiyələr;
- sənaye və dünya səviyyəli rəqiblər ilə işinin keyfiyyət səviyyəsinin təhlili;
- müştəri şikayətlərinin sayı və qiymətləndirilməsi;
- insan kapitalının idarə edilməsi fəaliyyətinin təhlili: seçim, motivasiya, təlim və qiymətləndirmə, karyera inkişafı, kadr potensialının formalaşdırılması, korporativ mədəniyyətin inkişafı;
- investisiya və innovasiya siyasəti: qiymətləndirmə və proqnoz;
- maliyyə-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirləri.

Müəssisənin güclü və zəif tərəflərinin təhlili dedikdə:

- güclü tərəflərin perspektiv inkişaf istiqamətləri kimi səciyyələndirilməsi;
- zəif tərəflərin müəssisənin iş proseslərinə və nəticələrinə təsirinin minimuma endirilməsi yollarının təqdim edilməsi;
- SWOT təhlili;
- matris imkanlarının və təhdidlərinin təhlili və s. başa düşülür.

ABC satış təhlili, qrafik və cədvəl üsulları, situasiya təhlili, mühasibat və statistik sənədlərin qiymətləndirilməsi, müşahidə, sorğu-sual, M.Porterin dəyər zənciri sistemi vasitəsilə təşkilatların strateji potensiallarının qiymətləndirilməsi mərhələlərini təhlil etmək mümkündür.

Nəticə

Strateji təhlil iqtisadi hadisələrin və proseslərin gələcək perspektivi, təşkilatın yerləşdirilməsi və inkişafı perspektivindən öyrənilməsinə yönəlmiş, strateji idarəetmə üçün uçot və analitik dəstəyin elementi olan mürəkkəb bir sistemdir, daxili və iqtisadi amillərin qiymətləndirilməsi prosesidir [19, s.34]. Təşkilatın strateji qabiliyyəti təşkilata rəqabətqabiliyyətli biznes modelini inkişaf etdirməyə, həyata keçirməyə və yenilik etməyə imkan verən qabiliyyətlər, səriştələr və resurslar məcmusudur. Təşkilatın potensialının formalaşması və istifadəsi proseslərinin öyrənilməsi iqtisad elminin ən aktual tədqiqat problemlərindən biridir.

Geniş və yaxşı işlənmiş tədbirlər, alətlər, göstəricilər və metodlar sistemindən istifadəyə əsaslanan strateji təhlilin təşkilinə nəzəri və metodoloji yanaşma müəssisədə uğurlu strateji təhlilin ən vacib şərtidir. Bu metodoloji yanaşmanın istifadəsi aşağıdakılara imkan verəcək:

1. Mövcud olanı tənzimləmək və ya onun inkişafı üçün yeni strategiya hazırlamaq üçün makro və mikroiqlimin, müəssisənin daxili imkanlarının hərtərəfli öyrənilməsini həyata keçirmək.
2. Göstəricilərlə müəssisənin strateji idarəetməsinin və həyatının bütün sahələrini əhatə etmək.
3. Biznesin davamlı inkişafını təmin etməklə, strateji idarəetmə sisteminin səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini artırmaq.

Təşkilatların strateji potensialının təhlilinin həyata keçirilməsini çətinləşdirən bir sıra problemlər mövcuddur. Onların aradan qaldırılması, minimuma endirilməsi potensialın yüksəldilməsi və inkişafı baxımından vacib şərtlərdəndir. Bu problemlərə aşağıdakı istiqamətləri göstərmək olar:

- strateji təhlilin çoxlu sayda alətləri və metodları, həm menecerə müəyyən bir müəssisə və

zamanda ən uyğun olanı seçmək üçün alternativlər təqdim edir, həm də idarəetmədə çətinliklər yaradır;

- mürəkkəb texnikalardan istifadə etməyə hazır olmaması, təhlilin nəticələrinin düzgün şərh edilməməsinə və strateji seçimə gətirib çıxarır;
- strateji təhlilin aparılması üçün informasiyaya ehtiyac yaranması, həmçinin strateji təhlil apararkən bir sıra təşkilatlarda kifayət qədər məlumat və analitik bazanın olmaması;
- istifadə olunan alətlər və üsullar arasında sistematik əlaqələrin olmaması, təkrarlar, nəticədə görülən işin bir hissəsi lazımsız olur. Eyni zamanda, strateji təhlil prosesinin özü çox əmək tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə N.Q. Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətlilik dayanıqlı inkişaf kontekstində. Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar Beynəlxalq elmi konfrans, II cild. Mingəçevir. 16-17 dekabr 2022. Səh. 334-337
2. Амрахов В.Т., Мамедов И.А. Экономическая важность и эффективность разветвления в сельскохозяйственном производстве. Ozbekiston Respublikasi, Qarshi Muhandislik-Iqtisodiyot Instituti. Innovatsıon texnologıyalar. №2(18). Qarshi-dekabr, 2015. c. 55-58.
3. Блёх Ю., Корсакова Л.Г., Чуйкин А.М., Стратегический потенциал организации и модели программных решений в условиях неопределенности. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2013. Вып. 9. С. 146 - 153.
4. Катькало В. С. Эволюция теории стратегического управления. СПб.: Издательство СПбГУ, 2006. с. 548
5. Когут Б., Зандер У. Тиражирование технологий // Рос. журнал управления. 2004. № 2 (1). п. 121 - 140.
6. Корсакова Л.Г., Чуйкин А.М. Стратегический потенциал организации: теоретические основания исследования. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2015. Вып. 9. С. 114 - 127
7. Мрзазаде Н. Формирование стратегических планов развития бизнеса формирование стратегических планов развития бизнеса. «ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ДИАЛОГЫ: SCIENCE TALKS» АТТЫ III ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФОРУМНЫҢ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ 26-27 қазан, 2023 жыл. стр. 84-86. Казахстан.
8. Сенге П. Построение обучающихся организаций // Вест ник СПбГУ. Сэр. Управление. 2004. Том. 1. п. 113 - 134.
9. Ставенко Ю.А., Громов А.И., Эволюция моделей управления инновационными процессами в организации. БИЗНЕС-ИНФОРМАТИКА №4(22)–2012 г. 3-9
10. Тиес Д. Дж., Пизано Г., Шуен Э. Динамические возможности компании и стратегическое управление // Вестник СПбГУ. Сэр. Управление. 2003. Том. 4. с. 133 - 184.
11. Усачева ИЮ, Демина В.В. Содержание дефиниции «стратегический менеджмент» в процессе развития теории стратегического управления. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. 2017. № 3. п. 61 - 69.
12. Чуйкин А.М. Концепция открытых инноваций и исследование стратегического потенциала организаций. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2012. Вып. 3. С. 32 - 41
13. Чуйкин А.М. стратегическая конкурентоспособность организаций в знаниевой экономике. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2013. Вып. 3. С. 114 - 124.
14. Шерстобитова Т. И. Роль взаимного маркетинга в развитии инновационных сетей // Русский научный мир. 2013. № 2 (2). п. 17 - 28.
15. Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N., Gazanfarova J.V. Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. International Journal of Religion 2024.

Volume: 5| Number 7 | pp. 422 – 430
16. Amrahov V.T. The directions of priority for the innovative use of resources in agriculture. European Journal of Scientific Research, 2016, № 1 (13), (January-June). Volume II. "Paris University Press", 2016. P. 697-702.
17. Alfred D. Chandler, Jr. Inventing the Electronic Century The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries, With a New Preface. 2005. 321 pages
18. Guerras-Martína L.A., Madhok A., Montoro-Sánchez A. The evolution of strategic management research: Recent trends and current directions. BRQ Business Research Quarterly. Volume 17, Issue 2, April–June 2014, Pages 69-76.
19. Soboleva Y.P., Polyanin A.V., Leonova O.V., Korgina O.A., Merkulov A.V. Strategic approach to performance evaluation of a business entity from the position of analyzing its business potential. Revista ESPACIOS. Vol. 39 (Number 33) 2018, Page 31-46

Нармин Габиль кызы Мирзазаде
Ассистент, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
narminmirzazada@gmail.com

Основы анализа стратегического потенциала организаций

Резюме

Цель исследования - посвящена проблеме формирования теоретико-методологического подхода к исследованию внешней и внутренней среды в системе стратегического управления организациями.

Методология исследования – это разработка подхода к анализу стратегического потенциала предприятия на основе принципа последовательности, основанного на методах, инструментах, критериях и показателях, имеющихся в теории и практике стратегического управления. Определение этапов разработки и реализации стратегического анализа организации.

Прикладное значение исследования - устойчивый рост и конкурентоспособность организации во многом зависят от стратегии, определенной для ее развития. Если суть стратегии заключается в достижении долгосрочных целей, поставленных в условиях ускоренной динамики рыночной конъюнктуры, то целью стратегического анализа является снижение неопределенности внешней и внутренней среды посредством ее постоянного изменения.

Результат исследования - исследуются различные подходы современных экономистов к сущности понятия стратегического анализа и назначению стратегического анализа в системе управления организацией. Выявлен ряд проблем, препятствующих осуществлению эффективного стратегического анализа на предприятии.

Оригинальность и научная новизна исследований - представленный методический подход позволит организациям систематизировать механизмы стратегического управления бизнес-процессами, повысить инвестиционную привлекательность и уровень конкурентоспособности субъектов предпринимательства.

Ключевые слова: стратегия, прогнозирование, перспектива, глобализация, коммерция, инновации

Narmin Gabil Mirzazadeh
Assistant, Azerbaijan State Agrarian University
narminmirzazada@gmail.com

Fundamentals of analysıs of the strategıc potentıal of organızatıons

Summary

The purpose of the study - is devoted to the problem of forming a theoretical and methodological approach to the study of the external and internal environment in the strategic management system of organizations.

Research methodology – is the development of an approach to the analysis of the strategic potential of the enterprise based on the principle of consistency based on the methods, tools, criteria and indicators available in the theory and practice of strategic management. Determining the stages of development and implementation of the organization's strategic analysis.

Applied significance of research - the sustainable growth and competitiveness of the organization mainly depends on the strategy defined for its development. If the essence of the strategy is to achieve the long-term goals set in the context of the accelerated dynamics of the market conjuncture, the purpose of the strategic analysis is to reduce the uncertainty of the external and internal environment through its constant change.

The result of the study - different approaches of modern economists to the essence of the concept of strategic analysis and the purpose of strategic analysis in the organization's management system are investigated. A number of problems preventing the implementation of effective strategic analysis in the enterprise have been identified.

Originality and scientific innovation of research - the presented methodological approach will allow organizations to systematize mechanisms of strategic management of business processes, increase investment attractiveness and the level of competitiveness of business entities.

Key words: strategy, forecasting, perspective, globalization, commerce, innovation.

UOT 330.322.14

Pərvin Elman qızı Muxtarova
Dos., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
parvinmuhtarova@gmail.com

Səkinə Etibar qızı Məhərrəmova
Assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sekine_1989@mail.ru

Firuzə Aftandil qızı Məmmədova
Assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
firuzamammadova91@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.015

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN DİNAMİKALARI: İNVESTİSİYA STRATEGİYALARININ İNKİŞAFINDA YENİ YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qlobal birbaşa xarici investisiyaların dinamikasını və bərpa olunan enerji investisiyalarının rolunu araşdırmaqdır. Bu, investisiya axınlarının geosiyasi, iqtisadi və ekoloji amillərə təsirini anlamaq, bərpa olunan enerji imkanlarını artırmaq və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun strategiyalar inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat, müxtəliftərəfli yanaşma ilə həyata keçirilir. İlk olaraq, müasir ədəbiyyatın sistematik araşdırması ilə birbaşa xarici investisiyalar (BXİ), bərpa olunan enerji və geosiyasi amillərlə bağlı məlumatlar toplanır. İkinci mərhələdə, kəmiyyət analizi vasitəsilə investisiya axınlarına təsir edən amillər müəyyən edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat, birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) təşviqinə yönəlmiş strateji yanaşmalar təqdim edir, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr verir və geosiyasi amillərin təsirini anlamağa kömək edir.

Tədqiqatın nəticəsi. Tədqiqat, birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) inkişaf etdirilməsi üçün ekoloji dayanıqlılıq və strateji diversifikasiyanın vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji investisiyalarının artırılması üçün geosiyasi risklərin və tənzimləyici maneələrin aradan qaldırılması lazım olduğunu göstərir.

Tədqiqatın orijinallığı. Tədqiqat, bərpa olunan enerji investisiyaları və geosiyasi gərginliklər arasındakı əlaqəni innovativ şəkildə araşdıraraq, BXİ-nin inkişafında unikal perspektiv təqdim edir. Eyni zamanda, davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun strateji yanaşmaları vurğulayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat, bərpa olunan enerji investisiyaları və geosiyasi gərginliklərin iqtisadi nəticələrini araşdıraraq, BXİ sahəsindəki ənənəvi yanaşmalara yeni bir ölçü əlavə edir. Eyni zamanda, davamlı inkişaf və maliyyələşdirmə strategiyalarının birgə təsirini dərindən analiz edərək, investisiya mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün innovativ təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: BXİ, bərpa olunan enerji, investisiya strategiyaları, iqtisadi inkişaf, davamlılıq, maliyyələşdirmə, müasir iqtisadiyyat, investorlar, resursların bölüşdürülməsi.

Giriş

BXİ axınlarında sektora xas tendensiyaları və coğrafi variasiyaları başa düşməklə, siyasətçilər investisiyaların təşviqi və resursların bölüşdürülməsi üçün prioritet sahələri müəyyən edə bilərlər. Bu, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, tənzimləmə proseslərinin sadələşdirilməsi və daha çox xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün islahatların həyata keçirilməsini əhatə edə bilər. İnvestorlar üçün tədqiqat bazar imkanlarını qiymətləndirmək və yaxşı məlumatlandırılmış investisiya qərarları qəbul etmək üçün dəyərli vasitə rolunu oynayır. İnkişaf edən iqtisadi mənzərələri və BXİ-də yaranan tendensiyaları nəzərə alaraq, investorlar riskləri daha

yaxşı idarə edə və müxtəlif regionlar və sektorlardakı artım perspektivlərindən yararlana bilərlər. Bu isə öz növbəsində investorlara risk iştahı və gəlirlilik məqsədlərinə uyğun gələn möhkəm investisiya strategiyaları hazırlamaq üçün dəyərli fikirlər təqdim edir. Bərpa olunan enerji investisiyaları və davamlılıq layihələri investisiya strategiyalarının qlobal davamlılıq məqsədlərinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin davamlılığına sadiq olan investorlar və maraqlı tərəflər investisiyaları təmiz enerji layihələrinə yönəltmək və iqlim dəyişikliyinin azaldılmasına töhfə vermək üçün bu anlayışlardan istifadə edə bilərlər. Bu, təkcə ətraf mühitə nəzarəti təşviq etmir, həm də sürətlə inkişaf edən bərpa olunan enerji sektorunda gəlirli investisiyalar üçün yeni imkanlar açır. [1. 45-78]

Geosiyasi Çağırışlar

2023-cü ildə qlobal Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) təqribən 1,37 trilyon dollara çataraq 3% cüzi artım yaşadı. Bu artım iqtisadi mənzərələrdə mürəkkəb dəyişiklikləri əks etdirir və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın təşviqində XBİ-nin əsas rolunu vurğulayır. Bununla belə, bu ümumi artımın altında qeyri-bərabərlik və çətinliklərin mürəkkəb reallığı yatır. Qeyd edək ki, Avropanın "konduit" iqtisadiyyatları nəzərə alınmadıqda əhəmiyyətli 18% azalma baş verib ki, bu da XBİ axınlarının nüanslı xarakterini və onların iqtisadi göstəricilərə və işçi qüvvəsinin inkişafına təsirini vurğulayır. Bu nüanslı dinamikalar qlobal iqtisadiyyatın daim inkişaf edən təbiətini və XBİ meyillərini başa düşməyin kritik əhəmiyyətini vurğulayır. XBİ-də baş verən dəyişikliklər təkcə rəqəmsal deyil, həm də bütün dünyada iqtisadi strategiyalar və siyasətlər üçün dərin təsirlər daşıyır. XBİ-də 9% azalma ilə üzləşən inkişaf etməkdə olan ölkələr təcili olaraq xarici investisiyaları cəlb etmək və saxlamaq üçün innovativ yanaşmalara ehtiyac duyurlar. 2023-cü il Dünya İnvestisiya Hesabatı bu tendensiyaları araşdıraraq, xüsusən də bərpa olunan enerji və davamlılıq layihələrinə investisiyaların böyümə üçün mühərrik rolunu oynaya biləcəyi və bununla da bu regionlarda iqtisadi və işçi qüvvəsinin inkişafına necə töhfə verə biləcəyi barədə fikirlər təqdim edir. Bundan əlavə, enerji sərmayələri ilə bağlı yüksək kapital xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas maneə yaradır və onların bərpa olunan enerji layihələri üçün lazımi maliyyəni cəlb etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu problemin həlli bərpa olunan enerji investisiyalarını inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha əlçatan və əlverişli etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq, güzəştli maliyyələşdirmə və çoxtərəfli inkişaf yardımı kimi innovativ maliyyələşdirmə mexanizmlərini tələb edir. Əsas məqsəd BXİ-nin cəlbediciliyinə təsir edən amilləri tədqiq etmək və dəyişkən iqtisadi mənzərə şəraitində XBİ axınının gücləndirilməsində problemlər və həll yolları arasında naviqasiya etmək, bu qlobal XBİ meyillərinin arxasında duran təbəqələri açmaqdır. Bu tendensiyaları tədqiq edərək və onların nəticələrini başa düşməklə, siyasətçilər, investorlar və maraqlı tərəflər davamlı iqtisadi artım və inkişaf üçün XBİ-dən istifadə etmək üçün məlumatlı strategiyalar hazırlaya bilərlər. [2. 67-90]

Geosiyasi gərginlik investisiya modellərini daha da pozub, investisiya münasibətlərində qeyri-sabitliyə və strateji diversifikasiya üçün məhdud imkanlara gətirib çıxarıb. Bu, XBİ-nin qoşulmuş ölkələrin blokları daxilində daha çox cəmləşməsi ilə nəticələndi.

Bu tendensiyalar qlobal XBİ dinamikasının çoxşaxəli xarakterini və onların iqtisadi inkişaf üçün təsirlərini vurğulayır, bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq, davamlı investisiyaları təşviq etmək və geosiyasi çağırışları idarə etmək üçün məqsədyönlü strategiyalara təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bu inkişaflar investisiya qərarlarına təsir etmək üçün geosiyasi, iqtisadi və tənzimləyici amillərin bir-birinə qarışdığı XBİ meyillərini formalaşdıran mürəkkəb mənzərəni əks etdirir. ÜDM artımı, inflyasiya və işsizlik dərəcələri kimi kritik iqtisadi göstəricilər XBİ modellərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sabit ÜDM artımı adətən artan iqtisadiyyatdan xəbər verir və investorlar genişlənən bazarlarda imkanlar axtardıqları üçün daha çox XBİ cəlb edir. Əksinə, yüksək inflyasiya dərəcələri artan iqtisadi qeyri-müəyyənlik və alıcılıq qabiliyyətinin azalması səbəbindən investisiyaların qarşısını ala bilər.[3. 12-35]

İqtisadi Transformasiyalar

İnvestorlar öz sərmayələrini iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qlobal səylərlə uyğunlaşdırmağa və eko-

loji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələri təşviq etməyə çalışdıqları üçün ekoloji dayanıqlılıq əsas məsələ kimi ortaya çıxdı. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri XBİ tendensiyalarının mürəkkəb xarakterini və onları anlamaq və onlara uyğunlaşmağın vacibliyini vurğulayır. İnvestisiya qərarlarına geosiyasi, iqtisadi və ekoloji amillərin təsirini dərk etməklə, maraqlı tərəflər beynəlxalq investisiyaların inkişaf edən mənzərəsini daha yaxşı idarə edə və strateji diversifikasiya və davamlı inkişaf imkanlarını müəyyən edə bilərlər. [4. 100-115]

Tənzimləyici çərçivələr hökumətlərin XBİ cəlb etmək üçün istifadə edə biləcəyi əsas siyasət alətlərindən biridir. Əlverişli vergi rejimləri təklif etməklə və investorlar üçün hüquqi müdafiəni təmin etməklə hökumətlər investisiya üçün əlverişli mühit yarada bilərlər. Bundan əlavə, qanunun aliliyi, güclü institutlar və mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə səciyyələnən iqtisadi azadlıq XBİ üçün əhəmiyyətli cəlbedici rol oynayır. İnvestorların qanuni və institusional çərçivəyə etibar etdikləri və mülkiyyət hüquqlarının qorunduğu ölkələrə kapital qoyma ehtimalı daha yüksəkdir. İnfrastruktur və insan kapitalı XBİ-nin cəlb edilməsinə töhfə verən mühüm aspektlərdir. Keyfiyyətli infrastruktur, o cümlədən nəqliyyat şəbəkələri, enerji sistemləri və kommunikasiya kanalları biznes əməliyyatlarını asanlaşdırmaq və investorlar üçün xərcləri azaltmaq üçün vacibdir. Eynilə, ixtisaslı və təhsilli işçi qüvvəsi XBİ cəlb etmək üçün əvəzolunmazdır, çünki investorlar tez-tez əməliyyat ehtiyaclarını ödəyə bilən istedad fonduna çıxışı olan yerlər axtarırlar. Buna görə də, təhsil və təlim proqramlarına investisiyalar ölkənin insan kapitalını və xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artırmaq üçün çox vacibdir. Coğrafi və mədəni yaxınlıq da XBİ-nin cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Böyük bazarlara yaxınlıq nəqliyyat xərclərini azalda, tədarükçülərə və müştərilərə çıxışı asanlaşdıraraq, ölkəni xarici investorlar üçün daha cəlbedici edə bilər. Eynilə, mədəni oxşarlıqlar tranzaksiya xərclərini və mədəni maneələri azalda, ölkənin investisiya məkanı kimi cəlbediciliyini artıra bilər. Proqnozlaşdırıla bilən biznes mühitinin yaradılması XBİ-nin cəlb edilməsi üçün digər vacib amildir. Makroiqtisadi sabitlik və aydın tənzimləyici çərçivələr qeyri-müəyyənliyi və riski azaldaraq potensial investorlarda inam yaradır. Şəffaflığa, ardıcıllığa və qanunun aliliyinə üstünlük verən hökumətlər XBİ axınını daha çox cəlb edir. [5. 88-101]

İşçi qüvvəsinin inkişafı cari iqtisadi ehtiyacları ödəmək və xüsusi bacarıqlara əsaslanan sənayeləri cəlb etmək üçün vacibdir. Təhsil və təlim proqramlarına sərmayələr ixtisaslı işçi qüvvəsi yetişdirə bilər, ölkənin ixtisaslı istedadlara çıxışı olan yerlər axtaran potensial investorlar üçün cəlbediciliyini artırır. Güclü beynəlxalq əlaqələrin qurulması və saxlanması yeni XBİ imkanları açа bilər. Diplomatik əlaqələri inkişaf etdirmək və beynəlxalq əməkdaşlığa cəlb etmək, xüsusən də transsərhəd əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın getdikcə daha çox yayıldığı müasir qlobal miqyasda bir-biri ilə əlaqəli bazarda xarici investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edə bilər. Digər ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla möhkəm əlaqələr qurmaqla hökumətlər qarşılıqlı faydalı investisiyalar və iqtisadi artım üçün imkanlar yarada bilərlər.[6. 50-67]

İnkişaf etməkdə olan ölkələr 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) nail olmaq üçün investisiya boşluqlarının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşirlər, illik kəsir təxminən 4 trilyon dollardır. Bu heyrətamiz çatışmazlıq infrastrukturun inkişafından tutmuş sosial rifah təşəbbüslərinə qədər aktual inkişaf ehtiyaclarını qarşılamaq üçün tələb olunan böyük investisiya miqyasını vurğulayır.

Üstəlik, təhlükəsizlik və iqtisadi müstəqillik ilə bağlı narahatlıqlar, xüsusən də mühüm infrastruktura xarici dövlət tərəfindən dəstəklənən qurumların investisiyaları ilə bağlı narahatlıqlar böyükdür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri milli maraqları və suverenliyi qoruyarkən iqtisadi artıma təkan vermək üçün xarici sərmayələrin cəlb edilməsi arasında incə balansı idarə etməlidirlər. BXİ-nin inkişaf prosesini effektiv şəkildə dəstəkləməsinin təmin edilməsi, ölkələrdən potensialları inkişaf etdirən, keyfiyyətli iş yerləri yaradan, texnologiyanın ötürülməsini və istehsal kompleksinin şaxələndirilməsini və təkmilləşməsini gücləndirən müvafiq siyasətlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bundan əlavə, XBİ-nin cəlb edilməsi və saxlanması davamlı və inklüziv inkişafa töhfə verəcək şəkildə aparılmalı, iqtisadi faydalarla yanaşı, müsbət sosial və ətraf mühitə təsirlər yaradan investisiyalara üstünlük verilməlidir. Bu strateji tədbirlər xüsusilə inkişaf etməkdə

olan ölkələrdə XBİ-nin cəlb edilməsi ilə bağlı çoxşaxəli problemləri həll etmək və davamlı iqtisadi artım üçün birbaşa xarici investisiyaların potensial faydalarından istifadə etmək üçün nəzərdə tutulub. Bu tədbirləri həyata keçirməklə ölkələr daha möhkəm, əhatəli və ekoloji cəhətdən davamlı gələcəyə yol açа bilər. [7. 57-66]

Təmiz enerji investisiyalarını dəstəkləyən balanslaşdırılmış siyasətlər, strateji investisiyaların planlaşdırılması və kapital xərclərinin həlli kimi XBİ-ni təşviq etmək üçün məqsədyönlü strategiyaların həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bundan əlavə, dövlət-özəl tərəfdaşlıqların təşviqi və investisiya səylərinin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) uyğunlaşdırılması davamlı iqtisadi artım üçün XBİ-nin potensial faydalarından istifadə etmək üçün mühüm addımlardır. Ümumilikdə, tədqiqat XBİ üçün əlverişli mühitin yaradılmasında fəal siyasətin və beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayır və bununla da bütün dünyada inklüziv və davamlı inkişafa təkan verir.

Əldə edilən məlumatlar, xüsusən də bərpa olunan enerji və davamlılıq layihələrində XBİ axınının artırılmasında strateji yanaşmaların və siyasət innovasiyalarının əhəmiyyətini vurğulayır. XBİ tendensiyalarının mürəkkəbliklərini və onların nəticələrini araşdıraraq, biz investisiya cəlbediciliyinə təsir edən kritik amillərə və ölkələrin iqtisadi inkişafı və işçi qüvvəsinin artımını gücləndirmək üçün tətbiq edə biləcəyi strateji tədbirlərə işıq salmışıq. İrəlilədikcə, həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş dövlətlərin dəyişən iqtisadi mənzərəni səmərəli şəkildə idarə etmək üçün balanslaşdırılmış siyasət çərçivələri, strateji diversifikasiya və təkmil dövlət-özəl tərəfdaşlıq çağırışlarına qulaq asmaları mütləqdir. Davamlı inkişafı təmin etmək, fərqlərin azaldılması və qlobal iqtisadi sabitliyin təşviq edilməsində XBİ-nin potensialını qiymətləndirmək olmaz. Buna görə də, investisiya boşluqlarını aradan qaldırmaq, davamlı investisiyaları təşviq etmək və siyasətləri sadələşdirmək üçün birgə səylər birbaşa xarici investisiyalardan təkcə maliyyə mexanizmi kimi deyil, həm də bütün dünyada davamlı və inklüziv inkişafın təməl daşı kimi istifadə edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Bərpa olunan enerjiyə investisiyalar iqlim dəyişikliyinin həllində, enerji təhlükəsizliyinin təşviqində və dayanıqlı iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynayır. Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələr bərpa olunan enerji hədəflərinə çatmaq üçün adekvat XBİ cəlb etməkdə tez-tez çətinliklərlə üzləşirlər. Bu, maliyyələşdirməyə məhdud çıxış, tənzimləmə maneələri və siyasi qeyri-müəyyənliklər də daxil olmaqla müxtəlif amillərlə bağlı ola bilər. İnvestisiya qərarlarının uzunmüddətli ekoloji və sosial təsirlərini nəzərə alan daha əhatəli yanaşmanın tərəfdarı olmaqla, XBİ-nin cəlb edilməsi üzrə ənənəvi perspektivlərə meydan oxuyur.

Bundan əlavə, bərpa olunan enerji investisiyalarına yönəldilməsi XBİ ilə bağlı diskursa unikal perspektiv əlavə edir. O, söhbəti ənənəvi sektorlardan kənara çıxarır və daha geniş inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda davamlı enerjinin oynadığı mühüm rolu vurğulayır. O, bərpa olunan enerji layihələrinə investisiyaların səfərbər edilməsi və geosiyasi gərginliyin XBİ axınlarına təsirini tədqiq etməklə, tədqiqat siyasi dinamikanın iqtisadi mülahizələrlə necə kəsişdiyinə dair nüanslı anlayışı təmin edir. Bu, təhlilə yeni ölçü əlavə edir, çünki o, sırf iqtisadi amillərdən kənarda XBİ tendensiyalarının mürəkkəbliyini vurğulayır. O, investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsində geosiyasi riskləri və qeyri-müəyyənlikləri nəzərə almaq zərurətini, geosiyasət və investisiya modellərinin qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayır. Geosiyasi gərginlik investisiya modellərini daha da pozub, investisiya münasibətlərində qeyri-sabitliyə və strateji diversifikasiya üçün məhdud imkanlara gətirib çıxarıb. Bu, XBİ-nin qoşulmuş ölkələrin blokları daxilində daha çox cəmləşməsi ilə nəticələndi. [8. 96-100]

Tədqiqat çoxtərəfli inkişaf banklarının daha böyük həcmdə özəl maliyyə cəlb etmək üçün risk götürməyə yanaşma tərzinin dəyişdirilməsini təklif edir. Fondlardan daha səmərəli istifadə etmək üçün MDB-lər daxilində islahatların aparılmasını müdafiə etməklə, tədqiqat davamlı inkişaf layihələri üçün özəl maliyyənin səfərbər edilməsinə yeni perspektiv təqdim edir. Bu təklif MDB-lərin resursların infrastrukturun inkişafı, yoxsulluğun azaldılması və digər əsas inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsində oynadığı mühüm rolu qəbul edir. MDB-lərin risk götürməyə yanaşmasını dəyiş-

dirmək təklifi inkişaf etməkdə olan ölkələrə özəl investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı problemlərin başa düşülməsini əks etdirir. Risk qavrayışlarını həll etməklə və özəl sektorun iştirakı üçün daha əlverişli şərait yaratmaqla MDB-lər bərpa olunan enerji, infrastruktur və sosial inkişaf kimi sahələrə investisiya üçün yeni imkanlar açа bilər.

Bundan əlavə, tədqiqatın bərpa olunan enerji sərmayəsi, geosiyasi gərginliklər, siyasət nəticələri, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDG) uyğunlaşdırılması və MDB transformasiyasına yönəldilməsi Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) və onun davamlı iqtisadi inkişafın təşviqində rolu haqqında diskursa yenilik əlavə edir. XBİ-nin bu müxtəlif ölçülərini tədqiq etməklə, tədqiqat investisiya modellərinə və nəticələrinə təsir edən kompleks amillərin hərtərəfli başa düşülməsini təmin edir. Ümumilikdə, tədqiqatın innovativ tövsiyələri və çoxölçülü təhlili XBİ üzrə dialoqun inkişaf etdirilməsinə və onun bütün dünyada inklüziv və davamlı inkişafı təmin etmək potensialına töhfə verir. Tədqiqat əsas problemləri həll etməklə və praktik həllər təklif etməklə, BXİ-nin iqtisadi artıma və rifaha müsbət təsirini maksimum dərəcədə artırmaq istəyən siyasətçilər, investorlar və maraqlı tərəflər üçün dəyərli fikirlər təklif edir.

Təyin edilmiş problemləri həll etmək və sürətli iqtisadi artımı reallaşdırmaq, XBİ-nin potensial faydalarını artırmaq üçün strateji həllər təklif etməyə gərək duyulur. Bura siyasət islahatları, potensialın artırılması təşəbbüsləri və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması səyləri daxil ola bilər. Qeyd etmək istərdim ki, tapıntıların etibarlılığını və bütövlüyünü təmin etmək üçün ciddi keyfiyyət təminatı tədbirləri tətbiq olunur. Buraya bir çox mənbələrdən məlumatların çarpaz istinad edilməsi, həssaslıq təhlillərinin aparılması və metodologiyanın və nəticələrin möhkəmliyini təsdiq etmək üçün həmyaşıdların nəzərdən keçirilməsi proseslərində iştirak daxildir.[9. 20-55]

Nəticə

Nəticə olaraq, Birbaşa Xarici İnvestisiyaların (BXİ) qlobal iqtisadiyyatda rolu ekoloji dayanıqlılıq və geosiyasi amillərlə sıx bağlıdır. İnvestorlar iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün strateji yanaşmalar qəbul etməlidirlər. Tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, keyfiyyətli infrastrukturun inkişafı və işçi qüvvəsinin təhsili investisiya mühitini daha cəlbedici edir. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələr, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDGs) nail olmaq üçün investisiya boşluqlarını aradan qaldırmalı və geosiyasi gərginlikləri nəzərə alaraq effektiv siyasətlər tətbiq etməlidirlər. Bu yanaşmalar, bərpa olunan enerji layihələrinin artırılması və strateji diversifikasiya imkanlarının yaradılması ilə iqtisadi artımı dəstəkləyəcək. Beləliklə, BXİ-nin davamlı və inklüziv inkişaf üçün potensialını maksimum dərəcədə artırmaq ölkələrin uzunmüddətli rifahını təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M. (2019). Birbaşa Xarici İnvestisiyalar: Teoriya və Praktika. Bakı: Elm və Təhsil, 45-78.
2. Rüstəmov R. (2018). Geosiyasi Amillər və İqtisadi İnvestisiyalar. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı, 67-90.
3. Məsimova L. (2021). Davamlı İnkişaf: Konseptual Yaklaşımlar. Bakı: Nurlan, 12-35.
4. Həsənov E. (2017). İnvestisiya Strategiyaları və İqtisadi İnkişaf. Bakı: Qlobal İqtisadiyyat, 100-115.
5. Quliyev F. (2022). Qlobal İqtisadiyyat və İnvesterlər. Gəncə: Ağıllı Nəşriyyat, 88-101.
6. Məmmədov M. (2020). Strateji Diversifikasiya və İnvestisiya Mühiti. Bakı: Elmi Tədqiqat, 50-67.
7. Global Renewable Energy Investment Report. (2023), 57-66.
8. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2023). World Investment Report 2023, 96-100.
9. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2022). FDI in Figures: November 2022, 20-55.

Парвин Эльман кызы Мухтарова
Асс. профессор, кандидат наук,
Азербайджанский Государственный
Аграрный Университет
parvinmuhtarova@gmail.com

Сакина Этибар кызы Магеррамова
Ассистент, Азербайджанский Государственный
Аграрный Университет
sekine_1989@mail.ru

Фируза Афтандил кызы Мамедова
Ассистент, Азербайджанский Государственный
Аграрный Университет
firuzamammadova91@gmail.com

Динамика прямых иностранных инвестиций: новые подходы в развитии инвестиционных стратегий

Резюме

Цель исследования: Целью данного исследования является изучение динамики глобальных прямых иностранных инвестиций (ПИИ) и роли инвестиций в возобновляемую энергетику, а также понимание того, как инвестиционные потоки влияют на геополитические, экономические и экологические факторы.

Методология исследования: Исследование проводится с использованием многофакторного подхода, начиная с систематического обзора литературы и сбора данных о прямых иностранных инвестициях (ПИИ), возобновляемой энергии и геополитических факторах.

Прикладное значение исследования: В исследовании представлены стратегические подходы, направленные на продвижение прямых иностранных инвестиций (ПИИ), предлагаются рекомендации по улучшению инвестиционной среды и помощи в понимании влияния геополитических факторов.

Результаты исследования: Исследование подчеркивает важность экологической устойчивости и стратегической диверсификации для развития прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Также акцентируется необходимость устранения геополитических рисков и регуляторных барьеров для повышения инвестиций в возобновляемую энергетику.

Оригинальность исследования: Исследование инновационно исследует взаимосвязь между инвестициями в возобновляемую энергетику и геополитической напряженностью, представляя уникальную перспективу на развитие ПИИ, акцентируя внимание на стратегических подходах, соответствующих целям устойчивого развития.

Научная новизна исследования: Исследование добавляет новое измерение к традиционным подходам в области ПИИ, рассматривая экономические последствия инвестиций в возобновляемую энергетику и геополитическую напряженность. Кроме того, оно глубоко анализирует совместные эффекты стратегий устойчивого развития и финансирования, предлагая инновационные рекомендации для улучшения инвестиционной среды.

Ключевые слова: ПИИ, возобновляемая энергия, инвестиционные стратегии, экономическое развитие, устойчивость, финансирование, современная экономика, инвесторы, распределение ресурсов.

Parvin Elman Mukhtarova
Ass.Prof.Phd., Azerbaijan State Agricultural University
parvinmuhtarova@gmail.com

Sakina Etibar Maharramova
Assistant, Azerbaijan State Agricultural University
sekine_1989@mail.ru

Firuza Aftandil Mammadova
Assistant, Azerbaijan State Agricultural University
firuzamammadova91@gmail.com

Dynamics of foreign direct investment: new approaches in investment strategies development

Summary

Purpose of the Research: The aim of the research is to investigate the dynamics of global foreign direct investments (FDI) and the role of renewable energy investments, understanding how investment flows are influenced by geopolitical, economic, and ecological factors.

Research Methodology: The research is conducted through a multifaceted approach, starting with a systematic literature review and collecting data on foreign direct investments (FDI), renewable energy, and geopolitical factors.

Applicative Significance of the Research: The research presents strategic approaches aimed at promoting foreign direct investments (FDI), offering recommendations for improving the investment environment, and helping to understand the impact of geopolitical factors.

Research Findings: The study emphasizes the importance of ecological sustainability and strategic diversification for the development of foreign direct investments (FDI). It also highlights the need to eliminate geopolitical risks and regulatory barriers to enhance renewable energy investments.

Originality of the Research: The research innovatively explores the relationship between renewable energy investments and geopolitical tensions, presenting a unique perspective on the development of FDI while emphasizing strategic approaches aligned with sustainable development goals.

Scientific Novelty of the Research: The study adds a new dimension to traditional approaches in the field of FDI by examining the economic impacts of renewable energy investments and geopolitical tensions. Additionally, it deeply analyzes the joint effects of sustainable development and financing strategies, proposing innovative recommendations for enhancing the investment environment.

Keywords: FDI, renewable energy, investment strategies, economic development, sustainability, financing, modern economy, investors, resource allocation.

II BÖLMƏ.
AQRAR SAHƏYƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

UOT 332

Azər Ağazeynal oğlu QURBANZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Beynəlxalq ticarət və logistika” kafedrasının dosenti,
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.020

KƏND TƏSƏRRÜFATINA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏHALİNİN ƏRZAQ TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASINDA ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin müasir reallıqları əsas götürülməklə dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi ilə proseslərin ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsirinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Kənd təsərrüfatına dövlət yardımı sisteminin ənənəvi formalarının xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsində və alternativ dövlət yardımı proseslərinin reallaşdırılması ilə bağlı müqayisəli, kompleks və sistemli yanaşma proseslərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Kənd təsərrüfatına dövlət yardımının alternativ mənbələri və meyarlarının formalaşdırılması və prosesin əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsiri ilə bağlı tövsiyə xarakterli müddəaların işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri. Kənd təsərrüfatına dövlət yardımının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı meyarlarda əmtəəlik, məhsul və məhsuldarlıq amilinin çıxış etməsi qənaətinə gəlinir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin, ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu, kənd təsərrüfatına dövlət yardımının ənənəvi meyarlarının spesifik xüsusiyyətləri, qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının strateji əhəmiyyəti, kənd təsərrüfatına dövlət yardımının təkmilləşdirilməsi ilə yeni yanaşma proseslərinin ölkənin ərzaq təminatına təsiri ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, dövlət tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatına dövlət yardımı, əmtəəlik, məhsul, məhsuldarlıq, əhalinin ərzaq təminatı.

Giriş

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafında baş verən hər hansı dəyişiklik bəşər cəmiyyətinin üzləşdiyi qlobal problemləri arxa plana salmır. Məlum olduğu kimi qlobal problemlər bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayır və cəmiyyət üzvlərinin mövcudluğu üçün bu və ya digər şəkildə təhdid mənbəyi kimi çıxış edir. Doğrudur, cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə, texnologiyaların inkişafında zəruri dəyişikliklər baş verdikcə qlobal problemlərin sayı və əhatə dairəsi də artır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq elə qlobal problemlər vardır ki, həmin qlobal problemlər bəşər cəmiyyətinin mövcud olduğu bütün dövrlərdən hal-hazıradək öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu problemə ilk növbədə ərzaq problemi, başqa sözlə, əhalinin ərzaq təminatını şamil etmək olar. Əhalinin ərzaq təminatı ilə bağlı məsələlər hətta ibtidai cəmiyyətdə belə mövcud olmuş, qarşıdurmalara qədər yüksəlmişdir.

Danılmaz həqiqətdir ki, XIX əsrin sonlarından etibarən, bütövlükdə XX əsrdə və eləcə də XXI əsrin əvvəllərində ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatında mütərəqqi dəyişikliklərin tətbiqi ilə bağlı proseslər gerçəkləşdirilsə də, lakin bütün bunlar bütövlükdə bəşər cəmiyyətində

aclığa qalib gəlmək şanslarını hələ də tam mənası ilə doğrultmamışdır. Ərzaq probleminin həlli, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər, siyasətçilər, iqtisadçılar çərçivəsində çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, lakin reallıq bundan ibarətdir ki, dünyanın bir sıra ölkələrində aclıq problemi öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, ərzaq problemi daha çox qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda özünü təzahür etdirdiyindən dünyada baş verən qlobal istiləşmə və digər bu kimi zərərli təmayüllər ərzaq təminatının pisləşməsinə gətirib çıxarır, insanların xeyli hissəsi aclıqdan və aclığın doğurduğu digər dolayı təzahürlərdən dünyasını dəyişir.

Məlum olduğu kimi, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli rol oynayan sahələrdən biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, sahənin modernləşdirilməsi ekstensiv inkişafdan intensiv inkişafa transferi özündə birləşdirir. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar bütün hallarda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsindən asılı olur. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı yalnız sahənin imkanları hesabına inkişaf edə bilmir və bu sahənin riskli olmasından, təbii iqlim şəraitinə bağlı olmasından və digər bu kimi amillərdən qaynaqlanır. Odur ki, kənd təsərrüfatına dövlət yardımlarının göstərilməsi, dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi İEOÖ-lər üçün xüsusi ilə aktuallıq kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın İEÖ-lərində artıq kənd təsərrüfatı modern sənaye əsasına keçmişdir. Ekstensiv inkişaf demək olar ki, tam mənası ilə öz mahiyyətini itirmiş, hətta dünyanın əksər İEÖ-də orqanik ekoloji təmiz məhsulların istehlakına daha çox üstünlük verilir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatının dövlət yardımının yeni növmüxtəlifliklərinin yaranmasına da gətirib çıxarır. Bu baxımdan məqalədə kənd təsərrüfatına dövlət yardımının təkmilləşdirilməsinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsiri ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Ərzaq təminatında mövcud problemlər və onun yaranmasını şərtləndirən amillər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ərzaq təminatı ərzaq probleminin həllinə yönəldilmiş bütün tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Ərzaq təminatı müasir şəraitdə çoxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır. Bu amillər həm logistik problemlərlə, həm əhalinin istehlakında baş verən dəyişikliklərlə, əhalinin həyat səviyyəsindəki mövcud və dəyişən reallıqlarla, eləcə də kənd təsərrüfatının inkişafı ilə, daha doğrusu, ərzaq bazarında tələb və təklif arasında tarazlığın davamlı pozulması ilə sıx bağlı olur. Bir sıra iqtisadçılar və siyasətçilər hesab edirlər ki, ərzaq təminatında yaranan problemlər daha çox iqlim dəyişiklikləri ilə sıx bağlıdır və bu problemi aradan qaldırmaq o qədər də mümkün deyildir. Lakin bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, ərzaq təchizatındakı böhran əlamətlərinin mövcudluğu hazırda sənayenin kənd təsərrüfatı üzərində hegemonluğundan deyil, eləcə də dünya iqtisadiyyatında da beynəlxalq münasibətlərin ümumi vəziyyətindən asılıdır. Bununla bağlı əks əlaqə də mövcuddur. Belə ki, dünyada gedən bir çox proseslər uzun illərdir ki, davam edir və dünya ərzaq bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılı olmaqda davam edir. Eyni zamanda dünyada iqtisadi əlaqələrin transformasiyası qlobal və milli səviyyədə ərzaq probleminin həllinə müxtəlif formada təsir göstərmək iqtidarındadır [1].

Əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsini xarakterizə edən arqument olmaqla cəmiyyət üzvlərinin yaşayış imkanlarının nə dərəcədə reallaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Bu, əslində, fasiləsiz, davamlı xarakter daşıyır. Odur ki, qida məhsullarının istehsalı dayanıqlı olaraq həyata keçirilməlidir. Məhz bu baxımdan ərzaq təminatının dayanıqlı inkişafı qlobal miqyas almaqla, cəmiyyətin ümumi inkişafında öz aktuallığını saxlamaqdadır [2, s.9]. Mövcud reallıq ondan ibarətdir ki, ərzaq təminatı dayanıqlı şəkildə qurulmadığından, daha doğrusu, ərzaq təminatında davamlı fasilələr baş verdiyindən və prosesə qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirini də nəzərə aldıqda artıq ərzaq təminatından bəhs etmək yersiz görünür və bütün bunlar artıq cəmiyyətdə ərzaq qıtlığının sosial fəlakət həddinə çatmasına səbəb olur. Hazırda klassik qıtlıq sosial fəlakət kimi uzunmüddətli ərzaq qıtlığının yaranmasına səbəb olur və bu da böyük bir regionun əhalisinin kütləvi məhvinə səbəb olur. Qıtlıqla müşayiət olunan və insanların həyatının adi vaxtlarında olmayan ümumi iqtisadi və sosial əlamətlər, xüsusilə qiymət artımı, ərzaq çatışmazlığı fonunda cəmiyyətdə baş verən ixtişaşlar, mülkiyyət cinayətlərinin artması, əhalinin sayının artması, əhalinin miqrasiya-

sının genişlənməsi və davamlı xarakter daşıması ilə səciyyələnir [3, s.6-7]. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda hesab etmək olar ki, ərzaq təminatı ilə bağlı problemlərin kəskinlik dərəcəsi ölkələrin inkişaf səviyyəsindən də bilavasitə asılıdır. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlər, daha doğrusu, İEÖ-lərlə, İEOÖ-lər arasındakı sərhədlərin daha da böyüməsi ərzaq təminatına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan artıq İEOÖ-də nəinki ərzaq təhlükəsizliyindən bəhs etmək, heç ərzaq təminatının özündən də bəhs etmək mümkün olmur. Bu baxımdan R.R. Qumerov hesab edir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi əlamətləri şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati mənafelərinin daxili və xarici təhlükələrdən qorunması vəziyyəti və öz keyfiyyət xüsusiyyətlərini itirmədən onlara müqavimət göstərmək qabiliyyətidir [4, s.133-141]. İqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlər, təbii ki, cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsinə də bilavasitə təsir göstərir və eyni zamanda bu təzahürlər ərzaq təminatında daha çox kəskinliyi ilə özünü büruzə verir. Belə ki, inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə, təbii ki, ərzaq bazarından əhalinin istifadə imkanları çətinləşir. Ərzağın mövcudluğunda problem yaranır. Eyni zamanda ərzağın keyfiyyəti aşağı səviyyədə olur. Bundan əlavə, bu və ya digər qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda yaranan problemləri ölkələr öz üzərindən ata bilmirlər. Bu baxımdan dünyanın 10 İEÖ-si ilə 10 aşağı inkişaf səviyyəsinə malik ölkələri arasında qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

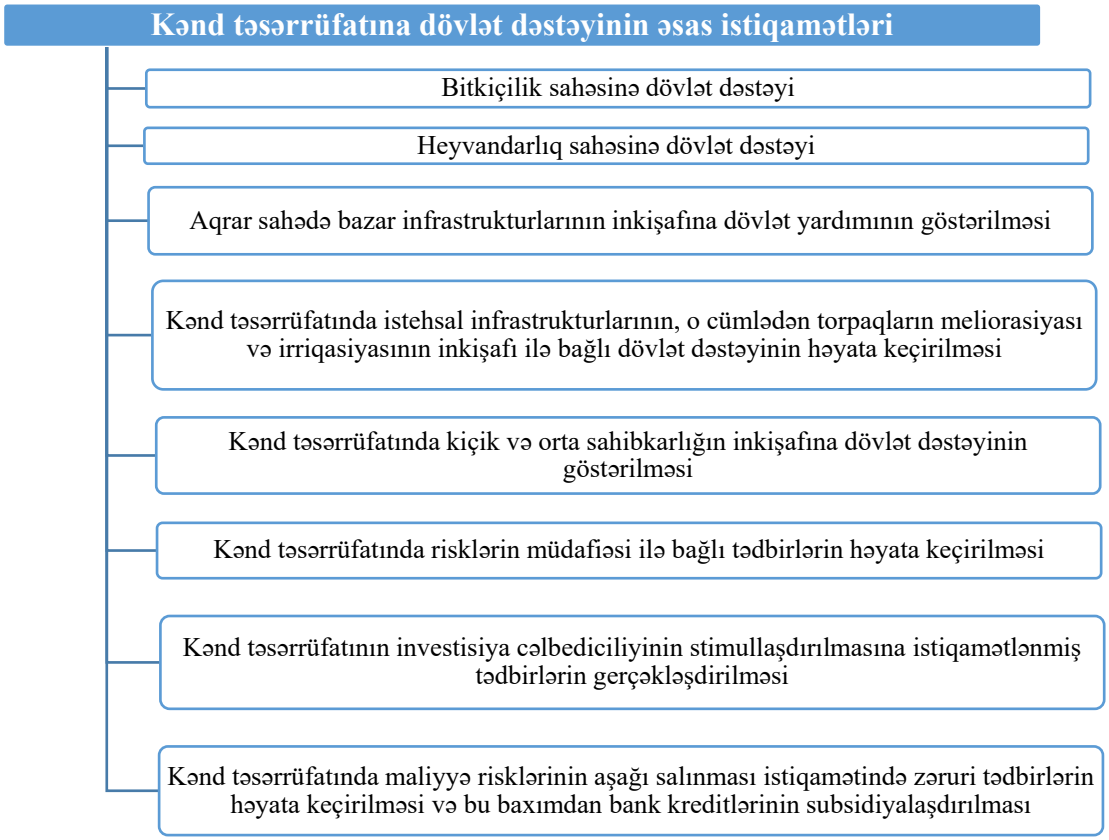
Aparılmış təhlillər göstərir ki, dünyanın təxminən 9 ölkəsində, o cümlədən, İrlandiyada, Avstriyada, Böyük Britaniyada, Finlandiyada, İsveçrədə, Niderlandda, Kanadada, Yaponiyada, Fransada və ABŞ-da qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi yüksəkdir. Bu eyni zamanda ərzaq bazarından istifadə imkanlarının yüksək olması, ərzaq məhsullarının mövcudluğu və ərzaq məhsullarının keyfiyyəti ilə də sıx bağlıdır. Lakin bununla belə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksində, demək olar ki, axrıncı yerləri bölüşdürən ölkələrdə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi nəzərəçarpacaq dərəcədə aşağıdır. Bu proses eyni zamanda ərzaq məhsullarına əhalinin əlyetərliliyi, ərzaq məhsullarının mövcudluğu, məhsulun keyfiyyəti və digər amillərin səviyyəsində də öz əksini tapır.

Əhalinin ərzaq təminatına müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsiri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bu xüsusilə qlobal böhranlar və qlobal epidemiyalar fonunda özünü büruzə verir. Lakin bununla belə əhalinin ərzaq təminatına mənfi təsir göstərən klassik amillər də öz rolunu saxlayır və qloballaşma prosesinin təsiri daha da bu problemi kəskinləşdirir. Belə ki, hazırda əvvəlki aqrar-ərzaq böhranının əsas xüsusiyyətlərinə ərzaq məhsullarının qiymətlərinin kəskin dəyişməsini, əhalinin aztəminatlı qruplarının ərzağa çıxış imkanlarının pisləşməsini, eləcə də insanların sayının artmasını, habelə kiçik və orta istehsalçıların daha çox müflisləşməsini şamil etmək olar [5, s.143]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər, xüsusilə, COVID-19 pandemiyasının baş verməsi İEOÖ-nün ərzaq təminatında özünəməxsus zərərli təmayüllər də formalaşdırmışdır. Belə ki, COVID-19 pandemiyasının ilkin mərhələlərində aqrar-ərzaq sektorunda çalışanların 35%-i, o cümlədən qida məhsulları istehsalında 21%, emal, xidmət və paylama sektorunda çalışan insanların 60%-i, nəqliyyat sektorunda çalışanların 40%-i, eləcə də aqrar sahənin elmi tədqiqatı ilə bağlı çalışanların 15%-i bilavasitə risklərə məruz qalmışdır [6]. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma şəraitində ərzaq təminatına kifayət qədər çoxsaylı amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində, xüsusilə, qlobal proseslər, o cümlədən qlobal epidemiyalar və qlobal iqlim dəyişiklikləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir imkanına malikdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hesab etmək olar ki, qloballaşma şəraitində əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında ən mühüm amillərdən biri kənd təsərrüfatının inkişafı və eləcə də kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi hesab oluna bilər.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini əsaslandıran amillər və onun əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolunun əsaslandırılması. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi dedikdə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına bilavasitə və dolayı yolla hökumət və dövlət orqanları, eləcə də yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən verilən maliyyə və digər dövlət dəstəyi formalarının məcmusu başa düşülür.

Nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra hallarda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi anlayışı kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə, demək olar ki, eyniləşdirilir. Lakin reallıq ondan

ibarətdir ki, dövlət tənzimlənməsi sistemi daha geniş anlayışdır və kənd təsərrüfatı istehsalını, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif təsir vasitələrini özündə ehtiva edir. Dövlət tənzimlənməsi dövlət dəstəyi ilə yanaşı, həm də inzibati təsir, hüquqi təsir və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlər sisteminin müxtəlif elementlərini özündə əks etdirir [7, s.65-70]. Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, doğrudan da kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi dövlət tənzimlənməsinin mühüm tərkib hissəsidir. Dövlət tənzimlənməsi daha geniş anlayışdır. Dövlət tənzimlənməsi sistemində lisenziyalaşdırma da, kvotalaşdırma da və digər amillər də əhəmiyyətli rol oynayır. Hesab etmək olar ki, aqrar sahənin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin zəruriliyi ilk növbədə onunla bağlıdır ki, bazar şəraitində sahələrarası azad rəqabət mühitində adıçəkilən sahə müvəffəqiyyətlə iştirak etmək imkanına malik deyildir. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları istehsalın mövsümiliyi ilə bağlı, eləcə də təbii iqlim şəraitindən asılılıq baxımından müxtəlif təhdidlərə məruz qalırlar. Bu prosesin özünəməxsus səbəbləri isə ilk növbədə kənd təsərrüfatının əmtəə mübadiləsi sistemində qeyri-ekvivalentliyi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı qeyri-ekvivalent mübadilə şərtlərinə malikdir. Bundan əlavə, sahənin investisiya cəlbediciliyi və eləcə də ölkə əhalisinin bir sıra hallarda alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və eləcə də kənd təsərrüfatının neqativ faktorlara daha çox məruz qalması, xüsusilə, ekstensiv faktorların təsir imkanlarının güclənməsi kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin zəruriliyini şərtləndirir [8, s. 97]. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyini səciyyələndirən müxtəlif amillər mövcuddur ki, bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı sahələrinin dəstəklənməsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı əsas etibarı ilə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin, eləcə də digər sahələrin dəstəklənməsini özündə əks etdirir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında infrastruktur sisteminin dəstəklənməsi də kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin mühüm tərkib hissəsini özündə əks etdirir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İEÖ-nün təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatına dövlət yardımı kifayət qədər geniş növmüxtəlifliyinə malikdir. Belə ki, bu zaman ilk növbədə istehsalçıların maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması, onların xərclərinin azaldılması istiqamətində zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalına çəkdikləri xərclərin aşağı salınması, həm də istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor Bəyalı Ataşovun belə bir fikri ilə razılaşmaq mümkündür ki, kənd təsərrüfatına irimiqyaslı investisiya axınının reallaşdırılması üçün yerli fermerlərə əlavə dəyərin yaradılması, birbaşa iştirak etmək imkanı verən alternativ və daha mütərəqqi təsərrüfatçılıq modellərinin tətbiqinə şərait yaradılması dövlətin əsas funksiyalarından biridir. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları qiymətlərində sonuncunun xeyrinə olmayan prioritetin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, ipoteka kreditləri bazarlarının inkişafı tədbirləri daha fəal surətdə həyata keçirilməlidir[9, s.97-98]. Müəllif fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı eyni zamanda əlavə etmək istərdik ki, dövlət yardımının bir sıra hallarda səmərəsiz xarakter daşıması dövlət büdcəsinin əlavə yüklənməsinə gətirib çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda həmin vəsaitlərin daha çox ekstensiv amillərin bərqərar olmasına yönəldilməsi intensiv inkişafın meyarlarını pozur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatına dövlət yardımının səviyyəsi, əslində, ölkələrin inkişaf səviyyəsindən, dövlət büdcəsinin həcmindən, eləcə də ümumi daxili məhsulun həcmindən daha çox asılıdır. Təbii ki, bu zaman analoji olaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, İEÖ-də kənd təsərrüfatına dövlət yardımlarının səviyyəsi İEOÖlərlə müqayisədə daha yüksək olacaqdır.

Statistik təhlillərə əsasən 2000-2021-ci illərdə Çində və ABŞ-da kənd təsərrüfatına dövlət yardımının həcmində sürətli artım dinamikası müşahidə edilmişdir. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə isə kənd təsərrüfatına dövlət yardımları, demək olar ki, stabil xarakter daşımışdır. Bu təmayül daha çox İsveçrədə və Norveçdə özünü büruzə verməkdədir. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf Təşkilatının qiymətləndirmələrinə görə 2020-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatına dövlət yardımının ümumi həcmi rekord səviyyəyə - ildə 851 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır. Hansı ki, bu təşkilata dünyanın 54 ölkəsi daxildir. 851 milyard ABŞ dolları məbləğində kənd təsərrüfatına yönəldilən dövlət yardımının 518 milyard dolları birbaşa subsidiyalaşdırma tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə, 333 milyard dollar isə bazar qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinə yönəldilmişdir [10].

İnkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahəyə dövlət yardımları dövlət dəstəyinin mühüm tərkib hissəsini təşkil etməklə modern kənd təsərrüfatının yaradılmasına xidmət edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə modern kənd təsərrüfatı intensiv istehsalın yaradılmasında önəmli rol oynayır. Məhsuldar bitki sortları və heyvan cinslərinin əmtəə istehsalçılarına verilməsi səmərəli təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynayır. Fikrimizcə, bu təcrübədən ölkəmizdə də davamlı şəkildə istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edərdi. Bu istiqamətdə silsilə Dövlət Proqramları və Yol Xəritələrinin qəbul edilməsi respublikamızda, demək olar ki, davamlı hal almaqdadır. Bu baxımdan qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla respublikamızda, kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasına 2000-ci illərin əvvəllərində başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, 2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramları çərçivəsində kənd təsərrüfatı rayonlarının da inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər genişlənməkdədir. Bundan əlavə, ölkə prezidentinin sərəncamı ilə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritələri də qəbul olunmuşdur.

Məhz Strateji Yol Xəritəsində qarşıya qoyulan hədəflər doğrultusundan çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatına dövlət yardımlarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu təkmilləşdirmə prosesində başlıca meyar subsidiyaların torpaq sahəsinə və daha doğrusu, ərazi vahidinə görə deyil, məhsuldarlıq amilinə görə verilməsidir. Son illər kənd təsərrüfatı istehsalçılarına verilən subsidiyaların əhatə dairəsi genişləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin “Heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyi haqqında” 19 avqust 2015-ci il tarixli 136 nömrəli Sərəncamına əsasən, suni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə

heyvan sahiblərinə 100 manat həcmində subsidiyaların verilməsinə başlanılmışdır [11]. Bununla bərabər təkrar əkinlərə görə də istehsalçılara subsidiya verilməsi barədə qərarlar qəbul olunmuşdur. Təkrar əkinlərin subsidiya vasitəsi ilə stimullaşdırılması heyvandarlıqda yem təminatının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmişdir [12, s.191]. Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin göstərilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən subsidiyaların yarıdan çoxu əkin sahəsinə görə verilmişdir. Yüksək məhsuldar toxum sortlarının və yüksək məhsuldar heyvan cinslərinin yetişdirilməsinə yönəldilmiş subsidiyalar isə məcmu supsidiyaların strukturunda təxminən 5-6%-ə qədər xüsusi çəkiyə malikdir. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, dövlət büdcəsindən verilən subsidiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Təkmilləşdirmə mahiyyət etibari ilə istehsalın intensivləşdirilməsinə xidmət etməklə, daha yüksək məhsuldarlığa nail olunmasına imkan verə bilər ki, bu da əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında və eləcə də ölkəyə idxal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcminin məhdudlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatına dövlət yardımlarının, o cümlədən subsidiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynaya bilər. Bu proses kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmaqla, daha az kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi istifadə etməklə məhsul istehsalının artımına da imkan verə bilər. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatına dövlət yardımının strukturunda məhsuldarlığın ön plana çəkilməsi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində önəmli rol oynaya bilər. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında subsidiyaların strukturunda yüksək məhsuldar toxum sortlarına və yüksək məhsuldar heyvan cinslərinə üstünlük verilməsi əmtəəlik məhsulun həcminin də artmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da daxili bazarın yerli istehsal hesabına ödənilməsində, eləcə də xarici bazara daha çox əmtəəlik məhsul çıxarmasına imkan verəcəkdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatına dövlət yardımı (subsidiyaların) strukturunun təkmilləşdirilməsi hesabına alternativ ixracın həcminin artırılmasına nail olmaq mümkündür. Dövlət büdcəsindən ödənilən subsidiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi xarici bazara çıxarılacaq əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına gətirib çıxarmaqla neftdən asılılığın aradan qaldırılmasında da əhəmiyyətli mənbə rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Л.С. Ревенко, О.И. Солдатенкова, Н.С. Ревенко / Глобальная продовольственная проблема: новые вызовы для мира и России. / ЭКОНОМИКА. НАЛОГИ, ПРАВО/ ECONOMICS, TAXES & LAW T. 15, № 4'2022.
2. A.A.Qurbanzadə. Dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi əsasları. Bakı, 2013, 232 s, s. 9.
3. Ó Gráda C. Famine. A short hi story. Princeton: Princeton University Press; 2009. 344 p. P. 6-7.
4. Gumerov R. R. Food security: new approaches to content analysis and evaluation. Problemy prognozirovaniya = Studies of Russian Economic Development. 2020;(5):133-141. (In Russ.), s. 133
5. Исаченко Т.М., Ревенко Л.С Новая парадигма развития международных экономических отношений: вызовы и перспективы для России. Монография. М.: МГИМО-Университет; 2022. 403 с. Isachenko T. M., Revenko L. S. A new paradigm for the development of international economic relations: challenges and prospects for Russia. Moscow: MGIMO-University; 2022. 403 p. (In Russ.), s. 143.
6. Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Food Security and files Nutrition. United Nations: 2020. URL: https://www.un.org/ sites/un2.un.org/files/sg_policy_brief_on_covid_impact_on food_security.pdf
7. Кувшинов В.А., Функционирование сельского хозяйства региона в условиях поддержки его государством / В.А. Кувшинов // Политика, экономика и социальная сфера: проблемы

взаимодействия. - 2015.- №1.-С.65-70.
8. Савченко Е.С. Экономическое регулирование агропромышленного производства (вопросы теории и практики). – М.: Экономии информатика, 2000. – 320 с., с. 97
9. B.X.Ataşov. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (Nəzəriyyə və praktika), Bakı, 2017, 536 s, s. 97,98
10. İntosairussia.org/ru/novosti-media/kratkie-obzory/monitoring-i-otsenka-selskokhozyajstven - noj-politiki-v-2023-g.html
11. “Heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 avqust 2015-ci il tarixli Sərəncamı.
12. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu. Bakı, 2023, 260 s, s. 191

Азер Агазейнал оглы Гурбанзаде
Азербайджанский Университет Кооперации
Доцент кафедры «Международная торговля и логистика»,
Доктор философии по экономическим наукам

Роль совершенствования государственной поддержки сельского хозяйства в улучшении продовольственного обеспечения населения

Резюме

Цель исследования. С учетом глобальных вызовов государственная поддержка сельского хозяйства заключается в определении влияния процессов господдержки на улучшение продовольственного обеспечения страны путем совершенствования государственной поддержки с учетом современных реалий.

Методология исследования. Процессы сравнительного, комплексного и системного подхода были использованы при изучении характеристик традиционных форм системы государственной помощи сельскому хозяйству и реализации альтернативных процессов государственной помощи.

Прикладное значение исследования. Он заключается в формулировании альтернативных источников и критериев государственной помощи сельскому хозяйству и разработке рекомендательных положений относительно влияния этого процесса на улучшение продовольственного обеспечения населения. Результаты исследования. Сделан вывод о том, что товарный, продуктовый и производительный факторы играют роль в критериях улучшения государственной помощи сельскому хозяйству.

Оригинальность и научная новизна исследований. Роль государственной поддержки сельского хозяйства в улучшении продовольственного обеспечения страны, особенности традиционных критериев государственной помощи сельскому хозяйству, стратегическое значение улучшения продовольственного обеспечения страны с учетом глобальных вызовов, влияние новых подходов на ситуацию в стране. продовольственного снабжения с улучшением государственной помощи сельскому хозяйству.

Ключевые слова: сельское хозяйство, государственное регулирование, государственная помощь сельскому хозяйству, товар, продукт, производительность, продовольственное обеспечение населения.

Azer Agazeynal Gurbanzade
Azerbaijan Cooperation University
Docent of the "International trade and logistics" department,
Doctor of Philosophy in Economic Sciences

The role of improving the state support for agriculture in improving the food supply of the population

Summary

The purpose of the study. Taking into account global challenges, state support to agriculture consists of determining the impact of state support processes on improving the country's food supply by improving state support based on modern realities.

Research methodology. Comparative, complex and systematic approach processes were used in the study of the characteristics of the traditional forms of the state aid system for agriculture and the implementation of alternative state aid processes.

Applied significance of the study. It consists in the formulation of alternative sources and criteria of state aid to agriculture and the development of recommendatory provisions regarding the impact of the process on improving the food supply of the population.

Results of the study. It is concluded that the commodity, product and productivity factors play a role in the criteria for improving the state aid to agriculture.

Originality and scientific innovation of research. The role of state support to agriculture in improving the country's food supply, the specific characteristics of the traditional criteria of state aid to agriculture, the strategic importance of improving the country's food supply taking into account global challenges, the impact of new approaches on the country's food supply with the improvement of state aid to agriculture have been reflected. .

Key words: agriculture, state regulation, state aid to agriculture, commodity, product, productivity, food supply of the population.

UOT 332

Xəyyam Natiq oğlu CAVADZADƏ,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xayyam1984@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏYƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin mövcud vəziyyətinin araşdırılması, onun əsas istiqamətlərinin və bu istiqamətdə mövcud problemlərin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat zamanı analiz, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti – aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin artırılması və bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını təmin edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqatda əldə edilən nəticələr aqrar sahədə məhsul istehsalçılarının məlumatlılığını artırmağa, onların dövlət dəstəyindən yararlanmasının əhəmiyyətini təbliğ etməyə və nəticədə məhsul istehsalının artırılmasında stimul yarada bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş və mövcud problemlər müəyyən edilərək konkret töhfələr verilmiş, dövlət dəstəyinin daha da inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmış və bu istiqamətdə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: aqrar islahatlar, azad rəqabət mühiti, aqrar - ərzaq bazarı, aqrar sahibkarlıq, dövlət dəstəyi.

Giriş

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təminatı dövlətin qarşısında duran strateji əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri və ən önəmlisidir. Aqrar sahənin bu problemin həllində özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Odur ki, bu sahədə mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi və mütərəqqi struktur üstünlükləri tətbiq edilməklə dövlət səviyyəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Ölkəmizdə aqrar sahəyə dövlət dəstəyini həyata keçirən aqrar siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına əlverişli zəmin yaratmaqla yanaşı, zəruri resursların qiymətlərinin də tənzimlənməsinə xidmət göstərir. Aqrar sahədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, istehsal olunan məhsulların emalının həyata keçirilməsi, aqrar-ərzaq məhsullarının çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması yollarının araşdırılması məsələləri ölkəmizin aqrar elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Hazırkı dövrdə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında tarazlığı təmin etmək, əhalinin ərzaqla təminatında önəmli əhəmiyyət kəsb edən aqrar sahəni inkişaf etdirməkdir. Həmçinin emal sənayesinin kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatını ödəməklə, aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalını artırmaq və ixracyönümlü ərzaq məhsulları istehsal etməkdir.

1993-cü ildə xalqın təkidi ilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən ölkədə rəhbərliyə gəlməsi bir çox sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də mühüm islahatların həyata keçirilməsinə rəvac verdi. Hazırda Ulu öndərin başladığı dövlət quruculuğu və həyata keçirdiyi inkişaf strategiyası onun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

Respublikamızda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında regionların sosial – iqtisadi inkişaf Proqramlarının, İqtisadi İnkişaf Konsepsiyalarının, müxtəlif istiqamətdə həyata keçirilən dövlət proqramları və digər strateji xarakterli sənədlərin hazırlanması və uğurla həyata keçirilməsi

hesabına ölkəmiz hərtərəfli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Qeyd edilən sənədlərin qəbulu və tətbiqi aqrar sahəyə maliyyə dəstəyinin göstərilməsinə, sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına, iinfrastruktur layihələrinin regionlarda həyata keçirilməsinə, əhalinin istehlakında və məhsulların çeşidində mütərəqqi dəyişikliklərlə yanaşı, yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur.

Aqrar sahədə aparılan islahatlar

Respublikamızda aqrar sahədə aparılan islahatlar nəticəsində mülkiyyət və istehsal münasibətləri əsaslı şəkildə yenilənmiş, bu sahə məhsullarının istehsal prosesinə innovativ texnika və texnologiyaların tətbiqi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

G.Ə.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, aqrar islahatların aparıcı istiqamətlərini hüquqi - normativ bazanın yaradılması təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların hüquqi bazasının formalaşdırılması 1995-1997-ci illərdə əsasən başa çatdırılmışdır [6, s.13-18].

Aqrar islahatların aparılması prosesində ölkəmiz nüfuzlu beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir və beynəlxalq təcrübənin mütərəqqi üsullarından geniş istifadə olunur. Dünya Bankının xətti ilə ölkənin bəzi regionlarında nümunəvi özəl kənd təsərrüfatı müəssisələri yaradılması layihəsi müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmış, yeni layihələrin tətbiqi üzrə danışıqlar aparılır.

İqtisadiyyatımızın aparıcı sahələrindən olan aqrar sahədə yeni infrastrukturların yaradılması, müasir dünya standartlarına cavab verən müəssisələrin qurulması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Aqrar sahənin inkişafı ölkənin regionlarında olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməsindən bilavasitə asılıdır. Odur ki, mövcud potensialdan elmi əsaslarla istifadə edilməsi kənd əhalisinin işlə təminatının yüksəldilməsinə, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına, xeyli sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradardı. Məhz bu baxımdan aqrar sahədə islahatların həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadçı alim B.X.Ataşovun qeyd etdiyi kimi, ölkənin əksər regionlarında kəndin sosial həyat strukturlarından geridə qalması dövlətin bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməsini zəruri etmişdir. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə regionların sosial - iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi yeganə çıxış yolumuzdur. Kənddə əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi və gəlirlərinin artırılması hesabına sosial həyat strukturlarının yenilənməsini və kənddə həyat tərzinin yaxşılaşmasını təmin etmək olar [5, s.83-86].

Ölkəmizdə 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji yol Xəritəsi” təsdiq edilmiş və ötən dövr ərzində uğurla həyata keçirilməkdədir. Yol Xəritəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması hesabına emal sənayesinin inkişafı, koordinasiya və qiymətləndirilmə məsələləri, bu sahənin inkişafına istiqamətlənmiş müasir layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, fövqəladə vəziyyətlər üçün xüsusi tədbirlər planının müəyyən edilməsi məsələləri nəzərdə tutulmuşdır. [4]

Dövlətin iqtisadi siyasətində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi əsas amil hesab edilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər, o cümlədən “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair” ölkə Prezidentinin 22 mart 1999-cu il tarixli Fərmanı kənd təsərrüfatında yaranmış problemlərin təxirəsalınmaz həllinə yönəldilmişdir. [1]

Ölkə iqtisadiyyatının tələbatlar sistemi ölkənin iqtisadi inkişaf modelini müəyyənləşdirməklə, prioritet istiqamətlərin qəbul ediməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tələbatlar sistemi mövcud ehtiyatlara uyğun olaraq əsaslandırılmalı və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində təkcə kəmiyyəti deyil, keyfiyyəti də nəzərə çatdırmalıdır.

Respublikamızın iqtisadi inkişaf modeli - istehsal və təsərrüfat subyektlərinin - coğrafi mənada ərazinin, sosial-iqtisadi mənada isə xalqın, millətin iqtisadi - sosial, psixoloji mənafelərini özündə əks etdirməlidir. Müstəqilliyin təmin olunması və qorunub saxlanması sivil bazar iqtisadiyyatı əsasında idarə olunan milli, iqtisadi-sosial tərəqqinin gələcək stateji məqsədlərindən bilavasitə asılıdır. Zəngin təbii ehtiyatları və iqtisadi imkanları olan respublikamız və müstəqil siyasət yürütməyimiz əsas verir ki, mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün hərtərəfli idarəçilik mexa-

nizmi yaradılsın və ölkənin iqtisadi qüdrəti artırılsın.

Artıq uzun zamandır SSRİ-nin dağılması, keçmiş müttəfiqlik rejiminin süqutu iqtisadi əlaqələrin qırılması ilə yanaşı, onun tərkibində olmuş respublikamızın iqtisadi inkişafında özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edən Rusiya və Ukrayna bazarlarının itirilməsinə səbəb oldu. Sənayedə və kənd təsərrüfatında istehsalın ahəngdarlığı pozulmaqla, aqrar sahə məhsullarının satışında və təkrar istehsalında ciddi problemlər yaratdı. Həmçinin müstəqilliyin ilk illərindən Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ona bitişik olan kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli ərazilərin işğalı və respublikamıza bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünlərin gəlməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Məhz bu şəraitdə planlı sosialist iqtisadiyyatından qalmış kolxoz və sovxozlardan ibarət olan aqrar bölmə ölkənin potensial imkanlarından istifadə edə bilmədi. Dövlət idarəetmə orqanlarında boşluqların yaranması yerlərdə təsərrüfatsızlıq hallarının yaranmasına səbəb oldu. Odur ki, artıq müstəqillik əldə etmiş respublika olaraq kənd təsərrüfatında yeni iqtisadi şəraitə uyğun köklü islahatların aparılması, aqrar sahədə azad bazar sisteminin formalaşdırılması obyektiv zərurətə çevrildi.

Aqrar islahatlar əsasən ənənəvi təsərrüfatçılıq sisteminin azad bazar münasibətləri sistemi ilə əvəzlənməsi və aqrar sahənin liberal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun qurulmasına zəmin yaratmalıdır. Həmçinin, aqrar islahatlar ilk əvvəl dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsini, bu sahədə köklü struktur dəyişikliklər aparılmasını, yeni mülkiyyət münasibətlərinə uyğun çoxukladlı təsərrüfatların yaradılmasını, sahibkarlığın əlverişli inkişafını təmin edə biləcək hüquqi, təşkilati, iqtisadi və texniki şərait yaradılmasını, inhisarçılığın qarşısının alınmasını və sahələr arasında azad rəqabətin formalaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilməlidir.

Aparılan təhlildən belə qənaətə gəlmək olur ki, aqrar sahədə sivil bazar münasibətlərinin tətbiq edilməsi ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi problemlərin uğurlu həllinə şərait yaradan əsas amillərdən hesab edilə bilər. Müasir dövrdə aqrar - ərzaq bazarının təşkili və inkişaf etdirilməsinin başlıca məqsədi ölkə əhalisinin aztəminatlı, yoxsul, heç bir kommersiya gəlirləri əldə edə bilməyən bütün üzvlərinin işlə təminatı, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsinə xidmət etməkdir.

Aqrar sahədə müasir tələblərə cavab verən çevik texnologiyaların tətbiqi, xammalın əldə edilməsində davamlı təminatın əldə olunması və s. bu sahənin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdir. Odur ki, mövcud təbii, əmək, texniki və texnoloji ehtiyatların aqrar-ərzaq bazarının tələblərinə uyğun istifadəsi bu sahədə həlli vacib sayılan bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Odur ki, bu sahədə emal müəssisələrinin mövcud və tələb olunan istehsal gücləri ilə təminatı səviyyəsi müəyyən edilməli, müəssisələrin texniki və texnoloji təchizat məsələlərinin həlli istiqamətində araşdırmalar aparılmalı, məqsədli proqramlar işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Həmçinin müasir şəraitə uyğun olaraq müəssisələrin kadr potensialı ilə təmin edilməsi həyata keçirilməli, uyğun ixtisas və peşə sahibləri cəlb edilməlidir [8, s. 252-258].

Ölkəmizdə aqrar sahədə özəlləşdirmənin uğurla həyata keçirilməsi yolu ilə mülkiyyət forması dəyişdirilmiş, sahibkarlıq inkişaf etdirilmiş, sivil bazar münasibətlərinə əsaslanan sərbəst iqtisadiyyat əsasən bərqərar olmuşdur. Bu sahədə dünya təcrübəsi öyrənilmiş, aqrar münasibətlərə dair normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istiqamətində istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına və yeni mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi hesabına xarici kapitalın respublikaya axınına şərait yaradılmışdır. Bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli işgüzar əlaqələr yaradılmış, geniş əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmışdır. Aqrar sahədə sahibkarlıga təkan verə biləcək bir çox beynəlxalq maliyyə-iqtisadi qurumlarla əməkdaşlıq mexanizmi yaradılmışdır.

Aqrar sahədə aqrar-ərzaq bazarlarının təşkili və idarə edilməsi sahəsində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Bu sahədə fəaliyyət strukturu əksər hallarda vasitəçilik xarakterlidir. İstehsalçıların öz məhsullarını istehlakçılara çatdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, hələ də həllini gözləyən xeyli problemlər mövcuddur.

Aqrar sahənin riskli olması baxımından sahibkarlar bu sahəyə investisiya qoymağa o qədər də

maraq göstərmirlər. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı, istehsal sahələrinin yüksək iş fəaliyyəti müasir infrastrukturların formalaşdırılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, sivil bazar münasibətləri şəraitində kənddə yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial-istehsal infrastrukturların inkişaf etdirilməsi, onlara sərbəstlik verilməsi, iqtisadi islahatların daha da dərinləşdirilməsi vacibdir.

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri istehsal etdikləri məhsulları daxili bazarlarda realizə etməklə kifayətlənməməli, həm də xarici bazarlara öz məhsullarını çıxarmağı bacarmalıdırlar. Odur ki, sahəyə xidmət göstərən infrastrukturların birgə fəaliyyət göstərməsi zəruridir.

Aqrar sahədə istehsalla məşğul olan müəssisələr stimullaşdırılmalı, onlar kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdən dövlət səviyyəsində fərqləndirilməli, onlara geniş imkanlar, lazımi güzəştlər verilməlidir.

Sadalananları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı bilavasitə sahibkarlıq mühitindən asılıdır. Sahibkarlıq mühiti isə tərəflərin qarşılıqlı maraq fəaliyyəti ilə yanaşı, sahibkarlığa məxsus funksional əlaqələrin reallaşdırılmasını təmin edən müəyyən şərtlərin olmasını özündə birləşdirir.

Ölkəmizdə yeni münasibətlərin formalaşma mərhələsində dövlətin aparıcı rolu danılmazdır. Müstəqilliyin ilk illərində məlum obyektiv və subyektiv amillərin təsiri nəticəsində ölkəmiz çətinliklər məngənəsində olsa da, islahatların davamlı həyata keçirilməsi sivil bazar münasibətlərinin qismən də olsa formalaşmasını təmin edə bilmişdir.

Son illərdə sahibkarlara yaradılmış münbit şərait, özəl bölmənin iqtisadiyyatımızda xüsusi çəkisinin artmasına şərait yaratmaqla kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, onların istehsal imkanlarının artmasına səbəb olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, bütün bunlara rəğmən hələ də bir sıra problemlər həll edilməmiş, onların həllinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Sahibkarlığın möhkəm təməli - onun istehsal imkanları üçün normal himayəçilik şəraitinin yaradılması ilə sıx əlaqəlidir, bu isə milli iqtisadiyyatın inkişafı, qorunması və təhlükəsizliyi kimi aktual bir problemin hazırkı mərhələsi üçün zəruri hesab edilməlidir. [7, s.153-154]

Aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin artırılması

Dünya təcrübəsində ərzaq problemlərini həll etmiş inkişaf etmiş ölkələrdə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına hərtərəfli və məqsədli maliyyə köməyi davam etdirilməkdədir. Bu nəinki əhaliyə lazım olan miqdarda məhsul istehsalına, paralel olaraq təbii-ekoloji mühitin qorunmasına, əhalinin kənd yerlərində davamlı məskunlaşmasına və s. yönəldilmiş bir siyasətdir. Odur ki, hər bir dövlət kənd təsərrüfatı ilə bağlı maliyyə siyasətinə vaxtaşırı nəzər salmalı və şəraitə uyğun olaraq dəyişikliklər aparmalıdır.

Aqrar sahənin iqtisadi-texnoloji və digər baxımdan tənzimlənməsi müxtəlif ölkələrdə fərqli olaraq həyata keçirilir. Belə ki, aqrar sahə və ərzaqla təminatın tənzimlənməsinə yönəlmiş yanaşmalar büdcə xərcləri tələb edirsə, digər tərəfdən bu məsələ əsasən inzibati tədbirlərlə reallaşır. Bu halda tənzimləmənin maliyyələşməsi müxtəlif mənbələr hesabına həyata keçirilir. Tənzimləyici tədbirlər əsasən vergi ödəyicilərinin, qalanlar isə alıcıların (istehlakçıların) hesabına maliyyələşir.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. Bu dəstək (himayə) tədbirləri bəzi hallarda aqrar-ərzaq bazarında qiymətlərin təhrifi ilə, bəzən isə dünya bazarının konyunkturuna təsirlə nəticələnir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahə və ərzaq kompleksinə dövlət dəstəyi, bir çox hallarda ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olmur. Bu zaman vəziyyəti tədqiq etmək üçün, ilkin olaraq o qədər də əhəmiyyətli sayılmayan amillər də təhlilə cəlb olunmalıdır. Aqrar sahəsi yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə tənzimləmə təcrübəsi, dövlət himayəsinin səviyyəsi ciddi xronoloji və məntiqi təhlil aparılmaqla qiymətləndirilir.

Ölkələr özlərinə məxsus aqrar - ərzaq siyasətinə üstünlük verməyə çalışırlar. Yeni Zelandiyada liberal aqrar-ərzaq siyasəti həyata keçirilir, Yaponiyada kənd təsərrüfatına yüksək himayədarlıq göstərilməsinə rəğmən, əldə edilən nəticələrin müqayisəsi aqrar-ərzaq bazarında səmərəliliyin

kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Aydın olur ki, himayədarlıq siyasəti əldə edilən nəticələrin qiymətləndirməsini aparmaq üçün taktiki gedişləri də əhatə etməlidir.

Belə olan təqdirdə aqrar-ərzaq bazarına göstərilən dəstəyin səmərəli olması, ölkə daxilində və ya ölkələrarası miqyasda aqrar siyasətin dinamik təhlili məsələləri aktuallaşır. Bu mənada, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” 759 nömrəli Fərmanının tam zamanında imzalandığını qeyd etmək lazımdır. Bu fərman ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması qaydası” ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına aşağıdakı subsidiyaların verilməsi nəzərdə tutulur:

- **əkin subsidiyası** - fermerlərə əkin və çoxillik əkmələrin altında olan torpaqlarda həmin torpaqların məqsədli təyinatına uyğun kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün istifadə etdikləri kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin alınmasına, torpaqların aqrokimyəvi analizinin aparılmasına, çoxillik əkmələrdə müasir suvarma sistemlərinin və dirəklərin alınmasına, habelə qurulmasına sərf olunan xərclərin bir hissəsini kompensasiya etmək məqsədilə bitki becərilən sahənin hər hektarına görə verilən subsidiya;
- **məhsul subsidiyası** – tədarükçülərə təhvil verilən bitkiçilik məhsulunun hər tonuna görə verilən subsidiya;
- **toxum subsidiyası** – ölkədə istehsal edilən, sertifikatlı 1-ci və 2-ci reproduksiyalı toxum və tinglərin satışına görə verilən subsidiya;
- **heyvan subsidiyası** – yerli heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, yüksək məhsuldar genetik potensialı olan heyvanların baş sayının artırılması məqsədilə süni mayalanma və ya embrion köçürməsi yolu ilə alınan hər bir sağlam buzova görə verilən subsidiya;
- **arı subsidiyası** – hər arı ailəsinə (pətəyə) görə verilən subsidiya;
- **barama subsidiyası** – ölkədə istehsal edilib tədarükçülərə təhvil verilən yaş baramanın hər kiloqramına görə verilən subsidiya.

Yeni qaydaların tətbiqi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinə və bu sahədə şəffaflığın artırılmasına imkan vermişdir. Qaydalarda bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə nəzərdə tutulan subsidiya məbləğinin hesablanması aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Subsidiya növləri üzrə həmin məbləğin hesablanması üsulları aşağıdakı kimidir.

Əkin subsidiyasının məbləği aşağıdakı qaydada hesablanır:

baza məbləği × əkin əmsalı = əkin subsidiyası

Burada, bitkiçilik sahəsində subsidiyaların hesablanmasında istifadə olunan baza məbləği 200 (iki yüz) manat müəyyən edilmiş, əkin əmsalı isə – regionlar və bitkilər, vahid əkin sahələri, habelə əkin sahəsinin (sahələrinin) həcmi üzrə istehsalın dəstəklənməsi dərəcəsi nəzərə alınmaqla aqrar sahədə subsidiyaların tətbiqi ilə bağlı qərarları qəbul edən Şuranın müəyyən etdiyi göstəricidir.

İstifadəsində olan 50 hektardan çox torpaq sahəsində aparılan əkinə və ya çoxillik əkməyə görə kənd təsərrüfatı kooperativlərinə əkin subsidiyası 10 faiz artırılmaqla tətbiq edilir.

Məhsul subsidiyası aşağıdakı qaydada hesablanır:

baza məbləği × məhsul əmsalı = məhsul subsidiyası

Burada, məhsul əmsalı – bəzi bitkilər üzrə məhsuldarlığın təşviqi üçün Şuranın müəyyən etdiyi göstərici.

Toxum subsidiyası Şuranın müəyyən etdiyi bitki növləri üzrə ölkədə istehsal edilib satılmış 1-ci və 2-ci reproduksiyalı toxumların hər kiloqramına, tinglərin isə hər ədədinə görə baza məbləğinə əmsallar tətbiq edilməklə müəyyənləşdirilir:

(Baza məbləği x toxum əmsalı) x fermerin subsidiyaya təqdim etdiyi toxum və ya tingin miqdarı x (kvota / subsidiyaya təqdim olunan toxum və tingin miqdarının cəmi) = toxum subsidiyası.

Burada, toxum əmsalı – ölkədə istehsal edilən toxumun 1 kiloqramına və ya tingin 1 ədədinə görə subsidiya məbləğinin hesablanması üçün Şuranın müəyyən etdiyi göstəricidir.

Heyvan subsidiyası hər bir sağlam buzova görə 100 (yüz) manat məbləğində müəyyən edilir.

Arı subsidiyası arıçılıqla məşğul olan fermerlərə saxladıqları hər arı ailəsinə görə hər təqvim

ilində 10 (on) manat məbləğində müəyyən edilir.

Barama subsidiyası barama istehsalçısı olan fermerlərə istehsal edilib tədarükçüyə təhvil verilən yaş baramanın (əyrilən və karapaçax barama istisna olmaqla) hər kiloqramına görə 6 (altı) manat məbləğində verilir.

Fermerlərə subsidiyaların verilməsini (benefisiarlara ödənişlərin həyata keçirilməsi), habelə Nazirliyin dövlət aqrar inkişaf mərkəzlərinin (DAİM) bu sahədə fəaliyyətinin təşkilini və əlaqələndirilməsini Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi həyata keçirir. [2]

Aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində növbəti addım Azərbaycan Prezidentinin 2022-ci il iyulun 9-da imzaladığı "Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında" Fərman hesab edilə bilər. Bu fərmanla respublikamızda torpaq-iqlim potensialından və su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni stimullaşdırmaq, ərzaqlıq buğda ilə özünütəminetmə səviyyəsini yüksəltmək üçün yeni dəstək mexanizmi yaradılıb. İlkin mərhələdə pilot layihə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən müasir suvarma sistemlərinin tətbiq edildiyi təsərrüfatlarda ərzaqlıq buğda istehsalı ilə bağlı öhdəlik götürmüş şəxslər tərəfindən istehsal olunan və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ehtiyatları Agentliyinə və un dəyirmanlarına (tədarükçülərə) təhvil verilən ərzaqlıq buğdaya 2023-cü ildən başlayaraq 5 il müddətində məhsul subsidiyasının ödənilməsinə başlanılıb. [3]

Bir sıra mənbələrdə ölkə daxilində aqrar sahəyə dövlət himayəsinin səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi ilə çəkilən xərclərin qiymətləndirməsi təklif olunur. Aqrar sahədə tənzimlənmə prosesinə çəkilən xərclər əsasən mövcud hüquqi bazanın, onun həyata keçirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, tənzimləyici tədbirlərə vəsait sərfini əhatə edir.

Lakin, tənzimləyici tədbirlərin nəticələrinin qiymətləndirməsində əsasən metodoloji və informasiya çətinlikləri yaranır. Bu şəraitdə aqrar istehsalda əldə edilən səmərəliliyin sahəyə dövlət müdaxiləsi hesabına əldə edildiyini müəyyən etmək əsas problem olaraq meydana çıxır. Odur ki, xərc metodunun aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə tətbiqinin tərəfdarları çoxluq təşkil edir.

Xərc metodu ilk baxışda, daxili ərzaq bazarının inzibati vasitələrlə qorumaq metodu ilə müqayisədə səmərəli görünmür. Məsələn deyək ki, ərzaqlara yüksək idxal tarifləri müəyyən edərək dövlət ölkəyə gətirilən kənd təsərrüfatı məhsullarına büdcədən vəsait ayırmır, əksinə, idxal tarifləri hesabına büdcəyə əlavə daxilolmalar baş verir. Nəticədə daxili bazarda ərzaq məhsullarının qiymət artımına səbəb olur, istehsalçılar yerli istehlakçılar hesabına əlavə gəlir əldə etmiş olur və s.

Bununla bərabər, dövlətin aqrar sahəyə himayəsinin iqtisadi və inzibati təsir vasitələri hesabına həyata keçirilməsi zamanı bəzi müsbət nəticələr əldə edilməsi məlum olsa da, islahatlar aparıldıqda hər bir yanaşma elmi araşdırma aparılmaqla əsaslandırılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, aqrar sahəyə büdcə ayırmalarının məbləğindəki artımlar əsaslandırılmamış inzibati tədbirlərlə müşayiət olunduqda paradoksal vəziyyət yaranır. Məsələn, ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Rusiya Federasiyasının bir sıra subyektləri, istehsalı subsidiyalaşdırılan kənd təsərrüfatı məhsullarının digər subyektlərə aparılmasına qadağa qoymuşdular. Bu qisim tədbirlər nəticəsində yüksək büdcə xərcləri müqabilində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti onlara çəkilən xərclərdən də aşağı düşə bilər ki, bu da istehsalçıların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi deməkdir. [9, s. 323-328]

Nəticə

Aqrar sahədə aparılan araşdırmalar və qabaqcıl təcrübədən istifadə, dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsinin, miqyasının və digər iqtisadi göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirməsi sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Qeyd edilən göstəricilərin təhlili, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının yerli və dünya bazarları ilə müqayisə edilməsinə və qiymətlərin tənzimlənməsinə şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların və güzəştlərin həcminin

ildən-ilə artırılması bu sahəyə daimi dövlət dəstəyinin mövcud olmasını təsdiq edir. Belə ki, sahəyə dövlət dəstəyinin həcmi 2007-2022-ci illər ərzində 10 dəfəyə yaxın artaraq 450 milyon manat təşkil etmişdir. Nəticədə, texnika parkının yenilənməsi və aqrotexniki xidmətlərə əlçatanlığın, toxum, gübrə və pestisid kimi istehsal vasitələri ilə təminat səviyyəsi yüksəlib, kənd təsərrüfatı sahəsinin infrastruktur və təchizat bazası genişlənib.

Aqrar sahəyə dövlət dəstəyini həyata keçirən aqrar siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına əlverişli zəmin yaratmaqla yanaşı, zəruri resursların qiymətlərinin də tənzimlənməsinə xidmət göstərir. Resursların qiymətləri daxili bazarın (yerli aqrar istehsalçının) qorunmasına və aqrar-ərzaq bazarının səmərəli təşkilinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cu il tarixli Fərmanı. Azərbaycan qəzeti. Bakı, 1999.
2. “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il. № 759.
3. “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 19 iyul 2022-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji yol Xəritəsi” Bakı, 2016-cı il.
5. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri / B.X.Ataşov. – Bakı: Elm və Təhsil – 2017. – 535 s.
6. Əhmədov G.Ə. Azərbaycanın aqrar sahəsində innovasiyanın mənimsənilməsi sisteminin yaradılması məsələləri (I hissə). Bakı: Nurlar, – 2006, – 125 s.
7. Hümbətov Y.Ə. İqtisadiyyata giriş. Dərs vəsaiti. / Y.Ə.Hümbətov, V.A.İsmayılov, F.C.Kərimov, S.C.Məmmədov – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2020, – 239 s.
8. Hümbətov Y.Ə. Sənayenin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. / Y.Ə.Hümbətov. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2018, – 355 s.
9. Серова Е.В. Аграрная экономика. М., 1999, 480 с.

Хайям Натиг оглы Джавадзаде,
кандидат экономических наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
xayyam1984@mail.ru

Основные направления государственной поддержки аграрного сектора Азербайджанской Республики

Резюме

Цель исследования - изучить современное состояние государственной поддержки аграрного сектора, определить ее основные направления и существующие проблемы в этом направлении.

Методология исследования - анализ, системный подход, сравнительный анализ, методы обобщения.

Важность исследования – усиление государственной поддержки аграрного сектора и устранение существующих проблем в этом секторе позволяет обеспечить производство конкурентоспособной продукции.

Результаты исследования - результаты, полученные в ходе исследования, способны повысить информированность сельхозпроизводителей, пропагандировать важность использования ими государственной поддержки и, как следствие, создать стимул к увеличению производства.

Оригинальность и научная новизна исследования - всесторонне проанализированы основные направления государственной поддержки аграрного сектора и внесен конкретный вклад путем выявления существующих проблем, исследованы пути дальнейшего развития государственной поддержки и выдвинуты предложения в этом направлении.

Ключевые слова: аграрные реформы, свободная конкурентная среда, аграрно-продовольственный рынок, аграрное предпринимательство, государственная поддержка.

Khayyam Natig Javadzade,
PhD in economics, associate professor
Azerbaijan State Economic University
xayyam1984@mail.ru

The main directions of state support to the agricultural sector in the Republic of Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is – to investigate the current state of state support to the agricultural sector, to determine its main directions and existing problems in this direction.

Methodology of the research – analysis, systematic approach, comparative analysis, generalization methods were used during the research.

The importance of the research - increasing the state support to the agricultural sector and eliminating the existing problems in this sector can ensure the production of competitive products.

Results of the study – the results obtained in the study can increase the awareness of agricultural producers, promote the importance of their use of government support and, as a result, create an incentive to increase production.

The originality and scientific novelty of the research - the main directions of state support to the agricultural sector were comprehensively analyzed and concrete contributions were made by identifying existing problems, ways of further development of state support were investigated and proposals were put forward in this direction.

Keywords: agrarian reforms, free competitive environment, agrarian - food market, agrarian entrepreneurship, state support.

UOT 338.43

Mehriban Cabir qızı HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, baş müəllim
e-poçt:mehribanadau@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.024

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın formaları, onun daxili və xarici mühit amillərinin müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi və təşkilati mexanizmlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumiləşdirmədən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin koordinasiyalı idarəetmə mexanizmini, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq qurumlarının maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını nəzərə alaraq, aqrar sahibkarlığın inkişafına mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etmək.

Tədqiqatın nəticəsi – sahibkarlıq fəaliyyətində ilk növbədə təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin, kommersiya risklərinin, təsərrüfat məsuliyyətinin, istehsal faktorlarının kombiləşməsinin və yenilik funksiyalarının inkişaf etməsi onun səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – regionların ixtisaslaşma istiqamətindən asılı olaraq aqrar sahədə sahibkarlığın ayrı-ayrı növlərinin inkişaf prioritetlərinin geniş tətbiq edilməsi, aqrar sahibkarlığın inkişafında bazar infrastrukturlarının rolu və mövqeyinin əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: transformasiya yönümlü dəyişikliklər, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, müxtəlif mülkiyyət mənsublu sahibkarlıq subyektləri, sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi təbiəti.

Giriş

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyatın və sosial rifahın əsasını təşkil edir. Belə ki, bir bədəndə hüceyrənin rolu nədən ibarətdirsə, iqtisadiyyatda da sahibkarlığın rolu ona bərabərdir. “Sahibkar” sözü beynəlxalq termin kimi fransız dilində olan “entreprendre” və alman dilində olan “unthernehmen” sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək “entrepreneur” kimi işlənir. Mənası bir fəaliyyət sahəsində yeni bir iş quran şəxs deməkdir. Ümumiyyətlə “sahibkar” sözü ilə bağlı bir çox tərifl ər olsa da, dünyada əsasən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (Organization for Economic Cooperation and Development - OECD) tərəfindən verilən tərif daha çox qəbul edilir və OECD-nin tərifinə görə, sahibkar “Hər hansı bir məhsulu və ya xidməti istehsal etmək üçün yeni bir iş və bazar axtarışında olan, qarşısına çıxan fürsətləri dəyərləndirən və riskləri göz önünə alaraq, bir iqtisadi fəaliyyətə başlayan və ya mövcud olan bir iqtisadi fəaliyyəti böyüdərək inkişaf etdirən şəxsdir”. Eyni zamanda iqtisadiyyatda ən vacib proseslərdən biri də istehsalla əlaqədar olan sahibkarlıq fəaliyyətləridir ki, bunlar da özündə təbii, texnoloji, əmək, maliyyə və digər amilləri birləşdirən sahibkarlıq qabiliyyətlərindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti insanların tarixən ən qədim fəaliyyətlərindən biridir və müasir dünyamızda da ən aktual fəaliyyət növlərindən biri olaraq qalır. Eyni zamanda son dövrlər dünyada baş verən təbii və antropogen təsirlər nəticəsində gələcəkdə yaranma ehtimalı yüksək olan qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemi bu sahənin hələ uzun illər ən aktual fəaliyyət növlərindən biri olacağını göstərir. Belə olan halda aqrar sahənin daima daha dayanıqlı və səmərəli inkişaf etməsində sahibkarlıq fəaliyyəti çox əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti bir çox sahənin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə birlikdə fəaliyyəti nəticəsində baş tutan bir hadisədir. Belə ki, bu proses zamanı sahibkarlar tərəfindən bütün

vasitələrdən, xüsusilə torpaq, əmək, texnika, logistika, kapital və s. kimi resurslardan optimal və səmərəli şəkildə istifadə edilərək, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, bazara çıxarılaraq satışı və s. dəyər yaradan işlər görülür. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı məsələləri diqqəti cəlb edir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın strukturu və inkişafı istiqamətləri. Planetin əhalisinin durmadan artması ərzağa və qida məhsullarına olan tələbatı artırır ki, buna da həm kənd təsərrüfatı, həm də qida sənayesində istehsalın həcminin genişləndirilməsi, beləliklə də ərzaq və qida təhlükəsizliyinin sistemli şəkildə təmin edilməsi ilə nail olmaq mümkündür. Qeyd etdiyimiz tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin kənd təsərrüfatı sahələrindəki ənənəvi fəaliyyətə, istehsala, ətraf mühitə, sağlamlığa təhlükə vura biləcək elementlərin də aradan qaldırılmasına şərait yaradacaqdır. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinin dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatı ilə bağlı istehsal sistemlərində və üsullarında lazımi təkmilləşdirmələrin aparılması, eyni zamanda kəndli təsərrüfatlarının hər birinin bir sahibkarlıq subyekti olduğu nəzərə alınmaqla lazımi maliyyə dəstəyinin göstərilməsi tədbirləri reallaşdırılmalıdır. Bu səbəbdən də aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinə diqqəti yönəldən bir sistemin yaradılması və bunun səmərəli şəkildə yönəldilməsi aktuallaşmaqdadır. Aqrar sahədə sahibkarlıq sisteminin yaradılması kənd təsərrüfatında sahibkarlıq mədəniyyətinin inkişafına və yayılmasına töhfə verəcəyi nəinki ehtimal olunur, hətta artıq gerçəkləşməkdədir. [1, s.18-19]

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də transformasiya yönümlü dəyişikliklər uğurla başa çatdırılmış, azad rəqabət mühitinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı formalaşdırılmışdır.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Təbii ki, bütün bunlar iqtisadiyyatın sahə quruluşu və eləcə də qeyri-neft sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.Bildiyimiz kimi, qeyri-neft sektoru təbii-iqlim şəraitindən asılı, eləcə də daxili və xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinə effektiv şəkildə reaksiya göstərə bilməyən bir sahədir. Məhz bu baxımdan da aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu da ilk növbədə onunla bağlıdır ki, aqrar sahənin tam mənası ilə bazar özünütənzimləmə mexanizminin öhdəsinə buraxılması son nəticədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Ona görə də, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərən çoxsaylı daxili və xarici mühit faktorlarının zərərli təsirlərinin neytrallaşdırılması vacibdir.[2, s.25-26]

Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, bütövlükdə onun iqtisadiyyatda yerinə yetirdiyi çoxsaylı funksiyalarla bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinin yerinə yetirdiyi funksiyaları iki qrupda təsnifləşdirmək mümkündür. I qrupa aid olan funksiyalar sahibkarlıq subyektləri ilə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətləri özündə əks etdirir, uyğunlaşma funksiyaları kimi də xarakterizə edilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin yerinə yetirdiyi II qrupa daxil olan funksiyalar, ilk növbədə təsərrüfat və iqtisadi mühitin formalaşdırılmasına istiqamətlənir. Uyğunlaşma funksiyaları bir qayda olaraq ətraf mühitdə baş verən dəyişİkliklərə sahibkarlıq qurumlarının uyğunlaşmasını özündə əks etdirir və sahibkarlığın bütövlükdə dəyişən şəraitə adaptasiya imkanlarım şərtləndirir. Adı çəkilən funksiyalara bu resursdan yanaşdıqda, belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində sahibkarlıq fəaliyyətinin yerinə yetirdiyi bu cür funksiyaları idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi növü kimi də səciyyələndirmək mümkündür. Uyğunlaşma funksiyalarına əsasən maliyyə resurslarının idarə edilməsini, istehsalın idarə edilməsini, kadrlarla təchizat, maddi-texniki resurslara olan tələbatın ödənilməsi və satış funksiyalarını aid etmək mümkündür. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi ilk növbədə, maliyyə və investisiya bazarlarında pul vəsaitlərindən istifadə edilməsi, eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinə resursların cəlb edilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir. Təbii ki, maliyyə resurslarının idarə edilməsi funksiyalarını yerinə yetirən sahibkarlıq qurumları fəaliyyətlərini, ilk növbədə aşağı risklər şəraitində daha yüksək, maksimum gəlir əldə etməyə yönəldirlər. Bu zaman sahibkarlıq subyektləri əslində iki mühüm vəzifəni yerinə yetirməli olurlar. Bunlardan birincisi səfərbər edilən maliyyə resurslarının qiymətinin minimumlaşdırılması, ikincisi isə cəlb edilmiş resurslardan səmərəli istifadə edilməsi hesabına daha maksimum mənfəət

əldə edilməsi. Bütün bunlar isə son nəticədə müəssisədə aktiviərin dəyərinin yüksəlməsinə və eləcə də sahibkarlıq subyektinin maliyyə davamlılığının yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. [3, s.42]

Sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. Bazar münasibətləri şəraitində aqar saəhədə sahibkarlığın inkişafı ilk növbədə aqrar sahədə çoxukladlı iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasına xidmət edir, məlum olduğu kimi hal-hazırda kənd təsərrüfatında mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq çoxsaylı əmtəə istehsalçıları fəaliyyət göstərir. İlk növbədə fərdi sahibkarlar, fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları, eləcə də istehsal kooperativləri, kiçik müəssisələr və sair kənd təsərrüfatının fəaliyyət göstərən istehsal vahidlərinin mülkiyyət mənsubiyyətini özündə əks etdirir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının iqtisadi vəziyyətinə bazar özünütənzimləmə mexanizmləri və eləcə də sahənin spesifik xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhz belə bir şəraitdə aqrar sahədə istehsalın həcmi bazar tələbini ödəmək iqtidarında olmur və nəticə etibarilə sahibkarlığın inkişafının təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı ilk növbədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri, eləcə də bu proseslərin iqtisadi vasitələrlə dəstəklənməsini özündə əks etdirir. Mülkiyyətin xüsusi formaları, eləcə də sərbəst qiymətqoyma, dövlətin mərkəzləşdirmə və planlaşdırma sistemindən imtina etməsi və bazara aktiv tənzimləmə siyasətindən kənarlaşması, nəticə etibarilə inkişafın məqsədlərini və fəaliyyət istiqamətlərinin təkmİlləşdirilməsini obyektiv zərurətə çevirir.[4, s.11-12]

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə və investisiyalaşma prosesinin gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Daha doğrusu, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının iqtisadi cəhətdən təkmilləşdirilməsi, dövlətin investisiya siyasəti ilə dəstəklənməlidir. Ona görə də ölkə Prezidentinin sərəncamı əsasında yaradılmış Dövlət İnvestisiya Şirkətinin başlıca məqsədi qeyri-neft sektoruna investisiyaların yönəldilməsini təmin etməkdən idarətdir. Dövlətin aqrar sahənin maraqları naminə, daha doğrusu kənd təsərrüfatında sahibkarlıq qurumlarının inkişafına istiqamətlənmiş investisiya siyasətinin gerçəkləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə Sahibkarlığın İnkişafına Kömək Milli Fondu vasitəsilə müəyyən layihələr gerçəkləşdirilir ki, həmin layihələr ilk növbədə regionlarda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, eləcə də emal müəssisələrinin yaradılmasına istiqamətlənir. Lakin bununla belə dövlətin aqrar investisiya siyasəti reallaşdırılması da sahibkarlığın inkişaf istiqamətinin təkimilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Respublikamızda son illər kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslara olan tələbatın ödənilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər kompleksi işlənib həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi aqrar islahatlar nəticəsində əmlak və torpaq özəlləşdirilmiş, müxtəlif mülkiyyət mənsublu sahibkarlıq subyektləri formalaşdırılmışdır.Hal-hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumları iqtisadi müstəqilliyə malik olmaqla məhsul istehsalını, satışını və gəlirlərin bölüşdürülməsini sərbəst şəkildə müəyyən edirlər. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi həyata keçirilir və bütün bunlar Ölkə prezidentinin sərəncamları ilə davamlı şəkildə təmin edilir. Belə ki, aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədilə aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına güclü təkan vermiş, həmin fərmana müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilmiş və bu proses hazırda da davam edir. [5, s. 36-37]

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” aqrar sahədə kiçik sahibkarlığın inkişafına da əlverişli şərait yaradaraq, regionlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlıq qurumlarının inkişafına təkan verən qanunvericilik aktları içərisində qəbul edilmiş iki dövlət proqramını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisad inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə və sahibkarlığın müxtəlif formalarının inkişafına əhəmiyyətli dəstək vermişdir.Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənməklə 2015-ci il üçün konkret hədəfləri özündə əks etdirir.

Dövlət proqramında ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan torpaq ehtiyatlarının davamlı və dayanıqlı istifadəsi ön plana çəkilmiş, aqrar sahənin dinamik inkişaf etməsi, kənd əhalisinin sosial həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, xüsusilə insanların yerlərdə məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində görüləcək işlər qeyd olunmuş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk dəfə olaraq regionun, rayonun, hətta kəndin konkret məkanı nəzərdə tutulan layihənin, həyata keçiriləcək tədbirin adı, icra müddəti, icraya məsul təşkilatlar göstərilmişdir. Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin əsas istiqamətləri kənd əhalisinin maddi rifahı, sosial-məişət şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması, dağ regionlarının inkişafı, özəlləşdirmə, işləməyən müəssisələrin fəaliyyətinin bərpası və yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, regionlarda yaşayan vətəndaşların mənəvi ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsil islahatları, onun struktur və məzmununun yeniləşdirilməsi, elm sahələrinin inkişaf etdirilməsi və s. xarakterini daşıyır.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı həllini gözləyən bir sıra təşkilati-iqtisadi problemlər də mövcuddur. Bu problemlərə sahibkarlıq qurumlarının kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsini, məhsulun satışı ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlikləri, istehsalın hələ də ekstensiv əsaslar üzərində qurulmasını, məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı olmasını, kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin və gəlirlərin səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə qənaətbəxş olmamasını aid etmək olar. Məhz bu problemlərin aradan qaldırılması aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlətin ciddi dəstəyini tələb edir.

Maliyyə daxilliyi və əlçatanlıq. Son illər aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının üzləşdikləri problemlərin həllinə kömək məqsədilə bir sıra tədbirlər aparılır.Bunlara baxmayaraq aparılan tədbirlərin kompleks xarakter daşımaması, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf istiqamətinə kifayət etmir.

Azərbaycanda aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədinə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək müəyyən edilir:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri;
- sahibkarlığın formaları, onun daxili və xarici mühit amillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi və təşkilati mexanizmlərinin araşdırılması;
- kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində sahibkarlığın inkişafının mövcud vəziyyəti;
- aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi vasitələrlə stimullaşdırılmasının mövcud vəziyyətinin təhlil ediməsi;
- aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafı istiqamətlərinin tədqiq edilməsi;
- aqrar sahibkarlığın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi. [3,s.29]

Tənzimləyici problemlər. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərən və eləcə də daxili bazarda yerli sahibkarların xüsusi çəkisinin artımını əngəlləyən bir sıra cəhətlər də mövcuddur. Bunlar ilk növbədə onunla bağlıdır ki, aqrar sahədə çatışmazlıqların olması, maddi-texniki resurslarla təminatın kifayət qədər aşağı səviyyəsi və eləcə də əsas fondların fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi prosesinin baş verməsi nəticə etibarilə fondla silahlanma səviyyəsinin aşağı olmasına səbəb olur. Bundan əlavə, aqrar sahədə gəlirlərin səviyyəsi də iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə aşağıdır.Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə sənaye məhsullarının

qiymətləri arasında disbalansın mövcudluğu da bütövlükdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının iqtisadi vəziyyətinin yetərsiz olmasını şərtləndirir. Həmçinin daxili bazarın çevik şəkildə qurulmaması səbəbindən yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi stimullaşdırma səviyyəsi aşağı olur. Belə bir şəraitdə aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı istiqamətlərinin zəruri iqtisadi və təşkilati mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilk növbədə dövlətin aqrar siyasəti çərçivəsində kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinə istiqamətlənməlidir. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi mexanizmləri dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolayı təsir mexanizmlərinin effektiv şəkildə reallaşdırılmasına əsaslanmalı və eyni zamanda aqrar ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi prosesləri də gerçəkləşdirilməlidir. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının iqtisadi mexanizmlərinə, ilk növbədə qiymət, maliyyə - kredit mexanizmləri, vergi və gömrük mexanizmlərini şamil etmək mümkündür. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmini səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu proseslər bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına, demək olar ki, dolayı yolla təsir göstərir. Dolayı təsir vasitələri ilk növbədə bazar özünütənzimləmə mexanizminin fundamental prinsiplərinin pozulmaması ilə müşayiət edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində davamlı olaraq iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilir. [6, s.54-55]

Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf edtrilməsi ilk növbədə sahibkarlığın iqtisadi cəhətlərinin müdafiə edilməsinə, istehsalçıların iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasına əsaslanır. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məhsul istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əsaslanır. Sahibkarlığın inkişafına yardım göstərəcək istiqamətlər ilk növbədə ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə və bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. İnkişaf istiqamətləri nəticə etibarilə aqrar sahədə sahibkarlıq qurumlarının davamlı inkişafının təmin edilməsində də əhəmiyyətli rola malikdir. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə sahibkarlıq qurumlarının ehtiyaclarının - əsas və dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinə, eləcə də kredit resursları ilə effektiv şəkildə təmin edilməsinə əsaslanır.

Sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində dövlətin aqrar investisiya siyasəti, ilk növbədə sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəlməsinə istiqamətlənməlidir.

Kənd təsərrüfatında aqrar sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi, eyni zamanda investisiya proseslərinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- investisiya layihələrinin iştirakçılarının məsuliyyəti ilə bağlı regional sistemin yaradılması;
- investorun əmlakının girov qoyulması ilə bağlı risklərin sığortalanması, eləcə də investorların bütün mülkiyyətinə təminat verən regional investisiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı və emal sənayesi ilə bağlı qarşıda duran problemlərin həllinə imkan verilməsini təmin edən investorlar üçün güzəştli vergiqoyma sisteminin tətbiq edilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksinin bütün seqmentləri və vergilərin ümumi səviyyəsinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş inkişaf strategiyasının seçilməsi;
- regionlarda investisiya qanunvericiliyinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi;
- iri investisiya layihələrinin kreditləşdirilməsini həyata keçirməyə imkan verən və investisiya resurslarının regionlar və regionlararası banklarda təmərküzləşməsinə imkan verən bank sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadiyyatın investisiyalaşdırılması ilə bağlı olan regionlararası proqramların işlənib hazırlanması və reallaşdırılması;
- bazar infrastrukturlarının inkişafının idarə edilməsi, o cümlədən onların yeni institusional formalarının, kommersiya banklarının, kredit investisiya kompaniyalarının yaradılmasına İmkan verən regional idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının investisiyalaşdırılması ilk növbədə özünəməxsus prioritet istiqamətlər kəsb etməlidir. Bu prioritet istiqamətlər ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırıl-

masına, istehsal edilən məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan verməlidir. Bu məqsədlə ilk növbədə aqrar-sənaye istehsalçılarının texnoloji cəhətdən məhsuldar resurslarla təmin edilməsi, texnika və ehtiyat hissələrinə "olan tələbatın reallaşdırılması ilə bağlı regionlarda davamlı olaraq yeni diler mərkəzlərinin yaradılması, maliyyə lizinqinin kifayət qədər sürətli inkişaf etdirilməsi, bitkiçilikdə və heyvandarlıqda elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalata davamlı olaraq tətbiqinin stimullaşdırılması, eləcə də kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş geniş təkrar istehsal prosesinin tətbiq edilməsi ön plana çəkilməlidir.

Məqalədə əhəmiyyət kəsb edən məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin koordinasiyalı idarəetmə mexanizmi;
- mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinin aqrar sahibkarlığın inkişafına təsiri;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlıq qurumlarının maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması.

Aqrar sahədə innovasiya yönümlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və eləcə də elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi bütövlükdə investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmaqla yanaşı, həm də investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, eləcə də regionların investisiya cəlbediciliyinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- sahibkarlığın dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi yolu ilə, istər dövlət, istərsə də regional səviyyədə aqrar elmi-maddi bazasının inkişafı, eləcə də elmi sferada ixtisaslı kadrların formalaşdırılması;
- sahibkarlığı maliyyələşdirilməsi ilə bağlı alternativ maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- aqrar-sənaye məhsullarının istehsalı sferasında ekoloji təmiz texnologiyaların, eləcə də resurs qoruyucu texnologiyaların tətbiqinə istiqamətlənmiş işlərin həyata keçirilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün elmi-texniki məhsulların regional bazarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- bitkiçilikdə və heyvandarlıqda mütərəqqi texnologiyaların və eləcə də elmi-texniki məhsulların kommersiya yönümlü tətbiqini sürətləndirmək məqsədilə və bazar vasitəçilik strukturlarının inkişaf etdirilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksində elmi-texniki innovasiya yönümlü məhsullara olan tələbin stimullaşdırılması.

Aqrar sahədə investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi, eləcə də innovasiya yönümlü məhsul istehsalının artırılması üçün istər dövlət və istərsə də regional səviyyədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir, daha doğrusu, bu sahədə qanunvericiliyin təminatının müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, eləcə də həmin qanunvericilik aktlarının zəruri icra mexanizmlərinin formalaşdırılması da mühüm amillərdən biri hesab edilir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində bazar münasibətləri şəraitində istehsalın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin əsas mexanizmlərinə investisiya mexanizmləri şamil edilir. İnvestisiya mexanizmi daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş məqsədyönlü fəaliyyəti özündə əks etdirir ki, bu da son nəticədə məhsul istehsalı sahələrinin genişləndirilməsinə və eləcə də ərzaq bazarında yerli əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin davamlı olaraq artımına əlverişli şərait yaradır.[5, s.16-17]

Məqalədə aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə aşağıdakılar tövsiyə edilir:

- müasir şəraitdə aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;
- regionların ixtisaslaşma istiqamətindən asılı olaraq kənd təsərrüfatında sahibkarlığın ayrı-ayrı növlərinin inkişaf prioritetlərinin geniş tətbiq edilməsi;
- aqrar sahibkarlığın inkişafında bazar infrastrukturlarının rolu və mövqeyinin nədən ibarət olması;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kooperasiya münasibətlərinin təsirinin müəyyən

edilməsi;

- aqrar sahədə sahibkarlıq qurumlarının daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsində rolunun müəyyən edilməsi;
- aqrar sahibkarlığın inkişafında kiçik və müştərək müəssisələrin rolu;
- kapital resurslarına olan ehtiyacların ödənilməsinin aqrar sahibkarlığın inkişafına təsiri və sairə.

Nəticə

Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi təbiəti əsas etibarilə bir sıra amillərlə şərtlənir ki, bu amillərə də ilk növbədə təşəbbüskarlıq qabiliyyətini, kommersiya risklərini, təsərrüfat məsuliyyətini, istehsal faktorlarının kombiləşməsini və yenilik funksiyalarını aid etmək mümkündür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin mühüm rol oynaması ilk növbədə onunla bağlıdır ki, müasir şəraitdə sahibkarlıq subyektləri daha çox qeyri-müəyyən bazar rejimində fəaliyyət göstərirlər. Bu isə bir tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin güclənməsini şərtləndirir ki, bu da qeyri-müəyyənliyin azalmasına istiqamətlənir. Digər tərəfdən təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, əslində yeni bazarlar ələ keçirilməsi ilə sıx əlaqədardır və bu da istehlakçıların tələbatlarına uyğun gələn məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsi ilə sıx əlaqədardır. Əslində təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin reallaşdırılması həm iqtisadi, həm də sosial xarakter daşıyır. Beləliklə, əslində sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi təbiətini xarakterizə edən təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin özü belə, onun sosial aspektlərinin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətini səciyyələndirən mühüm cəhət kimi sahibkarlıq təşəbbüsləri, ilk növbədə iqtisadi azadlıqlar şəraitində öz təzahürünü tapır. İqtisadiyyatda sahibkarlıq aktivliyini şərtləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri iqtisadi azadlıqdır. İqtisadi azadlıq ilk növbədə məhsul istehsalının reallaşdırılması ilə bağlı sahibkarlıq təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud proses və şərtlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında iqtisadi azadlığın mühüm rol oynaması, ilk növbədə sahibkarlıq subyektlərinin resursları bərabər əldəetmə imkanlarına malik olması, eləcə də fəaliyyət növünün sərbəst seçilməsi, gəlirin bölüşdürülməsi və gəlir əldə etmək hüququ ilə sıx əlaqədardır. Bununla belə əslində sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən birini təşkil edən iqtisadi azadlıqların verilməsi heç də mütləq xarakter daşımır. İqtisadi azadlıqlar əslində iqtisadi sistemin xarakter və tipindən bilavasitə asılıdır, ilk növbədə dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin prioritetləri ilə də əlaqədardır. Sahibkarlıq qurumlarının azadlığının mütləq xarakter daşımaması ilk növbədə onunla bağlıdır ki, iqtisadi azadlıq əslində həyata keçirilən istehsalçının istehlakçılar üzərindəki hakimiyyətini səciyyələndirir. Ən mühüm ikinci amil isə onunla bağlıdır ki, iqtisadi azadlıqlar əslində bir qrup qaydalar sistemi ilə tənzimlənir ki, bu da ilk növbədə geniş təkrar istehsalın bütün mərhələlərinə şamil edilir və xüsusilə özünü bazar mübadiləsi prosesində kəskin şəkildə təzahür etdirir. Sahibkarlığın iqtisadi azadlıqlarını şərtləndirən sərhədlər ilk növbədə iqtisadi qanunlar və qaydalarla müəyyənləşdirilir. Təsadüfi deyildir ki, bazar iqtisadiyyatı, ilk növbədə iqtisadi qanunların hakim mövqe tutduğu bir sistem kimi xarakterizə edilir.[2, s. 11-12]

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar). Bakı-2000.
2. Peredeo, A. M. and McLean, M. (2006). Social Entrepreneurship A Critical Review of the Concept. The Journal of World Business, 41(1): 56-65.
3. Moore, J. F., 1993, Predators and prey: a new ecology of competition, Harvard business review, 71 (3), 75-86. Agricultural Economics “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” Экономика сельского хозяйства - 2022, № 4 (42) 33
4. Isenberg, D.J. (2010), “How to Start an Entrepreneurial Revolution”, Harvard Business Review,

88(6), 40-50.
5. Feld, B., 2012, Startup communities: Building an entrepreneurial ecosystem in your city, John Wiley & Sons, p.
6. Shane, S. ve Venkataraman, S., 2000, The promise of entrepreneurship as a field of research, Academy of management review, 25 (1), 217-226.

Мехрибан Джабир кызы Гасанова
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,
старший преподаватель
электронная почта: mehriban_adau@mail.ru

Развитие предпринимательства в сельскохозяйственной сфере в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - развитие предпринимательства в аграрной сфере, определение форм предпринимательства, его внутренних и внешних факторов среды, изучение экономических и организационных механизмов предпринимательской деятельности в сельском хозяйстве.

Методика исследования – в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение и другие методы.

Практическая значимость исследования - заключается в применении передовых технологий для развития аграрного предпринимательства с учетом согласованного механизма управления предпринимательской деятельностью в аграрном секторе, улучшения финансовых результатов предпринимательских организаций в сельском хозяйстве.

Результат исследования - развитие предпринимательства, коммерческих рисков, экономической ответственности, сочетание производственных факторов и инновационных функций в предпринимательской деятельности приводит к повышению ее эффективности.

Оригинальность и научная новизна исследования - в зависимости от направления специализации регионов, широкого применения приоритетов развития разных видов предпринимательства в аграрной сфере, значимости роли и положения рыночных инфраструктур в развитии аграрной экономики. предпринимательства были определены.

Ключевые слова: трансформационные изменения, развитие предпринимательства в аграрной сфере, предпринимательские субъекты различной формы собственности, экономическая природа предпринимательской деятельности.

Mehriban Jabir gizi Hasanova
Azerbaijan State Agrarian University, head teacher
e-mail: mehriban_adau@mail.ru

Development of entrepreneurship in agricultural field in Azerbaijan

Summary

The purpose of the research - is to develop entrepreneurship in the agricultural field, to determine the forms of entrepreneurship, its internal and external environmental factors, and to examine the economic and organizational mechanisms of entrepreneurial activity in agriculture.

Methodology of the research– various approaches, logical summarization and other methods were used in the research work.

The practical importance of the research - is to apply advanced technologies to the development of agrarian entrepreneurship, taking into account the coordinated management mechanism of entrepreneurial activity in the agricultural sector, the improvement of the financial results of

entrepreneurial organizations in agriculture.

The result of the research - development of entrepreneurship, commercial risks, economic responsibility, combination of production factors and innovation functions in entrepreneurial activity leads to increase of its efficiency.

The originality and scientific novelty of the research - depending on the direction of specialization of the regions, the wide application of development priorities of different types of entrepreneurship in the agricultural field, the importance of the role and position of market infrastructures in the development of agrarian entrepreneurship have been determined.

Key words: transformation-oriented changes, development of entrepreneurship in the agrarian field, entrepreneurial subjects of different ownership, economic nature of entrepreneurial activity.

UOT 338.43; 631.15

Natiq Sərhad oğlu MİRZƏYEV
Qərbi Kaspi Universiteti, "Biznes və idarəetmə" fakültəsinin dekanı, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Ünvan: Əhməd Rəcəbli küç., 3-cü paralel, 17 A,
E-mail: mirzoev.n@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.026

AQRAR SAHƏDƏ KİÇİK SAHİBKARLIQ SİSTEMİNDƏ İNTEQRASİYA PROSESİNİN İNKİŞAFI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - respublikada kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inteqrasiya proseslərinin aqrar sektorun səmərəliliyinin artırılmasında yeri və rolunu müəyyən etmək, eləcə də, müasir iqtisadi həyatda inteqrasiya proseslərinin aqrar sektorun inkişafına təsirini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, fundamental təhlil və adekvat informasiya.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inteqrasiya proseslərinin artırılmasında elmi-nəzəri mənbə qismində istifadə imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inteqrasiya prosesinin inkişafı istiqamətləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanda aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inteqrasiyası istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi.

Açar sözlər: aqrar sahə, aqrar sahibkarlıq, davamlı inkişaf, inteqrasiya, kiçik sahibkarlıq, müəssisə.

Giriş

Aqrar sahə iqtisadiyyatın strateji sahəsi olmaqla həm dövlət, həm də cəmiyyət üçün mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Eləcə də aqrar sahə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edərək, Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişafında həlledici rol oynayır. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət qanunvericiliyi, büdcə, vergi, pul-kredit və digər qanunlarla tənzimlənir. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün qanunvericilik bazası yaradılmış, çoxsaylı qanunlar, Dövlət Proqramları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları qəbul edilmiş, Nazirlər Kabinetinin qərarları və digər normativ-hüquqi aktları qəbul edilmiş və bu istiqamətdə digər tədbirlər ardıcıl olaraq həyata keçirilmişdir [4]. Aqrar sahibkarlığın hazırkı inkişaf mərhələsi inteqrasiya proseslərinin güclənməsi ilə səciyyələnir. Çoxşaxəli strukturların formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrinin subkompleksləri və bölgələrinə təsir etmişdir. Azərbaycan regionlarının ixtisaslaşması və bir-biri ilə sıx bağlı olan aqrar strukturu birləşmə proseslərinin xarakterinə müəyyən təsir göstərir.

Bir qayda olaraq, təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi növünün ilkin mərhələsi yalnız ideya ilə (zehni fəaliyyətin nəticəsi) əlaqələndirilir ki, bu da gələcəkdə maddi forma almalıdır. Bu, kiçik sahibkarlığın, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əsas roludur.

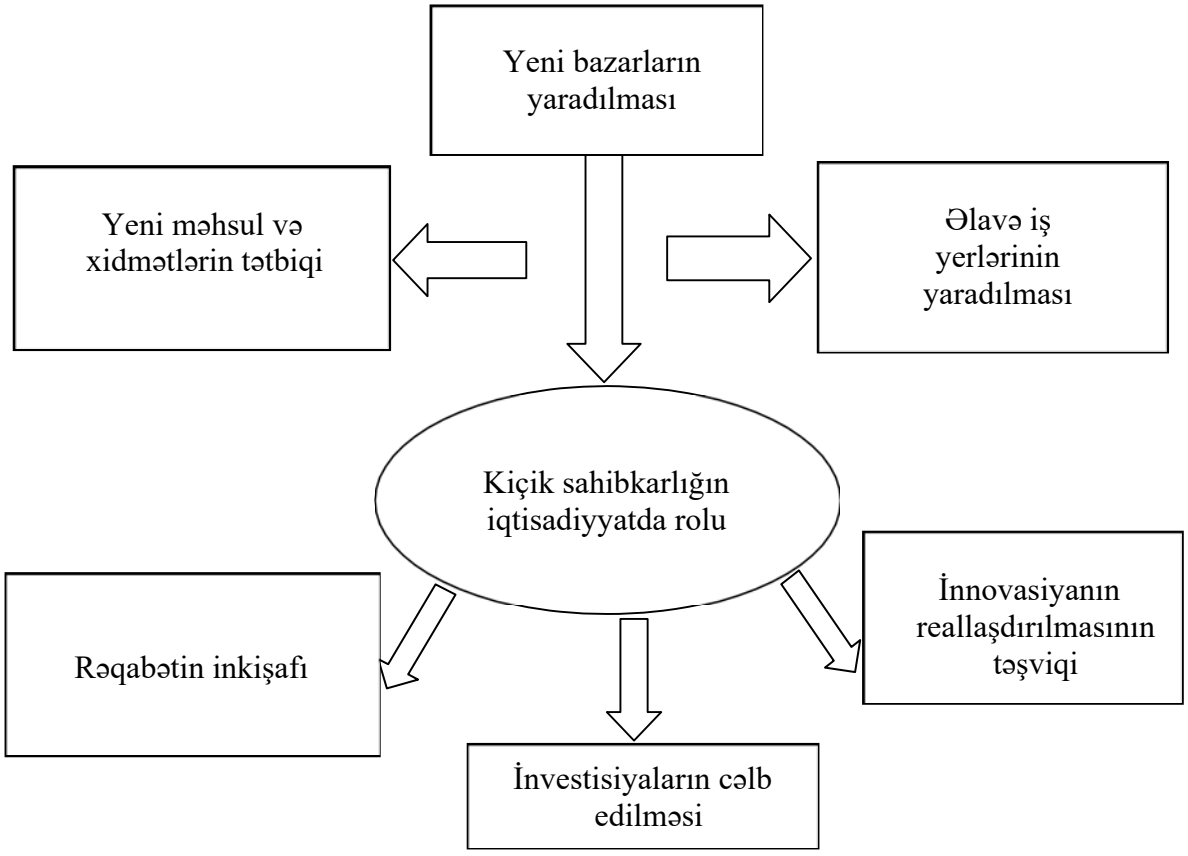
İnnovasiyanın mövcudluğu kiçik biznesin xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, yeni məhsulun istehsalı, yeni müəssisənin formalaşması və ya fəaliyyət profilində dəyişiklik ola bilər. İstehsalın təşkilinin ən son üsullarının, fərqli idarəetmə sisteminin, keyfiyyətin, yeni texnologiyaların tətbiqi çox vacib innovativ cəhətlərdir.

Bu iqtisadi model aqrar sahə istehsalçıları arasında lazımi rəqabət mühiti yaradır, yeni iş yerləri yaratmağa, bazar şəraitində baş verən istənilən dəyişikliyə dərhal reaksiya verməyə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakında mövcud boşluqları doldurmağa qadirdir və orta təbəqənin formalaşmasının əsas mənbəyidir, müvafiq olaraq aparılan islahatların sosial bazasının artırılmasını təmin edir.

Kişik sahibkarlığın aqrar sahənin inkişafında yeri

Kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin formalaşması və fəal inkişafı hazırda bütün milli iqtisadiyyat

üçün artım nöqtəsi kimi tanınan Azərbaycanın bütövlükdə kənd təsərrüfatı kompleksinin mərhələli inkişafı üçün vacib şərtdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Kiçik müəssisələrin iqtisadiyyata təsirinin əsas növləri

Qeyd: sxem [4; 7; 8] istinadən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Sahibkarlığın əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, kiçik müəssisələr və kənd təsərrüfatı istehsalçıları bazarda yaşamaq üçün şiddətli rəqabət apardıqca, onlar daim inkişaf etməyə, təkmilləşməyə və mövcud bazar şəraitinə uyğunlaşmağa məcburdurlar, çünki yaşamaq üçün onların yaşayış vasitələrinə ehtiyacı var və maksimum mənfəət əldə etmək üçün başqalarından daha yaxşı və güclü olmalıdırlar.

Kənd təsərrüfatında kiçik müəssisələr daha inklüziv və dayanıqlı qida məhsulları sistemlərinin inkişafı üçün çox vacibdir. Bu müəssisələr resursların satışı, qida məhsullarının istehsalı, onların toplanması və paylanması, qida məhsullarının emalı və pərakəndə satışının böyük hissəsinə cavabdehlik daşıyırlar. [10]

Dünyada bazar münasibətlərinin inkişafı prosesində orta və kiçik biznesin rolu aparıcı yer tutur. Dünya iqtisadiyyatında ən çox iş yerləri kənd təsərrüfatı sektorunda təmsil olunur (1,4 milyard insan kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır). Qərbi Avropa, Yaponiya və ABŞ-da müəssisə və təşkilatların ümumi sayının təxminən 85%-ni kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri təşkil edir. Bu ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq ÜDM-in 60-75%-ni istehsal edir və iş yerlərinin 60%-dən çoxunu təmin edir. [6]

Yeni iqtisadi şəraitdə inteqrasiya müəssisələrin iqtisadi reallığa uyğunlaşma forması, obyektiv üstünlüklərə görə bazarda onların mövqelərinin stabilləşməsi üsulu kimi çıxış edir. İnteqrasiyanın inkişafı istehsal vasitələrini birləşdirməyə, vahid texnoloji prosesin ayrı-ayrı mərhələlərini birləşdirməyə, innovasiyaları tətbiq etməyə və istehsalın miqyasını genişləndirməyə imkan verir.

Nəticədə, sahələrarası əlaqələr optimallaşdırılır, maliyyə və maddi resurslardan daha səmərəli istifadə edilir, istehsal xərcləri azalır, məhsulun rəqabət qabiliyyəti yüksəlir.

Kiçik sahibkarlıq olaraq, düzgün texnologiya olmadan əməliyyatları və marketinqi səmərəli şəkildə idarə etmək çətindir. Xoşbəxtlikdən, inteqrasiya ətrafında bəzi strateji planlaşdırma ilə əlverişli proqram həlləri məhsuldarlığı asanlaşdıra və böyümənin kilidini açа bilər. [11]

Kənd təsərrüfatı istehsalının müasir inkişafı mərhələsində aqrar sahənin inteqrasiyası həm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və reallaşdırılması, həm də maliyyə-iqtisadi sahəsində özünün danılmaz üstünlüklərini sübut etmişdir.

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlığın inteqrasiyasının iqtisadi mahiyyəti

İnteqrasiya olunmuş aqrar sahibkarlıq daha çox əlverişli istehsal şəraiti olan regionlarda - yaxşı iqlimi, münbit torpaqları, eləcə də satış bazarlarına mümkün qədər yaxın yerləşən, qurulmuş və ya fəal inkişaf edən infrastrukturu və ucuz işçi qüvvəsi olan ərazilərdə daha çox özünü göstərir. İnteqrasiya prosesləri yüksək təmərküzləşmə və mexanikləşdirmə dərəcəsi olan sahələrdə: taxıl, çay, sitrus meyvələri, kartof, çiyələk, yumurta, quş əti istehsalında daha geniş yayılmışdır. Aqrar sahibkarlığın hazırkı inkişafı mərhələsi inteqrasiya proseslərinin güclənməsi ilə səciyyələnir.

Aqrar sektorun inteqrasiyası milli iqtisadi, regional səviyyələrdə və ayrı-ayrı müəssisə səviyyəsində nəzərdən keçirilə bilən çoxsəviyyəli prosesdir. Milli iqtisadi səviyyədə ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin formalaşması və inkişafı dövlət siyasəti həyata keçirilir. Regional səviyyədə bu proses kənd təsərrüfatı, emal, xidmət və digər müəssisələrin iştirakı ilə müxtəlif aqrar-sənaye birliklərinin yaradılması ilə bağlıdır. Aqrar sektorda ayrıca təşkilat səviyyəsində inteqrasiya kənd təsərrüfatı istehsalı, emal sexləri yaradılarkən və ya kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin birləşdirilməsi yolu ilə yaradılan aqrofirma kimi həyata keçirilir. Aqrar sektorda müəssisələrin, xüsusi ilə kiçik müəssisələrin inteqrasiyasının iqtisadi üstünlükləri yüksək keyfiyyətli məhsulun minimal itkilərlə son istehlakçıya çatdırılmasının sürətləndirilməsində (o cümlədən texnoloji dövriyyənin qısaldılması yolu ilə), ixtisaslaşmanın daha da dərinləşdirilməsində və həm də kənd təsərrüfatının təmərküzləşmə səviyyəsinin artırılmasında ifadə olunur [2; 7]. Sənaye istehsalı, kombinələşdirilmiş istehsalın hissələri arasında uzlaşdırılmış ritm və mütənasibliyin təmin edilməsi, xammaldan, istehsal və əmək ehtiyatlarından və ümumilikdə istehsaldan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir [3].

Təcrübə göstərir ki, xarici ölkələrin bazar iqtisadiyyatlarında kiçik müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsi bu və ya digər şəkildə iri müəssisələrin maraq dairəsindədir. Eyni zamanda, kiçik aqrar sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sabitliyi və investisiya imkanları birbaşa iri müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Öz növbəsində, kiçik müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqədə olan iri müəssisələr innovasiyaların həyata keçirilməsində, yeni satış bazarlarının inkişaf etdirilməsində, operativ və vaxtında müvafiq məlumatların əldə edilməsində öz strateji maraqlarını güdürlər.

Kiçik müəssisələr üçün belə qarşılıqlı əlaqə zamanı əsas problem kimi məhsulların satışı problemi həll olunur. Bununla yanaşı, aqrar sahədə kiçik və iri təsərrüfat formalarının kooperasiyası dövlətin kiçik sahibkarlığa dəstək siyasətinin mövcud çatışmazlıqlarını müəyyən dərəcədə kompensasiya etməyə qadirdir. İnteqrasiya və kooperasiya əlaqələri bütün digər amillərin məhsuldarlığına həlledici təsir göstərən rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında ən mühüm amillərdən biridir. Eyni zamanda, inteqrasiya proseslərinin iştirakçılarının rəqabət qabiliyyətinin artması satış bazarlarında artan rəqabətdən mümkün itkiləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Beləliklə, bu gün kiçik və iri aqrar sahibkarlıq subyektlərinin təşkilati-təsərrüfat birliyinin ən rasional və rəqabətli formalarını əldə etmək xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İnteqrasiya prosesinin istiqamətləri və növləri

Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiya müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif istiqamətlərdə baş verir. Təcrübədə rast gəlinən əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xidmət və emal müəssisələri ilə əməkdaşlığı (kooperasiyası);
- bütün iştirakçıların ümumi mülkiyyət əsasında vahid holdinqdə birləşdirilməsi;
- bütün məhsul istehsalı zənciri boyunca birliklərin yaradılması;

- maliyyə - sənaye qruplarının təşkili.

Əsas inteqrasiya növləri üfüqi, şaquli və qarışıq (konqlomerativ)inteqrasiyadır [8; 11].

Üfüqi inteqrasiya eyni sahədə təşkilatların birləşməsidir, yəni sahədaxili əlaqələri əks etdirir. O, ümumi istehsal problemlərinin həlli, istehsalın optimal təmərküzləşməsi və ixtisaslaşması üçün ictimai əmək bölgüsü dərinləşdikcə inkişaf edir. Aqrar sahəyə gəldikdə, bu, birgə istehsal fəaliyyəti və daha yaxşı əmək nəticələrinə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında kiçik müəssisələrin birliyidir.

Yəni buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, üfüqi inteqrasiya kənd təsərrüfatının və ya sənayenin eyni sahəsinə aid olan, eyni növ məhsullar istehsal edən və ya onların istehsalı üçün eyni əməliyyatları yerinə yetirən müəssisələrin birliyidir. Üfüqi inteqrasiya sahədaxili xarakter daşıyır. Üfüqi inteqrasiya prosesində istehsal genişlənir və böyüyür.

Şaquli inteqrasiya dedikdə, bir böyük şirkətin rəhbərliyi altında vahid istehsal və sənaye emal prosesi ilə texnoloji cəhətdən bağlı olan kənd təsərrüfatı və sənaye təşkilatlarının birləşdirilməsi başa düşülür.

Şaquli və üfüqi inteqrasiya arasında əhəmiyyətli fərqlər olsa da, bəzi oxşarlıqlar vardır. Bu və ya digər halda inteqrasiya müəyyən məhsulların istehsalı və satışı və ya xidmətlərin göstərilməsi baxımından texnoloji və texniki ümumilik əsasında baş verir.

Qarışıq inteqrasiya əmtəə istehsalında və satışında nə texniki, nə də texnoloji ümumiliyə malik olmayan müxtəlif istehsal sahələrinin və müxtəlif sahədə müəssisələrin təşkilati-iqtisadi birləşməsidir.

Qarışıq inteqrasiya o zaman baş verir ki, məsələn, kənd təsərrüfatı ilə texnoloji əlaqəsi olmayan kənd təsərrüfatı müəssisələrində xidmət, sənaye və tikinti bölmələri yaradılır. Əhaliyə nəqliyyat xidməti göstərən aqrar sahədə kiçik müəssisənin bu fəaliyyət növündən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən gəlirdən artıq gəlir əldə etməsi hallarına tez-tez rast gəlinir.

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlığın inteqrasiyası prosesinə təsir edən amillər

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inteqrasiyasının inkişafına bu və ya digər şəkildə təsir edən bir çox amillər var ki, onları xarici və daxili amillərə görə qruplaşdırmaq olar.

Xarici təsir amillərinə aşağıdakılar daxildir: ərazinin təbii-iqlim və torpaq xüsusiyyətləri, ekoloji şərait, sahənin texniki və texnoloji tərkib hissəsi, ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf tempi, bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi, mövcud dövlət tənzimlənməsi sistemi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, istehlak tələbi, sosial-kadr potensialı və əhalinin tərkibi və s..

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin inteqrasiyasının inkişafına daxili təsirin ən mühüm amillərinə aşağıdakılar daxildir: təşkilati və idarəetmə amilləri, istehsalın texnoloji hazırlığının səviyyəsini və vəziyyətini müəyyən edən istehsal (texnoloji) amilləri, istehsal potensialı, maliyyə-iqtisadi amillər, investisiya, istehsalat obyektlərinin yeri, kadrların ixtisası və s. [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi potensialı, onun sosial sisteminin strukturu və əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti uzun əsrlər boyu aqrar sahənin inkişafının xüsusiyyətləri, ilk növbədə kənd əhalisinin çətin vəziyyəti ilə müəyyən edilmişdir. Kəndin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, müəyyən mərhələdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bünövrəsi olması, hər şeydən əvvəl həm ərazi-istehsal, həm də sosial-psixoloji strukturların kütləvi və xüsusilə, süni şəkildə ictimailəşməsinə meyillidir. Bu, nəticə etibarilə, kəndin müəyyən konservatizmini və eyni zamanda dayanıqlılığını əks etdirir.

Sənaye ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı iqtisadi cəhətdən az gəlirli sahədir. Bu, bir çox səbəblərdən qaynaqlanır. Məsələn, kənd yerlərində həmişə həddən artıq gizli məskunlaşma olur, kənd təsərrüfatı istehsalı bildiyimiz kimi mövsümi xarakter daşıyır, əsasən təbii şəraitdən asılıdır və s. Buna görə də kənd sakinlərinin əldə etdiyi gəlir sənaye işçilərinin gəlirlərindən çox aşağıdır. Belə bir vəziyyətdə kiçik sahibkarlığın inkişafı hesabına aqrar sahədə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün əlçatan və real mənbələr əldə etmək mümkündür [1].

Aqrar sektorun inkişafı strategiyasının əsasını elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin tətbiqi, stimullaşdırma təşkil etməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətində iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün

innovasiya siyasəti düzgün həyata keçirilməlidir ki, bu da əsas şərtdir [5]. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin və innovasiyaların tətbiqi inteqrasiya prosesinin səviyyəsinə özünəməxsus təsir göstərir.

Sahibkarlıq sosial-iqtisadi fenomen kimi ictimai inkişafın ilkin mərhələlərində yaranmışdır. Lakin hələ də alimlər arasında sahibkarlığın mahiyyəti ilə bağlı müəyyən edilmiş yekdil bir fikir yoxdur. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi probleminə gəlincə, bu məsələ hələ də zəif öyrənilmişdir və öyrənilməsi bu gün də aktual olaraq qalır.

Bazar münasibətlərinin inkişafının indiki mərhələsində sahibkarlıq müəyyən bir işgüzar mühitdə mövcud olur və inkişaf edir. İqtisadiyyatın aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti kənd təsərrüfatı və onunla istehsal-texnoloji bağlılığı olan sənaye sahələrində yaranan iqtisadi münasibətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. [2]

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlığın inteqrasiyasının inkişafının investisiya qoyuluşuna təsiri

İnteqrasiyanın səviyyəsinin artması bütövlükdə aqrar sahənin investisiya fəallığına müsbət təsir göstərir. Kredit resurslarının cəlb edilməsi imkanlarının genişlənməsi, potensial investorlar üçün təminatların artırılması, investisiyaların geri qaytarılma müddətinin azalması, istehsal və transaksiya xərclərinin azalması müşahidə olunur. Bununla yanaşı, çoxsəviyyəli strukturlara xas olan məhdudiyyətlər var, yəni: komanda zəncirinin uzadılması, planlaşdırma və idarəetmə sisteminin mürəkkəbliyi, inkişaf, əlaqələndirmə və qərar qəbuletmə mexanizmlərinin ətaləti.

Təcrübədə aqrar sektorda kiçik biznesin inteqrasiyası çox vaxt xarici şərtlərin sərtləşməsinə, azad bazar rəqabəti üçün məkanın azaldılmasına və bazarların inhisarlaşmasının artmasına məcburi reaksiya şəklində olur.

Kiçik müəssisələrin yerli bazara yönəldilməsi yerli özünüidarəetmənin iqtisadi əsasını burada görməyə əsas verir. Bu baxımdan, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən kiçik sahibkarlığa dəstək regionlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri kiçik sahibkarlığın göstərilən sərhədlər daxilində eynicinsli olmadığunu təsdiqləyir: sahə strukturuna görə, əsas problemlərin müxtəlifliyinə və sayına görə, fəaliyyətin nəticələrinə görə. Hazırda Aİ ölkələrində, Yaponiyada və ABŞ-da kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı probleminin müxtəlif aspektləri üzrə milli və beynəlxalq səviyyədə tədqiqat təcrübəsi artıq mövcuddur. Belə tədqiqatların nümunələri Azərbaycanda, eləcə də Şərqi Avropanın digər ölkələrində yaranır. Avropa İttifaqı kiçik və orta müəssisələrin aşağıdakı təsnifatını qəbul etmişdir: mikro müəssisələrə işçilərinin sayı 9-dan çox olmayan müəssisələr daxildir; kiçik müəssisələr üçün - işçilərin sayı 10 nəfərdən 49 nəfərə qədər; orta - işçilərin sayı 50 nəfərdən 249 nəfərə qədər [7]. Ən mühüm meyar müəssisənin iqtisadi müstəqilliyidir. Məsələn, Avstriyada işçi sayı 50-dən çox olmayan kiçik sahibkarlıq subyektləridir. İtaliyada mikro müəssisələrə işçiləri 19 nəfərdən çox olmayan müəssisələr, 20-dən 99-a qədər işçiləri olan kiçik müəssisələr, 100-dən 199-a qədər işçisi olan orta müəssisələr və işçilərin sayı 200-dən 499 nəfərə qədər olan böyük müəssisələr daxildir.

İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin daxil olduğu Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) 19 nəfərə qədər olan müəssisələri “çox kiçik”, 99 nəfərə qədər “kiçik”, 100-dən 499-a qədər olan müəssisələri “orta ölçülü” və 500-dən çox – “böyük” kimi müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda aqrar sahədə də sahibkarlıq subyektlərinin 99 faizinin kişik və orta biznes (KOB) subyektləri olması bu sahədə kiçik və orta sahibkarlığın böyük potensiala malik olduğunu göstərir. [9]

2022-ci ildə aqrar sahədə 3473, o cümlədən, 3059 mikro-, 257 kiçik və 157 orta sahibkarlıq subyektləri qeydə alınmışdır. Həmin ildə bu sahibkarlıq subyektlərində məhsul istehsalının dəyəri 894,1 mln manat, o cümlədən 132,9 mln manat mikro-, 229,6 mln manat kiçik və 531,6 mln manat orta sahibkarlıq subyektlərində olmuşdur. [12]

Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərində yaranan sahələrarası qarşılıqlı əlaqələr və maneələr

Aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektləri dedikdə, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar) və kiçik müəssisələr kimi təsnif edilmə şərt-

lərinə cavab verən hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları) başa düşülür.

Aqrar sahibkarlıq təsərrüfatlarının mövcud vəziyyətinin strateji təhlili, ilk növbədə onun fəaliyyət göstərdiyi klaster strukturunun araşdırılmasını nəzərdə tutur. Vəziyyəti təhlil edilən sahibkarlar qurumunun daxili strukturu, onu təşkil edən bölmələrin: texnoloji vəhdətdə olan struktur vahidləri və ya nisbi müstəqil təşkilati vahidlər kimi fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq müxtəlif aspektlərdə araşdırılır [1]. Ölkəmizdə kəndli təsərrüfatının və xarici ölkələrdə təsərrüfatçılığın təşkilati strukturunda və fəaliyyət şəraitində müəyyən fərqlər var, məsələn, ixtisaslaşma xarakterinə görə, maddi-texniki təminatına görə və s. Lakin bu fərqlər belə təsərrüfatçılıq formasının əsaslarına təsir göstərmir.

Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərində yaranan sahələrarası qarşılıqlı əlaqənin intensivləşməsi və dərinləşməsinə hazırda bir sıra amillər maneə törədir:

- formalaşmamış institusional mühit;
- iştirakçıların maraqlarının vəhdətinin olmaması;
- regional və regionlararası maraqların uyğunsuzluğu;
- resurs potensialının məhv edilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalında mübadilə ekvivalentliyinin pozulması;
- torpaq ehtiyatları üzərində mülkiyyət, sərəncam və istifadə hüquqlarının təmin edilməsində zəruri əminliyin olmaması;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş olması;
- effektiv innovasiya və investisiya mexanizminin olmaması.

Hazırda təsərrüfatların və digər kiçik sahibkarlıq subyektlərinin istehsal və sosial potensialından səmərəli istifadə olunmur. Təsərrüfat sahibləri və aqrar sahədə sahibkarlar bir sıra mühüm hüquqi, iqtisadi və sosial problemlər yaşayırlar. Dünya və yerli təcrübənin göstərdiyi kimi, fərdi ailə təsərrüfatlarına və kiçik aqrar sahibkarlıq müəssisələrinə xidmət problemlərinin həllinin ən məqbul yolu kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən istehlak kooperativlərinin yaradılmasıdır [8].

Kooperativ müəssisə və ya təşkilatın əsas məqsədi mənfəəti artırmaq deyil, birləşmiş istehsalçıların iqtisadi maraqlarına xidmət etmək və onun üzvləri üçün müəyyən fayda əldə etməkdən (o cümlədən təsərrüfatların gəlirliliyini artırmaqdan) ibarətdir.

İstehlak kooperasiyası istiqamətində, indiki şəraitdə onun intensiv inkişaf üçün kifayət qədər gücü yoxdur və buna görə də hərtərəfli dövlət dəstəyi tələb olunur. İstehlak kooperasiyasının geniş yayılmasına mane olan bir sıra obyektiv problemlər mövcuddur. Əsas problemlərə kooperativ hərəkatının sosial bazasının yetərincə yetişməməsi; xüsusi infrastrukturun, o cümlədən məlumat və məsləhət mərkəzlərinin az olması.

Nəticə

Aqrar münasibətlər sistemində kiçik sahibkarlığın yerini müəyyən etmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmində mühüm paya malik olmaqla yanaşı, kəndin sosial problemlərinin həllində, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsində, kənd yerlərində məşğulluğun təmin edilməsi və kənd əhalisinin gəlirlərinin qorunmasında onun əhəmiyyəti böyükdür. Aqrar sektorda inteqrasiya olunmuş müəssisələrin yaradılması maliyyə vəziyyəti aşağı olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinə özünün maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, bazar şərtlərinə tez uyğunlaşmağa və məhsullarını sərfəli şəkildə satmağa imkan verir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

7. Aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq məhdud fəaliyyət miqyasına, resurslar və satış üçün nisbətən kiçik bazarlara, eləcə də digər spesifik xüsusiyyətlərinə görə əsasən mal və xidmətlərə yerli ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilmişdir.

8. Bazar münasibətləri şəraitində kənd əhalisinin dayanıqlı dolanışıq problemi milli təsərrüfat funksiyalarının (kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının, qeyri-kənd təsərrüfatı mallarının və xidmətlərinin, ictimai malların istehsalı, kənd həyat tərzinin qorunması, əraziyə sosial nəzarət, əhalinin təkrar istehsalının genişləndirilməsi, onların həyat şəraitinin keyfiyyətinin

artırılması, ölkədə biosferdə ekoloji tarazlığın qorunması) yerinə yetirilməsini təmin edən kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə uğurla həll oluna bilər.

9. Kiçik sahibkarlıq müəssisələri üçün fəaliyyət istiqamətlərinin və növlərinin seçimi əsasən onların gələcək fəaliyyət sahələrinin iqtisadi, coğrafi və iqlim şəraiti ilə müəyyən edilir.

10. Ölkədə iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyəti olan ev təsərrüfatlarının gəlirlərində regionlararası fərqlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması kiçik müəssisələrin məhsullarına tələbatın formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

11. Aqrar sahədə kiçik sahibkarlığın inkişafı regional inteqrasiyanın sürətlənməsinə öz təsirini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəyev N.S. Azərbaycanda taxılçılıq sahəsində sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət istiqamətləri. Monoqrafiya, Bakı, 2017
2. Mirzəyev N.S. Kənd təsərrüfatında sahibkarlığın iqtisadi səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı. Elmi-praktik jurnal. № 2 (36). Bakı, 2021. Səh. 51-56
3. Ващейкина Ю.Ю. Факторы и условия формирова- ния и использования кадрового потенциала сельскохозяйственного предприятия // Научная дискуссия: вопросы экономики и управления. 2016. № 12 (56). С. 61-65.
4. Мирзоев Н.С. Стратегическая дорожная карта и развитие малого и среднего предпринимательства в аграрном секторе Азербайджана. «Проблемы развития предприятий: теория и практика». Материалы 18-ой Международной научно-практической конференции. Самарский государственный экономический университет. Самара, декабрь 2019. Стр. 85-90
5. Мирзоев Н.С. Финансирование инновационной деятельности и развитие предпринимательства в аграрном секторе. Таврійський науковий вісник. Науковий журнал. Вип. 105. Херсон: Видавничий дім «Гельвестике», 2019. Стр. 115-120
6. Моисеенко, Ж. Н. Направления государственной поддержки малых форм хозяйствования : монография / Ж.Н. Моисеенко ; Донской ГАУ. – Персиановский : Донской ГАУ, 2021. – 175 с.
7. Прохоров В.А. Большие проблемы малого предпринимательства // Предприниматель. 1997. № 3. С. 27.
8. Скальная, М. Роль малого бизнеса в развитии сельских территорий [Текст] / М. Скальная, М. Козлов, Н. Тарасов // АПК: экономика, управ- ление. - 2013. - № 7. - С. 74-81.
9. Mirzayev N. Development of innovative agrarian entrepreneurship based on public-private partnership in Azerbaijan. Bulletin of the Belarusian State Agricultural Academy No. 4 2022. Gorki, p.29-35
10. Rethinking our Understanding of Agri-SMEs. A comprehensive taxonomy. Published in 2021, [Electronic resource]. https://isfadvisors.org/rethinking-our-understanding-of-agri-smes-a-comprehensive-taxonomy/
11. Startup and Small Business Technology Integration. Business Admin Tools. Published on 02 february 2024, [Electronic resource]. https://bizbot.com/blog/startup-and-small-business-technology-integration/
12. stat.gov.az.

Натиг Сархад оглы Мирзоев
Западно-Каспийский Университет,
декан факультета “Бизнес и управления”,
Ph.D по экономике, доцент
Адрес: Баку, уд. Ахмеда Раджабли, 3-й паралель, 17 А
E-mail: mirzoev.n@mail.ru

Развитие интеграционного процесса в системе малого предпринимательства в аграрном секторе

Резюме

Целью исследования является определить место и роль интеграционных процессов субъектов малого предпринимательства республики в повышении эффективности аграрного сектора, а также исследовать влияние интеграционных процессов на развитие аграрного сектора в современной экономической жизни.

Методология исследования – системный подход, фундаментальный анализ, адекватная информация.

Практическая значимость исследования – возможности использования в качестве научно-теоретического источника в активизации интеграционных процессов субъектов малого предпринимательства в аграрной сфере.

Результаты исследования – оценено направления развития процесса интеграции в современных условиях субъектов малого предпринимательства в аграрной сфере в Азербайджанской Республике.

Оригинальность и научная новизна исследования - совершенствование направлений интеграции субъектов малого предпринимательства в аграрной сфере Азербайджана.

Ключевые слова: аграрная сфера, аграрное предпринимательство, устойчивое развитие, интеграция, малое предпринимательство, предприятие.

Natig Sarhad Mirzayev
Western Caspian University, Dean of the Faculty
Business and Local Governance,
Ph.D in Economics, Associate Professor
Address: Baku, Ahmed Rajabli Street, III Parallel, 17 A
E-mail: mirzoev.n@mail.ru

Development of the integration process in the small entrepreneurship system in the agrarian sector

Summary

The purpose of the study is - to determine the place and role of integration processes of small entrepreneurship of the republic in increasing the efficiency of the agrarian sector, as well as to explore the influence of integration processes on the development of the agricultural sector in modern economic life.

The methodology of the research - systematic approach, fundamental analysis, adequate information.

The practical importance of the research - the possibility of using it as a scientific and theoretical source in enhancing the integration processes of small entrepreneurship in the agrarian sector.

The results of the research - the directions of development of the integration process in modern conditions of small entrepreneurship in the agrarian sector in the Republic of Azerbaijan were assessed.

The originality and scientific novelty of the research - improving the areas of integration of small entrepreneurship in the agrarian sector of Azerbaijan.

Keywords: agrarian sector, agrarian entrepreneurship, sustainable development, integration, small business, enterprise.

III BÖLMƏ.
ENERJİ SEKTORUNUN İNKİŞAFI, İXRACIN TƏŞVİQİ, QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT DƏSTƏYİ

UOT 338.012; 339.13.012.42

Nicat Zaur oğlu ***ƏBDÜRƏHMANOV***
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: nicatabd@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.027

ENERJİ SEKTORUNUN LİBERALLAŞMASI VƏ BAZAR MODELİNİN YARADILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir dövrdə enerji sektorunun liberallaşması və bazar modelinin yaradılması proseslərinin araşdırılması və ümumiləşdirmələrin aparılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – formasında əsasən analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodları götürülmüşdür. Bunlarla bərabər, enerji sektorunun liberallaşdırılması problemləri üzrə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların elmi əsərlərinə də istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti olaraq müasir qlobal təzyiqlər kontekstində enerji sektorunun bazar iqtisadiyyatı şərtləri əsasında inkişaf etdirilməsi üzrə islahatların aparılması üçün proqramlarının təşkili və tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın nəticələri - hazırkı dövrdə və perspektivdə məqalədə yer alan elmi müddəalardan və təkliflərdən enerji sektorunun liberallaşdırılması mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə etmək imkanları vardır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd edə bilərik ki, qlobal transformasiyalar şəraitində enerji sektorunun liberallaşdırılması və onun bazar modelinin yaradılması üzrə konseptual yanaşmalar qaçılmazdır və bu istiqamətlərdə islahatların aparılmasının vacibliyi, yeni fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiq edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Enerji sektorunun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsinin üstün cəhətləri verilmiş və daha səmərəli olması elmi arqumentlərlə nəzərə çatdırılmış, təkliflər və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: energetika, enerji sektoru, enerji sektorunun liberallaşdırılması, bazar modelinin yaradılması, bazar iqtisadiyyatı, enerji sektorunun bazar modeli, enerji sektorunun səmərəliliyi.

Giriş

Qlobal təzyiqlərin artdığı bir dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, qlobal təsirə adekvat olan fəaliyyət mexanizmlərinin və iqtisadi alətlərin hazırlanması, tətbiq edilməsi vacib şərtlərdəndir, həm də bir zərurət kimi diqqət çəkir. Xüsusilə, resursların bölüşdürülməsində olan çətinliklər, yeni resurs ehtiyatlarının kəşf edilməsi, mənimsənilməsi, təsdiqlənməsi, istismar proseslərinə əhəmiyyətli investisiyaların yatırılması kifayət qədər mürəkkəb məsələlərdəndir. Digər tərəfdən, dünyada baş verən proseslər, dünya regionları və dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər, iqtisadi sanksiyalar enerji resurslarının sabit şəkildə dünya bazarlarına çıxarılmasını əngəlləyir və bu da enerji təchizatında ciddi problemlər üçün əsaslar yaradır.

Bunlarla bərabər, energetika hər bir ölkənin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən aparıcı sahələrdəndir. Buna görə də energetika sahəsinin infrastrukturu, istehsal imkanları, səmərəli şəkildə bölüşdürücü və paylayıcı şəbəkəsinin olması əsas məsələlər kimi xarakterizə olunur. Qeyd olunan

amillər baxımından dünya dövlətləri energetika sahəsinə daha çox diqqət yönəldirlər və bu sahəyə dövlət müdaxiləsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində də qalmaqdadır. Dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, orada dövlət bu və ya digər dərəcədə energetika sektorunun işinə müdaxilə etməsin, amma bu müdaxilənin sərhədləri və ölçüsü xeyli fərqlənir. Elə ölkələr var ki, energetika sahəsini əhəmiyyətli səviyyədə liberallaşdırmağa nail ola bilmişlər və nəticədə enerji sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdıra bilmişlər. Bunun nəticəsində enerji istehsalında və onun bölüşdürülməsində daha səmərəli fəaliyyət göstərən müəssisələr və şirkətlər şəbəkəsinin yaradılması, enerji təchizatı tariflərinin əlçatanlığının təmin olunması, tariflərin (qiymətlərin) diferensiallaşması mümkün olmuşdur.

Qlobal şəraitdə enerji sektorunun liberallaşdırılması və bazar modelinin yaradılması proseslərinin tədqiqi

Qeyd edək ki, elektroenergetika sahəsinin inkişafının təmin olunması, bu sahəyə dövlət müdaxiləsinin azaldılması, özəl sektorun elektrik enerjisinin istehsalı və bölüşdürülməsi proseslərində müstəqil bazar iqtisadiyyatı subyektləri kimi fəaliyyət göstərməsi – enerji sektorunun liberallaşdırılmasının əsas şərtləri və meyarları kimi qiymətləndirilə bilər. Burada başlıca məqsəd enerji sektorunun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında fəaliyyətinin tənzimlənməsi, enerji sahəsində itkilərin azaldılması, əhalinin və sənaye subyektlərinin elektrik enerjisinə olan tələbatının ödənilməsində alternativ xidmətlər paketinin formalaşdırılmasıdır. Buna nail olmaq üçün enerji sektorunda daha çox islahatların aparılması, dövlət statuslu iri energetika müəssisələrinin özəlləşdirilməsi tədbirlərinin görülməsi, alternativ enerji istehsalı mənbələrinin yaradılması tələb olunur. Eyni zamanda, enerji sektorunun fasiləsiz və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi tədbirləri sırasında dövlət tərəfindən verilən dotasiya və subsidiyaların yox, bazar iqtisadiyyatı şəraitində tətbiq olunan iqtisadi mexanizmlərin səmərəliliyinin artırılması yer almalıdır. Hər bir enerji sektoru subyekti bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdikcə, enerji itkilərinin azaldılmasında, enerji istehlakçılarının daha çox cəlb edilməsində maraqlı olacaqlar və bunun üçün maksimum səmərəli iqtisadi mexanizmlərin işlənərək tətbiq edilməsinə səy göstərəcəklər. Bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişaf edən enerji sektoru subyekti digər tərəfdən, istehlakçıların etimadını qazanmaq və uzunmüddətli əməkdaşlığın, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi cəlbediciliyi təmin etmək üçün daha əlverişli şərtlərlə tarif siyasəti formalaşdırmaqda, bununla yanaşı, enerji resurslarına olan qiymətlərin istehlakçıların maddi vəziyyətinə və gəlirlərinə adekvat olaraq müəyyənləşdirilməsində daha çox manevrlik qabiliyyətinə malik ola bilər.

Qeyd edək ki, enerji sektorunun inkişafında yeni tendensiyalar, məsələn, yaşıl enerji infrastrukturunun yaradılması proseslərinin sürətlənməsi baş verir. Bu sırada dövlətlər daha çox dəstək mexanizmləri tətbiq etməkdədirlər. Aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticə diqqətimizi cəlb etmişdir ki: “Beynəlxalq təcrübədə enerji səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən bir sıra iqtisadi alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlər sırasında fiskal (enerji vergiləri, vergi güzəştləri, əmlak vergisi, ƏDV və s.) alətlərdən istifadə təcrübəsi kifayət qədər geniş yayılmışdır” [1, s. 106]. Energetika sahəsində islahatlar nəticəsində bir çox problemlər üzə çıxa bilər. Buna yol verməmək üçün özəl sektor daha az kapitaltutumlu, tez bir zamanda səmərəli layihələr həyata keçirə bilər və nəticədə ölkənin enerji təhlükəsizliyi ziyan çəkməz. Amma, bunun üçün dövlət tədbirlər görməli, enerji sektorunun, bizim misalda isə energetika sahəsinin liberallaşdırılması proseslərində özəl investorları maksimum stimullaşdırmalıdır. Belə ki, özəl investorların qeyri-iqtisadi müəssisələrə və ya zərərin aradan qaldırılması üçün uzun müddət tələb edən sahələrə investisiya qoyma ehtimalı o qədər də yüksək qiymətləndirilmir. Üstəlik, sərmayələr islahatların baş tutmasını gözləyə bilməz, ancaq dövlət stimullaşdırıcı tədbirlər görərsə, bir qrup investorlar islahatlarda davamlı şəkildə, yəni sona qədər səmərəli iştirak edə bilər [12, s. 500].

Müasir dövrdə energetika sahəsində aparılan islahatlar və enerji sektorunun liberallaşdırılmasının digər mühüm məqsədlərindən biri isə enerji istehsalı və bölüşdürlməsi, son istehlakçılara çatdırılması sahəsində maksimum səmərəliliyin və müştəri məmnunluğunun təmin olunmasıdır [4]. Bunun üçün bir qrup konseptual yanaşmalar xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: 1) Nəzərə almaq lazımdır ki, energetika sektoru dövlət və əhali üçün bir tərəfdən strateji, digər tərəfdən isə

istehlak əhəmiyyəti daşıyan həssas və mühüm bir sahədir. Burada fasilələr yolverilməzdir, xidmətin nöqsanlı olması ciddi sosial proteslə qarşılaşa bilər və buna görə də dövlətlər əhalinin, əvvəldə bildirdiyimiz kimi həm də sənaye subyektlərinin, əslində digər bütün enerji istehlakçılarının maraqlarını təmin etməyə borcludur və bunlar dövlətin enerji siyasətinin, enerji təhlükəsizliyinin, ümumilikdə isə istisadi təhlükəsizliyinin əsasında yer almışdır; 2) Elektrik enerjisinin istehsalı və səmərəli, əlçatan şəkildə istehlakçılara çatdırılması prosesləri şəffaf, dürüst, proqnozlaşdırılan olmalıdır, həm də bu sahədə alternativlik təmin olunmalıdır. Yəni hər bir istehlakçı enerji təchizatçısı seçimində sərbəst olmalı, alternativ seçim etmək imkanı qazanmalıdır. Bunun üçün dövlət enerji müəssisələri ilə yanaşı, bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişaf etmiş özəl enerji müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması bu sahənin liberallaşdırılmasının əsası kimi qiymətləndirilməlidir; 3) Ölkədə enerji sektorunun idarə edilməsi, enerji tariflərinin formalaşdırılması, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, enerji bölüşdürücü operatorların – dispetçer qovşaqlarının yaradılması prosesləri dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində təmin olunmalı və bunun üçün müvafiq fəaliyyət mühiti, bazar iqtisadiyyatı şərtlərini özündə ehtiva edən iqtisadi fəaliyyət mühiti olmalıdır; 4) İstehlaçıların tələblərinin yüksək səviyyədə ödənilməsi və ölkədə maksimum müştəri məmnunluğunun təmin olunması məqsədilə enerji sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırılmalı, inhisarçılığın mənfi təsirinin azaldılması istiqamətində əlavə tədbirlər görülməlidir; 5) Dövlət tərəfindən enerji sektorunun fəaliyyətinin sabitləşdirilməsi mexanizmləri və tətbiq olunan dövlət dəstəyi alətləri stimullaşdırıcı xarakter daşımalı və sahənin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişafına təkan verməlidir.

Liberallaşdırma proseslərinin sürətləndirilməsi, bu istiqamətdə islahatların aparılması, fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi məqsədilə, ilk növbədə dövlətin enerji sektoru üzrə siyasətinin və uzun müddətli dövr üçün hədəflərinin konseptual yanaşmaları müəyyənləşdirilməli, bununla bağlı fəaliyyət strategiyaları və ya konsepsiyaları hazırlanmalıdır. Eyni zamanda, hesab edirik ki, mühüm məsələlərdən biri də enerji sektorunun liberallaşdırılmasının hüquqi əsaslarının formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün isə müvafiq ölkə qanunları hazırlanmalı və qəbul edilməlidir. Enerji sektoru kifayət qədər liberallaşan ölkələrin təcrübəsindən yanaşmaqla, idarəetmə sistemi və mexanizmləri hazırlanmalı, ölkədə elektrik enerjisinin istehsalı və bölüşdürülməsini tənzimləyən normalar müəyyənləşdirilməli, müvafiq şəbəkə yaradılmalıdır və s..

Qlobal çağırışlara uyğun şəkildə enerji sektorunun liberallaşdırılması üzrə bazar modelinin formalaşdırılması üzrə fəaliyyət istiqamətləri

Qlobal enerji təchizatındakı problemlər və enerji resurslarının bölüşdürülməsindəki çətinliklər, enerji istehsalının artırılması üçün lazım olan resursların tükənməsi, qlobal iqlim dəyişikliklərindən yaranan problemlər, tükənməkdə olan enerji resurslarından daha çox istifadə edilməsi nəticəsində istixana effekti yaradan qaz emissiyalarının artması, enerji itkilərinin çoxalması, alternativ və bərpa olunan enerji infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilən investisiyaların məhdudluğu və s. səbəblərdən dövlətlər ölkənin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məqsədilə daha çox səylər göstərməli və tədbirlər görməlidirlər [6].

Qeyd olunan qlobal problemlər kontekstində istehlakçıların elektrik enerjisi ilə təchizatı məsələlərinin yüksək səviyyədə təşkil olunması, bununla bağlı işlək və səmərəli bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması əsas şərtlər və mühüm fəaliyyət istiqamətləri kimi qiymətləndirilməlidir. Dövlətlər enerji sektorunda zəruri bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunu və rəqabət mühitini formalaşdırmaqda qarşıya qoyulan vəzifələrə nail olmadıqda, hesab edirik ki, enerji istehsalı və təchizatında problemlərin yaranması qaçılmazdır [11]. Məsələn, belə bir şəraitdə elektrik enerjisi və onun bölüşdürlməsini həyata keçirən subyektlər arasında rəqabət mühiti şərtləri səmərəli olmaya bilər, nəticədə bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri zərurət olduğu qədər məhsuldar işləməyəcəkdir. Digər tərəfdən, istehlakçıların enerji sektorunun liberallaşdırılmasından müsbət gözləntiləri baş tutmaya bilər [10]. Elektrik enerjisinin son istehlakçıları üçün əsas şərtlərdən və meyarlardan biri əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi enerji tarifləri və onun qiymətləridir. Elektrik enerjisinin qiymətlərinin azalması üçün onun fasiləsiz və optimallaşdırılmış məsrəflərlə istehsalı ilə yanaşı, həm də maksimum səmərəli paylayıcı şəbəkənin

yaradılması, burada fəaliyyət göstərən elektrik enerjisi istehsalçısı və bölüşdürücü subyektləri arasında sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasıdır.

Ölkənin enerji sektorunun liberal bazar iqtisadiyyatı şərtləri əsasında inkişaf etdirilməsi və bununla bağlı tədbirlərin görülməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir, eyni zamanada əsas istehlakçıların əhalinin olduğu baxımdan sosial-həssas məsələdir [13]. Dövlətin qarşısında bir tərəfdən, enerji sektorunun gücləndirilməsi və onun fasiləsiz şəkildə etibarlı olaraq fəaliyyət göstərməsi vəzifəsi dururs a, digər tərəfdən mühüm vəzifələrdən biri də bu sahənin səmərəliliyinin təmin olunmasıdır [9]. Məlumdur ki, təkcə dövlət qurumlarının və dövlət statuslu energetika müəssisələrinin fəaliyyəti hesabına bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkündür.

Hazırda dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrinin əksəriyyətində (Azərbaycan da bu sırada yer almışdır) dövlətin enerji sektorunda iştirakı və müdaxiləsi əhəmiyyətli səviyyədədir. Maraqlıdır ki, əksər dövlətlər islahatlar aparmağa risk etməkdə çətinlik çəkirlər və liberal enerji sektoru modelinin yaradılmasını ləngidirlər. Yəni, bununla dövlət enerji sektorunda sabitliyi təmin etdiyi qənaətindədir, başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinə keçməkdə tələsik addımlar atmağa meyilli deyillər. Lakin bunun mənfi cəhətləri daha çoxdur, belə ki, dünya iqtisadiyyatı yeni problemlər sırasında daha çox enerji təchizatı problemi ilə üz-üzədir, bu sektorda alternativliyin təmin olunması, alternativ enerji istehsalı infrastrukturunun yaradılması, özəl enerji şirkətlərinin təşkili və inkişaf etməsi, son nəticədə isə liberal bazar modelinin formalaşmasına imkan verən sağlam rəqabət mühitinin təşkil olunması gərəkdir.

Liberal bazar modelinin üstün amilləri və proqnozlaşdırılan nəticələri baxımından bir qrup məsələlər daha çox diqqət çəkir: 1) enerji sektorunun liberallaşdırılması və bu sahədə istehsalçı – bölüşdürücü şirkət və müəssisələrin sayının artırılması qaçılmaz bir zərurət kimi yaranmışdır; 2) enerji sektorunun səmərəli və daha etibarlı şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün dünya təcrübəsində müsbət baxımdan özünü təsdiq etmiş fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi ön plana çıxmalıdır; 3) enerji sektorunun inkişafı dövlət dəstəyi mexanizmləri hesabına yox, ilk növbədə müasir dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə yəni, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinə - iqtisadi stimullaşdırıcı mexanizmlərə əsaslanmalıdır; 4) müasir enerji problemləri və bu sahədəki inkişaf tendensiyaları fəal şəkildə beynəlxalq əməkdaşlığı şərtləndirir və dünya təcrübəsinin dərindən öyrənilməsi, buna müvafiq şəkildə dövlətin enerji siyasətinin təkmilləşdirilməsi, liberal enerji modelinin hazırlanması və həyata keçirilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir və s. [5].

Yaxın perspektivdə enerji sektorunda baş verə biləcək qlobal problemlərin mənfi fəsadlarını daha geniş spektrdə proqnozlaşdırmaq çətindir. Amma, bir məsələnin mürəkkəbliyi və həssaslığa xüsusi yanaşmanı tələb edir. Enerji resurslarının qiymətlərinin artımı ilə əhalinin gəlirləri arasında qeyri-mütənasiblik, demək olar ki, əksər dünya ölkələri üçün xarakterikdir [2]. Bu baxımdan dövlətlərin siyasətində başlıca məsələlərdən biri enerji sektorunda sabit fəaliyyətin təmin olunması və bununla əlaqədar zəruri tədbirlərin görülməsidir. Başqa sözlə, ölkədə daha çox elektrik enerjisi istehsalına imkan verən istehsal və enerji infrastrukturunun yaradılması, rəqabət qabiliyyətli enerji istehsalçısı və bölüşdürücü müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Burada başlıca iqtisadi stimullaşdırıcı mexanizmlər kimi bunlar daha çox diqqət çəkirlər: 1) enerji sektoru subyektinin mənfəətlə işləməsi və inkişaf etməsi üçün iqtisadi stimullaşdırıcı fəaliyyət mexanizmləri olmalıdır; 2) qeyd etdiyimiz kimi, heç bir əsaslı dövlət müdaxiləsi olmayan sərbəst enerji sektoru bazarı formalaşdırılmalı və sağlam rəqabət mühiti yaradılmalıdır; 3) dövlətin gördüyü tədbirlərin əsasında son enerji istehlakçılarının maraqları mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır, yəni dövlət əsas etibarı ilə elektrik enerjisi qiymətlərinin azalmasına imkan verən siyasət aparmalı, bürokratik tariftənzimləyici qurumları ləğv etməli və ya onların səlahiyyətləri məşvərətçi səviyyədən irəli getməməlidir; 4) özəl enerji sektoru subyektlərinin fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin minimuma endirilməsi və ya tamamilə yol verilməməsi mexanizmləri təmin olunmalıdır; 5) enerji istehsalı və istehlakını tənzimləyən hüquqi əsaslar, qanunlar, normativlər istehlakçılar arasında narazılıqla qarşılanmamalıdır, yəni istehlakyönlü tarif (qiymət) siyasətinin aparılması mütləq yanaşmalardan olmalıdır və s..

Liberal bazar iqtisadiyyatı modelinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi heç də bütün

iqtisadiyyat sahəsində asan başa gələn məsələ deyildir. Xüsusilə, təbii inhisar əsaslı xidmətlərin, o cümlədən elektrik enerjisi ilə təminatın infrastrukturunun yaradılması və bazar iqtisadiyyatına keçidinin təmin edilməsi üçün ilk növbədə bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinə və alətlərinə keçid təmin olunmalıdır. Bundan sonrakı proseslərdə isə elektrik enerjisinin istehsalı ilə bağlı kifayət qədər etibarlı bazanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Daha sonra istehsal olunan enerjinin istehlakçılara çatdırılmasını təmin edən müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması və rentabelliyin proqnozlaşdırılan səviyyədə olması hədəfi ilə bu müəssisələrin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi mühiti yaradılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, elektrik enerjisinin qiymətləri və onun istehlakına qoyulan müxtəlif tənizmləyici alətlər, məsələn, limitlərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətlərin diferensiallaşması heç də bütün hallarda müştəri məmnunluğuna səbəb ola bilməz. Bu baxımdan enerji sektorunda müxtəlif statuslu bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən, enereji sektoruna yüksələn vergi dərəcələrinin boğuculuğunun aradan qaldırılması və bu istiqamətdə münasibətlərin daha çox stimullaşdırıcı alətlər əsasında formalaşdırılması səmərə verə bilər.

Qeyd edək ki, bir sıra postsovet respublikalarında elektroenergetika sahəsində islahatlar keçirilməsi prosesləri diqqət mərkəzindədir. Məsələn, Belarusda elektroenergetika sahəsində özəl sektorun inkişafı konsepsiyası irəli sürülür, amma onun reallaşdırılması hələ ki, real görünmür [3]. Qazaxıstanda isə iqtisadiyyatın ümumilikdə liberallaşdırılmasının dərinləşdirilməsi istiqamətlərində enerji sektorunun liberallaşdırılması da əsas hədəflərdən hesab olunur [7]. Bu amillər baxımından ölkəmizdə də son vaxtlar mütəmadi olaraq elektroenergetika sahəsində bazar iqtisadiyyatının inkişafına çağırışlar diqqət çəkir [8]. Hazırda ölkəmizdə alternativ və bərpa olunan elektrik enerjisi infrastrukturunun yaradılmasında özəl xarici investorlar və şirkətlər iştirak edirlər və layihələrin icrasına başlanılmışdır. Buna görə də yerli şirkətlərin, ümumilikdə isə özəl sektorun elektroenergetika sahəsində daha fəal iştirakına imkan verən qanunvericiliyin formalaşdırılması və investisiya mühitinin cəlbediciliyi təmin edilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, enerji sektorunun qlobal transformasiyalarından qaynaqlanan inkişaf tendensiyaları və enerji sektorunun liberallaşdırılması ilə bağlı yaranan problemlər əsas götürülməklə, enerji sektorunda müasir dövrün tələblərinə cavab verən bazar modelinin təşkili dövrümüzün tələblərindən biri kimi ortaya çıxmışdır. Bu reallığı inkar etmək, əslində qlobal enerji bazarında baş verən proseslərə biganə qalmaq, ildən-ilə artan enerji problemlərinin, o cümlədən əhalinin enerji resurslarına olan tələbatının müştəri məmnunluğu səviyyəsində ödənilməsinə soyuq münasibətin ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Hesab edirik ki, dövlətlər enerji sektorunun iqtisadi bazar mexanizmləri əsasında inkişaf etməsi ilə bağlı reallıqları dəyərləndirməli və adekvat tədbirlər görməlidirlər. Eyni zamanda, enerji resurslarına olan tələbatın fasiləsiz şəkildə yerinə yetirilməsi, alternativ enerji istehsalı infrastrukturunun yaradılması, ölkənin ümumi enerji istehsalı strukturunda bərpa olunan elektrik enerjisinin xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətlərində daha dərin və fundamental tədqiqatlar aparılmalıdır.

Bu qeyd olunanlar baxımından bir qrup məsələləri ümumiləşdirmək mümkündür:

- müasir qlobal çağırışlar baxımından, dünya dövlətlərində enerji sektorunun liberallaşdırılması və bazar modelinin yaradılması həllini gözləyən mürəkkəb problemlərdəndir, amma, bu problemin həlli yolunun tapılması və islahatların aparılması qaçılmaz bir prosesdir;
- ölkənin enerji sektorunun liberallaşdırılması və sabit enerji istehsalı infrastrukturunun yaradılması, əhalinin və digər istehlakçıların fasiləsiz, etibarlı şəkildə elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi proseslərində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi daha çox səmərə verə bilər;
- ölkədə enerji sektorunun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişafının təmin olunması üçün bu sahədə yaxın və uzaq perspektivləri özündə ehtiva edən fəaliyyət strategiyasının hazırlanması və tələb olunan tədbirlərin mərhələlər şəklində həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur;
- enerji sektorunda islahatların aparılması mexanizmləri hazırlanarkən əhalinin həssas təbəqələrinin maddi vəziyyətinin nəzərə alınması, ölkədə mövcud sosial-iqtisadi durumun obyektiv ola-

raq dəyərləndirilməsi, ümumilikdə əhalinin gəlirlərinin enerji tarifləri ilə müqayisəsinin aparılması, sosial gərginliyə səbəb ola biləcək tarif siyasətinə yol verilməməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;

- enerji sektorunun liberallaşdırılması və daha qısa dövr ərzində bu sektorda bazar modelinin yaradılması üçün sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması, qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi, islahatların tarazlı və səmərəli şəkildə aparılmasına imkan verən fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və idarəetmə strukturlarının təşkili mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır və s..

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşıl inkişaf: Enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. – Bakı. – 2014. – 144 s.
2. Анализ влияния цен и инвестиций в электроэнергетике на развитие экономики России и регионов. Докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 2022 г. / Е.В. Яркин (науч. ред.); И.А. Долматов, С.В. Сасим, М.А. Панова и др.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2022. — 41 с.
3. Вертай, С.П., Хмельницкий В.И. Реформирование и интеграция электроэнергетической отрасли Республики Беларусь. // БІЗНЕСІНФОРМ № 8, 2018. – с. 38-43.
4. Гительман, Л.Д., Ратников, Б.Е. Энергетический бизнес. Москва, Дело, 2006.–600 с.
5. Кавешников, Н.Ю. Развитие внешней энергетической политики Европейского союза// Вестник МГИМО-Университета. - Москва, 2013. № 4. - С. 82-91.
6. Лисин, Е.М. Методология обеспечения энергетической безопасности при многоуровневом управлении территориальными общеэнергетическими системами. Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва – 2018. – 40 с.
7. О мерах по либерализации экономики 10 мая 2024 года. Указ Президента Республики Казахстан. Астана, Акорда, 8 мая 2024 года, №542.
8. Остапенко, Е. Электроэнергетика Азербайджана на пути к рыночной модели. https://euneighbourseast.eu/ru/news/stories/elektroenergetika-azerbajdzhana-na-puti-k-rynochnoj-modeli/.
9. Стратегия деятельности в секторе энергетики. Документ Европейского Банка Реконструкции и Развития. Утверждена на заседании Совета директоров 10 декабря 2013 года.
10. Троицкий П. Либерализация и координация энергетического рынка ЕС // Вестник Института экономики Российской академии наук. 2009. №3- с.1-4.
11. Шафиев, Р.М. Формирование энергетического и финансового рынка ЕАЭС / Р.М.Шафиев // Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодник. Вып. 11. / РАН. ИНИОН. Отд. научн. сотрудничества; Отв. ред. В.И. Герасимов - Москва, 2016. - Ч. 1. - с. 207 – 210.
12. Bhattacharyya, S.C. Energy Economics Concepts, Issues, Markets and Governance Springer London Dordrecht Heidelberg New York, Springer-Verlag London Limited, – 2011. – 673 s.
13. Jones, Ch.W., Kettlewell W.J. The internal energy market. Deventer: Claeys & Casteels Publishing, 2021, 1595 p.

Ниджат Заур оглы Абдурахманов
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: nicatabd@gmail.com

Вопросы либерализации энергетического сектора и создания рыночной модели

Резюме

Цель исследования - изучить процессы либерализации энергетического сектора и создания рыночной модели в современную эпоху и сделать обобщения по данному направлению.

Методология исследования - основана на методах анализа, синтеза, сравнительного

анализа и обобщения. Наряду с этим в работе ссылалось на научные работы ученых, проводивших исследования по проблемам либерализации энергетического сектора.

Практическое значение исследования - заключается в организации программ и определении мер развития реформ энергетического сектора на основе рыночной экономики в условиях современных глобальных давлений.

Результаты исследования - в текущий период и в перспективе имеются возможности использования научных положений и предложений, содержащихся в статье при подготовке механизмов либерализации энергетического сектора.

Оригинальность и научная новизна исследования - можно отметить, что в условиях глобальных трансформаций неизбежны концептуальные подходы к либерализации энергетического сектора и созданию его рыночной модели, а также важность проведения реформ в этих направлениях обоснована необходимость разработки и внедрения новых механизмов действий. Приведены преимущества развития энергетической отрасли на основе принципов рыночной экономики и подготовлены предложения и рекомендации по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: энергетика, энергетический сектор, либерализация энергетического сектора, создание рыночной модели, рыночная экономика, рыночная модель энергетического сектора, эффективность энергетического сектора.

Nijat Zaur Abdurahmanov
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: nicatabd@gmail.com

Issues of liberalizing the energy sector and creating a market model

Summary

The purpose of the research is to examine the processes of liberalization of energy sector and creation of market model in the modern era and make generalizations in this direction.

Research methodology is based on the methods of analysis, synthesis, comparative analysis and generalization. Along with this, the work referred to the scientific works of scientists who conducted research on the problems of liberalization of the energy sector.

The practical significance of the research is to organize programs and identify measures for the development of energy sector reforms on the basis of market economy in the current global pressures.

The results of the research - in the current period and in the future there are opportunities to use scientific provisions and proposals contained in the article in the preparation of mechanisms for the liberalization of the energy sector.

The originality and scientific novelty of the research - it can be noted that in the conditions of global transformations inevitable conceptual approaches to the liberalization of the energy sector and the creation of its market model, as well as the importance of reforms in these directions substantiated the need for the development and implementation of new mechanisms of action. Advantages of the energy sector development on the basis of market economy principles are given and proposals and recommendations on the problems under consideration are prepared.

Key words: energy, energy sector, liberalization of the energy sector, creation of a market model, market economy, market model of the energy sector, efficiency of the energy sector.

UOT 339.5

Sevda Məzahim qızı SÜLEYMANLI
doktorant, AKU
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.029

DAXİLİ BAZARIN MƏİŞƏT ƏŞYALARI İLƏ TƏCHİZ EDİLMƏSİNİN TƏŞKİLATİ-İQTİSADİ MEXANİZMLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi məişət texnikası üzrə daxili bazarın səmərəli idarə edilməsi və inkişafı üzrə qlobal təcrübə və strategiyaların təhlili və qiymətləndirilməsidir.

İşin metodologiyası məişət təsərrüfatları üçün daxili bazar tədarük zəncirlərinin optimallaşdırılması üçün effektiv strategiyaların müəyyən edilməsi üçün qabaqcıl dünya təcrübələrinin müqayisəli təhlilini, statistik qiymətləndirmələri və nümunə araşdırmalarını əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti onun daxili məişət malları bazarlarının səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün sübut edilmiş beynəlxalq strategiyaların qəbul edilməsində siyasətçiləri və biznesləri istiqamətləndirmək potensialından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri daxili bazara təsərrüfat mallarının tədarükünün təşkilati və iqtisadi mexanizmlərini təkmilləşdirmək üçün qabaqcıl logistika, şaxələndirilmiş təchizat zəncirləri və strateji dövlət-özəl tərəfdaşlığı kimi qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrin inteqrasiyasının səmərəliliyini vurğulayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili və onların yerli məişət malları sektorunun unikal sosial-iqtisadi və bazar şərtlərinə uyğunlaşdırılmasında, səmərəliliyin və davamlılığın artırılması üçün xüsusi tövsiyələrin verilməsindədir.

Açar sözlər: daxili bazar, məişət əşyaları, beynəlxalq təcrübə.

Giriş

Məişət malları bazarlarının təşkili və iqtisadi strukturlaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi öz daxili bazarlarını genişləndirmək istəyən ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma ticarət və istehlakçı gözləntilərini yenidən formalaşdırdığı üçün beynəlxalq modellərdən innovativ təcrübələrin qəbul edilməsi bazarın səmərəliliyini, davamlılığını və əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra bilər.

Azərbaycanda məişət malları bazarı yerli sənayenin dəstəklənməsində və istehlakçı tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Bununla belə, tədarük zəncirinin idarə edilməsində, qiymət strategiyalarında və bazarın təşkilində səmərəsizlik çox vaxt irəliləyişə mane olur. Beynəlxalq modellərin öyrənilməsi təkcə bu çağırışların həllini təmin etmir, həm də ölkənin iqtisadi dayanıqlığını artırır. Bu sahələr üzrə tədqiqatlar “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər” (2021) kimi strateji siyasət çərçivələrində qeyd olunduğu kimi, ölkənin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və davamlı inkişafı ilə bağlı daha geniş məqsədlərinə uyğundur.

Məişət mallarına artan tələbata baxmayaraq, bir çox daxili bazarlar istehlakçı ehtiyaclarını səmərəli şəkildə ödəmək imkanlarına mane olan səmərəsizliklərlə mübarizə aparır. Əsas problemlərə qeyri-adekvat təchizat zənciri infrastrukturu, yüksək əməliyyat xərcləri, texnologiyadan məhdud istifadə və sürətlə dəyişən istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşmaq qabiliyyətinin olmaması daxildir. Məsələn, gecikdirilmiş paylayıcı şəbəkələr və ya rəqabətsiz qiymətlər istehlakçıların narazılığına və idxaldan asılılığa səbəb ola bilər ki, bu da öz növbəsində ticarət balansına təsir göstərir [4].

Azərbaycanda bu məsələlər istehsalçılar, distribyutorlar və siyasətçilər arasında məhdud koordinasiya ilə mürəkkəbləşir. Yerli istehsalçılar tez-tez texnologiya və təcrübə əldə etməkdə maneələrlə üzləşirlər, bu da optimal olmayan istehsal üsullarına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, möhkəm tənzimləyici çərçivələrin olmaması ədalətli rəqabətə və bazar şəffaflığına xələl gətirir. Bu səmərəsizliklər təkcə bazar sabitliyini pozmur, həm də məişət malları sektorunda innovasiya və

artım potensialını məhdudlaşdırır.

Digər kritik problem daxili bazarın ekoloji davamlılığı ilə bağlıdır. Dünyada bir çox məişət malları sənayesi ekoloji cəhətdən təmiz istehsal və təchizat təcrübələrinə doğru dəyişir. Bununla belə, beynəlxalq təcrübəyə və innovativ təşkilati modellərə çıxışı olmayan Azərbaycan bazarı davamlı təcrübələri qəbul etməkdə geri qalmaq riski ilə üzləşir. Məsələn, təkrar emal və tullantıların azaldılması kimi dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin inteqrasiyası yerli istehsal və paylama şəbəkələrində hələ də inkişaf etməmişdir.

Bazarın təşkilinin mürəkkəbliklərini və məişət mallarının tədarükü üçün iqtisadi mexanizmləri başa düşmək möhkəm nəzəri baza tələb edir. Bazarların təşkili və iqtisadi mexanizmlər tədarük zəncirinin idarə edilməsi, iqtisadi səmərəlilik və bazar strukturunun əsas nəzəriyyələrinə əsaslanır. Bu konsepsiyaların əsasında səmərəli resurs bölgüsü və möhkəm infrastruktur vasitəsilə tələb və təklif arasında tarazlığa nail olmaq ideyası dayanır. David Ricardo tərəfindən təklif olunan müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi bazarın səmərəliliyini artırmaq üçün istehsalın və ticarətin optimallaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Bu konsepsiya xüsusilə ev təsərrüfat malları bazarları üçün aktualdır, burada millətlər səmərəsizlikləri aradan qaldırarkən öz güclü tərəflərindən yararlana bilərlər.

Maykl Porterin “Millətlərin Rəqabətli Üstünlüyü”, rəqabətli bazarların sütunları kimi innovasiyaları, texnologiyanın mənimsənilməsini və tənzimləyici çərçivələri vurğulayan başqa bir vacib çərçivə təqdim edir. Porterin almaz modeli dinamik bazar mühitinin yaradılması üçün vacib olan firma strategiyası, strukturu, rəqabəti və hökumət dəstəyi kimi amilləri vurğulayır. Bu prinsiplər beynəlxalq təcrübələrin daxili bazarın təşkilinə və iqtisadi mexanizmlərə necə təsir göstərə biləcəyinin təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, tədarük zəncirinin dayanıqlılığı nəzəriyyəsi COVID-19 pandemiyası kimi qlobal pozuntular qarşısında ön plana çıxdı. Bu nəzəriyyə təchizat sistemlərində riskləri azaltmaq üçün uyğunlaşma və texnoloji inteqrasiyanın vacibliyini vurğulayır. Məsələn, blokçeyn və qabaqcıl analitika kimi rəqəmsal vasitələrin daxil edilməsi şəffaflığı və səmərəliliyi artıra, məişət malları bazarlarında zəifliklərı azalda bilər [5, s. 89].

Məişət təsərrüfatlarının təchizat sistemlərində beynəlxalq təcrübələr

Məişət təsərrüfatlarının təchizat sistemlərində beynəlxalq təcrübələr texnologiyadakı irəliləyişlər, dəyişən istehlakçı davranışları və davamlılıq imperativləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Almaniya, Yaponiya və ABŞ kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar səmərəlilik, davamlılıq və müştəri məmnuniyyətini ön planda tutan innovativ modellər qurmuşlar.

*Almaniya*nın təchizat zənciri sistemləri dəqiqlik və rəqəmsallaşma ilə xarakterizə olunur. Ölkə istehsal və paylamanı sadələşdirmək üçün IoT (Əşyaların İnterneti), robototexnika və proqnozlaşdırıcı analitika kimi texnologiyaları birləşdirən Sənaye 4.0 prinsiplərini qəbul etmişdir. Bu yanaşma tullantıları minimuma endirir və bazar tələblərinə cavabvermə qabiliyyətini artırır və onu bazarın səmərəli təşkili üçün bir model halına gətirir.

Yaponların “kaizen” (davamlı təkmilləşdirmə) və arıq istehsal konsepsiyası məişət malları bazarlarında təchizat zəncirinin idarə edilməsində inqilab etdi. Əməliyyat səmərəsizliyinin azaldılmasına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın təşviqinə diqqət yetirərək, Yaponiya effektiv bazar təcrübələri üçün bir meyar yaratmışdır [7, s.54].

Amerika Birləşmiş Ştatları istehlakçıların məişət mallarına çıxışını yenidən müəyyən etmək üçün Amazon kimi platformalardan istifadə edərək e-ticarətə əsaslanan təchizat zəncirlərini müdafiə etdi. Qabaqcıl logistika şəbəkələri, real vaxt rejimində izləmə və müştəri mərkəzli strategiyalar şirkətlərə yüksək dinamik bazarlarda rəqabət üstünlüklərini qoruyub saxlamağa imkan verib.

Qlobal tendensiyalar da davamlılığa artan diqqəti əks etdirir. Avropa və Asiya ölkələri təkrar emalı, ekoloji cəhətdən təmiz qablaşdırmanı və tullantıların azaldılmasını təşviq edərək dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərini qəbul edirlər. Bu cür təcrübələr iqtisadi səmərəliliyi qoruyarkən ətraf mühitə təsirin azaldılması üzrə qlobal məqsədlərə uyğun gəlir.

Cədvəl 1.

Daxili bazarın məişət malları ilə təchiz olunmasının təşkilati və iqtisadi mexanizmlərində beynəlxalq təcrübələr

Ölkə	Təşkilati mexanizmlər	İqtisadi Mexanizmlər	Əsas Xüsusiyyətlər
Almaniya	Mərkəzləşdirilmiş təchizat zənciri şəbəkələri, möhkəm pərakəndə tərəfdaşlıqlar	Effektiv qiymət strategiyaları, davamlı məhsullar üçün subsidiyalar	Davamlılığa və dairəvi iqtisadiyyata güclü diqqət
Amerika Birləşmiş Ştatları	Elektron ticarətə əsaslanan paylama, geniş miqyaslı pərakəndə şəbəkələr	Yaşıl texnologiyalar, dinamik qiymət modelləri üçün vergi güzəştləri	Texnologiyanın və rəqəmsal platformaların sürətlə mənimsənilməsi
Yaponiya	Təkmil inventar idarəetmə sistemləri, tam vaxtında (JIT) təchizat	Enerjiyə qənaət edən məhsullarda Ar-Ge üçün hökumətin maliyyələşdirilməsi	Texnoloji yeniliklərə və səmərəliliyə diqqət yetirilməsi
Cənubi Koreya	Ağıllı logistika sistemlərinin inteqrasiyası, təchizat zəncirində qabaqcıl AI	Maliyyələşdirmə üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul təşviqi	Məişət malları bazarında güclü innovasiya ekosistemi
İsveç	Yerli istehsala diqqət yetirməklə, yerli, mərkəzləşdirilməmiş təchizat modelləri	Yerli istehsalçılar üçün subsidiyalar, ədalətli ticarət təcrübələrinə vurğu	Davamlılığa və etik istehsala güclü vurğu
Çin	Elektron ticarət və logistika mərkəzlərinə diqqət yetirməklə mərkəzləşdirilmiş paylama	İstehsalın səmərəliliyinə və ekoloji təmiz texnologiyalara dövlət dəstəyi	Təchizat zəncirində sürətli miqyas və texnoloji inteqrasiya

Mənbə: *Chopra, S. və Meindl, P. (2021). Təchizat Zəncirinin İdarə Edilməsi: Strategiya, Planlaşdırma və Əməliyyat. Pearson Təhsili*

Qlobal modellər zəngin biliklər təqdim etsə də, onların Azərbaycanın məişət malları bazarına tətbiqi həll edilməli olan kritik boşluqları vurğulayır. Bu boşluqlar bazarın istehlakçı tələblərini ödəmək və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə kollektiv şəkildə təsir edən infrastruktur, tənzimləyici çərçivələr və texnoloji inteqrasiyaya aiddir.

- *Texnoloji İnteqrasiya:* Aparıcı iqtisadiyyatlardan fərqli olaraq, Azərbaycan öz təchizat zənciri sistemləri daxilində rəqəmsal alətləri qəbul etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Qabaqcıl texnologiyalara məhdud çıxış istehsal və paylama şəbəkələrində səmərəliliyin və şəffaflığın artırılması səylərinə mane olur.
- *Tənzimləyici Çərçivələr:* Ədalətli rəqabəti, innovasiyanı və davamlılığı dəstəkləmək üçün möhkəm siyasətlərin olmaması əhəmiyyətli maneə olaraq qalır. Məsələn, beynəlxalq bazarlar yaşıl təcrübələri vurğulasa da, yerli sənayelər çox vaxt oxşar tədbirləri qəbul etmək üçün stimul və infrastrukturdan məhrumdurlar.
- *Bazarın təşkili:* Parçalanmış təchizat zəncirləri və istehsalçılar və distribyutorlar arasında qeyri-adekvat koordinasiya bazar sabitliyini pozur. Almaniyanın sadələşdirilmiş sistemlərindən və ya Yaponiyanın sadə şəbəkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycan bazarı xərcləri artıran və malların çatdırılmasını gecikdirən səmərəsizliklərdən əziyyət çəkir.
- *Dayanıqlılıq Təcrübələri:* Davamlılıq qlobal tendensiya olsa da, Azərbaycanın məişət malları sektorunda onun tətbiqi minimaldır. Ekoloji cəhətdən təmiz istehsal proseslərində məhdud məlumatlılıq və investisiyalar uzunmüddətli ekoloji və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq yolunda irəliləyişə mane olur.

Bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün tədqiqat müvafiq beynəlxalq təcrübələri yerli kontekstə uyğunlaşdırmaqla mənimsəməyin vacibliyini vurğulayır. Məsələn, arıq istehsal prinsiplərinin lokallaşdırılmış strategiyalarla inteqrasiyası sərfəli qiymətə güzəştə getmədən səmərəliliyi artıra

bilər. Eynilə, rəqəmsal təchizat zənciri alətlərinə sərmayə qoymaq bazarın həssaslığını və şəffaflığını artıra bilər.

Nəzəri əsas və qlobal təcrübə məişət malları bazarlarının transformasiyasında innovasiya, tənzimləmə və texnologiyanın kritik rolunu vurğulayır. Beynəlxalq modellər səmərəsizliyi aradan qaldırmaq, davamlılığı təşviq etmək və istehlakçı tələblərini ödəmək üçün dəyərli dərslər təklif edir. Bununla belə, Azərbaycanın daxili bazarında aşkar edilən boşluqlar fərqləri aradan qaldırmaq və qlobal standartlara uyğunlaşdırmaq üçün məqsədyönlü müdaxilələrə ehtiyac olduğunu göstərir. Arıq istehsal və təchizat zəncirinin davamlılığı kimi sübut edilmiş konsepsiyalardan istifadə etməklə Azərbaycan getdikcə qloballaşan iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini təmin edərək, məişət malları bazarını gücləndirə bilər.

Tədqiqat məişət mallarının tədarükü sistemlərinin təşkili və iqtisadi strukturlaşdırılması üçün aparıcı bazarlarda istifadə olunan müxtəlif innovativ modelləri və strategiyaları ortaya qoydu.

Təchizat Zəncirlərində Rəqəmsal İnteqrasiya: Almaniya və ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələr təchizat zəncirinin səmərəliliyini optimallaşdırmaq üçün Əşyaların İnterneti (IoT), süni intellekt və blokçeyn kimi qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edirlər. IoT-ni dəstəkləyən qurğular inventarları real vaxt rejimində izləyir, ehtiyatların tükənməsini və həddindən artıq istehsalı azaldır. Blockchain, xüsusilə ekoloji cəhətdən təmiz məhsul xətlərində şəffaflıq və izlənilmə təmin edir [8, s.101].

Dairəvi İqtisadiyyat Prinsipləri: Bir çox qlobal bazarlar tədarük zəncirində resursların təkrar istifadə olunduğu və təkrar emal edildiyi dairəvi iqtisadiyyat modelləri vasitəsilə davamlılığı vurğulayır. Məsələn, Yaponiya istehsalçıları məhsulun utilizasiyası və təkrar emalına görə məsuliyyət daşıyan genişləndirilmiş istehsalçı məsuliyyəti (EPR) proqramlarını həyata keçirir. Bu yanaşma tullantıları minimuma endirir və ekoloji cəhətdən təmiz istehsalı təşviq edir.

Elektron ticarətə əsaslanan paylama: Elektron ticarət platformaları məişət mallarının paylanmasını yenidən müəyyənləşdirdi, bu da birbaşa istehlakçıya satışa imkan verir və ənənəvi pərakəndə satış kanallarından asılılığı azaldır. Çin və ABŞ kimi ölkələr güclü logistika infrastrukturu və istehlakçı məlumatlarının analitikası ilə dəstəklənən bu modelin effektivliyini nümayiş etdirir.

Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıqlar (PPPs): Hökumətlər və özəl qurumlar arasında birgə səylər bazarın təşkilinin gücləndirilməsində uğurlu olduğunu sübut etdi. Skandinaviya ölkələrində PPP-lər texnoloji təkmilləşdirmələri maliyyələşdirir və məişət malları sektorunda innovasiyaya şərait yaradan tənzimləyici çərçivələr yaradır [6].

Daxili Bazarın Təhlili

Azərbaycanın məişət malları bazarının qiymətləndirilməsi həm qlobal tendensiyalara uyğunluğu, həm də onlardan fərqliliyi aşkar edir.

Texnoloji İnteqrasiya: Onlayn pərakəndə platformalar və inventar idarəetmə sistemləri kimi rəqəmsal vasitələrin qəbulunda irəliləyişlər olsa da, Azərbaycan blokçeyn və IoT kimi qabaqcıl texnologiyaların geniş tətbiqində geri qalır. Texniki infrastrukturun və ixtisaslı işçi qüvvəsinin olmaması tərəqqiyə mane olur.

Davamlılıq Təcrübələri: Azərbaycan dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərini qəbul etmək üçün məhdud səylər göstərmişdir. Əksər məişət mallarının istehsalı və paylanması modelləri minimum təkrar emal və ya təkrar istifadə təşəbbüsləri ilə xətti olaraq qalır. Bununla belə, hökumətin yaşıl iqtisadiyyat siyasətlərinə artan diqqəti gələcək təkmilləşdirmə üçün bir fürsət təqdim edir.

Bazarın Parçalanması: Təkmilləşdirilmiş təchizat zəncirləri nümayiş etdirən qlobal bazarlardan fərqli olaraq, Azərbaycanın məişət malları bazarı parçalanmadan əziyyət çəkir. Kiçikmiqyaslı istehsalçılar tez-tez logistika səmərəsizliyi və yüksək xərclər səbəbindən daha böyük bazarlara daxil olmaqda çətinliklərlə üzləşirlər.

İstehlakçı Davranışı: Azərbaycan istehlakçıları qlobal tendensiyaları əks etdirən ekoloji cəhətdən təmiz və yüksək keyfiyyətli məişət mallarına daha çox meyil edirlər. Bununla belə, bu cür məhsulların məhdud əlçatanlığı və əlçatanlığı bazarın böyüməsini məhdudlaşdırır.

Cədvəl 2.

Azərbaycanın məişət malları bazarı üçün qlobal modellər

Sahələr	Təsvir	Azərbaycanda çağırışlar	Potensial həllər
Texnoloji İnteqrasiya	Təchizat zənciri sistemlərində rəqəmsal alətlərin və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqində çətinlik	İstehsal və paylamada səmərəlilik və şəffaflığa mane olan qabaqcıl texnologiyalara məhdud çıxış	Bazar uyğunlaşmasını və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün rəqəmsal təchizat zənciri alətlərinə investisiya edin
Tənzimləyici Çərçivələr	Ədalətli rəqabət, innovasiya və davamlılığı dəstəkləmək üçün möhkəm siyasətlərin olmaması	Yaşıl təcrübələr üçün güclü siyasətlərin və stimulların olmaması, davamlı təcrübələrin inkişafını məhdudlaşdırır	Qlobal standartlara uyğun olaraq davamlı təcrübələri və innovasiyaları təşviq edən siyasətlər qurun
Bazarın təşkili	Parçalanmış təchizat zəncirləri və istehsalçılar və distribyutorlar arasında zəif koordinasiya	Səmərəlilik xərcləri artırır və məhsulun çatdırılmasını gecikdirir.	Almaniya və Yaponiyadakı kimi sadələşdirilmiş sistemləri qəbul edin və maraqlı tərəflər arasında koordinasiyanı gücləndirin
Davamlılıq Təcrübələri	Davamlılığa doğru qlobal tendensiya, lakin Azərbaycanın məişət malları sektorunda minimal qəbul	Ekoloji cəhətdən təmiz istehsal proseslərində məhdud məlumatlılıq və investisiya.	Yaşıl istehsal və davamlı biznes modellərində məlumatlılığı və investisiyaları artırın.

Mənbə: *İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Tənzimləyici mühit: Azərbaycan yerli istehsalı təşviq etmək və idxaldan asılılığı azaltmaq üçün islahatlara başlasa da, qeyri-ardıcıl tənzimləmə siyasəti və icranın olmaması mühüm maneələr olaraq qalır.

Azərbaycanda qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin effektiv tətbiqinə mane olan bir sıra problemlər və təkmilləşdirmə imkanları aşağıdakılardır:

- *İnfrastruktur çatışmazlığı:* Güclü maddi-texniki və texnoloji infrastrukturun olmaması bazarın innovativ modelləri qəbul etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.
- *Maliyyə Məhdudiyyətləri:* Məişət malları sektorunda bir çox kiçik və orta müəssisələr (KOB) qabaqcıl texnologiyalara və ya davamlı təcrübələrə investisiya etmək üçün maliyyə maneələri ilə üzləşirlər.
- *Tənzimləmə boşluqları:* Siyasətlərdəki qeyri-müəyyənliklər və zəif icra mexanizmləri innovasiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasına mane olur.
- *Bacarıqlı işçi qüvvəsi çatışmazlığı:* İnkişaf etməkdə olan texnologiyaları bilən təlim keçmiş kadrların çatışmazlığı əhəmiyyətli darboğaz yaradır.
- *Siyasi islahatlar:* Aydın və dəstəkləyici tənzimləyici çərçivələrin tətbiqi bazarın təşkilini asanlaşdıra və məişət malları sektoruna xarici investisiyaları cəlb edə bilər.
- *Texnologiyanın mənimsənilməsi:* Rəqəmsal transformasiya üçün hökumətin stimulları bazarı qlobal standartlara uyğunlaşdıraraq, KOM-ları qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməyə təşviq edə bilər.
- *Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq:* Hökumət və özəl qurumlar arasında əməkdaşlıq layihələri infrastrukturun inkişafına təkan verə və davamlı təcrübələri təşviq edə bilər.
- *İstehlakçıların Maarifləndirilməsi Kampaniyaları:* İstehlakçıların ekoloji cəhətdən təmiz və yerli istehsal olunan malların faydaları haqqında maarifləndirilməsi tələbi artıra bilər, istehsalçıları bu üstünlüklərə uyğunlaşmağa təşviq edə bilər.

Nəticə və Təkliflər

Nəticələr aparıcı iqtisadiyyatlarda müşahidə olunan innovativ təcrübələri tətbiq etməklə Azərbaycanın məişət malları bazarının qlobal tendensiyalara uyğunlaşmaq üçün əhəmiyyətli potensialını vurğulayır. İnfrastruktur boşluqları, maliyyə məhdudiyyətləri və tənzimləmə problemləri kimi problemlər davam etsə də, transformasiya imkanları çoxdur. Texnologiyadan istifadə etməklə, davamlılığı gücləndirməklə və dövlət-özəl əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə Azərbaycan təşkilati və iqtisadi mexanizmlərini təkmilləşdirə, nəticədə daxili bazarı gücləndirə və uzunmüddətli artımı təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan hökuməti. (2021). “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri”
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Məişət Malları Bazarı Hesabatı
3. Chopra, S. və Meindl, P. (2021). Təchizat Zəncirinin İdarə Edilməsi: Strategiya, Planlaşdırma və Əməliyyat. Pearson Təhsili
4. Dünya Bankı. (2023). Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti və Bazar Dinamikası. Dünya Bankının Nəşrləri
5. İvanov, D., & Dolgui, A. (2021). Rəqəmsal Təchizat Zəncirinin Dayanıqlığı: İnkişaf etməkdə olan Perspektivlər və Problemlər. Springer
6. İƏİT. (2020). Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq vasitəsilə Bazar Təşkilatının Təkmilləşdirilməsi. OECD Nəşriyyatı
7. Liker, J. K. (2021). Toyota Yolu: Dünyanın Ən Böyük İstehsalçısından İdarəetmə Prinsipləri. McGraw-Hill Təhsili
8. Porter, M. E. (1990). Millətlərin Rəqabət Üstünlüyü. Azad Mətbuat

Севда Мазахим Сулейманлы
докторант, АУК

Изучение международного опыта организационно-экономических механизмов обеспечения внутреннего рынка хозяйственными товарами

Резюме

Цель исследования – проанализировать и оценить мировые практики и стратегии эффективного управления и развития отечественного рынка бытовой техники.

Методология работы включает сравнительный анализ ведущих мировых практик, статистические оценки и тематические исследования для определения эффективных стратегий оптимизации цепочек поставок на внутреннем рынке для домохозяйств.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что оно может помочь политикам и предприятиям принять проверенные международные стратегии по повышению эффективности и конкурентоспособности внутренних рынков товаров для дома.

Результаты исследования подчеркивают эффективность интеграции передового международного опыта, такого как развитая логистика, диверсификация цепочек поставок и стратегическое государственно-частное партнерство, для совершенствования организационно-экономических механизмов поставок сельскохозяйственной продукции на внутренний рынок.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в сравнительном анализе международной практики и ее адаптации к уникальным социально-экономическим и рыночным условиям местного сектора товаров для дома, а также в предоставлении конкретных рекомендаций по повышению эффективности и устойчивости.

Ключевые слова: внутренний рынок, товары для дома, международный опыт.

Sevda Mazakhim Suleymanlı
PhD-student, ACU

Studying international experience of organizational and economic mechanisms of supplying the domestic market with household goods

Summary

The purpose of the study is to analyze and evaluate global practices and strategies for the effective management and development of the domestic market for household appliances.

The methodology of the work includes a comparative analysis of advanced world practices, statistical assessments and case studies to identify effective strategies for optimizing domestic market supply chains for households.

The applied importance of the research lies in its potential to guide policymakers and businesses in adopting proven international strategies to increase the efficiency and competitiveness of domestic household goods markets.

The results of the research emphasize the effectiveness of integrating advanced international practices, such as advanced logistics, diversified supply chains and strategic public-private partnerships, to improve the organizational and economic mechanisms of household goods supply to the domestic market.

The originality and scientific novelty of the research lies in its comparative analysis of international practices and their adaptation to the unique socio-economic and market conditions of the domestic household goods sector, as well as in providing specific recommendations for increasing efficiency and sustainability.

Keywords: domestic market, household goods, international practice.

UOT 339

Ramil Ələysəd oğlu ƏSGƏROV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin doktorantı
ramil_asgarov@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.031

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İXRACIN TƏŞVİQİ SİYASƏTİNƏ TƏSİR EDƏN QLOBAL AMİLLƏR

Xülasə

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə ixracın təşviqi dövlətin xarici ticarət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olub, milli iqtisadiyyatın dünya birliyinə inteqrasiyasının təmin edilməsində önəmli rol oynayır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir ölkə xarici iqtisadi əlaqələr olmadan fəaliyyət göstərmək imkanına malik deyildir. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın təşviqinə yönəldilmiş siyasət ixracın dəstəklənməsinə, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin ixrac potensialının gücləndirilməsinə, yeni sahələrdə istehsal edilən məhsulların dünya bazarına çıxarılmasına yönəlir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Problemin öyrənilməsi. Problemin öyrənilməsi ilə bağlı istər ölkəmizin iqtisadçı alimlərinin və istərsə də xarici iqtisadçıların bu sahədəki tədqiqatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Azərbaycanda ixracın təşviqi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin nəzəri-metodoloji əsasları araşdırılmış və ona təsir göstərən qlobal mühit amilləri dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri. İxracın təşviqinə təsir göstərən qlobal mühit amilləri və beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər araşdırılmaqla təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Qlobal rəqabət mühitində baş verən dəyişikliklər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatına zərərli təsirlər göstərir. Bu təsirlərin araşdırılması və eləcə də həmin təsirlərin neytrallaşdırılması istiqamətində qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi ixracın təşviqi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: ixracın təşviqi siyasəti, qloballaşma, xarici ticarət siyasəti, iqtisadiyyatın ənənəvi sahələri, idxal, idxaldan asılılıq.

Giriş

Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə son zamanlar təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri olmaqla yanaşı, eləcə də ölkələrin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi, hətta məişət həyatına dərin iz buraxmaqdadır. Bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, qloballaşma əmtəələrin, kapitalın, texnologiyaların, işçi qüvvəsinin və informasiyanın sərbəst hərəkətini özündə əks etdirir. Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, ilk növbədə müdaxiləsiz iqtisadi hərəkəti özündə birləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda öz bərabərində bu və ya digər iqtisadi problemlər də gətirməkdədir. Belə ki, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında istehsal edilən rəqabətədavamlı məhsullar inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına daxil olur və bu da həmin ölkələrin istehsalçılarını zərbə altında qoyur. Alternativ istiqamət kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın həcminin genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərə üstünlük verilməsi labüdlük kəsb edir. Lakin məsələ burasındadır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal edilən xammal və təbii resurslarla, eləcə də karbohidrogen tutumlu resurslarla müqayisədə digər sahələrin məhsulları inkişaf etmiş ölkələrin və bütövlükdə qlobal bazarlarda az tanınmışdır. Odur ki, dövlət tərəfindən ixracın təşviqinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə ehtiyac vardır və bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi zamanı qlobal mühit amillərinin də nəzərə alınması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə ixracın təşviqi siyasəti və onu səciyyələndirən xüsusiyyətlər. Müasir şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyət özünəməxsus təzahürlərə malikdir. Bu təzahürlər ilk növbədə, yeni bazarların ələ keçirilməsi, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və digər qlobal çağırışlarla da sıx əlaqədardır. Məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsi, eləcə də ixracın beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərdən asılılığının aradan qaldırılması məqsədi ilə kompleks xarakter daşıyan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, problemin çoxşaxəli olmasını nəzərə alsaq, hesab etmək olar ki, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin köklü şəkildə həyata keçirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətə və eləcə də bu fəaliyyətin strukturuna da öz təsirini göstərə bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə önəmli rol oynayan ixracın təşviqi siyasəti istər təsərrüfat subyektləri çərçivəsində və istərsə də makroiqtisadi, yəni bütövlükdə ölkələrin milli iqtisadiyyatı çərçivəsində ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəldilmiş bazaryönümlü yanaşmanı özündə əks etdirir və ixrac fəaliyyətinin bu və ya digər vasitələrlə stimullaşdırılmasına istiqamətlənir.

İxracın həcmi makroiqtisadi baxımdan iqtisadi artıma və eləcə də mikroiqtisadi baxımdan təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi göstəricilərinə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan ixracın iqtisadi artıma müsbət təsirini daha da genişləndirmək məqsədilə ixracın təşviqi siyasətinə daha çox ehtiyac vardır. İxracın iqtisadi artıma təsirinin gücləndirilməsi həm ixacın həcmindən və eyni zamanda onun dəyər ifadəsində həcmindən deyil, həm də ixracın strukturundan da bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan xarici iqtisadçılardan D.Rodrik, R.Hausmann və J.Hwang tərəfindən aparılan araşdırmalarda qeyd edilir ki, ölkələr istehsal etdikləri məhsulların xarakteri ilə iqtisadi gücə malik olurlar. Başqa sözlə desək, zəngin ölkələrin ixrac etdiyi məhsullar sənaye xarakterli olur və bu da həmin inkişaf etmiş ölkələrin rifah halının yüksəlməsinə gətirib çıxarır. [1, s. 2, 24]. Müəllifin fikirlərindən əldə olunan birbaşa və eləcə də əks nəticə də kifayət qədər maraqlı ola bilər. Belə ki, müəllif hesab edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məhz həmin ölkələrin iqtisadiyyatının strukturundan, onun istehsal etdiyi məhsulların həcmindən bilavasitə asılıdır. Onda tamamilə haqlı olaraq əks nəticəyə də gəlmək olar. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının strukturunda karbohidrogen resursları daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olduğundan tamamilə haqlı olaraq hesab edə bilərik ki, məhz inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya bazarlarına karbohidrogen tutumlu məhsullar ixrac edir və həmin məhsulların qiymətləri ilə hazır sənaye məhsullarının, o cümlədən kapital və elmtutumlu məhsulların qiymətləri arasında kəskin fərq yarandığından, məhz inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisinin sosial rifahı arasında fərqlər də bu zəmində inkişaf edir.

Fikrimizcə, ixracın təşviqinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi zamanı Qərb iqtisadçılarının irəli sürdükləri iqtisadi liberallaşma tədbirlərinin tam şəkildə həyata keçirilməsi, başqa sözlə desək, iqtisadi sərhədlərin tam mənası ilə açıq qapı siyasətinə uyğunlaşdırılması dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik maraqları baxımından o qədər də səmərə verə bilmir.

Doğrudur, 20-ci əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sosializm cəmiyyətinin demontajı fonunda irəli sürülən iddialar, xüsusilə də BVF-nin iddiaları məhz açıq qapı siyasətinin reallaşdırılmasına istiqamətlənirdi. Bu baxımdan akademik Z.Ə.Səmədzadə tamamilə haqlı olaraq hesab edir ki, Qafqazda, eləcə də ondan da kənarda böyük nüfuz sahibi olan akademik V.Paraba Gürcüstanda BVF-nin fəaliyyətini araşdıraraq sübut edirdi ki, bu beynəlxalq qurumun bir sıra tövsiyələri ölkə iqtisadiyyatına ciddi zərər vurmuşdur. Dünya miqyaslı iqtisadçı alim Y.Kornayi, akademik Abalkin konkret faktlarla sübut edirlər ki, BVF-nin bir çox tövsiyələri keçid dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi və sosial tərəqqisinə kömək etməmiş, əksinə, vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdır. [2, s.27]. Z.Ə.Səmədzadənin fikirlərindən tamamilə haqlı olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrini inkişaf etdirmək və həmin sahələrin istehsal etdiyi məhsulları xarici bazarlara çıxarmaq üçün ixracın təşviqi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardı. Əslində bu tendensiyaları inkişaf etmiş ölkələr də zaman-zaman tətbiq edirlər. Hətta proteksionist siyasət metodlarından da qərb ölkələri istifadə etmişlər. Lakin qəribə hikmət ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkələr bu təcrübədən dəfələrlə yararlansalar da, inkişaf etməkdə olan

ölkələrə daha çox liberal “dərslər” keçməkdədirlər.

İxracın təşviqi siyasətinə müasir şəraitdə dövlətin ixracçılara yardım göstərməsi kimi də yanaşılması daha doğru olardı. Xüsusilə, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin inkişaf etdirilməsi, həmin məhsulların qlobal bazarlarda tanıdılması və eləcə də məhsulun satışı istiqamətində dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər gerçəkləşdirilməsi kompleks mənada ixracın təşviqinin səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ixracın həcminin artırılması və ixracın təşviqi prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilk növbədə, iqtisadiyyatda həyata keçirilən köklü struktur dəyişikliklərindən də bilavasitə asılıdır. İxrac fəaliyyəti o zamana səmərəli ola bilər ki, qloballaşma şəraitində istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti yüksək olsun, daha doğrusu, digər analoqları ilə müqayisədə rəqabətqabiliyyətli olsun. Bütün bunlarsa ilk növbədə, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsini və iqtisadiyyatda istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və ən başlıcası, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini tələb edir. Dünya bazarlarının araşdırılması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ixrac fəaliyyətinin həcminin artırılması və eləcə də ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi məhsuldarlığın artırılmasından ilk növbədə asılıdır. Bu baxımdan ixracatçılara texniki məlumatların verilməsi, dəstək tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsi və təsərrüfat subyektlərinə qlobal bazarlarla bağlı təlimlərin keçirilməsi bu sahədə ixracın öyrənmə effekti kimi səciyyələnə bilər. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, ixracın öyrənilmə effektinin də yüksəldilməsinə nail oluna bilər. İxracçı əslində, xarici bazarları daha yüksək səviyyədə öyrənməli, xarici istehlakçının davranışını araşdırmalı və istehlakçının zövqlərinə uyğun məhsul istehsal etməyə yönəldilmiş fəaliyyət gerçəkləşdirməlidir [3, s. 1] Məhz müəllifin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ixracın təşviqi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri birmənalı şəkildə qiymətləndirmək doğru olmazdı. Belə ki, ixracın təşviqi istiqamətində tədbirlər həm də beynəlxalq marketinq tədbirləri ilə müşayiət olunmalıdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq marketinq ilk növbədə, beynəlxalq bazarlardakı alıcıların, yəni istehlakçı təbəqələrinin davranışlarını öyrənməli, onların hansı məhsula daha çox üstünlük verməsini qiymətləndirməlidir. Məsələn, belə bir paralel göstərmək olar ki, respublikamızın Ağsu rayonunda fəaliyyət göstərən AZGRANATA MMC tərəfindən bir sıra ölkələrə, o cümlədən Rusiyaya və Avropa ölkələrinə müxtəlif məhsullar, o cümlədən nar şirələri ixrac olunur. Rusiya bazarlarına çıxarılan nar şirələrində istehlakçıların şəkər qatqılarına ehtiyacı duyulduğu halda, Avropa bazarlarında istehlakçılar nar şirələrindəki şəkər əlavəsindən imtina edirdilər. Belə bir şəraitdə isə AZGRANATA MMC tərəfindən Avropa bazarlarına göndərilən nar şirələrində şəkər əlavələri məhdudlaşdırılmaqla ixrac edilir.

Beynəlxalq bazarların öyrənilməsindən əldə edilən nəticələr ondan ibarətdir ki, ixracın təşviqi siyasətinin gerçəkləşdirilməsi baxımından ixracın öyrənilmə səmərəliliyi əslində, hazırkı şəraitdə inkişaf etmiş ölkələr üçün o qədər də aktual sayılmaya bilər. Bu onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələri dünya bazarında daha çox transmilli şirkətlər təmsil edir. Həmin transmilli şirkətlər müxtəlif çoxsaylı bazarlara məhsullar ixrac edirlər və həmin bazarlarda, demək olar ki, möhkəmlənmişlər. Odur ki, başqa sözlə desək, ixracın öyrənilmə səmərəliliyini təmin etmək inkişaf etmiş ölkələr üçün əslində, məqbul da deyil. Bu onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələr bazarlara sahibdirlər və bu proses ən yaxşı halda olsa-olsa ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, keçmiş SSRİ-nin dağılması fonunda istifadə edilə bilərdi. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracçıları üçün ixracın öyrənilmə səmərəliliyi daha çox aktualdır. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnoloji geriliyin mövcudluğu və digər bu kimi amillər onların inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə o qədər də rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edə bilməmələrindən irəli gəlir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bazarlara daha çox karbohidrogentutumlu məhsullar ixrac edirlər [4, s. 33]. Fikrimizcə, adı çəkilən paralel digər inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Şərqi Avropa ölkələri və hazırkı MDB ölkələri üçün də xarakterik sayıla bilər. Məsələ burasındadır ki, problemə konkret Azərbaycan reallıqları baxımından yanaşdıqda, haqlı olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycanda istehsal edilən bu və ya digər məhsullar özünün ənənəvi bazarları, daha doğrusu, Rusiya və

keçmiş MDB bazarları üçün, demək olar ki, öyrənilmə səmərəliliyinə malik olmamalıdır. Çünki keçmiş ittifaqın tərkibində olduğumuz zamanlarda keçmiş ittifaqa daxil olan müttəfiq respublikalar Azərbaycan məhsullarının, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının spesifikliyini duymuşlar. Odur ki, MDB bazarlarına Azərbaycan məhsullarının göndərilməsi prosesi, fikrimizcə, ixracın təşviqinə o qədər də ehtiyac duymur. Təbiidir ki, ixracın öyrənilmə səmərəliliyinə MDB ölkələrində də ehtiyac duyulmur. Odur ki, yeni bazarlarda, o cümlədən Avropa və Amerika bazarlarında, hətta Asiya ölkələrinin bazarlarında Azərbaycan məhsullarının ixracının təşviqinə və eləcə də ixracın öyrənilmə səmərəliliyinə daha çox ehtiyac duyula bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşma prosesinin güclənməsi və eləcə də qloballaşma proseslərinin insanların məişət və sosial həyatına daha çox təzahür etməsi ixracın təşviqi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin də özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlər əldə etməsini şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəllər, yəni keçmiş ittifaqın mövcud olduğu dövrlərdə bu və ya digər məhsulun keyfiyyətinə əsas diqqət yetirilsə də, lakin onun qablaşdırılması prosesləri o qədər də diqqət mərkəzində saxlanılmırdı. Lakin hazırda qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi şəraitdə istehlakçının seçim imkanları geniş olduğundan o, bazarlarda müxtəlif əmtəə təklifi ilə rastlaşır. Belə bir şəraitdə istehlakçının zövqünə təsir göstərilməsi məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda məhsulun qablaşdırılması proseslərini də aktuallaşdırır. Odur ki, qloballaşma şəraitində məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, həm də məhsulun çeşidinin genişlənməsi, strukturu, eləcə də məhsulun alınması sonrası həmin məhsula satış sonrası xidmət prosesləri də önəmli rola malikdir. Bu baxımdan, məhz bu amillər nəzərə alınmaqla, qloballaşma şəraitində ixracın təşviqinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür: -dünya bazarına çıxarılan məhsulun digər analoqları ilə müqayisədə yüksək keyfiyyətə malik olması; -məhsulun rəqabətqabiliyyətinin qiymət amillərinin ön plana çəkilməsi; -məhsulun keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmil xarakter daşıması; -xammalın tədarükü, saxlanması prosesinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması; -xüsusilə, hazır məhsulların saxlanması və daşınması sistemində Avropa və beynəlxalq standartların tələblərinə əməl edilməsi; -məhsul çeşidinin genişləndirilməsi; -məhsulun satışı sonrası xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi və şirkət zəmanətlərinin verilməsi; -beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tələblərinə uyğun məhsul istehsal edilməsi. [5, s.12-18]. Müəllifin qeyd etdiklərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində ixrac prosesinin gerçəkləşdirilməsi üçün adı çəkilən spesifik xüsusiyyətlər ön plana çəkilməlidir. Başqa sözlə desək, ixracçı adı çəkilən spesifik xüsusiyyətləri əsas götürməklə, qlobal bazarlara məhsullar ixrac etməlidir. Məhz belə bir halda ixracın təşviqinə istiqamətlənmiş tədbirlərin də gerçəkləşdirildiyi şəraitdə istehsal edilən məhsulların dünya bazarında geniş ixrac coğrafiyasını təmin etmək mümkün ola bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ixracın təşviqi ixracın çeşidinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, eyni zamanda xarici ticarət fəaliyyətinin həcminin artırılmasında və onun strukturunun təkmilləşdirilməsində önəmli rol oynayan məqamlardan biridir. İxracın təşviqi istiqamətində gerçəkləşdirilən tədbirlər həm də iqtisadiyyatın və ixracın çoxşaxəliliyinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaratmaq iqtidarındadır.

Çoxşaxəli ixracın təmin edilməsi ənənəvi ixrac sektorunun ümumi ixracdakı payının neytrallaşmasına yönəlmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsini özündə əks etdirir. Ənənəvi ixrac neft və qaz məhsullarının timsalında bazar konyunkturundan kəskin asılılıq doğura bilir ki, bu da dövlət büdcəsinin gəlirlərinə və xərclərinə, eləcə də iqtisadiyyata yatırılan investisiyaların həcminə, həmçinin sosial infrastrukturun inkişafına ayrılan vəsaitlərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Məhz bütün bunlar iqtisadiyyatda çoxşaxəli ixracın inkişaf etdirilməsini obyektiv zərurətə çevirir [6, s.114]. İqtisadçı alim İ.N.Məmmədovun fikirləri, təbii ki, respublikamızın reallıqları baxımından irəli sürülmüşdür. Ümumiyyətlə, ənənəvi ixrac fəaliyyətinə yanaşma prosesi, fikrimizcə, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının strukturundan, həmin iqtisadiyyatda dominant mövqe tutan sahələrin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, ölkəmiz üçün neft və qaz sektoru önəmli rol oynadığı kimi, Afrika ölkələrində, məsələn, Namibiyada və digərlərində almaz və daş kömür ehtiyatlarının zəngin olması məsələsini də iddia etmək olar. Bu baxımdan qeyri-neft sektoru dedikdə, ölkəmiz

üçün neftlə bağlı olmayan sahələri nəzərdə tutmaq olar. Digər ölkələrdə isə, təbii ki, ənənəvi sektor anlayışını işlətmək daha məqsədəuyğun olar. Ümumiyyətlə götürdükdə müəllifin fikirləri ilə razılaşmaq mümkündür ki, milli iqtisadiyyat çərçivəsində ixracın təşviqi istiqamətində gerçəkləşdirilən tədbirlər ixracın çoxşaxəliliyinin həyata keçirilməsinə, ixracın strukturunda müxtəlif sahələrin mövcudluğuna imkan verir. Bütün bunlar isə öz növbəsində ona gətirib çıxarır ki, beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına səbəb olmur, bir sahədən əldə edilən zərər digər sahələrin ixracından əldə edilən gəlirlərlə effektiv şəkildə kompensasiya edilə bilir.

İxracın təşviqi siyasətinə təsir göstərən qlobal amillərin təsnifatı. İxracın fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhətlər ondan ibarətdir ki, ixrac fəaliyyəti bütün hallarda çoxsaylı amillərdən, ilk növbədə ixrac məhsulu istehsal edilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, eləcə də iqtisadiyyatın strukturundan, həmin ölkədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Məhz ölkə iqtisadiyyatının yüksək səviyyədə modernləşdirildiyi şəraitdə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmək mümkündür ki, həmin məhsulların da xarici bazarlara çıxarılması özünəməxsus ixrac səmərəliliyini doğura bilir.

Hesab etmək olar ki, ixracın təşviqi istiqamətində gerçəkləşdirilən tədbirlər ixrac fəaliyyətində önəmli rol oynadığından bütövlükdə ixrac fəaliyyətinə təsir göstərən amillər bu və ya digər şəkildə ixracın təşviqində də önəmli rol oynayır.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi ixracın təşviqində geniş təsir imkanlarına malikdir. Qloballaşma prosesi ilk növbədə, internetin və sosial platformaların genişlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu prosesi məhz ixracın təşviqində və eləcə də ixrac fəaliyyətinin həcminin genişləndirilməsində önəmli müsbət təsir göstərən amil kimi də qiymətləndirə bilərik.

İnternetin və sosial platformaların inkişafı baxımından yanaşdıqda, hesab etmək olar ki, adı çəkilən qlobal amil istehlakçının daha çox vaxt sərf etmədən və eləcə də irihəcmli maliyyə resursu tələb etmədən öz məhsulunu müxtəlif bazarlara çatdırmaq imkanına malik olur. Bütün bunlar adı çəkilən qlobal amilin ixrac fəaliyyətində və eləcə də ixracın təşviqində önəmli rol oynadığını iddia etməyə əsas verir.

Hazırkı şəraitdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etməsi ixracın təşviqində, eləcə də ixrac fəaliyyətində və bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyətdə önəmli rol oynamaqdadır. Müxtəlif əşyaların internet reallaşdırılması artıq qlobal bir fenomenə çevrilmişdir. 2020-ci ilə qədər ona qoşulan cihazların sayının 20 milyard ədədə çatacağı qeyd edilirdi. Müvafiq olaraq, maşın və cihazlar arasında kommunikasiyada da sürətli artım təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Əşyaların internet vasitəsi ilə bazara çıxarılması 2020-ci ildə 0,7 trilyon dollar dəyərində dövriyyəyə malik olduğunu göstərilirdi [7, s.9].

Tədqiqatlar göstərir ki, qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi müasir şəraitdə beynəlxalq ticarətin daha çox rəqəmsallaşması prosesi baş verməkdədir. Elektron ticarətin genişlənməsinin nəticəsidir ki, artıq məhsulların elektron formada sifariş olunmasının miqyası artmaqdadır. Əgər 2014-cü ildə elektron kommersiya vasitəsilə pərakəndə ticarətin həcmi 1,336 trilyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdursa, 2020-ci ildə bu göstərici artıq 4,28 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Qiymətləndirmələrə görə, 2021-ci ildə Asiya ölkələri dünya üzrə onlayn pərakəndə ticarətdə 50 % xüsusi çəkiyə malik olmuşlar. Dünya üzrə onlayn ticarətin strukturunda ABŞ-ın payı 19% (II yer), Böyük Britaniyanın payı isə 4,8% (III yer) təşkil etmişdir [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiq edilməsi qlobal ticarətin inkişafında önəmli rol oynasa da, lakin dünya ölkələri arasında bu sahədə kifayət qədər ziddiyyətlər mövcuddur ki, bunu da texnoloji baxımdan rəqəmsal uçurum da adlandırırlar. Belə ki, dünyada bazar kapitallaşmasına görə 25 ən böyük yüksək texnologiyalı şirkətin 14-ü ABŞ-ın, 3-ü Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin, 3-ü Çinin, 4-ü digər Asiya ölkələrinin, 1-i isə Afrikanın payına düşür. Çində rəqəmsal ticarət baxımından fəaliyyət göstərən ən böyük şirkətin 200 milyard dollara, Asiyada 123 milyard dollara, Avropada 69 milyard dollara, Afrikada 66 milyard dollara bərabər olan ticarət dövriyyəsi mövcuddursa, ABŞ şirkətində bu göstərici 400 milyard ABŞ dollarına bərabərdir [9, s

53]. Qeyd edilənlərdən məhz belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, əslində dünya ölkələri arasında sənaye inkişafı sahəsində, yəni əmək məhsuldarlığı baxımından yüksək fərqlər olduğu kimi, hazırda yüksək texnologiyaların tətbiqi və eləcə də yüksək texnologiyalara çıxış baxımından da dünyanın müxtəlif ölkələri arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Təbii ki, bütün bunlar son nəticədə ixrac fəaliyyətinə və eləcə də ixracın təşviqinə öz təsirini göstərəcəkdir.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi şəraitində ixracın təşviqinə təsir göstərən amillərdən biri də pandemiyalardır. Bu baxımdan COVİD-19 pandemiyasının qlobal bazarlara təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu proses turizmin inkişafında, aviadaşımalara və bütövlükdə əmtəə və xidmətlərin ticarətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Doğrudur, ən çox mənfi təsir ilk növbədə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşmüşdür. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr qeyri-ənənəvi məhsulları az ixrac etdiklərindən onlar nəinki ənənəvi ixracda COVİD-19-un zərərli təsirlərinə məruz qalmış, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyətin dayanması baxımından da itkilərə məruz qalmışlar.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələr ixracın təşviqi istiqamətində daha çox rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edirlər. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi inkişaf etmiş ölkələr üçün daha çox gəlir əldə etmək imkanına gətirib çıxardığı halda, bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu və ya digər problemlərin yaranmasını da qaçılmaz edir. Məsələn, hal-hazırda Trendyol və digər beynəlxalq miqyasda tanınmış rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə, xarici ticarətin həyata keçirilməsi məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsalçıların və ticarətçilərin maraqlarına mənfi təsir göstərməkdədir. Onu da əlavə etmək olar ki, Trendyol və digər sosial platformalar vasitəsilə məhsulların ticarəti prosesində əvvəllər keyfiyyətli məhsullara daha çox yer verilirdisə, eləcə də qiymətlər daha çox əlçatan olurdusa, son zamanlar məhsulun keyfiyyətində müəyyən aşağıdüşmələr və qiymətlərin səviyyəsində yüksəlmələr də özünü göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, eyni zamanda adı çəkilən təmayül inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli ticarətçilərinin və milli istehsalçılarının maraqlarına da mənfi təsir göstərməkdədir. “Ebay”, “Amazon”, “Alibaba”, “Temu” və digər bu kimi rəqəmsal xarakter daşıyan beynəlxalq ticarət şirkətləri rəqəmsal ticarət bazarında hakim mövqe tutmaqdadır və bu mövqe inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusilə, yüngül və yeyinti sənayeçilərinin maraqlarına mənfi təsiri özündə saxlayır. Xüsusilə, son adları çəkilən beynəlxalq rəqəmal ticarət qurumları daha aşağı keyfiyyətli məhsulların göndərilməsinə üstünlük verməklə yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsalçılarının və ticarət strukturlarının müflisləşməsinə yol açırlar.

Doğrudur, yuxarıda adı çəkilən təmayüllər bu və ya digər şəkildə aztəminatlı istehlakçıların maraq və mənafelərinin təmin olunması, daha doğrusu, onların müxtəlif məhsulları yetərli qiymətə əldə etməsinə gətirib çıxarmaqla, müəyyən sosial səmərə də doğura bilir. Lakin bununla belə, son nəticədə istehsalçıların maraqlarına zərbə hallarının güclənməsi ilk növbədə, işsizliyin yaranmasına, gəlirlərinin səviyyəsinin aşağı düşmsinə öz təsirini göstərir.

İxracın təşviqi baxımından problemlərə yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma şəraitində inkişaf etmiş ölkələrin hətta özlərinin belə tətbiq etdiyi himayəçilik (proteksionist) məhdudiyyətlər ilk növbədə, inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarının qorunmasına daha çox xidmət edir. İxracın təşviqi baxımından qlobal amillərdən biri kimi yaşıl enerji resurslarına keçidi də qiymətləndirmək olar. Yaşıl texnologiyalara keçid bu və ya digər şəkildə obyektiv reallıqlardan irəli gəlsə də, lakin müxtəlif məqamlarda inkişaf etmiş ölkələrin subyektiv siyasi maraqları da ön plana çəkilir ki, bu da daha çox inkişaf etməkdə olan və neft ixrac edən ölkələrin maraqlarının vurulmasından başqa bir şey deyildir.

Nəticə

İxracın təşviqi prosesi ilk növbədə, təşviq sözünün spesifik mahiyyətindən irəli gəlir və ixrac fəaliyyətinin bu və ya digər ölkələrdə yayılmasını, təşviq edilməsini nəzərdə tutur. İxracın təşviqinə istiqamətlənmiş tədbirlər daha çox natural və qeyri-dəyər ifadəsində mühüm əhəmiyyətə

malikdir. Bu isə ilk növbədə, yerli ixracçıların müxtəlif ölkələrdə tanınmasını, müxtəlif növ sərgilər vasitəsilə həmin məhsulların təbliğ edilməsini, beynəlxalq marketinq tədbirlərinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, ölkələr öz milli ixracatçılarını stimullaşdırmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrlə onların ixrac etdiyi məhsulun dəyərinin müəyyən hissəsini geri qaytarmağa istiqamətlənmiş tədbirlər gerçəkləşdirirlər. Bundan əlavə, ixracın təşviqi prosesində qlobal təsirlər də özünəməxsus həm müsbət, həm də zərərli ola bilir. Müsbət təsirləri qiymətləndirərkən internetin və sosial platformaların istehsalçıların maraqları baxımından təsirlərini qeyd etmək olar. Eyni zamanda, zərərli təsirlər kimi qlobal pandemiyaları, bir sıra hallarda inkişaf etmiş ölkələrin özlərinin belə yol verdikləri proteksionist məhdudiyyətləri və s. qeyd etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Hausmann R., Hwang J., Rodrik D. What you export matters [Electronic resource] /Springer Link //Journal of Economic Growth, V. 12, Issue 1, pp. 1-25. 2007. 30 December. - Mode of access: https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10887-006-9009-4 (Date of ac- cess: 09.12.2017), P. 2, 24.)
2. Z.Ə.Səmədzadə. Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə, V cild, Bakı 2022, 856 s.
3. Clerides S., Lach S., Tybout J. Is "Learning-by-Exporting" Important? Micro-Dynamic Evidence from Colombia, Mexico and Morocco [Electronic resource] // NBER Working Paper No. 5715. 1996. August. - Mode of access: http://www.nber.org/papers/w5715.pdf (Date of access: 12.12.2017). P. 1.
4. Bigsten A., Soderbom M. What Have We Learned from a Decade of Manufacturing Enterprise Surveys in Africa? [Electronic resource] // World Bank Policy Research Working Pa- per 3798. December. Mode of access: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/8550/wps3798.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Date of access: 10.12.2017). P. 33.).
5. Юлий Юсупов Продвижение на экспорт: первый шаг или как отселить готовность предпроекты к экспорты. Korxonanı Boshqarısh Управление предприятием №1 2017, 12-18 s)
6. İ.N.Məmmədov, Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı 2012, 524 s
7. В.П.Шуйский, Международная торговля в условиях цифровизации мировой экономики, Российский внешнеэкономический вестник 7-2019, 7-20 с.,
8. Сайт Statista. URL: https://www.statista.com/statistics/1042763/worldwide-share-online-retail-penetration-by-country/).
9. Trade and Development 2018. Power, Platforms and Free Trade Delusion. New York, Geneva, UNCTAD, 2018. 132 p.

Рамиль Алойсад оглу Аскеров
Аспирант Азербайджанского Государственного Аграрного Университета

К политике продвижения экспорта в современных условия глобальные факторы, влияющие

Резюме

Актуальность исследуемой темы. В современных условиях продвижение экспорта является одним из важнейших направлений внешнеторговой политики государства и играет важную роль в обеспечении интеграции национальной экономики в мировое сообщество. Как известно, ни одна страна не может функционировать без внешнеэкономических связей. В частности, политика, направленная на продвижение экспорта в развивающихся странах, направлена на поддержку экспорта, усиление экспортного потенциала новых сфер экономики, вывод продукции, произведенной в новых сферах, на мировой рынок.

Методы исследования. В ходе исследования использовались методы анализа и обобщения.

Изучаем проблему. В связи с изучением проблемы были использованы исследования как ученых-экономистов нашей страны, так и зарубежных экономистов в этой области.

Прикладное значение исследования. Были исследованы теоретико-методологические основы мер, реализуемых в направлении продвижения экспорта в Азербайджане, и оценены влияющие на него глобальные экологические факторы.

Результаты исследования. Предложения и рекомендации были разработаны путем изучения глобальных экологических факторов, влияющих на продвижение экспорта и изменений в международной рыночной среде.

Оригинальность и научная новизна исследований. Изменения глобальной конкурентной среды оказывают пагубное воздействие, особенно на национальную экономику развивающихся стран. Изучение этих последствий, а также принятие превентивных мер по их нейтрализации важно с точки зрения дальнейшего совершенствования политики продвижения экспорта.

Ключевые слова: политика продвижения экспорта, глобализация, внешнеторговая политика, традиционные отрасли экономики, импорт, импортозависимость.

Ramil Aloysad oglu Askerov
PhD student of Azerbaijan State Agrarian University

To the export promotion policy in modern conditions global factors affecting

Summary

Relevance of the researched topic. In modern conditions, export promotion is one of the most important directions of the state's foreign trade policy, and it plays an important role in ensuring the integration of the national economy into the world community. As we know, any country cannot function without foreign economic relations. In particular, the policy aimed at promoting exports in developing countries is aimed at supporting exports, strengthening the export potential of new areas of the economy, and bringing products produced in new areas to the world market.

Research methods. Analysis and generalization methods were used during the research.

Studying the problem. In connection with the study of the problem, the researches of both the economic scientists of our country and foreign economists in this field were used.

Applied significance of the research. The theoretical methodological bases of the measures implemented in the direction of export promotion in Azerbaijan were investigated and the global environmental factors affecting it were evaluated.

Results of the study. Proposals and recommendations have been developed by examining global environmental factors affecting export promotion and changes in the international market environment.

Originality and scientific innovation of research. Changes in the global competitive environment have harmful effects, especially on the national economy of developing countries. Examining these effects as well as taking preventive measures to neutralize them is important in terms of further improvement of the export promotion policy.

Keywords: export promotion policy, globalization, foreign trade policy, traditional sectors of the economy, import, import dependence.

UOT 332.1; 911.6

Zümrüd Cümşüd qızı NƏSİBOVA,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,
E-mail: nasibova.zumrud22@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.033

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT DƏSTƏYİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafında dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası formasında təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə elmi metodlarından daha çox istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafında dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi ilə bağlı tədqiqatlar aparan alimlərin elmi əsərləri də nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əldə olunan nəticələrdən müasir şəraitdə postkonflikt ərazilərin bərpa edilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsində və iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərinin daha səmərəli təşkilində istifadə edilməsi ilə əlaqəlidir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, hazırkı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunda aparılan quruculuq və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin formalaşdırılması proseslərində səmərəli tədbirlər kompleksinin hazırlanmasında və məqsədli fəaliyyət proqramlarının reallaşdırılmasında istifadə etmək imkanları diqqət çəkir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – ilk növbədə Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafının sürətləndirilməsində dövlət dəstəyi mexanizmlərinin əhatəsinin genişləndirilməsinin vacibliyinin əsaslandırılması ilə bağlıdır. Bunun üçün Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf potensialı və fəaliyyət istiqamətləri təhlil olunmuş və qiymətləndirilmişdir. Dövlət tərəfindən bərpa və dirçəliş investisiya-innovasiya layihələri üzrə müəyyənləşdirilən dəstək mexanizmlərinin mahiyyəti və məzmunu açıqlanmışdır. Dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdirilən maliyyə mexanizmlərinin əhəmiyyəti verilmişdir. Böyük Qayıdışla bağlı I Dövlət Proqramının reallaşdırılmasında dövlət dəstəyi mexanizmlərinin rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, bunlarla bağlı təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Qarabağ iqtisadi rayonu, dövlət tənzimlənməsi, dövlət dəstəyi mexanizmləri, dövlət büdcəsi, dövlət investisiyaları, vergi güzəştləri.

Giriş

Sosial-iqtisadi inkişaf, ilk növbədə, iqtisadi sahədə hər hansı mütərəqqi dəyişiklik deməkdir. Sırf iqtisadi xüsusiyyətlərlə yanaşı, çox vaxt inkişafın sosial parametrləri də nəzərə alınır. Sosial-iqtisadi inkişafın həmişə məqsəd və ya məqsədlər sistemi ilə müəyyənləşdirilmiş istiqaməti olur. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, o zaman tərəqqidən, mənfidirsə, reqressiyadan və ya deqradasiyadan söhbət gedir. İqtisadi rayonların sosial-iqtisadi vəziyyəti obyektiv (makroiqtisadi vəziyyət, rayonun coğrafi mövqeyi, sahə strukturu, sosial əmək bölgüsündə tutduğu yer, təbii sərvətləri) və subyektiv amillərlə və ilk olaraq, regional səviyyədə idarəetmə metodları ilə müəyyənləşdirilir. Böhran və daimi struktur dəyişiklikləri zamanı xüsusilə aktuallaşan regional hakimiyyət orqanlarının mərkəzi funksiyası iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafıdır. İqtisadi rayonların inkişafının təmin edilməsi regional səviyyədə reallaşdırılan iqtisadi siyasətdən asılıdır. Regional inkişafı nəzərdə tutan bu iqtisadi siyasət regionların öz aralarında və dövlətlə olan münasibətləri əks etdirir. Həmin siyasət ölkədə iqtisadi inkişafın idarə edilməsi sahəsindəki fəaliyyət kimi qəbul edilir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın və regionların inkişafı məqsədilə reallaşdırılan dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi proseslərinin təhlili

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatımızın gələcək inkişafının prioritetlərini müəyyənləşdirən

regional səviyyədə reallaşdırılan inkişaf siyasətidir. O, həmçinin bu sahələrin reallaşdırılması üçün zəruri olan tədbirlərin və mərhələlərin seçimini, onların həyata keçirilmə müddətlərini və ən əsası, icraçıların müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Burada indiki vəziyyətin qiymətləndirilməsi mərhələsində əsas strateji məqsədləri seçmək və bu məqsədlərin reallaşdırılması ilə bağlı tədbirləri müəyyənləşdirmək lazımdır. İnfrastruktur, təşkilat və resurslarla təminatda olan çatışmazlıqların aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə regional siyasət iqtisadi rayonların kompleks inkişafını, regionun özünün yerli məhsullarına olan tələbatının optimal şəkildə təmin edilməsini, milli iqtisadiyyatın maraqlarını nəzərə almalıdır.

Qeyd edək ki, sosial-iqtisadi inkişafa növbəti aspektlər daxildir: istehsalda və gəlirlərdə artım; ictimai şüurda baş verən dəyişikliklər; cəmiyyətin sosial, institusional və inzibati strukturlarında baş verən dəyişikliklər; adət-ənənələrdə və vərdişlərdə dəyişikliklər. Dövlət və regional hakimiyyət orqanları rayonların iqtisadiyyatına aşağıdakı kimi xüsusi təsir göstərir: dövlətin rolunu gücləndirməklə; qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolu ilə; rayonlararası proqramların maliyyələşdirilməsinin köməyi ilə; güzəştli kreditləşməni və vergitutmanı təşkil etməklə; əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi sistemlərin davamlı və tarazlı fəaliyyətini təşkil etmək üçün xüsusi büdcə və qeyri-büdcə fondları hesabına inkişafın stimullaşdırılması və s. [11, s.213]. Bu təsirlər iqtisadi rayonların inkişafının dövlət tənzimlənməsinin mahiyyətini təşkil edir. Tənzimləmə prosesində dövlət inzibati, təşkilati və iqtisadi metodların köməyi ilə ərazi inkişafına təsir göstərir. Dövlət tərəfindən tənzimləmə vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: təşkilati və inzibati (tənzimləmə, lisenziyalaşdırma, qeydiyyat, kvota, qadağalar); tənzimləyici (normalar, standartlar, tariflər); monetar (uçot dərəcələri, kredit imtiyazları, valyuta əməliyyatlarının aparılması qaydası); fiskal (vergi dərəcələri, vergi güzəştləri); gömrük (gömrük rüsumları və imtiyazları); maliyyə (dövlət sifarişləri, kreditlər, qrantlar, subsidiyalar, subvensiyalar, kompensasiyalar, investisiyalar); planlı indikativ (proqnozlar, proqramlar, konsepsiyalar, strategiyalar və s.) [12, s.101].

Dövlət tənzimlənməsi öz təsirində dövlət qanunları, Prezidentin fərmanlarını və normativ aktlarını, hökumətin və nazirliklərin qərarlarını tətbiq edir. İqtisadi rayonların inkişafının dövlət tənzimlənməsi dövlət, regionlararası, regional və yerli səviyyələrdə hazırlanmış ərazi inkişafı strategiyasına uyğun olaraq və regional iqtisadi və sosial siyasətin əsas prioritet sahələri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Hesab edirik ki, dövlət tənzimləmə tədbirlərinin reallaşdırılmasına nəzarət etmək üçün daimi monitorinqlərin aparılması vacibdir. Dövlət tənzimlənməsi regionun fəaliyyətinə geniş çeşidli tədbirlərin, prosedurların, mexanizmlərin və hərəkətlərin tətbiqi yolu ilə reallaşdırılır. Əvvəla, bu, dövlət büdcəsindən və qeyri-büdcə fondlarından maliyyələşdirilən regional sosial-iqtisadi proqramların reallaşdırılması, əhalinin etnik-mədəni ehtiyaclarının dəstəklənməsi, bölgədə ekoloji tədbirlərin görülməsi, sadələşdirilmiş vergi rejiminin tətbiq edilməsi və s.-dir. Regional iqtisadi siyasət rayonların iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin əsasını təşkil edir ki, bu da həmin rayonlarda yeni təsərrüfat formasının təşkili ilə təmin edilə bilər [10, s.113]. Hazırda Azərbaycan daha mühüm vəzifəni yerinə yetirməyə başlamışdır ki, bu, azad edilmiş ərazilərin bərpası və dirçəldilməsidir. Həmin ərazilərdə istehsal sahələrinin və infrastrukturun bərpası və dirçəldilməsi Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Odur ki, Qarabağın bərpa olunması və dirçəldilməsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi və qarşıya qoyulan məqsədlərin elmi, iqtisadi və sosial amillər baxımından obyektiv əsaslandırılması zəruridir. Bu gün dövlət qarşısında duran əsas vəzifələr sırasına sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın regionlarında mövcud potensialın səmərəli istifadəsi, bu məsələlərdə sahibkarlıq subyektlərinə dəstək olmaq, əhalinin yaşayışını yaxşılaşdırmaq, yoxsulluq problemini həll etmək və ölkəni iqtisadi baxımdan hərtərəfli inkişaf etdirməkdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın istənilən iqtisadi rayonunun özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixtisaslaşmış sahələri vardır. Həmin iqtisadi rayonlarda müxtəlif amillər, o cümlədən təbii, coğrafi, iqtisadi və digər amillər diqqəti daha çox cəlb edir. Əhalinin məşğulluq xüsusiyyətləri, onların adət

və ənənələri və milli tərkibi də mühüm şərtlərdən hesab olunur. Yeni bölgü əsasında müəyyənləşdirilmiş iqtisadi rayonların planlaşdırılmış və nizamlı şəkildə idarə olunması, burada ehtiyac duyulan prioritet layihələrin, dövlət tərəfindən maliyyə və investisiya mexanizmlərinin hazırlanması və reallaşdırılması, digər maliyyələşdirmə mənbələrinin inkişafı, əhalinin məşğulluğunun və iqtisadi fəallığının artırılması məqsədilə şəraitin, sosial infrastrukturun yaradılması, sahibkarlığın təşviqi və əlverişli biznes mühitinin yaradılması xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün dövlət regional proqramları xüsusi rol oynayır. Həmin dövlət proqramları Azərbaycanın iqtisadi baxımdan qüdrətli ölkəyə çevrilməsi, iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi strategiyasının reallaşdırılmasında çox mühüm mərhələlərdir. Dövlət proqramlarının əsas məqsədi iqtisadi rayonlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə ilə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafına nail olmaq, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətini daha da genişləndirmək, ixracyönümlü məhsulların istehsalını stimullaşdırmaq, yerli sahibkarlığın inkişafı hesabına əhalinin həyat və məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək, xüsusilə gənclərin ictimai faydalı məşğulluğunu artırmaq və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin etməkdən ibarətdir [8, s.64].

İqtisadi rayonların inkişafı məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Dövlət proqramlarının əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi, xüsusilə kənd yerlərinin inkişafı ilə bağlı mövcud infrastrukturların təkmilləşdirilməsi və s. olub. Hazırda 2019-2023-cü illəri əhatə edən ölkənin regionlarının inkişafını nəzərdə tutan Dövlət Proqramı reallaşdırma mərhələsindədir. Bu proqramın məqsədi kənd yerlərinin inkişafı sahəsində görülən işlərin növbəti illərdə də davam etdirilməsi, o cümlədən sosial xidmətlərin və infrastruktur sahələrinin daha da yaxşılaşdırılması, müxtəlif iqtisadi rayonlarda yaşayan əhalinin məşğulluğunun və rifah halının yüksəldilməsidir. Bunlarla bərabər, ölkənin iqtisadi rayonlarının inkişafının sürətləndirilməsi və bu proseslərdə aqrar sahənin potensialından səmərəli istifadəni nəzərdə tutan növbəti onillik üçün prioritetlər müəyyənləşdirilib. Həmin prioritetlər 2022-ci ilin 2 fevral tarixində təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” adlı sənəddə öz əksini tapıb [2]. Eyni zamanda, həmin prioritetlərdən irəli gələn vəzifələrin reallaşdırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” hazırlanaraq Prezidentin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir [3]. Bu mühüm və konseptual sənədlərin reallaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının inkişafı problemlərinə yanaşmaları prioritet səviyyəyə qaldıracaqdır. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı üçün potensialı yaxın gələcəkdə daha yaxşı nəticələr verəcəkdir. İqtisadi zonaların yenidən qurulması, onların sosial-iqtisadi və kompleks inkişafının təmin edilməsi yaxın gələcəkdə ölkənin digər iqtisadi rayonlarında da idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və əlavə tədbirlərin görülməsinə ciddi əsaslar yaradacaqdır. Bu prosesləri dərinləşdirmək üçün Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında mühüm ərzaq məhsullarının məhsuldar sortlarının yetişdirilməsi, seleksiya işlərinin davam etdirilməsi, bu sahədə qabaqcıl dünya təcrübəsinin tədqiqi, öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəli tətbiqi məsələləri

Qarabağın davamlı və dinamik inkişafı baxımından iqtisadi fəaliyyət sahələrinin modelləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Məsələn, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitlərinin Qarabağın səmərəli inkişafına xərclənməsinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, bu sahələrə maraqlı və potensial investorların cəlb edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Yaxın gələcəkdə Qarabağ iqtisadi rayonunda yüksək texnologiyalı sahələrin və sahibkarlığın inkişafı məqsədilə daha səmərəli mexanizmlərin hazırlanması təmin ediləcəkdir. Bunlara məhsuldar və çevik texnologiyalara əsaslanan istehsal və emal sahələrinin yaradılması, yaradıcı və səmərəli xidmət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili daxildir. Bütün bunlar Qarabağda inkişaf üçün dinamik və məhsuldar şərait yaradacaqdır [6, s.70].

Hazırda Qarabaq iqtisadi rayonuna daxil olan rayonlarda, o cümlədən, Ağdamda, Füzulidə, Şuşada, Tərtərdə və digər rayonlarda böyük quruculuq işləri gedir. Ağdam rayonu Sovetlər birliyi dövründə həmin iqtisadi rayonun əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəhərin kifayət dərəcədə inkişaf etmiş infrastrukturu var idi. Yenidən Ağdamdakı infrastrukturların bərpası işləri gedir. Ağdamda kənd təsərrüfatına yararlı olan torpaqların məhsuldarlığına və keyfiyyətinə görə xüsusi çəkisi ölkəmizin digər rayonları ilə müqayisədə yüksəkdir. Ərazinin əlverişli torpaq-iqlim xüsusiyyətləri kənd təsərrüfatının əsas sahələrinin, o cümlədən heyvandarlığn və əkinçiliyin yüksək və səmərəli şəkildə inkişafına imkan verir. Torpaqlarının təqribən 92%-i əkinə yararlıdır. Bu, rayonun böyük kənd təsərrüfatı potensialından xəbər verir. Bu potensial komponentlərə və ənənəvi fəaliyyət sahələrinə əsaslanaraq Ağdamın güclü və perspektivli iqtisadi potensiala malik olduğu qənaətinə gəlmək olar [5, s.153]. Ağdam rayonu tezliklə Azərbaycan iqtisadiyyatına özünün xüsusi töhfəsini verə biləcəkdir. Bunlarla bərabər, Aqdamda iqtisadiyyatın digər sahələrinin, xüsusilə də tikinti materialları və turizm sənayesinin inkişafı üçün də güclü imkanlar mövcuddur. Bu rayonda sənaye və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməklə investorlar üçün cəlbedici əraziyə çevirmək mümkün olacaqdır [4, s.90].

Qarabağın dirçəldilməsində mühüm addım onun təhlükəsiz zonaya çevrilməsidir. Odur ki, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən tədbirlər görülməli və gücləndirilməlidir. Belə olduqda, həmin iqtisadi rayonu turizm üçün də əlverişli zonaya çevirmək mümkün olacaq və investisiya cəlbediciliyi artacaqdır. Qarabağda turizmin inkişafını müəyyənləşdirən amil məhz regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Əhalinin geri qayıtması və infrastrukturların yaradılması da əhəmiyyətlidir [1, s.44]. Yaxın gələcəkdə Füzuli şəhərində də reallaşdırılacaq infrastruktur layihələri, o cümlədən nəqliyyat-logistika layihələri ərazinin inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına, kənd və qəsəbələrin abadlaşmasına səbəb olacaq. Bu təsir təkcə Füzuli şəhərində deyil, Qarabağın və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərəcəkdir. Beləliklə, region güclü iqtisadi resurslara, o cümlədən bir sıra ənənəvi və yeni iqtisadi sahələrin intensiv inkişafına imkan verən potensiala malikdir. Füzuli şəhəri kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrinə, o cümlədən, əkinçilik, üzümçülük, heyvandarlıq, bitkiçilik və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi baxımından böyük potensiala sahibdir. Digər sənaye sahələrinin də, xüsusilə tikinti və emal sənayesinin inkişafı üçün də Füzulidə kifayət qədər potensial vardır [4, s.91]. Vətən müharibəsindən sonrakı yenidənqurma ölkəmizin ümumi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi Qarabağın reinteqrasiyası və dəyər zəncirinə qoşulması yolu ilə reallaşdırılmalıdır. Qarabağda beynəlxalq ekspertlərin cəlb edilməsi ilə su, torpaq, meşə ehtiyatları, əmlak və mədəni sərvətlər, faydalı qazıntılar və ən vacibi isə mülki şəxslərə dəyən ziyan hesablanır və iddialar qaldırılır. Qarabağın inkişafı ilə bağlı strategiya müxtəlif səviyyələrdə qısa, orta və uzunmüddətli fəaliyyətləri əhatə edir. Strategiyanın reallaşdırılması məqsədilə idarəetmənin təşkili və dövlət siyasətinin makroiqtisadi, sosial, fiskal, monetar və digər alətlərindən istifadə etmək çox vacibdir.

Qarabağda mədənçıxarma, metallurgiya, yeyinti, emal, turizm sənayeləri, meyvəçilik, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, quşçuluq, heyvandarlıq, arıçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, əczaçılıq, tikinti materiallarının istehsalı kimi sahələrə qoyulan investisiyalar qeyri-neft ixracının və idxalın əvəzlənməsinin artması, dəyər zəncirlərinə qoşulması baxımından əhəmiyyətlidir. Yenidənqurma işləri iqtisadi təhlükəsizlik, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı baxımından da mühüm rol oynayacaqdır. Sənaye parkları və rayonları, aqro və texnologiyalar parkları və digər investisiya təşviqi mexanizmləri də daxil olmaqla, bu sahələrə investisiyaların təşviqi üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilə bilər. Ümumilikdə, Qarabağın resursları, strateji aktivləri, səmərəliliyi və investorların marağını cəlb edə biləcək bazarları var [9, s.70]. Hazırda Qarabağın bərpası, onun gələcək inkişafını təmin edə biləcək zəruri istehsal sahələrinin və infrastrukturların yaradılması və həmin ərazidən məcburi köçkün düşmüş əhalinin geri qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər həyata keçirilir.

Müasir dövrdə Qarabağ bölgəsi böyük tikinti meydançasını xatırladır. Bir tərəfdən yeni infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması üçün etibarlı əsaslar qoyulur, digər tərəfdən isə beynəl-

xalq standartlar əsasında hazırlanmış müasir layihələr istifadəyə verilir. Qarabağda iqtisadiyyatın dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında aşağıdakı altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcəyi gönlənilir: Mədən sənayesi; Yüngül və qida sənayesi; Kənd təsərrüfatı sahəsi; "Yaşıl Enerji"; Nəqliyyat və anbar logistikası; Turizm [7, s.24]. Aparılan sistem təhlilinə əsasən hesab edirik ki, Qarabağda yeni və müasir sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması aşağıdakı təşkilati, texniki və sosial-iqtisadi üstünlüklərin əldə olunmasına töhfə verəcək: Davamlı rəqabət qabiliyyəti çərçivəsində problemlərin və maraqların birgə həlli; Əmlakdan rasional istifadə; İstehsal və xidmət sahələrində bələdiyyələrin rolunun genişləndirilməsi; Yeni texnikanın, texnologiyanın və İKT-nin tətbiqinə əlverişli şəraitin yaradılması; Məqsədli innovasiya layihələrinin birgə həyata keçirilməsi; İstehsal, enerji və nəqliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi; İstehsal prosesində və maddi-texniki təchizatda qənaət prinsipinin tətbiqi; Maliyyə imkanlarının və ixrac potensialının genişləndirilməsi; İnnovasiyaların idarə edilməsinin mütərəqqi üsullarının geniş tətbiqi; Kənd təsərrüfatı texnologiyaları, sanitar və fitosanitar xidmətlərin vahid məkan və ərazidə kombinasiyasının həyata keçirilməsi; Məhsulun istehsalının, emalının və satışının yekun nəticəsi nəzərə alınmaqla əməyin stimullaşdırılması; Qarabağda xarici və birgə müəssisələrin, ərazi klasterinin, regional biznes assosiasiyalarının, maliyyə-sənaye qruplarının, biznes inkubatorların, startapların və digərlərinin təşkili, o cümlədən qadın sahibkarlığının inkişafı və s.

Nəticə

Beləliklə, Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdəki real vəziyyətə əsaslanaraq, Azərbaycan yaxın gələcəkdə Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafının və dirçəlişinin təmin edilməsini qarşısına məqsəd qoyub. Bu mürəkkəb vəzifəni sürətləndirmək üçün daha əsaslı elmi-iqtisadi yanaşmalar və praktiki mexanizmləri əks etdirən təkliflər hazırlanmalı və diqqətin aşağıdakılara yönəldilməsi səmərəli ola bilər:

- Dövlət və cəmiyyət arasında sosial məmnunluq üçün vahid platforma və mühitə uyğun olaraq, müharibədən sonrakı şəraitdə həyata keçirilməli olan tədbirlərin və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Vətən müharibəsindən sonrakı şəraitdə mövcud problemlərin həlli ilə bağlı hər bir istiqamət üzrə perspektivlər və məqsədlər müəyyən edilməklə məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması və fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi;
- Müharibə və münaqişələrin, humanitar, sosial-iqtisadi və ekoloji fəlakətlərin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi və öyrənilməsi, onlara lazımi hüquqi qiymət verilməsi, bu barədə ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatları məlumatlandırmaq üçün sistemli və davamlı tədbirlərin görülməsi, hərbi cinayətkarların cəzalandırılması üçün beynəlxalq məhkəmələrdə ciddi iş aparılması;
- Qarabağın dirçəldilməsi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə və rayonun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri nəzərə alınmaqla maliyyə təminatının və investisiyaların cəlb edilməsinin zəruri mexanizmlərinin həlli istiqamətində təsirli və səmərəli tədbirlərin görülməsi;
- Ərazilərin bərpası və inkişafı ilə məşğul olan yerli və xarici şirkət və müəssisələrin fəaliyyəti üçün şəffaf və stimullaşdırıcı investisiya və innovasiya mühitinin, Qarabağın bərpası və inkişafı üzrə işlərin davamlı maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin yaradılması;
- Qarabağda “tikinti bumu” qaçılmazlığını və ümumilikdə tikinti materiallarına tələbatın sürətlə artdığını nəzərə alaraq, həmin iqtisadi rayonda tikinti materiallarının bir neçə istiqaməti üzrə klasterlərin yaradılması;
- Qarabağın turizm və rekreasiya potensialına əsaslanaraq, xüsusi güzəştlər paketi ilə turizm və rekreasiya zonalarının təşkili;
- Qarabağın yüksək kənd təsərrüfatı potensialına əsaslanaraq, yerli tələbatların ödənilməsi ilə yanaşı, ixracyönümlü aqrar-sənaye parklarının yaradılması;
- Qarabağ iqtisadi rayonunun güclü iqtisadi potensialını nəzərə alaraq, həmin potensialdan səmərəli istifadənin təmin edilməsi üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlova Ş. Ağdamda turizmin yenidən təşkili. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulsları” I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları Ağdam-Bakı – 16-17 sentyabr 2021-ci il, s.41-45. https://qdf.gov.az/media/kitablar/agdamda-inkishaf-impulslari/Kitabin-tam-versiyasi.pdf.
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri. AR Prezidentinin 02 fevral 2022-ci il tarixlil Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası”. AR Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Əliyev Ş.T. Ağdam və Füzuli rayonlarında postkonflikt ərazilərinin intensiv inkişafının Qarabağın dirçəldilməsində strateji əhəmiyyəti. “Geostrategiya” jurnalı, Bakı, sentyabr, 2022, №4(70). S.89-93.
5. Əliyev Ş.T. Ağdamda yeni iqtisadiyyat quruculuğunun strateji aspektləri və prioritetləri. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulsları” I Beynəlxalq elmi-praktik konfrans"ın materialları Ağdam-Bakı – 16-17.09.2021, s.151-156. https://qdf.gov.az/media/kitablar/agdamda-inkishaf-impulslari/Kitabin-tam-versiyasi.pdf.
6. Əliyev Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. “Geostrategiya” jurnalı, Bakı, sentyabr, 2021, №4. S.67-72.
7. Алиев Т.Н. Восстановление экономики Карабаха и Восточного Зангезура на основе коцепций устойчивого и инклюзивного развития. The scientific heritage, № 82 (2022), с.19-33.
8. Гамбарова, Р. М. Роль региональных государственных программ в развитии экономики Азербайджана / Р. М. Гамбарова // Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета. – 2019. – № 2(42). – С. 63-67.
9. Гасымлы, В. Карабах и Восточный Зангезур будут новым драйвером экономического роста в Азербайджане / В. Гасымлы // Интерактивная наука. – 2022. – № 3(68). – С. 69-70.
10. Гафуров И.Р. Инновационные кластеры и социально-экономическое развитие регионов. Анализ методических подходов: моногр. / И.Р. Гафуров, В.Л. Васильев, Р.Р. Кашбиева. - М.: Анкил, 2012. - 292 с.
11. Осадчая Г. И. Социология социальной сферы: учебное пособие для высшей школы. Изд. 4-е, перераб., доп. М.: Академический проект, 2018. – 334 с.
12. Ходусов А.А. Проблемы социальной политики в условиях рыночной экономике [Текст] / А.А. Ходусов // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Юриспруденция. — 2017. — № 4. — С. 100-107.

Зумруд Джумшуд кызы Насибова,
диссертант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: nasibova.zumrud22@gmail.com

Направления применения механизмов государственной поддержки в развитии Карабахского экономического региона

Резюме

Цель исследования – определить направления применения механизмов государственной поддержки в развитии Карабахского экономического региона.

Методология исследования – больше использовались научные методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения. При этом были приняты во внимание и научные труды учёных, проводящих исследования по применению механизмов государственной поддержки в развитии Карабахского экономического региона.

Практическое значение исследования связано с использованием полученных результатов при расширении мероприятий по восстановлению постконфликтных территорий и более эффективной организации экономической деятельности в современных условиях.

Результаты исследования – были подведены итоги о возможностях использования эффективных мер при подготовке комплекса и реализации целевых программ действий в процессах формирования различных сфер строительства и экономики в Карабахском экономическом регионе в текущий период.

Оригинальность и научная новизна исследования – связана, прежде всего, с обоснованием важности расширения механизмов государственной поддержки в ускорении развития Карабахского экономического региона. Для этого был проанализирован и оценён потенциал развития Карабахского экономического региона и направления действий в этой сфере. Рассмотрена сущность и содержание определяемых государством механизмов поддержки восстановления и возрождения инвестиционно-инновационных проектов. Отмечено значение инвестиционных механизмов, финансируемых за счёт государственного бюджета. Обоснованы роль и значение механизмов государственной поддержки в реализации I Государственной программы, связанной с «Великим возвращением», и подготовлены соответствующие предложения.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Карабахский экономический район, государственное регулирование, механизмы государственной поддержки, государственный бюджет, государственные инвестиции, налоговые льготы.

Zumrud Jumshud Nasibova,
doctoral student of Azerbaijan University of Cooperation,
E-mail: nasibova.zumrud22@gmail.com

Directions of application of state support mechanisms in the development of Karabakh economic region

Summary

The purpose of the research is to determine the directions of application of state support mechanisms in the development of Karabakh economic region.

Research methodology - scientific methods of analysis, synthesis, comparison and generalization were used. At the same time, the scientific works of scientists conducting researches on the application of state support mechanisms in the development of Karabakh economic region were also taken into consideration.

The practical significance of the research is related to the use of the obtained results in the expansion of measures for the restoration of post-conflict territories and more effective organization of economic activity in modern conditions.

The results of the research the results were summarized on the possibilities of using effective measures in the preparation of the complex and implementation of targeted action programs in the processes of formation of various spheres of construction and economy in the Karabakh economic region in the current period.

The originality and scientific novelty of the research – is primarily related to the substantiation of the importance of expanding the mechanisms of state support in accelerating the development of the Karabakh economic region. For this purpose the potential of development of Karabakh economic region and directions of actions in this sphere were analyzed. The essence and content of the state-defined support mechanisms for the recovery and revitalization of investment and innovation projects were considered and evaluated. The importance of investment mechanisms financed by the state budget is noted. The role and significance of the state support mechanisms in the implementation of the I State Program related of the "Great Return" are substantiated and relevant proposals are prepared.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Karabakh economic region, state regulation, state support mechanisms, state budget, state investments, tax benefits.

IV BÖLMƏ.
HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. AZƏRBAYCANDA KLASTERLƏŞMƏNİN ROLU

UOT 366

Jalə Rəhman qızı ƏLİYEVA
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
aparıcı elmi işçi
Azərbaycan Universiteti, İqtisadiyyat və
idarəetmə kafedrası, müəllim
jale-2015@rambler.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.036

HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN İNDEKSLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - beynəlxalq səviyyədə ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində və müqayisə edilməsində istifadə edilən indeks və onların göstəricilərinin araşdırılması, bu indekslər üzrə Azərbaycanın mövqeyinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırma üçün hazırda populyar və geniş göstəriciləri olan indekslərə müraciət edilmişdir. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, ümumiləşdirmə və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatın əsas nəticələri əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətinə dair layihələrin işlənib hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – indekslərin əksəriyyəti geniş prizmanı əhatə etdiyindən onun nəticələri təhlil və müqayisə aləti kimi strateji qərarların qəbulu prosesində praktiki cəhətdən faydalı hesab edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müxtəlif indekslər üzrə Azərbaycanın və qonşu ölkələrin mövqeyi qiymətləndirilmiş və zəif tərəfləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: İnsan İnkişafı İndeksi, Həyat Keyfiyyəti İndeksi, Xoşbəxt Planet İndeksi, Sosial Tərəqqi İndeksi, Yaxşı Həyat İndeksi, Dünya Xoşbəxtlik Hesabatı.

Giriş

İstənilən ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilk növbədə onun əhalisinin həyat səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və qiymətləndirilir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi müasir mərhələdə dövlətin ən mühüm strateji vəzifəsi olmaqla dünya ölkələrinin hər birinin marağındadır. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri əhalinin həyat səviyyəsinin ölkələrarası müqayisəsi üçün müxtəlif göstəricilərdən ibarət indeks və hesabatların hazırlanması ilə məşğul olur. Göstəriciləri isə hər biri öz maraqlarına və səriştələrinə uyğun seçirlər. Rifahın, həyat səviyyəsinin ölçülməsi yalnız inkişaf etmiş ölkələr üçün deyil, eyni zamanda bütün dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətlidir. Çünki rifahın ölçülməsi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini göstərir. Cəmiyyətin, fərdlərin rifahı artdıqca ölkə iqtisadiyyatları inkişaf etməkdə və iqtisadi inkişaf reallaşmaqdadır.

Məqalədə həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində daha populyar və əhatəliliyi geniş indeks və hesabatlardan bəzilərinə nəzər yetirilmişdir.

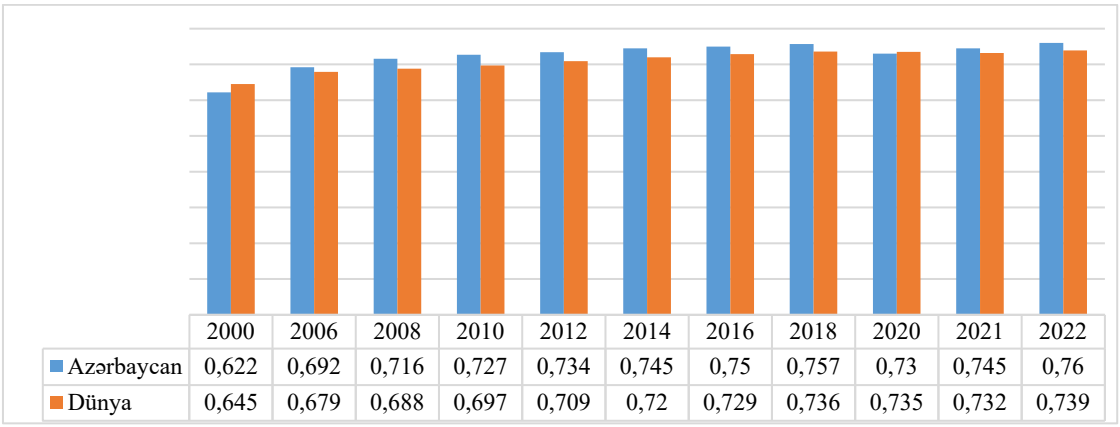
İnsan İnkişafı İndeksi

Həyat səviyyəsini xarakterizə etmək və beynəlxalq miqyasda müqayisə etmək məqsədilə BMT

“insan inkişafı indeksi” göstəricisindən istifadə edir. İndeksin nəticələri hər il "İnsan İnkişafı Hesabatı"nda nəşr edilir.

İİİ 2010-cu ildən etibarən isə mürəkkəb tərkibli əmsal kimi gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil və ümumi milli gəlir indeksləri üzrə hesablanmaqdadır. Təhsil indeksi yaşı 25 və daha yuxarı şəxslərin həyat boyu aldıqları təhsilin müddəti göstəricisi və; məktəbə daxil olma yaşında olan uşağın gözləyə biləcəyi təhsil illərinin sayı göstəricisi əsasında hesablanır [4].

İİİ-nin 2021-2022-ci illər üzrə hesabatında ilk üçlükdə olan ölkələr İsveçrə (0,962), Norveç (0,961) və İslandiya (0,959) olmuşdur. Cənubi Sudan 0,385 balla sonuncu yerdə qərarlaşmışdır. İndeks üzrə ölkəmizin əldə etdiyi nəticə 2020-ci il istisna olmaqla müqayisə edilən 21 il ərzində artsa da artım indeksin orta inkişaf səviyyəsinə uyğun olmuşdur.

	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2022
Azərbaycan	0,622	0,692	0,716	0,727	0,734	0,745	0,75	0,757	0,73	0,745	0,76
Dünya	0,645	0,679	0,688	0,697	0,709	0,72	0,729	0,736	0,735	0,732	0,739

Diaqram 1. Dünyanın və Azərbaycanın İİİ üzrə əldə etdiyi nəticənin dəyişmə tendensiyası, *0-1 arası şkala üzrə*

Mənbə: [4] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İndeks üzrə Azərbaycanın əldə etdiyi nəticə dünya üzrə nəticə ilə müqayisədə 2008-ci ilədək bir qədər aşağı olsa da növbəti illərdə əksinə olmuşdur (Qrafik 1.). 2021-ci ildə ölkəmiz 0,745 balla 91-ci pillədə yer almışdır. İndeks üzrə ölkəmizin mövqeyi qonşu ölkələrlə müqayisədə geridir. Ölkəmiz qonşu ölkələrlə müqayisədə Türkiyədən 43 pillə, Rusiyadan 33 pillə, Qazaxıstandan 35 pillə, Gürcüstandan 23 pillə, İrandan 15 pillə geridədir.

Qeyd edək ki, hazırda İİİ və onun hesablanması ətrafında elmi mübahisələr davam edir. Buna səbəb isə indeksin sadəcə 2 komponentə əsaslanaraq hesablanmasıdır. Belə ki, həyat səviyyəsinin maddi və mənəvi tələbatlarını, gender və ya gəlir bərabərsizliyi, insan hüquqları və siyasi azadlıqların təmin olunması kimi vacib komponentlər indeksə daxil edilmədiyindən onun nəticələrinin yetərsiz olduğunu düşünənlər az deyil. Lakin bununla belə bu indeks insan inkişafının və gəlirlə rifah arasında qarşılıqlı mürəkkəb münasibətlərin nəzərdən keçirilməsi üçün geniş prizmanı əhatə etdiyindən təhlil və müqayisə aləti kimi dövlət siyasətinin formalaşması, strateji qərarların qəbulu prosesində praktiki cəhətdən faydalı hesab edilir.

Dünya xoşbəxtlik hesabatı

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, onların maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının ödənilməsi özlərini xoşbəxt və məmnun hiss etmələri, həyatdan zövq almaları ilə mütənasib olmalıdır. Bu baxımdan BMT-nin dəstəyi ilə 2012-ci ildən etibarən “Gallup İnternational WİN” müstəqil tədqiqat agentlikləri assosiasiyası tərəfindən aparılan qlobal sorğu əsasında hazırlanan “Dünya xoşbəxtlik hesabatı” maraq doğurur. Məlumat üçün qeyd edək ki, “xoşbəxtlik” 1970-ci ildən etibarən iqtisad elmində tədqiqat mövzusuna çevrilmişdir. Xoşbəxtliklə bağlı təqiqatlar Cənubi Koliforniya Universitetinin professoru R.İsterlinin adı ilə bağlı olub “İsterlin paradoksu” adlanır. Müəllif ilk dəfə olaraq 1946-1970-ci illərdə ABŞ-da fərdin gəliri ilə xoşbəxtlik səviyyəsi arasındakı əlaqəni araşdırıb və cəmiyyətin iqtisadi inkişafının onun xoşbəxtlik səviyyəsi ilə əlaqədar

olmadığı nəticəsini əldə edib. Müəllifin fikrincə, *“insanların maliyyə təminatı artdıqca onlarda yeni tələblər formalaşdığından maliyyə imkanlarının artması xoşbəxtliyi bir o qədər də artırmır”.* R.İsterlinin fikrincə,*“dövlət ÜDM göstəricisinin deyil, ümumi daxili xoşbəxtliyin artırılmasına çalışmalıdır”* [6].

Araşdırmalar R.Layard, A.Klark, C.Senik, A.Osvald kimi tədqiqatçılar tərəfindən davam etdirilib, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya kimi ölkələrin nümunələrində də gəlir artımının xoşbəxtlik göstəricisinin səviyyəsinə bir o qədər də təsir göstərmədiyi nəticəsi bir daha sübut edilmişdir. Sonralar isə xoşbəxtliklə müxtəlif iqtisadi, sosial və psixoloji göstəricilər arasında əlaqənin olub-olmadığı istiqamətində tədqiqatlar aparılmış, onun evlilik, siyasi proseslərdə iştirak, cəmiyyətdə demokratiyanın artması və digər maraqlı amillərdən asılı olması kimi fərqli nəticələr əldə olunmuşdur.

Xoşbəxtliyin qiymətləndirilməsində 6 amildən istifadə edilir: adambaşına düşən ÜDM, sosial dəstək, sağlam ömür uzunluğu, azadlıq, səxavət və korrupsiya. Adambaşına düşən ÜDM iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı məlumat verir. Sosial dəstək çətin anlarda güvənə biləcək qohum və ya dostun olmasını nəzərdə tutur. Sağlam ömür uzunluğu fiziki və ruhi sağlamlıqla əlaqədardır. Azadlıq-fərdin həyatı ilə bağlı seçim etmək azadlığından razı olub-olmamağını nəzərədə tutur və insan hüquqları ilə əlaqədardır. İnsan hüquqlarına yaşamaq və azadlıq hüququ, köləlik və işgəncədən azadlıq, fikir və ifadə azadlığı, işləmək və təhsil almaq və s. daxildir. Səxavətlilik-“son bir ayda xeyriyyə təşkilatına pul bağışlamısınızmı?” sualına, korrupsiya isə “korrupsiya hökumətdə geniş yayılıb, ya yox”, “korrupsiya biznesdə geniş yayılıb, ya yox?” və “insanlar öz hökumətlərinə və başqalarının xeyirxahlığına güvənirmi” kimi suallara cavab axtarır.

Hesabat müəllifləri pandemiyanın pozitiv tərəflərinin olduğu qənaətindədir. Onların fikrincə pandemiya təkcə ağrı və əzab gətirmədi, həm də sosial dəstək və xeyirxahlığın artmasına səbəb oldu.

2024-cü ildə DXH-da ilk üçlükdə Finlandiya, Danimarka və İslandiya yer almışdır (Cədvəl1.). 143 ölkənin daxil olduğu reytinqin sonuncu pilləsində Əfqanıstan yer alıb.

Cədvəl 1.

DXİ-də Azərbaycan və onun qonşu ölkələrinin mövqeyi. İndeks üzrə ilk üçlükdə olan ölkələr, 2024-cü il

Reytinq	Ölkə	Bal
1	Finlandiya	7,741
2	Danimarka	7,583
3	İslandiya	7,525
49	Qazaxıstan	6,188
72	Rusiya	5,785
82	Ermənistan	5,455
92	*Azərbaycan*	*5,173*
100	İran	4,923
98	Türkiyə	4,975

Mənbə: [5] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
Qeyd. ölkələr üçün nəticələr 95% etibarlılıqla qiymətləndirilir. Yəni nəticələr 95% etibarlıdır.

DXH-nın reytinqində ilk sıralarda yer alan ölkələr güclü iqtisadiyyata sahib olmaları ilə yanaşı, demokratiyanın və vətəndaş cəmiyyəti ənənələri ilə də seçilirlər. Reytinqin son sıralarında daxili çəkişmələr, münaqişə, yoxsulluq, sağlamlıq və əsas xidmətlərə əlçatalıqla bağlı çətinliklər kimi insan hüquqlarını pozan problemlərin yaşandığı ölkələr yer alır. Bu ölkələrə Əfqanıstan, Lübnan, Zimbabve, Ruanda, Botsvana, Lesoto, Sierra Leone, Tanzanya, Malavi, Zambiya və Hindistan aiddir.

Sözü gedən indeks üzrə ölkəmizin mövqeyində geriləmə baş vermişdir. 2022-ci ildə reytinqdə

5,173 balla 92-ci yerdə qərarlaşsa da, 2024-cü ildə ölkəmizin reytinqi bir qədər geriləyərək 4,893 balla 101-ci yerə düşmüşdür. Qonşu ölkələrlə müqayisədə Qazaxıstandan 52, Rusiyadan 292, Ermənistandan 19 pillə geri olsa da, İrandan və Türkiyədən müvafiq olaraq 1 və 3 pillə irəlidə olmaqla bu ölkələrdən daha xoşbəxtdir. Dünya üzrə orta göstərici ilə müqayisədə bir qədər geridədir.

Hesabat onu deməyə əsas verir ki, ölkədə yalnız iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq, daha böyük ÜDM-ə sahib olmaq əhalini xoşbəxt etmir. İnsanların xoşbəxt yaşamaları üçün ölkədə korrupsiyanı aradan qaldırmaq, azadlıqların və gözlənilən ömür uzunluğunun artırılması istiqamətində tədbirlər görmək, xeyriyyəçiliyi və səxavətli olmağı insanlar arasında bir vərdişə çevirmək lazımdır.

Xoşbəxt Planet İndeksi (The Happy Planet İndex)

İndeks 2006-ci ildən New Economics Foundation tərəfindən hazırlanır. İndeks "planetə zərər vermədən necə yaxşı həyat sürə bilərik?" sualına cavab axtarır və ölkədə dayanıqlı rifahı ölçür.

İndeks gözlənilən orta ömür uzunluğu, rifah (həyatdan məmnunluq) və ekoloji iz göstəriciləri əsasında hazırlanır. “Gözlənilən orta ömür uzunluğu” doğulan körpənin yaşaya biləcəyi orta il sayıdır. 65 ildən aşağı-pis, 65-75 il arası-orta, 75 ildən yuxarı il isə yaxşı hesab olunur. “Rifah” 0-10 arası şkala ilə ölçülür, 0-pis, 10 isə yaxşı həyatı təmsil edir. Şkala üzrə 5-dən aşağı pis, 5-6 arası orta, 6-dan yuxarı isə yaxşı hesab olunur. “Ekoloji ayaq izi” ölkə daxilində il ərzində adambaşına düşən CO_2 emissiyasını göstərir. İldə 3,17 t CO_2-dən az emissiya yaxşı, 3,17-6,34 t CO_2 arası orta, 6,34 t CO_2-dən çox emissiya isə pis qiymətləndirilir.“Ekoloji ayaq izi” anlayışı insanın həyat tərzini və ya biznesi dəstəkləmək üçün ətraf mühitdən nə qədər resurs tələb olunduğunu göstərən ölçüdür. Başqa sözlə, insanların ətraflarında mövcud olan təbii sərvətlərə göstərdiyi təzyiqin miqdarını göstərir.

İndeksin yaradıcıları ənənəvi iqtisadi artımın rifahın ölçülməsində yetərsiz olduğu qənaətindədirlər. Onların fikrincə mövcud iqtisadi sistemlər “nəyin bahasına olursa olsun artım” düşüncəsi ilə idarə olunurlar və rifahın qiymətləndirilməsində ÜDM-dən istifadə edirlər. Bu isə qeyri-bərabərlik, sosial münasibətlər, sağlamlıq və ya asudə vaxtını necə keçirmələri kimi insanlar üçün vacib məsələləri nəzərə almır. İndeksin nəticələrinə əsasən dünyanın heç bir ölkəsi ömür uzunluğu, rifah və ekoloji ayaq izi göstəriciləri üzrə yüksək nəticəyə sahib deyil. Bununla belə 2024-cü ildə 147 ökə arasında sıralamada Vanuatu ilk sırada yer alır (Cədvəl 2). 2-ci yerdə 55,9 balla İsveçrə, 3-cü yerdə isə 54,7 balla El Salvador qərarlaşıb.

Ölkəmiz reytinqdə 34,4 balla 88-ci sırada yer alıb. Qonşu ölkələrlə müqayisədə Ermənistandan 43, Gürcüstandan 8 pillə geridə olsa da, Türkiyədən 3, Qazaxıstandan 24, İrandan 27, Rusiyadan isə 34 pillə irəlidədir.

Cədvəl 2

Xoşbəxt Planet İndeksində Azərbaycan, qonşu ölkələri və ilk üçlükdə olan ölkələr, 2024-cü il

Reytinq	Ölkələr	Orta ömür uzunluğu	Rifah	Ekoloji ayaq izi	XPİ
1	Vanuatu[1]	70,4	7,12	2,62	57,9
2	İsveçrə	83,0	7,44	8,70	55,9
3	El Salvador[2]	70,7	6,43	2,03	54,7
45	Ermənistan	72	5,30	3,43	43,0
80	Gürcüstan	71,7	4,91	4,59	37,2
88	Azərbaycan	69,4	5,20	6,10	34,4
91	Türkiyə	76	4,37	6,27	33,8
112	Qazaxıstan	69,4	6,26	14,22	29,4
115	İran	73,9	4,79	10,50	29,0
122	Rusiya	69,4	5,45	12,09	27,8

Mənbə: [7]

[1] Vanuatu Respublikası Sakit Okeanın cənubunda yerləşən, 80 adadan ibarət ölkədir.

[2] El Salvador Şimali Amerikada yerləşən və 6,9 milyon əhaliyə sahib ölkədir.

Beləliklə, bu indeks planetin xoşbəxtliyinin ölçülməsi məqsədilə yaradılsa da kifayət sayda göstəricilərdən istifadə edilmədiyindən və indeks üçün məlumatların əksəriyyətinin müxtəlif mənbələrdən və reqressiya hesablamalarından əldə edildiyindən nəticələri şübhə doğurur. İndeksin hazırlanmasında istifadə edilən ekoloji ayaq izi göstəricisi isə mübahisə doğuran və təndiq olunan anlayış kimi dəyərləndirilir.

Həyat keyfiyyəti indeksi

Bu indeks ölkə və şəhərdə ümumi həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədi daşıyır və alıcılıq qabiliyyəti, çirklənmə, mənzilin gəlirə nisbəti, yaşayış dəyəri, təhlükəsizlik, sağlamlıq, nəqliyyatda sərf edilən zaman və iqlim indekslərindən istifadə edilərək hesablanır. Həyat Keyfiyyəti İndeksi böyük məlumat saytı olan-Numbeo tərəfindən toplanan məlumatlara və istifadəçi sorğularına əsaslanaraq hesablanır. İndeks hər bir amilə əhəmiyyətinə görə çəkilər təyin edən düsturdan istifadə etməklə hesablanır. Numbeo tərəfindən istifadə edilən xüsusi formula dəyişdirilə bilər.

2012-ci ildən hazırlanan indeksə daxil olan ölkələr ilbəil artmaqdadır və 2023-cü ildə indeksin tətbiq edildiyi ölkələrin sayı 87-ə çatdırılmışdır. İndeksin reytinqində ilk yerləri Lüksemburq, İsveçrə, Danimarka paylaşır. Respublikamız üçün Həyat keyfiyyəti indeksi 2020-ci ildən etibarən hesablanmaqdadır və yalnız paytaxt şəhəri indeksə daxildir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə Həyat Keyfiyyəti İndeksi 2023-2022

Ölkələr	reytinq	HKİ	Ölkələr	reytinq	HKİ
Azərbaycan	61	108,5	Azərbaycan	68	104,1
Gürcüstan	57	116,0	Gürcüstan	51	121,1
Türkiyə	52	118,3	Türkiyə	48	124,1
Rusiya	67	104,2	Rusiya	70	103,3
İran	80	77,6	İran	86	64,9
Qazaxıstan	73	96,5	Qazaxıstan	76	93,8

Mənbə: [8]

2023-cü ildə respublikamız 108,5 balla 61-ci yerdə qərarlaşmışdır (Cədvəl 3.). Respublikamızın mövqeyi 2022-ci illə müqayisədə yaxşılaşmışdır. Qonşu ölkələrdən Türkiyə və Gürcüstandan geridə, Rusiya, Qazaxıstan və İranla müqayisədə isə irəlidədir. Ermənistan üçün indeks hesablanmamışdır.

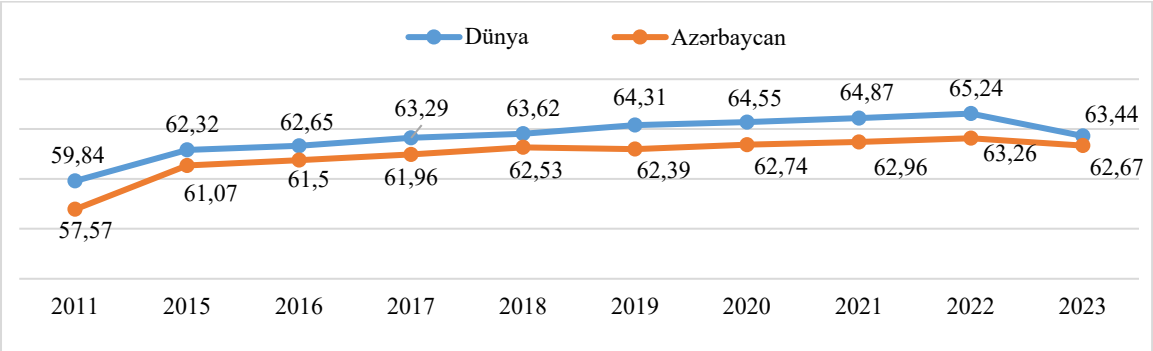
Sosial Tərəqqi İndeksi

“*Sosial tərəqqi fərqli ölkələrin fərqli sürətlə və fərqli nəticələrlə irəlilədiyi bir hədəfdir. Yaradıcıları indeksin digərləri ilə müqayisədə daha dəqiq mənzərə yaratdığını iddia edirlər. Belə ki, indeks insanların xoşbəxtliyini və ya həyat məmnuniyyətini ölçmür, sığınacaq və qidalanma kimi əsas və təbii ehtiyaclarla yanaşı təhsil, hüquq, şəxsi təhlükəsizlik kimi sahələrdə həyat nəticələrinə əsaslanır. Bu müstəsnalıq isə indeksi cəmiyyətdəki dəyişiklikləri izləməyə imkan verən faydalı bir alətə çevirir. İndeks insanlar üçün vacib nəticələri ölçür. Belə ki, məsələn, indeks bir ölkədə səhiyyə xidmətlərinə sərf edilən xərcləri deyil, ölkədə sağlamlıq və səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlığının ölçülməsinə xidmət edir”* [1].

2010-cu ildə sosial sahədə bir sıra mütəxəssislər ölkənin inkişaf səviyyəsini daha effektiv ölçmək və inkişaf prioritetlərini daha yaxşı müəyyən etmək haqqında düşünmüş və 2013-cü ildə ilk dəfə ictimai inkişafla bağlı hesabatın hazırlanmasına nail olmuşlar. Sosial Tərəqqi İndeksi dövlətin əhalisinin sosial və ekoloji tələbatlarını ödəmə dərəcəsini ölçür. “*İndeks əsas insan ehtiyacları, rifahın əsasları və imkanlar kimi aspektləri əks etdirən əllidən çox sosial və ekoloji göstəriciləri özündə ehtiva etməklə müxtəlif ölkələrdə ictimai sorğular (12%), inkişafla bağlı ekspertlərin qiymətləndirmələri (25%) və beynəlxalq təşkilatların statistik məlumatları (61%) əsasında hesablanır”*[1]. İndeks və onun göstəriciləri 0-100 arası şkala ilə ölçülür. Amerikanın “Social Progress İmperative” təşkilatının 2022-ci ildə hazırladığı dünyanın sosial cəhətdən ən mütərəqqi ölkələrinin

siyahısına əsasən *“dünya əhalisinin 99 faizini əhatə edən 169 ölkə arasında “respublikamız "Lower Middle" ("ortadan aşağı") ölkələr kateqoriyasına düşməklə 103-cü yerdə qərarlaşmışdır”*[10]. 2023-cü ildə isə Respublikamız 62,67 balla 99-cu yerə sahib olmuşdur. Bu, dünya üzrə orta göstəricidən (0,77) qədər azdır (Qrafik 2).

2023-cü ildə 170 ölkə arasında 90,38 balla 1-ci yerdə Danimarka, 90,32 balla 2-ci yerdə Norveç, 89,96 balla 3-cü yerdə isə Finlandiya qərarlaşmışdır.

Qrafik 2. Dünya üzrə orta göstərici və Azərbaycanın Sosial Tərəqqi İndeksində əldə etdiyi nəticə

Mənbə: [10]

Qeyd edək ki, istifadə edilən göstəricilərin sayının çox olması STİ-ni müasir dövrdə rifahın qiymətləndirilməsində daha effektiv ölçmə alətinə çevirmişdir. İndeksin göstəriciləri arasında təhsil, tibb, sanitariya, müasir texnologiyalardan istifadə edə bilmə imkanı, inklüzivlik, ekoloji vəziyyət, insan azadlığı və hüquqların müdafiəsi kimi vacib indiqatorlardan istifadə olunması ölkədə həyat səviyyəsi ilə bağlı müəyyən fikrin formalaşmasına imkan verir.

Yaxşı həyat İndeksi

İƏİT tərəfindən 2011-ci ildən etibarən hazırlanan indeks mənzil, gəlir, məşğulluq, rabitə və cəmiyyət, təhsil, ətraf mühit, vətəndaş iştirakı və idarəetmə, səhiyyə, yaşayış, məmnuniyyət, təhlükəsizlik və iş və həyatın balanslaşdırılması kimi göstəricilərə əsaslanır. Göstəricilərin hər biri ayrı-ayrılıqda 4 alt-göstəricini özündə ehtiva edir. İndeks dünyanın 38 ölkəsi üçün hazırlanır. İndeksin hazırlanmasında istifadə olunan məlumatların böyük əksəriyyəti, təxminən 80%-ə qədər təşkilatın özünə məxsus olsa da BMT, Milli statistika idarələri, Gallup World Poll-un məlumatlarından da istifadə olunur. Bu indeksin digərlərindən fərqi interaktiv olmasındadır. Belə ki, indeksin yaradıcıları hesab edirlər ki, rifahın göstəricilərinin əhəmiyyəti bütün ölkələrdə eyni deyil, buna görə də hər bir istifadəçi bu indeksin göstəricilərinə 0-5 şkalası üzrə çəki vermək imkanına malikdir.

Dayanıqlı İnkişaf İndeksi

COVİD 19 pandemiyası qlobal miqyasda DİM-də irəliləyişlərə mənfi təsir göstərib. Yüksək gəlirli ölkələr öz imkanları hesabına böhranın sosial-iqtisadi vəziyyətə təsirini azaltmağa nail ola bilsələr də əksər ölkələrdə məqsədlər üzrə çox cüzi irəliləyişlər əldə edilə bilib. Hesabat müəlliflərinin tövsiyələrinə əsasən gələcəkdə irəliləyişlərin əldə edilməsi üçün “*həm varlı, həm də kasıb ölkələr nəzərdə tutulan dövrün digər yarısı üçün öz milli DİM strategiyalarını ciddi şəkildə nəzərdən keçirməli və öhdəlikləri üçün çalışmalıdırlar*”.

Hesabata əsasən 2023-cü ildə DİM İndeksində Finlandiya liderlik edir. Bu ölkə dünyanın ən dayanıqlı ölkəsi hesab edilir. İndeksdə yer alan ilk 20 ölkənin hamısı Avropadadır və əksəriyyəti Avropa İttifaqına daxildir. Bununla belə ölkələrin heç biri indeks üzrə yüksək performans göstərə bilməyiblər. Maksimal bal 100 üzərindən 86,8-dir. Sonuncu yerdə 38,7 balla Cənubi Sudan qərarlaşmışdır. Azərbaycan 166 ölkə arasında 73,5 balla 53-cü yerdə qərarlaşıb. 2022-ci illə müqayisədə 5 pillə irəliləyib.

Qeyd edək ki, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda DİM indeksinin orta göstəricisi 71,6

təşkil edib. Hesabatda Qazaxıstan 66-cı, Gürcüstan 51-ci, İran 88-ci, Özbəkistan 77-ci, Tacikistan 78-ci, Türkiyə 71-ci, Ermənistan 66-cı və Türkmənistan isə 99-cu pillədə yer alıb.

Azərbaycanda Həyat Keyfiyyəti İndeksi (HKİ)

HKİ ilk dəfə İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında həyat keyfiyyətini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək məqsədi ilə 2018-ci ildə hazırlanıb nəşr edilmişdir. *İndeks 7 sub-indeksdə qruplaşdırılmış 36 göstərici əsasında tərtib edilmişdir* [2].

Qeyd edək ki, iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin həyat keyfiyyətinin qiyətləndirilməsində və regional fərqlərin ortaya çıxarılmasında Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının Həyat Keyfiyyəti İndeksi son dərəcə əhəmiyyətlidir. İndeks maddi rifah (MR), Sağlamlıq (SL), təhsil (TS), təhlükəsizlik (THL), ailə möhkəmliyi (AM), Ekologiya (EKO), asudə vaxt imkanı (AVİ) kimi sub-indekslərdən ibarətdir. İndeks 2 ildən bir hazırlanır.

İndeks üzrə nəticələrə görə həyat keyfiyyətinin ən yüksək olduğu bölgə Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. 2018-ci ildə 3,27, 2020-ci ildə isə 3,25 balla HKİ üzrə sıralamada liderdir. Bu iqisadi rayon 7 sub-indeksin 3-ü üzrə (Sağlamlıq, Təhlükəsizlik və Asudə vaxt imkanları) liderdir, Ekologiya və Maddi rifah üzrə 2, Təhsil sub-indeksi üzrə 3-cü yerlərdə qərarlaşmışdır. Yeganə zəif nöqtəsi ailə möhkəmliyidir (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Naxçıvan iqtisadi rayonunun Həyat Keyfiyyəti İndeksinin (HKİ) sub-indekslər üzrə mövqeyi

Sub-indekslər	Sıralamada yeri		Aldığı bal		Sub-indeksin orta çəkisi	Sub-indekslər arası interval	
	2018	2020	2018	2020	%	2018	2020
Maddi rifah (MR)	1	2-3	2,97	2,41	22	1,74-3,11	1,98-3,07
Sağlamlıq (SL)	1	1	3,42	3,63	17	2,36-3,97	2,85-4,04
Təhsil (TS)	3	3-4	2,55	2,27	18	1,61-3,48	1,78-2,72
Təhlükəsizlik (THL)	1	1	4,95	4,98	11	2,6-5,0	2,85-5,0
Ailə möhkəmliyi (AM)	6	4	3,68	3,76	14	1,78-4,83	1,37-4,65
Ekologiya (EKO)	2	2	3,65	3,45	11	2,31-4,44	2,42-4,23
Asudə vaxt imkanı (AVİ)	1	1	2,44	2,46	7	1,67-3,12	1,86-3,0

Mənbə: [3] əsasında hazırlanmışdır.

İndeksin nəticələri regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində, proqramların hazırlanmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. HKİ yeni olduğundan yalnız 2018 və 2020-ci illər üçün hazırlanmışdır. Gələcək dövr üçün hazırlanacaq indekslər regionlarda həyat keyfiyyəti ilə bağlı müqayisələr aparmağa imkan verəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, dünya ölkələrində həyat səviyyəsini ölçmək və müqayisə etmək üçün hazırlanan indekslər müxtəlif göstəricilərdən ibarət hazırlandığından geniş maraq doğursa da indekslərin birinin digərindən daha mükəmməl olduğu fikrini demək çətindir. Bununla belə bu indekslərin əksəriyyəti geniş prizmanı əhatə etdiyindən bir çox hallarda təhlil və müqayisə aləti kimi dövlət siyasətinin formalaşması, strateji qərarların qəbulu prosesində praktiki cəhətdən faydalı hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sosial Tərəqqi İndeksi-2020: Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Kollektiv monoqrafiya. Bakı, 2021, 102 səh.
2. Müzəffərli, N.(İmanov) Azərbaycanda Həyat Keyfiyyəti / N.Müzəffərli (İmanov, P.Həsənov, B.Əhmədov. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. – Bakı: -2018.

3. Həsənov P., Ağayeva M. Azərbaycanda Həyat keyfiyyəti-2020. Bakı, 2022. 102 səh. https://economics.org.az//images/fotos/Kitablar/2022/heyatk2020.pdf
4. İnsan inkişafı hesabatları. https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI
5. World Happiness Report. https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2024/WHR+24.pdf
6. Helliwell, J. World Happiness Report 2015/ J. Helliwell, R. Layard and J. Sachs. -166 p.
7. Happy Planet İndex. https://happyplanetindex.org/trends/?cc=CAN%2CDEU%2CFRA%2CGBR%2CITA%2CJPN%2CARM%2CARM%2CAZE%2CIRN%2CKAZ%2CRUS%2CTUR&ps=custom&am=hpi_score&tt=false
8. Numbeo. Quality of life index by country 2023. https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankingsbycountry.jsp?title=2023&displayColumn=0
9. Social Progress Index. https://www.socialprogress.org/static/8a62f3f612c8d40b09b3103a70bdacab/2022%20Social%20Progress%20Index%20Executive%20Summary_4.pdf
10. Social Progress İndex. https://www.socialprogress.org/2024-social-progress-index/
11. Алиева Ж.Р. Анализ некоторых социальных факторов влияющих на уровень жизни сельского населения Азербайджанской Республики // Georgia: Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Paata Gugushvili Institute of Economics International Reviewed Scientific-Analytical Journal, Ekonomisti, (The journal is indexed in a large search engine database-ERIH PLUS), - 2021. №1, стр. 106-112.

Жала Рахман Алиева
Доктор философии по экономике
Институт Экономики Министерства
Науки и Образования
Ведущий научный сотрудник
Азербайджанский Университет, Факультет
Экономики и Управление, преподаватель
jale-2015@rambler.ru

Индексы используемые при оценке уровня жизни

Резюме

Цель исследования - изучить индексы и их показатели, которые широко используются при оценке и сравнении уровня жизни населения страны на международном уровне, а также оценить положение Азербайджана по этим индексам. Для исследования были использованы популярные в настоящее время и широкие индексы. В исследовании использовались открытые источники.

Методика исследования – в исследовательской работе использовались системный подход, методы обобщения и сравнительного анализа.

Прикладная значимость исследования – основные результаты исследования могут быть использованы при разработке проектов, направленных на повышение уровня жизни населения.

Результаты исследования – поскольку большинство индексов охватывают широкую призму, его результаты можно считать практически полезными в процессе принятия стратегических решений как инструмент анализа и сравнения.

Оригинальность и научная новизна исследования - оценено положение Азербайджана и соседних стран по различным индексам и выявлены его слабые стороны.

***Ключевые слова**: Индекс человеческого развития, Индекс качества жизни, Индекс счастливой планеты, Индекс социального прогресса, Индекс хорошей жизни, Всемирный доклад о счастье.*

Zhala Rahman Aliyeva
Doctor of Philosophy in Economics
İnstitute of Economics Ministry of Science and Education
Leading Researcher,
Azerbaijan University, Department of Economics and Management, lecturer
jale-2015@rambler.ru

İndexes used in standard of living assessment

Summary

The purpose of the study - is to examine the index and their indicators, which are widely used in the evaluation and comparison of the living standards of the population in the country at the international level, and to evaluate the position of Azerbaijan on these indices.

Methodology of the research – for the research, currently popular and broad indices were applied. Systematic approach, generalization and comparative analysis methods were used in the research work.

Application importance of the research - the main results of the research can be used in the development of projects aimed at improving the standard of living of the population.

Research results - since most of the indices cover a wide prism, its results can be considered practically useful in the process of making strategic decisions as a tool for analysis and comparison.

The originality and scientific novelty of the research - the position of Azerbaijan and neighboring countries on various indices was evaluated and its weaknesses were identified.

Keywords: Human Development Index, Quality of Life Index, Happy Planet Index, Social Progress İndex, Good Life Index, World Happiness Report

UOT 33.

Münəvvər Vüqar qızı HƏSƏNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
doktorant
munavvar.hasanli@unec.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.038

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA KLASTERLƏRİN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi klasterlərin Azərbaycanda təhsilin inkişafına təsirini araşdırmaq, əməkdaşlıq şəbəkələrinin müxtəlif səviyyələrdə təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılmasına necə töhfə verdiyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat Azərbaycanda təhsil klasterlərinin fəaliyyəti və effektivliyi ilə bağlı fikir toplamaq üçün məlumatların təhlili daxil olmaqla, keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarının birləşməsini əhatə edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti təhsil sahəsində maraqlı tərəflərə Azərbaycanda əsas problemlərin həlli və təhsilin nəticələrinin yaxşılaşdırılması, son nəticədə ölkənin təhsil sektorunda sosial-iqtisadi inkişafın və innovasiyaların dəstəklənməsi üçün klaster əsaslı yanaşmalardan istifadə etmək üçün dəyərli fikirlər və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri təhsil klasterlərinin təhsil müəssisələri, sənaye tərəfdaşları və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığı nə dərəcədə inkişaf etdirdiyini, kurikulumun hazırlanması, müəllim hazırlığı və tələbə nəticələrinin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun Azərbaycanın unikal kontekstinə diqqət yetirməsində və onun birgə şəbəkələr kimi klasterlərin ölkənin daha geniş sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə töhfə verərək təhsildə innovasiya və mükəmməlliyə necə təkan verə biləcəyini araşdırmasındadır.

Açar sözlər: təhsil sistemi, klasterlər, innovasiya, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Klasterlər iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində və müxtəlif sektorlarda innovasiyaların təşviqində mühüm rol oynayır. Onlar sinerji yaratmaq və inkişafı stimullaşdırmaq üçün şirkətləri, təhsil müəssisələrini, tədqiqat mərkəzlərini və digər əlaqəli qurumları müəyyən bir coğrafi ərazidə birləşdirir. Əməkdaşlığı, ixtisaslaşmanı və bilik mübadiləsini təşviq etməklə, klasterlər qlobal miqyasda çoxsaylı sənayelərdə rəqabət qabiliyyətinin və məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan iqtisadi inkişaf proqramının irəliləyişində klasterlərin vacibliyini dərk etmişdir. Zəngin təbii sərvətlərə və strateji coğrafi mövqeyə malik inkişaf etməkdə olan bazar kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə və biliyə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasına böyük diqqət yetirir. Bu kontekstdə təhsilin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, ixtisaslı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi, innovasiyaların təşviqi və əsas sektorların artımına dəstək verməklə sosial-iqtisadi tərəqqi üçün təməl daşı rolunu oynayır.

Təhsil klasterlərinin transformativ gücü

Təhsil klasterləri əməkdaşlığı, innovasiyanı və icmanın iştirakını vurğulayan öyrənməyə dinamik yanaşmanı təmsil edir. Məktəbləri, universitetləri, bizneslərı və icma təşkilatlarını bir araya gətirərək, təhsil klasterləri bilik mübadiləsi və bacarıqların inkişafı üçün zəngin ekosistem yaradır. Təhsil klasterləri təhsildə innovasiya və mükəmməlliyi təşviq etmək üçün əməkdaşlıq edən təhsil müəssisələrinin və əlaqəli təşkilatların bir-birinə bağlı şəbəkələri kimi müəyyən edilə bilər. Bu klasterlər adətən bütün səviyyələrdəki məktəblərdən, universitetlərdən, tədqiqat institutlarından, bizneslərdən, dövlət qurumlarından və icma təşkilatlarından ibarətdir. Hər bir üzvün təcrübəsindən

və resurslarından istifadə etməklə, təhsil qrupları təcrübə və şagirdlikdən tutmuş tədqiqat layihələri və mentorluq proqramlarına qədər geniş təhsil imkanları təklif edə bilər [5, s.416].

Təhsil klasterləri iştirakçılara və daha geniş ictimaiyyətə bir sıra üstünlüklər təklif edir. Tələbələr üçün təhsil qrupları müxtəlif öyrənmə təcrübələrinə və uğura aparan yollara çıxış təmin edir. Sənaye tərəfdaşları və icma təşkilatları ilə əlaqə quraraq, tələbələr real dünya bacarıqları əldə edə və gələcək məşğulluq perspektivlərini artıra biləcək dəyərli əlaqələr qura bilərlər.

Pedaqoqlar üçün təhsil klasterləri peşəkar inkişaf, əməkdaşlıq və tədqiqat üçün imkanlar təklif edir. Digər institutlardan və sənayelərdən olan həmkarları ilə sıx əməkdaşlıq etməklə, müəllimlər fikir mübadiləsi apara, ən yaxşı təcrübələri paylaşa və tələbə nəticələrini yaxşılaşdıra biləcək yeni tədris metodlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Müəssisələr və təşkilatlar üçün təhsil klasterləri potensial işçilər və əməkdaşlardan ibarət istedadlı hovuza çıxışı təmin edir. Təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edərək, biznes gələcək işçi qüvvəsinin formalaşmasına kömək edə bilər və məzunların müasir iqtisadiyyatda uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqlara malik olmasını təmin edə bilər [2, s.56].

Təhsil klasterləri iqtisadi artım və innovasiyaların idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Məktəblər, universitetlər və bizneslər arasında əməkdaşlığı təşviq etməklə, təhsil klasterləri yeni ideyaların, texnologiyaların və bizneslərin inkişafı üçün münbit mühit yaradır. Tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərini dəstəkləməklə, təhsil klasterləri yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına, investisiyaların cəlb edilməsinə və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, təhsil klasterləri tələbələrə yüksək tələbat olan sahələrdə uğur qazanmaq üçün lazım olan təlim və təcrübə ilə təmin etməklə əmək bazarındakı bacarıq boşluqlarını aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Təhsili sənaye ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqla, təhsil klasterləri məzunların 21-ci əsr iqtisadiyyatının çağırışlarına cavab vermək üçün yaxşı təchiz olunmalarını təmin edə bilər.

Təhsil klasterləri təhsili dəyişdirmək və iqtisadi artıma təkan vermək üçün güclü modeldir. Əməkdaşlığı, innovasiyanı və ictimaiyyətin iştirakını təşviq etməklə, təhsil qrupları tələbələrə, müəllimlərə, bizneslərə və daha geniş ictimaiyyətə fayda verən dinamik öyrənmə mühiti yaradır. Gələcəyə baxdığımız zaman təhsil klasterləri təhsil sisteminin formalaşdırılmasında və tələbələrin sürətlə dəyişən dünyada uğura hazırlanmasında əsas rol oynamaq potensialına malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təhsil klasterləri müəyyən bir coğrafi ərazi və ya sənaye sektoru daxilində təhsil müəssisələri, bizneslər, tədqiqat mərkəzləri və dövlət qurumlarının inteqrasiyası nəticəsində formalaşan əməkdaşlıq şəbəkələridir. Bu klasterlər üzvlərinin kollektiv resurslarından, təcrübəsindən və infrastrukturundan istifadə etməklə innovasiyaları təşviq etmək, iqtisadi inkişafa təkan vermək və təhsil nəticələrini artırmaq məqsədi daşıyır. Təhsil klasterləri konsepsiyası təhsil ekosistemində müxtəlif maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsini tanıyır və mürəkkəb təhsil problemlərinin həlli üçün əməkdaşlığın, bilik mübadiləsinin və fənlərarası yanaşmaların vacibliyini vurğulayır. Təhsil klasterlərinin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir [6, s.129]:

1. Əməkdaşlıq: Təhsil klasterləri müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən məktəblər, universitetlər, sənaye oyunçuları və hökumət qurumları arasında əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı təşviq edir. Birgə işləməklə, bu maraqlı tərəflər öz resurslarını birləşdirə, ən yaxşı təcrübələri paylaşa və ümumi problemlərə innovativ həllər hazırlaya bilər.

2. İnnovasiya: Təhsil klasterləri yeni təhsil təcrübələrinin, texnologiyalarının və metodologiyalarının inkişafı və mənimsənilməsini təşviq edən innovasiya mərkəzləri kimi xidmət edir. Klasterlər pedaqoqları, tədqiqatçıları, sahibkarları və sənaye liderlərini bir araya gətirərək təcrübə, tədqiqat və biliklərin birgə yaradılması üçün imkanlar yaradır.

3. Sənaye inteqrasiyası: Təhsil klasterləri təhsil müəssisələri ilə sənaye arasında daha sıx inteqrasiyanı asanlaşdırır, təhsil proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğun olmasını təmin edir. Bizneslər və sənayenin digər maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıq edərək, klasterlər kurikulum hazırlaya, təcrübə öyrənmə imkanları təmin edə və işçi qüvvəsinin inkişafı təşəbbüslərini dəstəkləyə bilər.

4. Regional inkişaf: Təhsil klasterləri investisiyaları cəlb etməklə, məşğulluq imkanlarını yarat-

maqla və innovasiyalara təkan verməklə regional iqtisadi inkişafa töhfə verir. Bacarıqlı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi və sahibkarlığın təşviq edilməsi ilə klasterlər qlobal bazarda dayanıqlı və rəqabətədavamlı olan canlı, biliyə əsaslanan iqtisadiyyatlar yaratmağa kömək edə bilər.

5. Siyasi dəstəyi: Təhsil klasterləri tez-tez iqtisadi artım və sosial inkişafa təkan verməkdə təhsilin strateji əhəmiyyətini dərk edən dövlət qurumları və siyasətçilər tərəfindən dəstək alırlar. Hökumətlər klasterlərin formalaşmasını və böyüməsini təşviq etmək və onların uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün maliyyələşdirmə, həvəsləndirmə və tənzimləmə dəstəyi təmin edə bilər.

Ümumiyyətlə, təhsil klasterləri əməkdaşlığı, innovasiyaları və regional inkişafı təşviq etməklə təhsilin gələcəyinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Üzvlərinin kollektiv təcrübəsindən və resurslarından istifadə etməklə, klasterlər müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər və öyrənənlərin və bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən daha inklüziv, dinamik və həssas təhsil sisteminin yaradılmasına kömək edə bilər.

Azərbaycan təhsil sistemində klasterlərin davamlı inkişafı

Azərbaycanda təhsilin inkişafında klasterlərin rolu çoxşaxəlidir və ölkənin tərəqqisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Klasterlər əməkdaşlıq və innovasiya mərkəzləri kimi xidmət edir, təhsil müəssisələri, bizneslər və dövlət qurumları arasında tərəfdaşlığı gücləndirir. Bu klasterlər daxilində kollektiv təcrübə və resurslardan istifadə etməklə Azərbaycan kurikulumun hazırlanmasını təkmilləşdirə, tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərini təşviq edə və qlobal iqtisadiyyatın inkişaf edən tələblərini ödəmək üçün bacarıq boşluqlarını aradan qaldıra bilər. Bundan əlavə, klasterlər sahibkarlığı inkişaf etdirən və sosial-iqtisadi artıma təkan verən dinamik ekosistemin yaradılmasına töhfə verir, nəticədə Azərbaycanı qlobal bilik iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli oyunçu kimi mövqeləndirir [1, s.97].

Azərbaycanda klasterlərin davamlı inkişafı üçün zəruri olan insan kapitalının inkişafında təhsil mühüm rol oynayır. Keyfiyyətli təhsil təşəbbüsləri vasitəsilə ölkə öz vətəndaşlarını sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatda inkişaf etmək üçün lazım olan bilik, bacarıq və səriştələrlə təchiz etməyi qarşısına məqsəd qoyub. Bundan əlavə, STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) fənlərinə diqqət yetirməklə və ömür boyu öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirməklə Azərbaycan əsas klaster sənayelərində innovasiya və sahibkarlıq potensialını gücləndirməyə çalışır.

Klasterlər bir-biri ilə əlaqəli şirkətlərin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, xidmət təminatçılarının və rəqabət aparan, həm də əməkdaşlıq edən müəyyən bir sahədə əlaqəli qurumların coğrafi konsentrasiyasıdır. Klasterlər konsepsiyası iqtisadi və sosial inkişafda rəqabət qabiliyyətini artırmaq, innovasiyaları təşviq etmək və iqtisadi artıma təkan vermək vasitəsi kimi əhəmiyyətli dərəcədə tanınıb. Təhsil kontekstində klasterlər daha səmərəli və effektiv təhsil sistemi yaratmaq üçün təhsil müəssisələri, bizneslər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda təhsildə klasterlər konsepsiyası ölkə öz təhsil sektorunu modernləşdirməyə və onu XXI əsrin bilik iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışdıqca getdikcə aktuallaşır. Məktəblər, universitetlər, tədqiqat institutları və sənayelər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə Azərbaycanda təhsil klasterləri nəzəri biliklər və praktiki bacarıqlar arasında körpü yatatmaqla tələbələri əmək bazarının tələblərinə hazırlaya bilər.

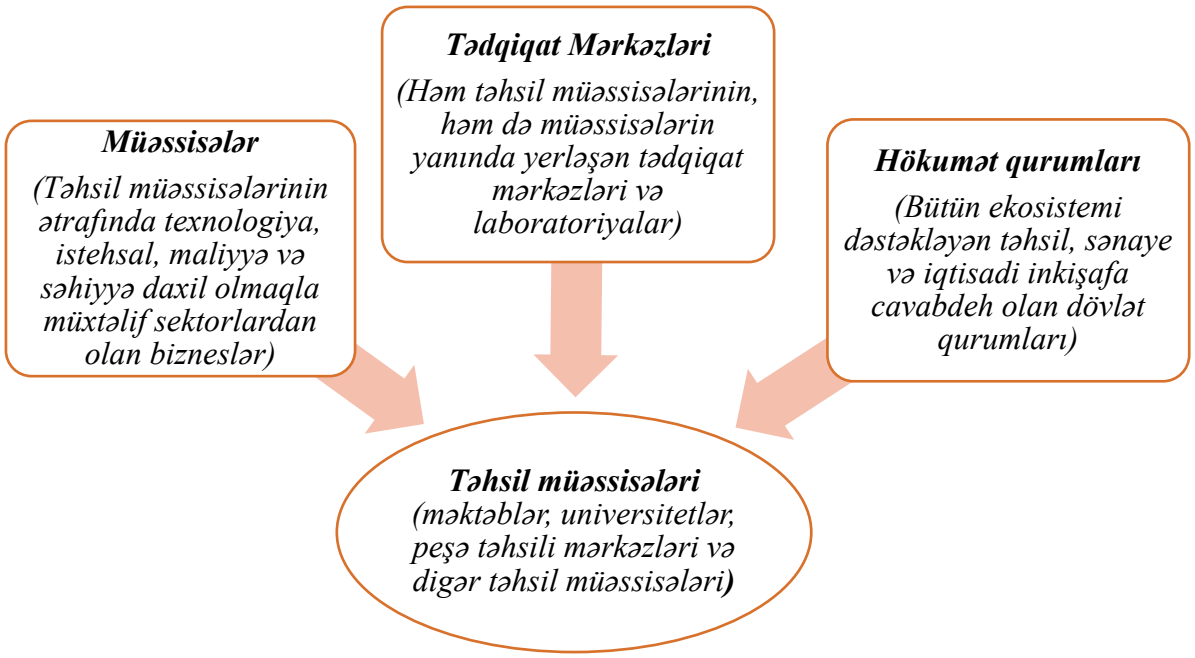
Təhsil klasterləri Azərbaycanın təhsil sektorunda inkişafın və innovasiyaların idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Klasterlər təhsil müəssisələri, dövlət qurumları və sənaye tərəfdaşları arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə kurikulumun hazırlanmasında, müəllim hazırlığı proqramlarının təkmilləşdirilməsində və sənaye əməkdaşlığının təşviqində mühüm rol oynamışdır.

Kurikulumun inkişafı təhsilin əsasını təşkil edir, tələbələrə verilən bilik və bacarıqları formalaşdırır. Azərbaycanda təhsil klasterləri, 21-ci əsrin işçi qüvvəsinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq üçün kurikulumun yenidən qurulması və modernləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Klasterlər pedaqoqları, siyasətçiləri və sənaye ekspertlərini bir araya gətirməklə, kurikulumun hazırlanmasına birgə yanaşmanı asanlaşdırmış, təhsil proqramlarının müvafiq, müasir və inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə cavab verməsini təmin etmişlər. Texnologiyaya, mühəndisliyə və ya

sahibkarlığa diqqət yetirənlər kimi sektorlar üzrə xüsusi klasterlərin yaradılması vasitəsilə Azərbaycan xüsusi sənaye sahələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün kurikulumları uyğunlaşdıraraq tələbələri bu sektorlarda uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edə bildi.

Müəllim hazırlığı Azərbaycanda təhsil klasterlərinin əhəmiyyətli təsir göstərdiyi digər mühüm sahədir. Klasterlər pedaqoqlar şəbəkələrini yaratmaqla və peşəkar inkişaf imkanlarını təmin etməklə ölkədə tədris və təlimin keyfiyyətini artırıb. Seminarlar, seminarlar və birgə layihələr vasitəsilə müəllimlər qabaqcıl təcrübə mübadiləsi apara, innovativ tədris metodologiyalarını öyrənə və təhsildə ən son tendensiyalardan xəbərdar ola bilmişlər. Bundan əlavə, sənaye ekspertləri ilə əməkdaşlıq edərək, klasterlər müəllimlərə sənayenin gözləntiləri və tələbləri haqqında anlayışlar əldə etməyə kömək edərək onlara tələbələri işçi qüvvəsinə daha yaxşı hazırlamağa imkan verib. Nəticədə, təhsil klasterləri daxilində müəllim hazırlığı proqramları Azərbaycanda daha bacarıqlı və səriştəli pedaqoji kadrların formalaşmasına səbəb olmuşdur [3, s.65].

Sənaye əməkdaşlığı təhsil klasterlərinin əsas komponentidir, çünki o, akademik biliklərin real dünya tətbiqləri ilə inteqrasiyasını təşviq edir. Biznes, şirkətlər və qeyri-kommersiya təşkilatları ilə tərəfdaşlıq qurmaqla, klasterlər tələbələrə praktiki öyrənmə təcrübələri, təcrübə və tədqiqat layihələri ilə məşğul olmaq üçün imkanlar yaratmışdır. Bu əməkdaşlıqlar vasitəsilə tələbələr praktiki təcrübə əldə edə, müvafiq bacarıqları inkişaf etdirə və seçdikləri sənayelər daxilində əlaqələr qura bildilər. Bundan əlavə, sənaye əməkdaşlığı təhsil müəssisələrinə sənaye meyilləri ilə ayaqlaşmağa, proqramlarını sənaye ehtiyaclarını ödəmək üçün uyğunlaşdırmağa və birgə tədqiqat təşəbbüsləri vasitəsilə innovasiyaları inkişaf etdirməyə imkan verdi. Nəticədə, təhsil qrupları daxilindəki proqramları bitirən tələbələr işçi qüvvəsinə daxil olmaq və iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə vermək üçün daha yaxşı təchiz olunublar.

Şəkil 1. Təhsil Klasterlərinin Konseptual Diaqramı

Mənbə: *İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Azərbaycanda təhsil klasterlərinin uğurla həyata keçirilməsi bir neçə nümunə ilə göstərilir. Məsələn, Bakıda texnologiya klasterinin yaradılması universitetlərdə qabaqcıl texnologiya proqramlarının inkişafına, təcrübə və tədqiqat layihələri üçün texnologiya şirkətləri ilə əməkdaşlığa və regionda canlı texnoloji ekosistemin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Eynilə, sahibkarlıq və innovasiyaya yönəldilmiş klaster, uğurlu startapları işə salmaq və iqtisadi artıma töhfə vermək üçün lazım olan bilik, bacarıq və resurslara sahib olmaq istəyən sahibkarları gücləndirmişdir.

Qeyd edək ki, təhsil klasterləri Azərbaycanın təhsil sektorunda inkişafın və innovasiyaların idarə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Kurikulumun hazırlanmasını təkmilləşdirmək, müəllim hazırlığı proqramlarını təkmilləşdirmək və sənaye əməkdaşlığını təşviq etməklə, klasterlər təhsil mənzərəsini dəyişdirmiş və tələbələri bugünkü dinamik dünyada uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıq və biliklərlə gücləndirmişlər. Uğurlu tətbiqlər və birgə səylər sayəsində təhsil klasterləri Azərbaycanda təhsilin gələcəyinin formalaşmasında aparıcı qüvvə olmaqda davam edir [4, s.47].

Təhsil klasterlərinin yaranması təhsil sektorundakı problemlərin həllinə daha çox əməkdaşlıq və inteqrasiya olunmuş yanaşmaya gətirib çıxardı. Məktəblər, universitetlər, bizneslər və dövlət qurumları da daxil olmaqla müxtəlif maraqlı tərəfləri bir araya gətirməklə, klasterlər Azərbaycanda innovasiyaları inkişaf etdirə, resursları paylaşa və ümumi təhsilin keyfiyyətini yüksəldə bildilər.

Nəticə

Nəticələrin ən önəmli hissələrindən biri siyasətçilərin ölkə daxilində daha çox təhsil klasterlərinin yaradılmasını dəstəkləməsi və təşviq etməsi zərurətidir. Bu klasterlər təhsilin keyfiyyətinin və innovasiyaların yüksəldilməsinə təsirini artırmaq üçün xüsusi mövzulara və ya təcrübə sahələrinə diqqət yetirməyə təşviq edilməlidir. Əməkdaşlıq və bilik mübadiləsi üçün əlverişli mühit yaratmaqla, klasterlər tələbələrin və pedaqoqların müxtəlif ehtiyaclarını qarşılaya bilər və nəticədə öyrənmə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına və hamı üçün təhsil imkanlarına gətirib çıxara bilər.

Digər mühüm nəticə ömürboyu öyrənmənin və pedaqoqlar arasında davamlı peşəkar inkişafın təşviqində klasterlərin rolunun tanınmasıdır. Şəbəkə, təlim və ən yaxşı təcrübələrin mübadiləsi üçün platforma təmin etməklə, klasterlər müəllimlərə təhsil tendensiyaları və texnologiyaları ilə aktual olmağa kömək edə bilər. Bu da öz növbəsində Azərbaycanda tədrisin effektivliyini, tələbələrin fəallığını və ümumi təhsil göstəricilərini artıra bilər.

Ölkədə təhsilin keyfiyyətinin və innovasiyasının yüksəldilməsinə davam etmək üçün klasterlərdən daha da yararlanmaq üçün bir neçə tövsiyə verilə bilər:

1. Təhsil siyasəti və təşəbbüslərini klasterlərin ehtiyacları və prioritetləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün klasterlər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığı gücləndirir. Bu, resursların və dəstəyin təhsilin nəticələrinə ən çox təsir edən sahələrə effektiv şəkildə bölüşdürülməsinə kömək edəcək.

2. Klaster üzvləri arasında əlaqəni və kommunikasiyanı artırmaq üçün infrastruktura və texnologiyaya sərmayə qoyulması rəqəmsal alətlərə və platformalara çıxışı təmin etməklə, klasterlər virtual əməkdaşlığı, resurs mübadiləsini və müəllimlər üçün peşəkar inkişaf imkanlarını asanlaşdıra bilər.

3. Fənlərarası öyrənmə və innovasiyanı təşviq etmək üçün klasterlər daxilində sektorlararası tərəfdaşlıqları və əməkdaşlığın təşviqi texnologiya və biznes kimi müxtəlif sahələrdən olan mütəxəssisləri bir araya gətirməklə, klasterlər tələbələr və müəllimlər arasında yaradıcılıq, problem həlletmə bacarıqları və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirə bilər.

4. Klasterlərin təhsil nəticələrinə təsirini qiymətləndirmək üçün monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, lazım olan sahələrin müəyyən edilməsi tələbə performansı, müəllimlərin cəlb edilməsi və resurslardan istifadə haqqında məlumat toplamaqla, siyasətçilər əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə və klasterlərin böyüməsini dəstəkləmək üçün resursları səmərəli şəkildə bölüşdürə bilərlər.

Sonda qeyd edək ki, Azərbaycanda təhsilin inkişafında klasterlərin rolu ölkədə təhsil siyasətinin və praktikasının formalaşdırılması üçün dəyərli fikirlər təqdim edir. Bu klasterlərin güclü tərəflərindən istifadə etməklə və yuxarıda qeyd olunan tövsiyələri həyata keçirməklə Azərbaycan daha dinamik və innovativ təhsil sistemini inkişaf etdirə bilər. Klasterlər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, infrastruktura və texnologiyaya sərmayələrin yatırılması, sektorlararası tərəfdaşlığın təşviqi və monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, təhsilin nəticələrinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əsas addımlardır. Ümumi səylər və strateji təşəbbüslərlə Azərbaycan öz tələbələrini XXI əsrdə uğura hazırlayan və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verən güclü təhsil ekosistemi qura bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, F. (2018). "Education Clusters: A New Approach to Educational Development." Baku: Ministry of Education Publishing.
2. Brown, L. (2019). "Education Clusters: A New Approach to Promoting Collaboration and Innovation in Azerbaijan." Baku: Educational Policy Research Center.
3. Hasanov, R. (2020). "Cluster Development and Its Role in the Education Sector of Azerbaijan." Baku: Educational Research Institute
4. Ivanov, A. (2019). "Роль кластеров в развитии образования в Азербайджане." Москва: Журнал научных исследований, 5(2), 45-58
5. Smith, J. (2021). "Cluster-Based Education Development: Case Study of Azerbaijan." International Journal of Educational Development, 35(3), 409-426.
6. Yıldırım, H. (2017). "Azerbaycan'da Eğitim Kümeleme Modelleri ve Uygulama Alanları." İstanbul: Eğitim Bilim Toplum Dergisi, 15(3), 124-137.

Мунаввар Вугар кызы Гасанлы
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Аспирант
Насифбей Юсифбейли, Баку
munavvar.hasanli@unec.edu.az

Роль кластеров в развитии образования в Азербайджане

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является изучить влияние кластеров на развитие образования в Азербайджане, оценить, как сети сотрудничества способствуют повышению качества и доступности образования на разных уровнях.

Методология исследования. Исследование включает сочетание качественных и количественных подходов, включая анализ данных, для сбора информации о функционировании и эффективности образовательных кластеров в Азербайджане.

Практическая значимость исследования заключается в предоставлении заинтересованным сторонам в сфере образования ценных идей и рекомендаций по использованию кластерных подходов для решения основных проблем и улучшения результатов образования в Азербайджане, и в конечном итоге для поддержки социально-экономического развития и инноваций. в сфере образования страны.

Результаты исследования. Результаты исследования показывают как образовательные кластеры способствуют сотрудничеству между образовательными учреждениями, отраслевыми партнерами и государственными учреждениями и могут привести к улучшению разработки учебных программ, подготовки учителей и успеваемости учащихся.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в его сосредоточении на уникальном контексте Азербайджана и изучении того, как кластеры как сети сот-рудничества могут способствовать инновациям и совершенству в образовании, одновременно способствуя достижению более широких целей социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: система образования, кластеры, инновации, экономическое развитие.

Munavvar Vugar Hasanli
Azerbaijan State Economic University,
PhD student
Istiglaliyyat, Baku
munavvar.hasanli@unec.edu.az

The role of clusters in the development of education ın Azerbaijan

Summary

Purpose of the research is to investigate the impact of clusters on the development of education in Azerbaijan, to evaluate how cooperation networks contribute to increasing the quality and accessibility of education at different levels.

Methodology of the research. The research involves a combination of qualitative and quantitative approaches, including data analysis, to gather insights into the functioning and effectiveness of educational clusters in Azerbaijan.

Practical importance of the research. is to provide stakeholders in the field of education with valuable ideas and recommendations to use cluster-based approaches to solve the main problems and improve the results of education in Azerbaijan, and ultimately to support socio-economic development and innovation in the country's education sector.

Results of the research. The research findings examine how educational clusters foster collaboration between educational institutions, industry partners, and government agencies, and can lead to improvements in curriculum development, teacher training, and student outcomes.

Originality and scientific novelty of the research. This research lies in its focus on the unique context of Azerbaijan and its exploration of how clusters as collaborative networks can drive innovation and excellence in education while contributing to the country's broader socio-economic development goals.

Keywords: educational system, clusters, innovation, economic development

UOT 371

Nahid Nazim oğlu ALMASOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Ticarət və menecment” kafedrasının
baş müəllimi
E-mail: nahid.almasov@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.041

TƏHSİL LAYİHƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi təhsil sahəsində layihə idarəetməsinin universal metodoloji xüsusiyyətlərini və ümumi aspektlərini (ümumi prinsiplər, strategiya, yanaşmalar, terminlər) müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası layihənin hazırlanması və istifadəsinin səmərəliliyinin metodoloji şərtlərinin üç yanaşmanın əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığına əsaslanır: təşkilatda struktur komponentlərin paylanmasında əsaslı kifayətlilik prinsipinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş sistemli yanaşma; təşkilatdakı dəyişikliklərin istiqamətinə və məzmununa təsir edən əhəmiyyətli amil kimi xarici mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alan situasiya yanaşması; layihə menecerlərini təşkilati strukturlarda insanların davranışlarına faydalı təsir göstərən şərait yaratmaq ehtiyacını başa düşməyə yönəldən davranış yanaşması.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti təhsildə layihənin idarə edilməsindən təhsil sistemində baş verən struktur və proseslərə, onun keyfiyyətcə yeni vəziyyətə keçirilməsi üçün tədbirlər və ardıcıl əməliyyatlar kompleksi vasitəsilə məqsədyönlü təsir metodu kimi istifadə oluna biləcəyi ilə izah edilir.

Tədqiqatın nəticələri metodoloji yanaşma kimi təhsildə universal planlaşdırma və layihə xüsusiyyətlərinin sintezindən istifadə bizə proqnozlaşdırılan sistemin arzu olunan strukturu haqqında statik təsəvvür və onun yeni keyfiyyətə keçidi üçün gözlənilən şərtlər toplusu haqqında dinamik təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Burada məqsəd təhsildə sosial və şəxsi ehtiyacların daha effektiv həllini təmin etməkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Təhsildə layihə idarəetmə modeli təşkilatın strategiyası və onun əsas komponentləri arasında uyğunluğun tapılması prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin edən bütün mərhələlərində ardıcıl hərəkətlərin məcmusunun müəyyən edilməsi ilə əsaslandırıla bilər.

Açar sözlər: Təhsil layihələri, sistemli yanaşma, situasiya yanaşması, davranış yanaşması, təşkilat strategiyası, idarəetmə modeli.

Giriş

Təhsil sistemində layihə idarəetmə probleminin öyrənilməsinin aktuallığı bir sıra amillərlə bağlıdır. Birincisi, onun inkişafı və modernləşdirilməsi üçün proqnozların və strategiyaların hazırlanması zərurəti müasir Azərbaycanın təhsil siyasətinin ön plana çıxması ilə əlaqədardır və buna görə də layihə texnologiyalarına tələbat artır. İkincisi, müasir təhsil sisteminin peşəkar idarəetməyə ehtiyacı olduğu, layihə menecerlərinin təhsil müəssisələrində peşəkar fəaliyyətə cəlb edilməsi kimi yeni tendensiya ilə təsdiqlənir. Üçüncüsü, təhsil müəssisələrinin rəhbər və müəllimlərinin, idarəetmə orqanlarının digər əməkdaşlarının, elmi-metodiki təşkilatların həyata keçirdiyi layihələrdə innovativ fəaliyyətə maraqlarının artması və s. Layihənin idarə edilməsinin təhsildə praktikada aktuallaşdırılması və bu fenomenin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycanın təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin daha səmərəli idarə olunmasına kömək edəcəkdir. Tədqiqatçıların fikrincə, təhsilin idarə edilməsinə layihə yanaşması təkcə layihənin məqsədlərini müəyyən etməyə və onu

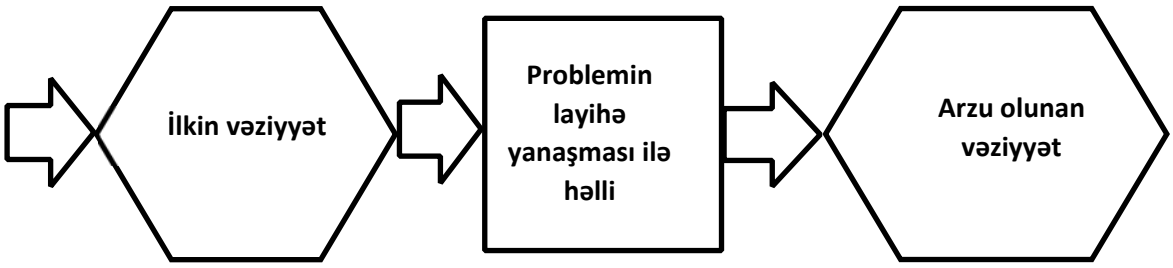
əsaslandırmağa deyil, həm də strukturu, onun əsas mərhələlərini müəyyən etməyə, zəruri maliyyə mənbələrini, layihənin son müddətlərini müəyyənləşdirməyə və həmçinin resursları hesablamaq, xərcləri hesablamaq, riskləri təhlil etmək və layihənin icrasını təşkil etmək üçün qrafik tərtib etməyə imkan verir. Bu prosesdə komandanı düzgün seçmək və layihənin həyata keçirilməsinə nəzarəti təmin etmək digər məsələlərlə yanaşı çox vacibdir. Məqalənin məqsədi təhsil sistemində layihələrin idarə edilməsinin mahiyyətini əsaslandırmaq və onların həyata keçirilməsi üsullarının araşdırılmasından ibarətdir:

─ Təhsilin idarə edilməsi sistemində innovativ dəyişikliklərin yolu olan layihənin mahiyyətini müəyyən etmək;

─ Təhsil sistemində layihələrin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq;

─ Layihənin idarə edilməsi modelini hazırlamaq və onun tətbiq istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Layihə idarəetmə nəzəriyyəsi üzrə ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi “layihə” anlayışının bir çox müxtəlif tərifl ərini müəyyən edir. Müxtəlif elmi mənbələrdən vurğulanan ən ümumi şərh: “Layihə unikal məhsul və ya xidmətlər yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş müvəqqəti müəssisədir” [2]. Burada “müvəqqəti” o deməkdir ki, layihənin həm başlanğıcı, həm də sonu ola bilər (məqsədlərə nail olunarsa və ya onlar əlçatmazdırsa), “unikal” isə oxşar formalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən məhsul və ya xidmətləri əhatə edir. “Layihə” anlayışının təfərrüatlı şərhləri də var. Onlardan birinə görə, layihə mütləq şəkildə müxtəlif fiziki və ya sosial obyektlərin, proseslərin, texniki və ya təşkilati sənədlərin, müxtəlif resursların (maddi, maliyyə, insan və s.) məqsədyönlü, əvvəlcədən hazırlanmış və planlaşdırılmış yaradılmasını (və ya dəyişdirilməsini), idarəetmə qərarları və onların həyata keçirilməsi üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini ifadə edir. [2]. Tədqiq olunan problem üçün digər anlayışlar da vacibdir. Bunlar “layihənin idarə edilməsi”, “layihənin idarə edilməsi obyektləri”, “layihənin idarə edilməsi subyektləri”, “layihənin idarə edilməsi prosesləri” və s.-dir Elmi mənbələrdə layihənin idarə edilməsi proseslərin (başlama, planlaşdırma, icra, nəzarət, tamamlama) və idarəetmənin funksional sahələrinin (inteqrasiya, məzmun, vaxt, xərc, keyfiyyət, resurslar, kommunikasiyalar, risklər, təchizat və müqavilələr) məcmusu kimi müəyyən edilmişdir [3]. "Layihənin idarə edilməsi" anlayışı tədqiqatçılar tərəfindən səmərəli idarəetmə texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan tərkibi, keyfiyyəti, işin həcmi, onun dəyəri və vaxtı baxımından arzu olunan nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmiş resursların (insan, maliyyə, iqtisadi və maddi-texniki) təşkili, idarə edilməsi, planlaşdırılması və əlaqələndirilməsi metodologiyası ilə eyni şəkildə şərh olunur. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda layihənin idarə edilməsinə bir sənət kimi də yanaşılır. [4]. Təhsildə layihələrin idarə edilməsi nəzəriyyəsində bu vəziyyət layihə vəziyyəti adlanır (şək. 1): layihəyə ehtiyac o zaman yaranır ki, qane etməyən bir vəziyyət (1) yaranır və o dəyişdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, layihə ziddiyyətli vəziyyətin dəyişməsinə əsaslanan mümkün arzu olunan gələcəyin (2) təsvirini nəzərdə tutur və layihədə buna nail olmaq üçün addımların ardıcıllığı aydın şəkildə göstərilir.

Şəkil 1. Təhsil layihəsinin vəziyyəti

Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, ümumiyyətlə layihə prosesi, o cümlədən təhsil sahəsində, problemli situasiya müəyyən edildikdən və problemin özü formalaşdıqdan sonra başlayır. Problemi formalaşdırmaq üçün bir fokus (bir neçə fokus nöqtəsi) seçmək lazımdır [3-6]. Təhsil sistemi

şəraitində layihə mərhələsi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən modelləşdirmə kimi qəbul edilir və modelin özü arzu olunan gələcəyin obrazına, düzgün praktiki hərəkətlərin təşkili üsuluna çevrilir. Beləliklə, təhsildə layihə prosesində modellər normativ xarakter daşıya, standart və ya model rolunu oynaya bilər. Sonra bir sıra mərhələləri özündə cəmləşdirən təhsil layihəsinin mərhələsi gəlir: parçalanma, aqreqasiya, işlənmə və proqramın hazırlanması [2, 3-6]. Öyrənilmiş elmi ədəbiyyat əsasında müəyyən edilmişdir ki, “layihə komandası” anlayışı layihənin idarə edilməsi sahəsində əsas anlayışlardan biridir. İdarəetmə sistemində layihə komandalarının formalaşdırılmasına yanaşmaların təhlili elm və praktikada ən çox yayılmış və fəal şəkildə istifadə olunanları müəyyən etməyə kömək edir:

─ məqsədlərin qoyulmasına yanaşma komanda üzvlərinin məqsədləri seçmək və həyata keçirmək istiqamətində qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir;

─ şəxsiyyətlərarası yanaşma kollektivin fəaliyyətinin səmərəliliyinin vacib şərti hesab olunan kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir;

─ rola əsaslanan yanaşma komanda üzlərinin oynadıqları rol planında komandanın tələblərinin vacibliyinə əsaslanır;

─ problemin həllinə yanaşma komandanın məqsədinə çatmaq yolunda qarşılarına çıxan problemlərin həlli üçün prosedurların işlənib hazırlanması ardıcıllığını müəyyən edir və s. [3-6].

Layihə fəaliyyətinin problemləri üzrə tədqiqatların təhlili göstərir ki, onun metodoloji əsasları kimi sistem əsaslı, davranışa əsaslanan və vəziyyətə əsaslanan yanaşmalar çıxış edir. Müəlliflər hesab edirlər ki, bütün bu yanaşmalar səriştəlidir, maraqlıdır və təhsil sahəsində uğurla həyata keçirilir. Aktiv transformasiya prosesləri, Azərbaycanın sosial-iqtisadi sferasında baş verən aktiv dəyişikliklər və onlara uyğunlaşma kontekstində ən aktual yanaşmalardan biri kimi layihə qruplarının formalaşmasına adaptiv yanaşmanın öyrənilməsi də perspektivli ola bilər. Bu, idarəetmədə həm bütövlükdə sistemə, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinə tətbiq oluna bilən adaptiv yanaşmanın [7] geniş şəkildə tətbiq edilməsi faktının qəbul edilməsi ideyasına əsaslanmalıdır.

Elmi ədəbiyyatın icmalı bizə layihə komandası ilə layihə qrupları arasındakı əsas fərqləri müəyyən etmək imkanı verdi ki, bu da təhsil layihələrinin idarə edilməsində mühüm aspektdir, çünki komandanın effektivliyi qrupun effektivliyindən daha yüksəkdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Layihə fəaliyyətlərində qruplar və komandalar arasında əsas fərqlər.

Fərqləndirici meyar	Layihə qrupları	Layihə komandası
Liderlik	Güclü və bilikli liderin olması	Liderlik komanda üzvləri arasında bölünür
Cavabdehlik	Şəxsi cavabdehlik	Şəxsi və ortaq cavabdehlik
Məqsəd	Qrupun məqsədi ilə təşkilatın məqsədi eynidir	Komandanın özünəməxsus məqsədi vardır
Fəaliyyət nəticələri	İndividual fəaliyyətin nəticəsi	Kollektiv fəaliyyətin nəticəsi
Səmərəlilik qiymətləndirilməsi	Bütün fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanan dolayı qiymətləndirmə	Birgə əldə olunmuş nəticə kollektiv müzakirə yolu ilə qiymətləndirilir
Qərarvermə	Müzakirə edir, qərar verir, tapşırıqları verir.	Müzakirə olunur, qərar verilir, tapşırıqlar birgə icra olunur.

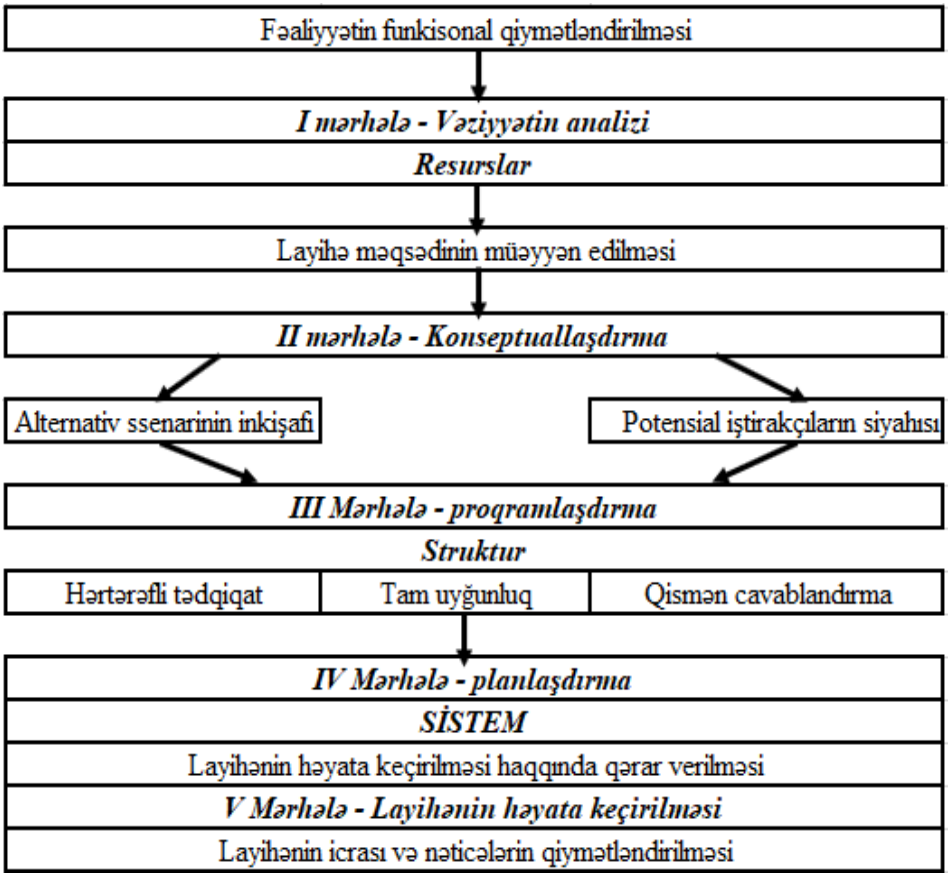
Cədvəl 1 məlumatları təhsildə layihənin idarə edilməsinə komanda yanaşmasının aydın faydalarını göstərir. Buna görə də təhsildə layihə idarəetmə komandalarının formalaşdırılması prosesinin əsas elementlərini müəyyən etmək lazımdır.

Elmi mənbələr komandanın qurulmasının əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir ki, bu prinsiplər təhsildə layihə idarəetmə komandaları ilə bağlı nəzərə alınmalıdır. Əsas dəyərlər prinsipi bütün komanda üzvlərinin öz məqsədlərini ümumi olanlara tabe etmək niyyətində olmasını nəzərdə

tutur; harmoniya prinsipi - ona görə, komandada rolların bölüşdürülməsi şəxsi xüsusiyyətlərə və peşəkar səriştələrə, habelə onun üzvlərinə xas olan peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərə əsaslanır ki, bu da konsensus əldə etmək və münaqişələri həll etmək qabiliyyətinə kömək edir; etimad prinsipi - komanda üzvü başqalarına qarşı açıq və dürüst olmalı, həmçinin yüksək keyfiyyətli layihə nəticəsini əldə etmək üçün mənalı məlumat əldə etməlidir; bərabərlik prinsipi - layihə komandasının üzvləri eyni qayda və qaydalara riayət edir, həmçinin, xüsusilə şəxsi fikirlərini ifadə edərkən bərabər hüquqlara malikdirlər; uyğunlaşma prinsipi xarici mühitdə baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, habelə varislərin və ya yeni liderlərin hazırlanması məqsədilə layihə komandası üzvlərinin rollarının yenidən bölüşdürülməsini, o cümlədən rəhbərlərin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur; tamamlayıcılıq prinsipi o deməkdir ki, komanda üzvlərindən birinin zəif keyfiyyətləri digərinin güclü tərəfləri ilə üst-üstə düşməlidir [8-10]. Beləliklə, əsas dəyərlər, etimad və bərabərlik prinsipləri komandada səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət üçün təşkilati mədəniyyət və qaydaların yaradılmasının əsas prinsipləridir və harmoniya, uyğunlaşma və bir-birini tamamlama prinsipləri nəzərə alınmaqla komanda qurulur. Bunun üçün layihənin idarə edilməsi üçün məqbul sayılan komanda qurma üsullarını seçmək lazımdır. Elmi mənbələri təhlil edərək, komandanın qurulması proseslərinin təşkilinin üç səviyyəsinin olduğu aşkar edilmişdir. Bunları təhsilə də tətbiq etmək olar. Fərdi konsultasiya səviyyəsi təhsil sahəsində yaranan çətin vəziyyətləri məsləhətləşmələr vasitəsilə idarə etməkdən ibarətdir. Birbaşa komanda qurma səviyyəsi təhsil sahəsində dəyişikliklərin planlaşdırılmasında fəal iştirakdır: komanda qarşılıqlı fəaliyyət göstərən və bir-birindən asılı olan, ümumi məqsədə/missiyaya yönəlmiş iki və ya daha çox adamdan ibarət qrup şəklində formalaşır. Bundan əlavə, komanda üzvü müəyyən bir rol oynamalı, aydın mövqe tutmalı və komandada müəyyən edilmiş funksiyanı yerinə yetirməlidir. Komandalararası münasibətlərin formalaşma səviyyəsi: təşkilatda bir neçə müstəqil qrup və komanda ola bilər. Onlar üçün qarşılıqlı əlaqə bacarığı vacibdir; bunun üçün həm komandaların formalaşdırılmasına, həm də onların münasibətlərinin təşkilinə yönəlmiş məsləhətdən istifadə olunur. Təhsildə layihə təhsil müəssisəsinin fəaliyyət sistemini formalaşdırmağa imkan verən zamanla işlənmiş prosedurlar toplusu kimi xarakterizə olunur. Statik formada bütün təzahürlərində onun quruluşudur; dinamik formada təşkilatda baş verən müxtəlif fəaliyyət proseslərinin məcmusudur. Tədqiqat üçün ən vacib olan layihə metodları arasında analoqlar, ekspert təhlili, məqsəd strukturu və təşkilati modelləşdirmə üsulları fərqlənir.

Təhsil sistemində layihənin idarə edilməsi - layihə planının məhdud müddətdə, real resurslar daxilində həyata keçirilməsinə yönəlmiş təşkilati tədbirlərin və tədbirlərin sintezi yolu ilə təhsil təşkilatını keyfiyyətcə yeni vəziyyətə keçirmək üçün ona məqsədyönlü təsir metodudur. Layihənin idarə edilməsi təhsil sistemlərində yeni idarəetmə strukturlarının yaradılmasını tələb edə bilər: matris, layihə-modul, inteqrativ. Onlardan hər hansı birinin lehinə seçim yalnız layihənin konkret məqsədləri, daxili və xarici şərait kompleksi, eləcə də bütün təhsil müəssisəsinin fəaliyyət dövründə proseslərdə mühüm rol oynayan "insan amili" nəzərə alındıqdan sonra edilir. [12-15]. Təhsildə layihə idarəetmə modeli, bir tərəfdən təşkilatın cəmiyyətdəki strategiyası ilə onun əsas komponentləri (struktur, sistemlər, resurslar, heyət) arasında uyğunluq tapmaq prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin edən, digər tərəfdən layihənin bütün mərhələlərində ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən tədbirlər toplusudur. (bax. Şəkil 2).

Onun səciyyəvi xüsusiyyətləri təhsil praktikasının həqiqətən ehtiyac duyduğu və bunun üçün xüsusi bir nizam olan belə yeni obyektlərin yaradılmasına diqqət yetirməkdir; bir neçə mövzu idealizasiyasından istifadə əsasında yaradılmış tədqiq olunan hadisənin hipotetik modeli; yeninin formalaşması prosesində öyrənilməsi; innovasiyaların həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün zəruri şəraitin yaradılmasına diqqət yetirmək. İlkin mərhələdə mövcud vəziyyət təhlil edilir, mövcud olan resurslar hesaba alınır, layihənin məqsədi müəyyən olunur. Konseptuallaşdırma mərhələsinin bir hissəsi olaraq, layihə komandası (potensial iştirakçıların tərkibinə qərar verərək) təklif olunan fəaliyyət üçün strategiya və məqsədləri formalaşdırmağa başlanılır. Nəticədə aşağıdakı fərziyyə formalaşdırılır: təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinin diaqnostikası və onun reytinqi vasitəsilə nail olmaq olar. Fikrimcə, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün

Şəkil 2. Təhsildə layihələrin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin idarə edilməsi modeli.

şərtlər daxili resursları optimallaşdırmaq və xarici resursları cəlb etmək, habelə layihə mərhələsinə uyğun olaraq təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini müşayiət edən sistemlərdə vaxtında dəyişiklikləri təmin etmək imkanları olmalıdır. Yaxşı formalaşmış konsepsiyanın və layihə komandasının olması bizə fəaliyyətin növbəti mərhələsinə - proqramlaşdırmaya keçməyə imkan verir. Birinci vəzifə layihənin idarə edilməsi strukturunu hazırlamaq idi. Təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətləri, eləcə də konkret şərtlər nəzərə alınaraq işin modul-layihə üsulu ilə qurulması qərara alınır. Öz fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq üçün yaradıcı birliyin üzvləri qruplara bölünür, onların hər biri öz istiqaməti üzrə işləyir, alternativ variantların xüsusiyyətlərinin layihənin ümumi konsepsiyasına uyğun olub-olmadığı müəyyənləşdirilir. Strategiyanı dəqiqləşdirməklə davam edərək, layihə müəllifləri proqramın ilkin versiyasını tərtib edirlər. Fəaliyyətlərin aralıq nəticələrini müzakirə etmək, işin gedişatını tənqidi qiymətləndirmək və konstruktiv şərhlər vermək üçün vaxtaşırı olaraq layihə qrupunun ümumi yığıncaqlarında müzakirə olunmalıdır. Layihənin icrası nəticəsində xətti-funksional idarəetmə sistemi modul-layihə ilə əvəz edilmişdir; təhsil müəssisəsinin işçiləri üçün yeni vəzifə öhdəlikləri hazırlanmışdır; metodik fəal müəllimlərin sayı ilə passiv müəllimlərin sayı müqayisə edilir. Təhsil müəssisəsinin fəaliyyət göstəricilərində ümumi irəliləyişin olub-olmaması davamiyyətin və tələbələrin göstərdiyi nəticələr əsasında müşahidə olunur. Təhsildə keyfiyyətin artırılması üçün əlavə resurslara ehtiyac olub-olmadığı müəyyən edilir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində təhsildə layihənin idarə edilməsinin prinsipləri və mərhələləri aydın olduğu üçün biz təhsilin və biliklərin ötürülməsinin bir hissəsi kimi tələbələr arasında peşəkar rəhbərlikdə layihənin idarə edilməsinin aşağıdakı variantlarını təklif edə bilərik:

─ Karyera istiqaməti siyasətinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə aparılmasına və həyata keçirilməsinə, ümumi metodik işin həyata keçirilməsinə və bütün ölkə üzrə koordinasiyaya cavabdeh olan Vahid Milli Karyera Rəhbərliyi Mərkəzinin yaradılması layihəsi;

─ Universitetlərin ixtisasyönümlü işini koordinasiya edən, müəllimlərinin işinə nəzarət edən və ixtisasyönümlü tədbirlərində iştirak edən valideyn-tələbə təşkilatlarının informasiya mərkəzlərinin yaradılması layihəsi;

─ Tələbələrin tətil günlərində kütləvi təcrübə keçməsi layihəsi.

Metodoloji yanaşma kimi təhsildə universal planlaşdırma və layihə xüsusiyyətlərinin sintezindən istifadə bizə proqnozlaşdırılan sistemin arzu olunan strukturu haqqında statik təsəvvür və onun yeni keyfiyyətə keçidi üçün gözlənilən şərtlər toplusu haqqında dinamik təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Burada məqsəd təhsildə sosial və şəxsi ehtiyacların daha effektiv həllini təmin etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Turginbayeva A, Smagulova G, Ashirbekova, Malikova R (2018)Topical issues of management in modern education and ways to solve them. 32nd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018 - Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth, pp. 3643-3647
2. Dyakova G, et al (2017) Priority directions of the improvement of energy management at the Enterprise. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 90:012218 https://doi.org/10.1088/1755-1315/90/1/012218
3. Azieva G, et al (2021) Analysis of access to the electricity transmission network using information technologies in some countries. E3S Web of Conferences 258:11003 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125811003
4. Ganebnykh E, Burtseva T, Mironova N, Feoktistova O (2019) Quality assessment of urban environment. E3S Web Conf. 110:01077 https://doi.org/10.1051/e3sconf/201911001077
5. Mottaeva A, Ivashchenko A, Ryattel A (2020) Assessment of implementation and functioning of the ecological management system. E3S Web of Conferences 164:10038 https://doi.org/10.1051/e3sconf /202016410038
6. Kurbayeva A, Kunayeva G, Bugenova L, others (2019) Cognitive mechanisms of Kazakhstan Commercial and Social Advertising text. Opcion 88:280-303
7. Baranova I et al (2021) Reorganization of industrial zones as a factor of sustainable development of urban areas. E3S Web of Conferences 296:03006 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129603006
8. Yessymkhanova Z, et al. (2021) Environmental safety in the countries bordering Kazakhstan in the context of sustainable development. E3S Web of Conferences 244:01016 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124401016
9. Seleznev A et al. (2017) Directions of development of road in terms of interregional integration in Russia. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 90:012117 https://doi.org/10.1088/1755-1315/90/1/012117
10. Kupeshova S, Zhumagazieva A, Smagulova G, Meirkhanova Y (2020) Schoolchildren determination in Kazakhstan: Condition analysis and Project suggestions. E3S Web of Conferences 159:09008 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015909008
11. HERMES http://www.hermes.admin.ch/.
12. Butova TG et al. (2022) Instruments for Sustainable Development of Territories in the Context of Synergistic Crisis https://doi.org/10.17516/1997–1370–0902
13. Ganebnykh E, Lezhnina J, Kashintseva V (2020) Diagnostics of company processes. E3S Web Conf. 210:10008 https://doi.org/10.1051/e3sconf/20202101000
14. Shvakov EE, Krupnov YA, Gureeva EA, Karpovich OG (2021) Sources of income in the economy of pleasure: new growth vectors of developing countries in industry 4.0. International Journal of Trade and Global Markets 14(4-5):441-449

15. Moldashbayeva L et al. (2021) «Green» bonds – a tool for financing «green» projects in countries, in E3S Web Conf. 244:10060 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124410060

Нахид Назим оглы Алмасов
Кандидат экономических наук
Азербайджанский Университет Кооперации
Кафедра «Торговля и менеджмент»
Старший преподаватель
E-mail: nahid.almasov@mail.ru

Современные подходы к управлению проектами в сфере образования

Резюме

Цель исследования – определить универсальные методологические особенности и общие аспекты (общие принципы, стратегия, подходы, условия) управления проектами в сфере образования.

Методика исследования основана на взаимосвязи и взаимозависимости трех подходов к методическим условиям эффективности подготовки и использования проектов: системного подхода, направленного на реализацию принципа фундаментальной достаточности в распределении структурных компонентов в организации; ситуационный подход, учитывающий особенности внешней среды как важный фактор, влияющий на направление и содержание изменений в организации; поведенческий подход, направляющий менеджеров проектов на понимание необходимости создания в организационных структурах условий, благотворно влияющих на поведение людей.

Прикладная значимость исследования объясняется тем, что проектное управление в образовании может быть использовано как метод целенаправленного воздействия на структуры и процессы, происходящие в образовательной системе, посредством комплекса действий и последовательных операций приведения ее к новому уровню качества.

Результаты исследования, используя в качестве методологического подхода синтез универсальных планировочных и проектных особенностей в образовании, позволяют получить статическую картину желаемой структуры проектируемой системы и динамическую картину ожидаемого набора условий ее перехода. в новое качество. Цель здесь состоит в том, чтобы обеспечить более эффективное решение социальных и личных потребностей в образовании.

Оригинальность и научная новизна исследования могут быть обоснованы определением комплекса последовательных действий на всех этапах процесса поиска совместимости стратегии организации и ее основных компонентов в модели проектного управления в образовании.

Nahid Nazim oglu Almasov
Doctor of philosophy in economics
Azerbaijan University of Cooperation
Department "Trade and Management"
Senior Lecturer
E-mail: nahid.almasov@mail.ru

Modern approaches to project management in the field of education

Summary

The purpose of the research is to determine methodological values and general aspects (general principles, strategies, approaches, conditions) of project management in the field of education.

The research methodology is based on the interconnection and interdependence of three approaches to the methodological conditions of the effectiveness of the preparation and usage of projects: the system approach aimed at implementing the principle of fundamental sufficiency in the distribution of structural components in the organization; the situational approach, which considers the features of the external environment as an important factor which influences the targets and contextt of changes in the organization; Behavioral approach that guides project managers to understand the need to create conditions in organizational structures that have a beneficial effect on people's behavior.

The applied importance of the study is explained by the fact that project management in education can be used as a method of purposeful influence on the structures and processes occurring in the educational system, by means of a complex of actions and successive operations of bringing it to a new state of quality level.

The results of the research, using the synthesis of universal planning and design features in education as a methodological approach, allow to obtain a static picture of the desired structure of the projected system and a dynamic picture of the expected set of conditions for its transition. in new quality. The goal here is to provide a more effective solution to social and personal needs in education.

The originality and scientific novelty of research can be justified by the definition of a set of consecutive actions at all stages of the process of searching for the compatibility of the organization's strategy and its main components in the model of project management in education.

UOT 338

Mehriban Ağasəf qızı İMRANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, doktorant
Email:mehriban_i@yahoo.com
ORCID:0000-0002-9112-6252
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.042

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA KLASTERLƏŞDİRMƏNİN PERSPEKTİVLƏRİ BARƏDƏ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - inkişaf etmiş ölkələrin klasterləşdirmə təcrübəsini öyrənərək Azərbaycanda klasterləşdirmənin nəzəri və təcrübi vəziyyətindən bəhs etmək, iqtisadiyyatın inkişafının innovativ mexanizmlərindən biri kimi sənaye klasterlərinin perspektiv inkişafı barədə fikir mübadiləsi aparmaq, uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda neft-kimya istehsalının innovativ klasterlərlə təminatı və respublikanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsində klasterlərin təşkili və istifadəsi üzrə elmi və təcrübi amilləri araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - qarşıya qoyulmuş problemə yanaşmada sistemli təhlil, struktur metodları, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, strateji proqnozlaşdırma və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən neft-kimya sənayesinin uzunmüddətli inkişaf strategiyasını təmin edəcək klasterləşdirmə texnologiyasının hazırlanmasında, habelə klaster idarəetməsinin genişləndirilməsində və ali məktəblərdə müvafiq ixtisaslar üzrə tədrisdə istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – neft-kimya sahəsinin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla uzunmüddətli klasterləşdirmə strategiyasının hazırlanması və tətbiqi üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə baxılan problemlərin həlli üzrə dünya təcrübəsi tədqiq olunmaqla müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Habelə Azərbaycanın neft-kimya sənayesi üzrə klasterlərin yaradılması və fəaliyyətlərinin inkişafının əsas strateji məqsədləri göstərilməklə, uzunmüddətli dövr üçün klasterlərin başlıca prioritetləri göstərilmiş, innovativ klasterlərin sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələri üzrə fəaliyyət istiqamətləri üzrə uzunmüddətli perspektivdə təşkili təşəbbüsü irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: klaster, neft-kimya sənayesi; regional iqtisadiyyat, innovasiya, perspektiv inkişaf.

Giriş

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin, xüsusən Avropa ölkələrinin təcrübəsindən göründüyü kimi, iqtisadiyyatın klasterləşməsində əsas rolu, klaster təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi üçün institusional və hüquqi şəraiti formalaşdıran, müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə ilə təmsil olunan, iştirakçıların maraqlarını əlaqələndirmək üçün platforma təşkil etmək və maliyyə dəstəyi göstərmək yolu ilə, dövlət oynayır. Məhz dövlət, regionların strateji inkişafına yönəlmiş ayrı-ayrı klasterlərin inkişaf məqsədlərini ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədləri ilə əlaqələndirir. Bu, əlavə dəyər istehsal zəncirinin bütün zəruri halqalarının ərazidə lokallaşdırılması, ərazi resurslarının səmərəli səfərbər edilməsi, habelə onun açıq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini təmin edəcək təşkilati bölmələrin formalaşdırılmasının vacibliyi ilə ifadə olunur. Son illərdə investisiya prosesinin bütövlükdə təhlili Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşması, sahə quruluşunun və mənbə müxtəlifliyinin genişlənməsini sübut edir. Ona görə də çıxış yolu, investisiyanın daha tez səmərə verə biləcəyi sahələrə, xüsusi ilə qeyri-neft bölməsinə yönəldilməsi çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, belə sahələrə qoyulan investisiya qısa müddətdə real inkişafı təmin edir.

Azərbaycanda sənayenin mühüm bölməsi olan Yanacaq-enerji kompleksi iqtisadiyyatın həlledici sahələrindən biri olmuşdur və eyni zamanda o yüksək enerjitutumlu digər sahələrin

fəaliyyəti və perspektiv inkişafı üçün çox vacib rol oynamaqdadır. Neft müqavilələrinin uğurla reallaşdırılması, Azərbaycanın de-fakto dünya neft-qaz bazarına çıxmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də neft sektorunun inkişafı, yaxın gələcəkdə də bir sıra digər sənaye sahələrinin, o cümlədən, qeyri-neft sektorunun intensiv inkişafını təmin edəcəkdir. Bu səbəbdən də yanacaq-enerji və neft-kimya komplekslərinin və energetikanın normal inkişafını təmin etmək problemləri tezliklə radikal və bəlkə də qeyri-ənənəvi üsullarla həll edilməlidir.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, ölkədə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və tarazlaşdırmaq üçün iqtisadi siyasət elmi əsaslarla qurulmaqla, həm təbii-iqtisadi ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə şərait yaratmalı, həm də yerli özünüidarə və icra orqanlarının təşəbbüskarlığını və iqtisadi fəaliyyətdə müstəqilliyini artırmalıdır.

Bütövlükdə, iqtisadi siyasətin indiki mərhələdəki ən mühüm şərtlərindən biri, onun real sektorun innovativ yolla sağlamlaşdırılmasına istiqamətləndirilməsi olmalıdır. Şübhəsiz ki, burada aparıcı mövqe, qeyri-neft sektorunu əhatə edən orta və kiçik sahibkarlıq mülkiyyətçilərinə məxsusdur və bu baxımdan iqtisadiyyatın inkişaf sürətinin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün, fikrimizcə, aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- Sahibkarlığın istehsal və infrastruktur potensialının möhkəmləndirilməsi və yenilərinin yaradılması üçün stimullaşdırıcı innovativ layihələrin təşkili;
- yerli və xarici sahibkarlar üçün əlverişli hüquqi, iqtisadi, sosial, investisiya və innovasiya mühitinin yaradılması;
- real iqtisadi imkanları nəzərə ala biləcək innovasiya texnologiyalarının formalaşdırılması, güclü sahibkarlar təbəqəsinin və işgüzarlıq mühitinin yaradılması;
- ölkənin iqtisadi rayonlarında səmərəli fəaliyyət göstərə bilən klaster mərkəzlərinin təşkili və davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Bu amilləri nəzərə alaraq, hesab edirəm ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin ən vacib vəzifələrindən biri əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması olduğu üçün, yaxın gələcəkdə iqtisadi siyasətin sosial və innovasiyayönümlülüyünün gücləndirilməsi zəruridir.

Bu **problemlərin həlli vasitəsi** proqram yanaşması ola bilər ki, onun imkanları iqtisadiyyatın istənilən səviyyəsində inteqrasiya proseslərinin həyata keçirilməsinə imkan verir. İqtisadiyyatın ərazi klasterləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə proqramlı yanaşma, idarəetmənin bütün səviyyələrini əhatə etməlidir. Klaster stimullaşdırma layihələrinin uğurlu icrası, regional strategiya ilə mümkündür. Regional strategiya hazırlayarkən, bütövlükdə bölgənin əsas böyümə nöqtələri nəzərə alınmalıdır. Regional aspektdə fundamental elmi birləşdirən klasterlər, yeni yüksək texnoloji istehsal müəssisələrinin tənzimlənməsi üçün şərait yaradır, prioritet investisiya qoyuluşlarını müəyyənləşdirir və sərfəli investisiya qərarları qəbul etmək üçün kompleks istehsal və texnoloji paketlər yaradır. Klasterlərə investisiyaların cəlb edilməsi, region iqtisadiyyatının inkişafının multiplikativ effektini təmin edir. Klasterlər yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinə, dinamik bazar mühitində regional iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edən yüksək texnoloji sahələrin inkişafına kömək edir.

İqtisadiyyata “klaster” terminini ilk dəfə daxil edən M.Porterin fikrincə: “Klaster-müəyyən bir ərazidə fəaliyyət göstərən və ümumi fəaliyyətlə səciyyələnən və bir-birini tamamlayan, coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan şirkətlər və qarşılıqlı əlaqəli təşkilatlar qrupudur”[4].

Tərifə əsasən "klaster"lərin xüsusi cəhətlərini aşağıdakı kimi vermək olar:

- vahid istehsal dövrü (tsikli) prosesində davamlı, sistemli şəkildə həyata keçirilən kooperasiyaya əsaslanan istehsal və texnoloji birlik;
- vahid inzibati və iqtisadi nəzarət mərkəzinin mövcudluğunu əks etdirən vahid strateji məqsədin və ya hədəflər qrupunun olması ilə müəyyən edilən təşkilati birlik;
- istehsalın klaster təşkilinin üstünlüklərinin reallaşdırılması üçün zəruri infrastruktur (qanunvericilik, texniki, texnoloji, informasiya, maliyyə, elmi, maddi-texniki, rabitə və s.) şəraitinin olması.

Tədqiqatlar göstərir ki, “klasterlərdə sinergik effekt: a) klasterdə bilik və innovasiya axınının təsiri; b) klasterə daxil olan şirkətlərin pul vəsaitlərinin hərəkətinin cəmlənməsi hesabına onların

artımının təsiri; c) infrastruktur obyektlərindən birgə istifadənin təsiri; d) əməliyyat xərclərinin azaldılması” sayəsində əldə edilir [2].

Bildiyimiz kimi, ərazi klasteri istehsalın təşkilinin inteqrasiya forması kimi region iqtisadiyyatının sürətli inkişaf tempini təmin etməyə qadirdir və onun klasterləşməsi prosesi, bazar iqtisadiyyatının keyfiyyətcə transformasiyası mexanizmi kimi qəbul edilir. Klaster üzvləri arasında yaranan əlaqələr əsasında regional iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin edən sağlam rəqabət formalaşır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş- Almaniya, Fransa, Kanada, Finlandiya, Belçika, Norveç kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, klasterin inkişaf strategiyası uzunmüddətli perspektivdə regionların və sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətini təmin edir. İsveçdəki sellüloz-kağız klasterini; Danimarkanın aqrar-sənaye klasterini; Almaniyanın mühəndislik klasterini və s.nümunə kimi göstərmək olar. Mövcud olan 500 klaster sxeminin təhlili göstərir ki, təmsil olunan ölkələrin iqtisadiyyatlarının yüksək rəqabət qabiliyyəti ayrı-ayrı klasterlərin güclü mövqelərinə və platformalarına əsaslanır. [6].

Azərbaycanda istehsalın ərazi təşkilinə klaster yanaşması yalnız ilk addımlarını atır. Regionlardakı icra hakimiyyəti orqanları bu yanaşmanın üstünlüklərini və ərazi iqtisadiyyatının klaster inkişafı ehtiyacını yenicə dərk etməyə başlayırlar. Bu gün sənaye klasterlərinin yaradılması ölkənin iqtisadi inkişafının dayanıqlığını təmin etmək üçün ən səmərəli mexanizmlərdən biridir. İqtisadi inkişaf, mahiyyət etibarilə, həmişə müxtəlif sosial-iqtisadi tədbirlərin, görülmüş işlərin, məsrəflərin və gəlirlərin nəticəsidir. İqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və tərəddüdləri, adətən iri resurs rayonlarının “həyat fəaliyyəti” vəziyyətinə tez təsir göstərə bilmir. Regionların iqtisadi inkişafının yeniliklərindən biri, sənaye sahələrinin xüsusi kateqoriyasının - sənaye klasteri yanaşmasının inkişafıdır. Sənaye klasterlərinin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi, rəqabətqabiliyyətli regional iqtisadiyyatın inkişafı üçün klaster modellərindən istifadə, eləcə də onların üstünlükləri və çatışmazlıqları-görkəmli iqtisadçı alimlər tərəfindən elmi tədqiqatlarla nəzəri və təcrübi cəhətdən nəzərdən keçirilmişdir. Bununla belə, mürəkkəb, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və ümumi qəbul edilmiş yanaşmalara görə, sənaye klasterinin birmənalı təsvirini vermək mümkün deyildir.

Sənaye klasteri dedikdə, adətən, ümumi maliyyə, maddi-texniki və informasiya göstəriciləri ilə birləşən firmalar qrupu başa düşülür. Onları, qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayan ümumi fəaliyyət birləşdirir. Eyni zamanda, onlar bir-biri ilə mülkiyyət münasibətləri ilə birbaşa bağlı deyildirlər, yəni müstəqil, bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərə bilirlər. Hazırda əksər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları rəqabətqabiliyyətliliyin etibarlı vasitəsi olan klasterin inkişaf modelindən istifadə edirlər. Çünki bu, maliyyələşmənin artmasına, səlahiyyətlərin güclənməsinə, satış bazarlarının artmasına gətirib çıxarır. Klaster- sektorlararası əlaqələrə əsaslanır. Klasterləşmə ideyası tədricən hər biri konkret son istehlakçıya yönəlmiş ayrı-ayrı sənaye qruplarının və alt sektorların formalaşmasında öz əksini tapır. Aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər klasterlər üçün vacibdir [4]:

- istehsal olunan məhsulların ümumiliyi;
- coğrafi lokalizasiya;
- klaster daxilində obyektlərin sıx qarşılıqlı əlaqəsi.

Funksional klasterlərin üç növü fərqləndirilir:

1. Sənayenin bu və ya əlaqəli sektorları daxilində, çox vaxt bu və ya digər elmi məktəbə (tədqiqat institutları, universitetlər və s.) bağlı olan regional qruplar;

2. Şaquli istehsal zəncirləri, burada istehsal prosesinin bitişik mərhələləri klasterin əsasını təşkil edən, müəyyən edilmiş məhdud sektorlar;

3. İstənilən əsas sənaye sahəsinə münasibətdə müəyyən edilmiş genişmiqyaslı sənaye birlikləri.

Klasterlər, lokalizasiya və təmərküzləşmənin statistik göstəriciləri və milli mədaxil-məxaric balansı əsasında müəyyən edilir. Regional iqtisadiyyatda klasterin effektivliyini və profilini qiymətləndirmək üçün cəlbedicilik (klasterin regionun sosial-iqtisadi inkişafı məqsədlərinə cavab vermək qabiliyyəti) və sağ qalmaq-yaşamaq (klasterin fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti) kimi meyarlardan istifadə olunur.

Əksər ölkələrin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Hazırda ortamüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafın uğuru sənaye artımının bərpası ilə birbaşa bağlıdır. Sosial-iqtisadi regional inkişaf əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricilərinin müsbət dinamikasına yönəlmiş regional multifaktorial sistemin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Bütövlükdə, ölkənin və regionların dinamik inkişafı üçün mövcud təbii ehtiyatlar, əlverişli coğrafi mövqe əsasında sənaye klasterlərinin formalaşmasını sürətləndirmək və böyük həcmdə sənaye istehsalı yaratmaq lazımdır. Azərbaycanın sənaye potensialının artırılması və istehsal avadanlıqlarının müasirləşdirilməsi siyasəti son illər aydın şəkildə özünü göstərir. İstehsal qüvvələrinin formalaşması, inkişafı və təmərküzləşməsi mexanizmləri əsaslı şəkildə dəyişir. Yeni texnoparklar həm daxili bazar, həm də xarici bazara çıxmaq üçün nəzərdə tutulmuş kütləvi istehsalın intensiv inkişafına yönəlmiş iri sənaye obyektlərinin lokallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ələtdə böyük bir nəqliyyat qoşağının yaradılması bunun bariz nümunəsidir. Bütün vacib əmtəələrin istehsalının təşkilində klasterləşdirmə - polad istehsalının, metallurgiya zavodlarının və alüminium sənayesinin istehsalı və emalının təmin edilməsi sahələrində, dövlət və özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd, son məhsulun istehsalı və istehlakçıya çatdırılmasında birgə fəaliyyət göstərməyi nəzərdə tutur[4].

2009-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Qanunun qəbulu ilə ölkənin regionlarında innovasiya fəaliyyəti və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin müasirləşdirilməsi imkanları genişləndirilmişdir. Bu prosesdə, həm də ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarında neftin qiymətinin qeyri-sabit vəziyyətindən asılı olmayaraq, müstəqilliyini təmin edən qeyri-neft sənayesinin intensiv inkişafı və Azərbaycanın mövqelərinin möhkəmlənməsi kimi mühüm nəticələr əldə edilə bilər [1].

Son vaxtlar Azərbaycanda dövlət vəsaiti hesabına sənaye parkları fəal şəkildə yaradılır və özəl şirkətlərin bu istiqamətdə fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün onlara kreditlər ayrılır. Sumqayıt və Balaxanı sənaye parklarının, Yüksək Texnologiyalar Parkının açılışı olub. Gəncədə, Mingəçevirdə və Bakının Qaradağ rayonunda müasir sənaye şəhərciklərinin salınması həyata keçirilmişdir.

Son illərdə biznes- inkubatorlar yaradılır ki, onların məqsədi İKT sektorunun, elmtutumlu istehsalın, sənayedə, aqrar sektorda, xidmət sektorunda və s.-də elmi tədqiqatların inkişafı üçün biznes ideyalarının sınaqdan keçirilməsidir. Quba-Xaçmaz iqtisadi zonasında ilk biznes inkubator, Aran iqtisadi zonasında və Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında biznes-inkubatorların açılması bu məqsədə xidmət edir [3].

Azərbaycan Respublikasının 2030 - cu ilə qədər olan dövr üçün sənaye kompleksinin inkişafı Proqramına əsasən, regional klasterlərin formalaşmasının əsas formalarından biri, beynəlxalq şirkətlərin cəlb edilməsinə və Azərbaycan istehsalçılarının, o cümlədən kiçik və orta şəhər yaşayış məntəqələrində sənaye təşkilatlarının onlarla əməkdaşlığının qurulmasına yönəlmiş inkişaf etmiş zonaların (o cümlədən azad iqtisadi zonalar əsasında) formalaşması olacaqdır. Sənaye zonası çərçivəsində həyata keçirilən layihələr vahid konsepsiya ilə əlaqələndiriləcək, təşkilatın yaradılması üçün planlaşdırılan layihələr bir-birini tamamlayacaqdır[5].

Klasterin digər birləşmə formalarına nisbətən üstünlüyü, üzvlükdən daha çox real münasibətlər, sənaye, müəssisə və təşkilatçılıq arasındakı əlaqələrə konsentrasiya ilə müəyyən edilir. Bunlar aşağıdakılara kömək edir:

- istehsalın və rəqabətin inkişafı;
- yeni texnologiyalara çıxışın sadələşdirilməsi;
- müxtəlif birgə fəaliyyət növlərində risklərin bölüşdürülməsi;
- birgə elmi tədqiqatların təşkili və mütəxəssis hazırlığı;
- əməliyyat xərclərinin azaldılması və s.

Bölgənin rəqabət qabiliyyətinin idarə edilməsi, investisiya və yeniliyi bölgənin iqtisadi məkanında baş verən innovativ investisiya proseslərinin ayrılmaz birliyində, bir sistem kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu proseslər innovasiyaların kompleks şəkildə yaranmasını və nəticələri-

nin kommersiyalaşdırılmasını, sistemin həyat dövrlərinin ardıcıl mərhələlərinin sürətlə keçməsini və bölgədə inkişaf etdirilməli olan müasir institusional, innovativ, investisiya-maliyyə, istehsal və sosial infrastrukturların sistemli inkişafını təmin edir [6].

30 illik işğaldan sonra azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında klasterləşdirmənin üstünlüklərindən istifadə olunması olduqca vacibdir. Əvvəla, bu iqtisadi rayonlar çox zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olduqlarından, bu ərazilərdə həm sənaye klasterlərinin, həm də aqrar yönümlü innovativ klasterlərin təşkili olduqca əlverişlidir. İkincisi, klasterləşdirmə, bu əazilərdə qayıdış və bərpa işlərində təkanverici amil kimi istifadə oluna bilər. Üçüncüsü isə, əhalinin məskunlaşması və məşğulluğun artırılması amili, həm də ümumxalq və ümumdövlət maraqlarına xidmət edir. Hər üç yanaşmanın ən böyük iqtisadi üstünlüyü, onun ümumxalq mənafeyinə və rifaha xidmət etməsidir. Bu ərazilərdə klasterlərin təşkili həm də ona görə iqtisadi cəhətdən sərfəlidir ki, burada köhnə idarəçilik sistemindən fərqli olaraq, daha müasr və daha səmərəli idarəçilik şəbəkəsi qurulacaqdır ki, bu da ən müasir idarəetmə texnologiyalarından istifadəyə imkan yaradacaqdır.

Əslində, daha dəqiq ifadə etsək, bu regionlarda yaradılacaq klasterlər və klasterləşdirmə prosesi, ölkəmizin digər regionlarında klasterləşdirmə üçün bir model rolunu oynaya bilər. Belə ki, innovativ klasterlərin təşkili və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, xarici və milli investorların bu işlərə cəlb olunmasının dövlət səviyyəsində təşkilnə nümunə olacaq və yerli sahibkarların xarici təcrübələrdən yararlanmalarına münbit şərait yaradacaqdır.

İqtisadiyyatı böhrandan çıxarmağın ən təsirli yollarından biri, onun inkişaf etmiş sənaye və elmtutumlu innovativ iqtisadiyyata keçirilməsidir. Hal-hazırda təbii ehtiyatlara əsaslanan iqtisadiyyat ölkələri maliyyə və iqtisadi böhrana yönəldikləri üçün, dövlətin ən vacib vəzifəsi innovativ inkişaf yoluna keçidi təmin etməkdir. Azərbaycan dövləti, iqtisadiyyatını xammal yolundan İnnovativ inkişaf yoluna keçirməyə imkan verən əsas sənədləri işləyib hazırlamalı və qəbul etməlidir. Çünki, müasir reallıqlar yüksək texnoloji sahələrin inkişafına, elm şəhərciklərinin və texnoparkların inşasına ehtiyac olduğunu diktə edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının klasterləşdirilməsinin əsas istiqamətləri üzrə araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, hazırda qlobal iqtisadiyyat, cəmiyyətin ümumi informasiyalaşdırılması və rəqabət çərçivəsində Azərbaycan regionlarının iqtisadi proseslərinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [3]:

1) ərazi istehsal strukturlarının formalaşmasının planlaşdırılması;
2) onların yüksək sosial-iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi;
3) əməkdaşlıq prinsiplərinin gücləndirilməsi;
4) daxili və xarici sahəvi və sahələrarası istehsal-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi.

Ərazinin ixtisaslaşmasına sistemli kompleks yanaşma istehsalın səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətliliyi amillərinin xüsusiyyətlərindən, sahə və ərazi planlaşdırmasının birləşdirilməsi imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə və regionun daha rəqabətqabiliyyətli iqtisadi strukturunu formalaşdırmağa imkan verir. Regionların rəqabəti, bütövlükdə onların müxtəlif hədəf qruplarını, yerli resursların istehlakçılarını “qazanmaq” və daha yaxşı yaşayış şəraitini təmin etmək istəyi ilə, eləcə də siyasi, qanunvericilik, iqtisadi, ekoloji mühafizə orqanları arasında rəqabət kimi baxılır.

Əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyə, xüsusən də ölkənin paytaxtına yaxınlıqda olan Sumqayıt bölgəsi neft-kimya sənayesi kimi bir istiqamətin innovativ inkişafı üçün bütün imkanlara malikdir. Kimya sənayesi klasterinin formalaşması üçün, qeyd edildiyi kimi, yeni texnoparkların, sənaye müəssisələrinin inşasına, innovativ sahələrin inkişafına kömək edəcək investisiyalar lazımdır. İqtisadi inkişaf strategiyası göstərir ki, neft-kimya sənayesi bu bölgənin innovativ inkişafında ilkin prioritetdir. Yaxın 10-20 il ərzində sərfəli gücü və dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətli, yüksək keyfiyyətli məhsullar zəncirlərinin formalaşmasına yönəlmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək lazımdır. Sumqayıt bölgəsinin işlək şirkətləri ətrafında xammal prinsipinə görə qruplaşdırılmış istehsal qruplarının yaradılması məsləhət görülür. Mövcud olan və alayarımçıq işləyən şirkətlər əsasında əsas üzvi sintez məhsullarının dərin emalını inkişaf etdirmək və daxili

bazarda istehlakı genişləndirmək üçün texnoparkları genişləndirmək lazımdır. Sumqayıt bölgəsinin kimyəvi istehsalının mövcud quruluşuna əsaslanaraq kimya və neft-kimya klasterinin yaradılması məqsədəuyğun görünür.

Sumqayıt bölgəsində kimya sənayesi klasterinin formalaşması istehsal bazasının genişləndirilməsini, xüsusən nanotexnologiyalar əsasında innovativ materiallar istehsalının yaradılmasını əhatə etməlidir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsini nəzərə alaraq “Şimal - Cənub” və “Şərq - Qərb” transmilli marşrutları üzrə nəqliyyat və xidmət klasterlərinin təşkili həyata keçirilməlidir. “Şərq - Qərb” və “Şimal - Cənub” transmilli marşrutlarında Zəngəzur dəhlizinin və Astara –Rəşt dəmir yolunun tezlikə istifadə olunmasına nail olmaq olduqca vacibdir.

Bu baxımdan, hesab edirəm ki, innovativ klasterlər təkcə neft və qeyri-neft sahələri bölgüsü üzrə yox, həm də:

- Sənaye (həm ağır, həm də yüngül sənaye sahələri);
- kənd təsərrüfatı (taxılçılıq, pambıqçılıq, heyvandarlıq və s. sahələr);
- xidmət (rabitə, nəqliyyat, iaşə və s.) sahələri üzrə təşkil olunmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bu istiqamətdə çox faydalı işlər görmək olar. Belə ki, bu regionların sənaye, aqrar və xidmət sahələri üzrə olduqca yüksək inkişaf potensialları vardır və bu amildən faydalanmaq olduqca zəruridir. Ölkə ərazisinin 20 %-dən çox sahəsini əhatə edən bu iqtisadi rayonlarda ölkə əhalisinin məşğulluq təminatı üçün də böyük potensial vardır. Əgər bu regionlarda sənaye sahələri, aqrar-sənaye və xidmət sahələri üzrə klasterlər təşkil edilərsə, bu amil ümumi daxili məhsulun və dövlət büdcəsinin də artımına səbəb olacaqdır ki, bu da ümumxalq rifahının yüksəlməsinə xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Klasterlər, əslində bütün səviyyələrdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması mexanizmidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənayenin təkcə ölkəmizdə deyil, həm də dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini təmin edə bilən müəssisələr üçün istehsal zəncirini davam etdirmək lazımdır. Belə ki, Daşkəsən - Gəncə - Sumqayıt və Zəylik- Gəncə - Sumqayıt xətləri üzrə həm dəmir, həm də alüminium istehsalı üzrə geniş klaster şəbəkəsinin qurulması problemi gündəmə gəlməlidir. Eyni zamanda bölgənin kimyəvi müəssisələrinin ərazisində istehsal olunan xammalın emalı üçün istehsal müəssisələrinin yaradılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Həm də Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə ixtisaslaşdırılmış innovativ klaserlərin təşkili iqtisadi inkişafın perspektiv davamlılığı üçün möhkəm zəmin ola bilər.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsini nəzərə alaraq “Şimal - Cənub” və “Şərq - Qərb” transmilli marşrutları üzrə nəqliyyat və xidmət klasterlərinin təşkili həyata keçirilməli, Zəngəzur dəhlizinin və Astara – Rəşt dəmir yolunun tezlikə istifadə olunmasına nail olmaq vacib bir iqtisadi amil kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Azərbaycan dövləti, iqtisadiyyatını xammaldan istifadə yolundan innovativ inkişaf yoluna keçirməyə imkan verən əsas normativ sənədləri işləyib hazırlamalı və tənzimləyici təlimatlar toplusunu qəbul etməlidir.

Klasterlərin profili və cəlbediciliyi nəzərə alınmaqla rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və sənaye siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması, klaster siyasətinin həyata keçirilməsi, klasterlərin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün normativ sənədlər paketlərinin hazırlanması olduqca vacibdir.

Yaxın gələcəkdə klasterləşmənin aparıcı iqtisadi qüvvəyə çevriləcəyini nəzərə almaqla klasterlərin təşkili və istifadə olunmasını bacaran mütəxəssis kadrların hazırlanması üzrə tədris və ixtisasartırma mərkəzləri yaradılmalıdır.

Bütün bu deyilənlərə görə, Azərbaycanın regionlarında klasterləşdirmə siyasəti, ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafının təminatçısı kimi, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqamətinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il 1138 saylı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” Bakı, 2016. 176 s.
2. Hacızadə E.M. Neft-qaz sektorunun inkişafın iqtisadi artımına təsirinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın Vergi jurnalı 2.2012 http://vergijurnali.az.upload File/part pdf.
3. Hüseynov A.G.və b. Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. “Letterpres” nəşriyyat evi, Bakı 2016, 553s.
4. Майкл Портер. Конкуренция. Москва: Издательский дом "Вильямс" 2005, 608с.
5. Səmədzadə Z.Ə. baş redaktorluğu ilə “Böyük İqtisadi Ensiklopediya” VII cilddə, Bakı, “Letterpres” nəşriyyat evi, 2012-2015.
6. Селищев Е.Н., Синицын И.С. Промышленные кластеры как основа инновационного развития экономики Ярославского региона/ Ярославский педагогичес-кий университет, -2011, -№4,-Том III (Естественные науки)
7. http://gossmi.ru/

Мехрибан Агасаф кызы Имранова
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, докторант
e-mail:mehriban_i@yahoo.com
ORCID:0000-0002-9112-6252

О перспективах кластеризации в Азербайджане в условиях глобализации

Резюме

Цель исследования - изучая и учитывая опыт кластеризации развитых стран, рассказать о теоретической и практической положение кластеризации в Азербайджане, обменяться мнениями о перспективном развитии промышленных кластеров как одного из инновационных механизмов экономического развития республики, обеспечить применении в нефтехимической отрасли Азербайджана инновационных кластеров в долгосрочной перспективе для обеспечения экономического развития республики.

Методология исследования – в подходе к проблеме, были использованы методы системнного анализа, структурные методы, сравнительный анализ, обобщение, стратегическое прогнозирование и.другие.

Прикладная значимость исследования - полученные результаты могут быть использованы при разработке кластерной технологии, которая обеспечит долгосрочную стратегию развития нефтехимической отрасли, а также, при расширении кластерного управления и при преподавании соответствующих специальностей в ВУЗах.

Результаты исследования - заключаются в подготовке предложений и рекомендаций по разработке и реализации долгосрочной стратегии кластеризации, с учетом современного уровня развития нефтехимической отрасли.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье, изучен мировой опыт решения рассматриваемых проблем и сформированы подходы, соответствующие требованиям современных условий. Кроме того, были обозначены основные стратегические цели создания и развития кластеров в нефтехимической отрасли Азербайджана, обозначены основные приоритеты кластеров на долгосрочную перспективу, а также инициатива по организации инновационных кластеров в сферах промышленности, сельского хозяйства. и услуг в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: кластер, нефтехимическая промышленность; региональная экономика, инновации, перспективное развитие.

Mehriban Agasaf Imranova
Azerbaijan State Oil and Industry University, PHD student
E-mail:mehriban_i@yahoo.com
ORCID:0000-0002-9112-6252

On the prospectsof clusterization in azerbaijan under globalization

Summary

The purpose of the research is to study the clustering experience of developed countries and talk about the theoretical and practical situation of clustering in Azerbaijan, to exchange ideas about the prospective development of industrial clusters as one of the innovative mechanisms of economic development, to ensure the provision of petrochemical production in Azerbaijan with innovative clusters in the long term, and to ensure the economic development of the republic to investigate the scientific and experimental factors on its organization and use.

Methodology of the research - in approaching the problem, systematic analysis, structural methods, comparative analysis, generalization, strategic forecasting, etc. methods were used.

Application importance of the research - the obtained results can be used in the development of clustering technology that will ensure the long-term development strategy of the petrochemical industry, as well as in the expansion of cluster management and teaching in relevant specialties in higher schools.

The results of the research - taking into account the modern level of development of the petrochemical industry, consists in the preparation of proposals and recommendations for the development and implementation of a long-term clustering strategy.

The originality and scientific novelty of the research - the world experience in solving the problems considered in the article was studied, and the approaches in accordance with the requirements of modern conditions were formed. In addition, the main strategic goals of the creation and development of clusters in the petrochemical industry of Azerbaijan were indicated, the main priorities of the clusters for the long term were indicated, and the initiative of organizing innovative clusters in the fields of industry, agriculture and services in a long-term perspective was put forward.

Key words: cluster, petrochemical industry; regional economy, innovation, perspective development.

V BÖLMƏ.
TURİZM, NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI, RƏQƏMSALLAŞMA

UOT 379.85

Анар Али оглы АЗИЗОВ
доктор экономических наук,
Азербайджанский Университет Кооперации,
E-mail: anar.azizov71@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.045

ТРАНСПОРТНОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ ТУРИСТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Цель исследования – проанализировать основные виды транспорта, организацию их обслуживания в туризме и на этой основе разработать рекомендации по совершенствованию этих процессов в соответствии с современными требованиями.

Методы исследования – комплексный, системный и сравнительный анализ, методы логического обобщения, статистический и интерпретации.

Практическая значимость исследования – рекомендации могут быть использованы туристическими компаниями, фирмами, предпринимателями а также, транспортными организациями обслуживающие туристов с целью качественного и безопасного обеспечения транспортных услуг.

Результаты исследования – установлено, что туризм в полной мере **с**вязан и в большой степени зависит от транспортного обслуживания, обеспечения его безопасности и комфортности оказываемых туристам во время путешествия. Развитие транспорта в туризме определено наличествованием транспортных средств.

Оригинальность и научная новизна исследования – научно обоснованно предложение о том, что качественное транспортное обслуживание в туризме значительно влияет на улучшение международных отношений, позволяя проводить обоюдовыгодный обмен между странами, и, как результат воздействует на рост турпотока. Установлено, что динамично развивающаяся транспортная инфраструктура имеет важную значимость для регионов где одна из главных стратегических вопросов является туризм.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, рост туристического потока, перевозки туристов, безопасность, обслуживания, услуги.

Введение

Индустрия туризма является одной из быстроразвивающихся и весьма доходных отраслей, немаловажным фактором оздоровления нации, а также, устойчивым источником увеличения бюджета.

Сегодня туризм является неотделимой частью жизни членов общества и одной из ведущих видов хозяйственной деятельности. Роль туризма нельзя недооценивать, так как эта сфера содействует на процесс экономического роста и считается значимой долей экономики многих государств. Так, согласно данным Всемирной туристской организации с января и по сентябрь 2023 года в мире было зарегистрировано 975 млн. международных поездок, что на 38 % больше, чем за тот же период 2022 года. Это свидетельствует о том, что туризм восстановился на 87% от пандемийного уровня и положительно влияет на экономику стран мира.

Туристская отрасль считается многосложной системой, где уровень ее развития определяется и в немалой степени зависит от уровня развития экономики любой страны. Именно поэтому на мировом рынке доминирующую позицию занимают страны с наиболее развитой экономикой, как по импорту, так и по экспорту туруслуг, а также по числу турпоездок своих граждан.

Одной из главных особенностей туризма является то, что эта сфера оказывает воздействие на экономику посредством спроса и потребления туристов, а также косвенно или прямо влияет на большинство важных отраслей экономики.

В условиях новых реалий, Азербайджан находится на пути к целям устойчивого развития туризма учитывающие реальные и будущие социально-экономические и экологические результаты, а также удовлетворяющие желания, интересы и потребности современного туриста и местных жителей.

Основными документами устанавливающими стратегические задачи в сфере туризма считается закон «О туризме» [1] и «Национальные приоритеты социально-экономического развития Азербайджана 2030» [4].

Подготовлена новая стратегия развития туризма в Азербайджане рассчитанная на 3 года а также разработана новая Государственная программа по развитию туризма.

Особо важным достижением является то, что наша страна занимает 39-е место среди 148 стран по показателям конкурентоспособности туризма.

В 2023 году Азербайджан был избран официальным дестинационным партнёром Всемирного совета по путешествиям и туризму.

Сегодня Азербайджан обладает большим туристским потенциалом для развития туризма. Достаточно отметить, что открылись новые огромные возможности для полного воссоздания туристического потенциала Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических регионов, земли которых неисчерпаемы для эффективного развития сферы туризма.

В ноябре этого года в Баку состоится крупное мероприятие – 29-я Конференция сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP 29). Это мероприятие подразумевает помимо вероятности повысить информированность в вопросах изменения климата, но и способствовать развитию туризма и, в первую очередь привлечения множества гостей, возможность показать страну на международной арене и, что очень важно, будет катализатором для долгосрочного развития и получит шанс повысить имидж Азербайджана.

В условиях современных реалий одно из главных назначений туризма является организация высококачественного обеспечения мотивационных требований туриста.

У современного туриста основным требованием к качеству оказываемых туристических услуг считается комфортность транспортного обслуживания.

Проведенный анализ экономической литературы показал неполную изученность вопросов организации транспортного обеспечения в туризме.в этой связи представленная тема статьи является актуальной.

Возрастающая роль организации транспортного обеспечения туристов

Большая роль в туризме отводится организации его транспортного обеспечения. Транспорт считается одним из главных факторов эффективного развития современного туризма.

В некоторых странах развитие туризма замедливается в связи с тем, что транспортное обеспечение не соответствует современным требованиям мировых стандартов по комфортности, рентабельности и безопасности, а проекты в области строительства железных и автомобильных дорог а также, аэропортов для практической реализации требует привлечения больших инвестиций.

Главной особенностью предприятий транспорта считается то, что они интегрируют мир в единое целое.

История этой отрасли демонстрирует то, что развитие мировой системы транспорта

оказало большое влияние на увеличение масштабов активизации туристической деятельности.

Индустрия туризма соединена с передвижением граждан вне пределов их местожительства и по этой причине не способна рассматриваться без его взаимосвязи с системой транспорта. Транспортное обеспечение является важным комплексом туруслуг, который считается составной частью турпродукта.

Исторически на формирование транспортных систем различных стран оказывали влияние их географическое расположение, природный потенциал, а нередко и климатические, и ландшафтные характеристики. Это привело к формированию тех транспортно-технических баз, которые наиболее рационально используются в условиях конкрентного региона и страны [6, с. 6].

На сегодня свыше 150 стран мира вовлечены в туризм показывающий всё более возрастающий рост и, в условиях новой реальности имеет все возможности стать веком туризма. По оценке Всемирной туристической организации (UNWTO), число туристских прибытий во всём мире к 2030 г. составит 1,36 млрд. чел. Другими словами, каждый пятый житель планеты будет совершать туристские поездки. В глобальном масштабе туризм составляет около 10% ВВП и более 6% мирового экспорта [7, с.3-13].

Отметим, что в 2023 году число иностранных туристов посетивших Азербайджан составило 2 млн. 086 тыс. человек. Туристический поток увеличился на 30% по сравнению с тем же периодом 2022 года. Такие высокие показатели свидетельствуют о необходимости эффективной организации транспортного обслуживания в туризме нашей страны.

Когда турист готовиться к поездке он принимает во внимание такие факторы как экологические, климатические, комфортные условия, быстрота доставки до места назначения, цену, безопасность, условия отдыха, допустимость остановки по дороге следования и прочие факторы.

Последовательность приоритетных требований следующая:

- цена поездки;
- экологические и климатические условия;
- безопасность поездки;
- быстрота доставки до места отдыха;
- комфортность;
- прочие факторы.

По методики ВТО в туристскую отрасль входят 4 подотрасли транспорта: железнодорожная, дорожная, водная и воздушная. А такие объекты городского хозяйства, услугами которых могут пользоваться туристы, как такси, метро, трамвайные и троллейбусные парки, в туризме выполняют незначительную роль [5. с. 106].

Значимой составляющей туристической инфраструктуры является транспортная инфраструктура, от темпа развития которой обусловлена степень достигаемости дестинации туризма. Результаты исследования показали, что существование высококачественной и новейшей дорожной инфраструктуры, практическое применение передовых технологий в инфраструктуре транспорта, безопасность интенсивного транспортного движения, наличие паркинга для туристического транспорта делает возможным создания хороших условий роста турпотока в Азербайджан.

Интенсивное развитие транспортной инфраструктуры имеет важное значение для таких регионов где одним из главных стратегических вопросов является туризм.

Развитие транспорта в туризме определено наличием необходимых транспортных средств таких, как железнодорожные пути, автодороги, автостанции, аэропортов и т. д.

Все виды транспортных услуг имеют ряд отличительных особенностей по отношению к другим услугам, а именно: они демонстрируют высокую восприимчивость к техническому прогрессу, интенсивны в столице, требуют очень больших инвестиций, открывают возможности для экономики на масштабе, имеют уязвимость до крайности в международные

экономические кризисы [8, с.168].

Анализ состояния транспортного обслуживания туризм.

Азербайджан имеет свою уже сложившуюся транспортную структуру, где представлены все основные виды транспорта: воздушной, железнодорожный, автомобильный, водный.

Большая часть в структуре транспортного обслуживания туризма относится к воздушному транспорту. Этим видом транспорта пользуются преимущественно туристы осуществляющие поездки на дальние расстояния. Стоит отметить, что авиационный транспорт считается транспортом индивидуалов в виду того что большинство индивидуальных туристов совершают путешествия с разными целями. такими как: развлекательный, деловой, познавательный, курортный именно поэтому в большинстве своем они пользуются самолётом.

Одно из направлений маршрутных туров являются авиатуры, имеющие в своей основе применение средств транспорта. Конечно, специально разрабатывать авиатуры нецелесообразно, так как они не только дороги, но и утомительны. Тем не менее благодаря некоторым перевозчикам, которые стали включать в процесс длительных перелётов элементы экскурсионных мероприятий для своих пассажиров, такие путешествия превратились фактически в авиатуры [9, с. 14].

Особо важным является обеспечение безопасности воздушных перевозок. Она гарантируется специальными службами авиабезопасности аэропортов в функции которых входит непременность безотлагательных сообщений о вероятных неправоверных деяний в аэропортах и на аэродромах работниками соответствующих служб. Необходимо также отметить, что службы авиабезопасности имеют право арестовывать и задействовать меры уголовного наказания относительно нарушителей в случае если существует риск угрозы для жизни экипажа и пассажиров самолёта, поступать согласно действующему законодательству. В особых случаях используется силовое воздействие вплоть до применения оружия.

Большой популярностью пользуется железнодорожный транспорт обеспечивающий групповые перевозки. Одной из положительных сторон этого вида транспорта являются небольшие тарифы дающие возможность гражданам на путешествие по выгодной стоимости.

Железнодорожный транспорт координируется международными и национальными конвенциями, договорами и соглашениями. В Азербайджане действует: Устав «Азербайджанские железные дороги» в котором определены главные условия организации и выполнения транспортировки пассажиров.

За рубежом уже достаточно продолжительное время туристические фирмы предлагают своим клиентам туры на железнодорожном транспорте, которые разделены на три независимые категории: однодневные (с утра до вечера). Туристы в дороге размещаются в вагоне-ресторане, где они могут поесть и посмотреть эстрадные представления. Затем их подвозят к предварительно выбранной станции где для них заранее предусмотрена специальная экскурсионная программа; кратковременные (от 2 до 3 суток). Как правило, в течении пути следования турист занимает отдельное купе. Обычно путешествие рассчитывается таким образом, чтобы во время ночного сна поезд был бы в пути, а днём туристы имели бы возможность насладиться разными экскурсиями; многодневные (пятидневные и более) различающиеся широкой разновидностью. С учётом экскурсионных мероприятий туристы могут быть в дороге и днём. Для того чтобы туристы не уставали их поезд должен следовать непрерывно всего один с половиной суток.

Необходимо отметить, что такие поезда назначаются согласно заключённому договору между железнодорожным управлением и туристической компанией.

Что касается мирового развития по обеспечению туристов этим видом транспорта, то в большинстве стран с развитой экономикой продолжается активное строительство и использование скоростных железнодорожных линий.

Для европейских стран важным вопросом в этой области остается то, что немало фирм значительно зависят от государства, которое старается удержать на рынке монополию, что

опровергает законодательству и не совпадает с интересом клиентов.

В транспортной структуре Азербайджана особое значение имеет автомобильный, который активно применяется в туризме. Его считают транспортом для широкого пользования, так как он более дешёвый и применяется повсюду. Автомобили и автобусы это транспорт локальный и внутрирегиональной значимости.

Повышенный престиж завоевали экскурсионные комфортабельные автобусы с посещением немалого числа городов. Так в Европе популярны 2-3 дневные поездки по городам континента в экскурсионно-познавательных целях. Особый интерес представляют туры по городам Европы 1-2 недельные с такими же целями.

Практически туры на комфортабельных автобусах совершаются круглый год. Туры осуществляются на личных автобусах туристических фирм, либо, в основном на автобусах, взятых в аренду по договору с автотранспортными организациями.

Автотуры пользующиеся широким признанием считаются познавательные и оздоровительные.

Правила перевозок автотранспортом внутри страны регламентируют и упорядочивают нормативно правовые акты.

Стоит отметить,что в последнее время туристические компании России для состоятельных клиентов стали разрабатывать нетрадиционные автобусные туры, в которых познавательные программы сочетаются с отдыхом и развлечениями.

Для программ, связанных с проведением автобусных экскурсий в курортных городах, определённую трудность представляют проблемы парковки автобусов. В настоящее время подготовлена нормативная база, которая сможет решить данный вопрос [6, с.94].

Сотрудникам туристических фирм, которые занимаются обеспечением туристов автобусным транспортом следует наблюдать за принятием законодательных актов в этой сфере и принимать во внимание при планирование маршрутов включающих создание стоянок для автомобильного транспорта в больших городах.

Организации автотранспорта осуществляют реализацию билетов туристическим фирмам для перемещения туристов в комфортабельных автобусах международного и пригородного сообщения на постоянно функционирующих маршрутах.

Оформление заявок от предприятий для перевозки организованных туристических групп осуществляется автовокзалом при вручении письма заверенного печатью и подписью руководителя предприятия.

Одним из важнейших сторон туров на автобусах считается безопасность туристов. Так как автобус во многих случаях проезжает по дорогам, проходящим без населённых мест, появляется возможность возникновения по дороге террористов-грабителей. Именно поэтому водителям не разрешается останавливаться в местах вне маршрута.

В некоторых странах при переезде через такие территории организуется специальная охрана. Например, в Египте для пересечения пустыни формируется автоколонна, которая отправляется в определённое время в сопровождении вооруженной охраны; любой желающий пересечь пустынное пространство на автотранспортном средстве может присоединиться к этой колонне [6, с. 104].

Ещё одним видом транспортного обслуживания в туризме является водный. Весомое предпочтение здесь отдаётся степени комфортности, а также условиям реализации целей и видов туризма и хорошему отдыху. К недостаткам водного транспорта можно отнести более высокие тарифы, маленькую скорость передвижения транспортных средств и предрасположенность некоторых туристов к морской болезни.

Перемещение туристов и багажа водным транспортом регулируется национальным и международным законодательством.

Организация круизов и агентской сети по реализации круизных туров регулируют международные ассоциации – Cruise Lines International Association (CLIA) со штаб-квартирой в

Вашингтоне и International Airlines Travel Agent Network (IATAN) в Монреале, Канада. В состав США входят 33 крупные круизные линии и более 20 тыс. туристских агентств, которые занимаются продажей круизных туров [6, с. 113].

Договор между туристской фирмой и пароходством заключается на определённое время по договорённости сторон. После заключения договоров организации сферы туризма вправе осуществлять продажу путёвок на рейсы круиза.

Кроме договора на аренду водного транспорта туристским компаниям следует подписать договора на питание с ресторанной службой, на культурную программу включая экскурсионное обеспечение, а также с музыкальными группами, лекторами, артистами и т.п.

В настоящее время морские круизы испытывают период бурного подъёма. Возрастает круизный флот, развиваются конструкции судов, растет их благоустроенность, составляются новые морские маршруты.

Следует отметить, что даже при большой волне и страшном ветре новейшее круизное судно, не ощущает носовой и килевой тряски, поэтому туристы прибывают в состояние комфорта и могут потреблять услуги на борту.

В формировании круизных путешествий более распространённой (более 50% круизов) считается европейская классическая система предусматривающая морские поездки с приходом в разные порты с богатым экскурсионным пакетом. Свою часть в спросе получает американская система, главная цель которой является делать возможности круизным туристам отдыхать и развлекаться в пунктах захода по маршруту.

Необходимо отметить, что с самого начала круиза осуществляется непременное учение по эвакуации. В этом мероприятии принимают участие присутствующие на корабле команда и пассажиры (туристы).

В таблице 1 представлена численность средств транспорта использованных иностранными гражданами, приехавшими в Азербайджан. Анализ таблицы показал, что в 2023 году самый высокий показатель по числу приехавших в Азербайджан иностранных граждан демонстрирует воздушный транспорт-71,4%, что на 19,6% больше чем в 2016 году. Этот показатель является ожидаемым, так как воздушный транспорт считается одним из самых активно развивающихся отраслей экономики.

Таблица 1

Динамика численности средств транспорта, использованных иностранными гражданами, прибывшими в Азербайджан за 2016-2022 гг. (тыс. чел.).

Показатели	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Число прибывших в Азербайджан иностранных граждан.	2248,8	2696,7	2849,6	3170,4	795,7	791,8	1602,3	2085,8
В % к итогу.	100	100	100	100	100	100	100	100
В том числе по видам транспорта:								
Автомобильный	701,2	1089,6	1130,8	1268,2	505,0	385,6	530,6	565,7
В % к итогу.	31,1	40,4	39,6	40,0	63,5	48,7	33,1	27,1
Железнодорожный.	256,8	306,9	361,4	408,9	14,9	1,1	2,4	3,1
В % к итогу.	11,4	11,4	12,7	12,9	1,8	0,13	0,14	0,14
Воздушный.	1164,9	1151,5	1183,8	1285,2	219,4	380,2	1042,1	1491,1
В % к итогу.	51,8	42,7	41,5	40,5	27,5	48,0	65,0	71,4
Водный.	16,8	18,9	28,3	24,5	19,7	17,1	24,0	26,9
В % к итогу.	0,7	0,7	0,9	0,7	0,2	0,2	1,5	1,3
Другие.	109,1	129,8	145,3	183,6	36,7	7,8	3,2	_
В % к итогу.	4,8	4,8	5,1	5,8	4,6	1,0	0,26	_

Источник: 3. Составлено автором на основе данных Государственного комитета по Статистики Азербайджанской республики.

Переспективы развития траспортного обслуживания туристов.

В «Стратегической дорожной карте по развитию специализированной туристической индустрии в Азербайджане [2], отмечается, что к 2025 году Азербайджан должен иметь один из наиболее оживлённых аэропортов в регионе, притом в виде преимущества указывается увеличение прямых рейсов в большие европейские города до 100. Для возрастания числа туристов предусмотрен рост чартерных рейсов в период туристических сезонов (зима, лето).

Стоит отметить, что 15 ноября 2023 года национальный авиаперевозчик Азербайджана AZAL, Азербайджанское Бюро по туризму и China Tourism Group в Пекине подписали трёхсторонний меморандум о взаимопонимании по стратегическому партнерству в сфере туризма. Эта инициатива будет способствовать ещё более интенсивному развитию туризма и значительному росту турпотока между Китаем и Азербайджаном.

В меморандуме отражены значимые мероприятия по разработке новейших туристических продуктов в Азербайджане, их продвижение, организацию мероприятий в формах онлайн и офлайн, а также и другие совместные действия.

Это решение направлено на удовлетворение всё возрастающего спроса на туризм и путешествие, усиления динамично развивающихся связей между Азербайджаном и Китаем. Достаточно отметить, что за период января по октябрь 2023 года численность китайских туристов посетивших нашу страну составляло 20469 человек. Данное число является семикратным приростом по сравнению с тем же периодом 2022 года. Такой турпоток свидетельствует об большом интересе граждан Китая к Азербайджану.

Что касается AZAL- национального авиаперевозчика, то он считается одним из активных и динамично развивающихся в мире с новейшим парком воздушных судов и регулярно расширяющий свою маршрутную сеть. Так, в декабре прошлого года AZAL открыл прямые рейсы из Баку в Пекин. Полёты выполняются два раза в неделю. AZAL стремится в перспективе к увеличению своих направлений по Китаю.

Почти каждый третий иностранный гражданин использовал автомобильный транспорт, железнодорожный и водный использовали по 1,5 % соответственно и 2,0% другие виды транспортных услуг.

С целью оптимизации перевозок туристов следует усилить железнодорожный транспорт, совершенствовать интермодальную систему транспорта в туризме. Это позволит определить, что применение такой системы приводит к развитию холдинговых структур на транспорте, которые выполняют задачи по транспортировки туристов и оказывают сопутствующие услуги для их перевозки.

Железнодорожный транспорт обеспечивает правильную и ритмичную деятельность экономики страны.

Для успешного транспортного обеспечения туристов значительную роль играет метро, главной функцией которого считается скоростное и комфортное передвижение туристов в любое нужное направления. Стоит отметить, что в последние годы этот вид транспорта стал очень популярным. Это стало возможным благодаря современной инфраструктуре и реализации многочисленных перевозок пассажиров быстро и комфортно.

Ещё одним транспортным средством, обслуживающим туристов является Бакинский фуникулер, открытый в 1960 году. Он считается одним из символов и достопримечательностью нашей столицы.

Фуникулер соединяет одну из главных площадей на проспекте Нефтяников и Нагорный парк. Фуникулер не только развлечение туристов, но и общественный транспорт.

Длина железнодорожной линии составляет 455 метров. Максимальная скорость движения 3 метра в секунду с высокой провозной возможностью, которая составляет 2000 человек в день, двухвагонный.

Фуникулер входит в программу туристических мероприятий и судя по отзывам туристов, считается привлекательным.

В Азербайджане имеется также канатная дорога совместимостью 2200 человек в час, со скоростью передвижения 6 м/час. Отличается своей комфортностью, которая имеет 35 кабин. Вся поездка занимает 12 минут. Канатная дорога очень привлекает внимание туристов, так как этот маршрут является живописным. Считается, что поездка в Габала: путешествие в азербайджанскую Швейцарию.

В нашей стране строится новая канатная дорога, включённая в генплан города Нафталан до 2033 года. Ожидается, что её строительство принесёт Нафталану высокие экономические выгоды и ещё больше усилит международный туристический потенциал. Протяженность канатной дороги будет составлять 5,8 км.

Азербайджан усиленно развивает туристический потенциал Карабаха. Сегодня осуществляется активная работа по созданию надлежащей инфраструктуры туризма, для использования имеющего большие туристические резервы Карабаха и Восточного Зангезура. Созданная широкая сеть транспортных коммуникаций, а именно, аэропорты, железнодорожные и автомобильные дороги будут способствовать росту турпотока.

Карабах считается одним из прекрасных регионов нашей страны, с его древней историей, богатой природой обладающей уникальной флорой и фауной и культурными традициями, которые привлекают туристов и путешественников.

Госагентство по туризму Азербайджана подготовила стратегию и концепцию развития туризма на освобождённых территорях где особое внимание уделено улучшению транспортного обеспечения туризма.

В скором времени с учётом иностранных и внутренних туристов Карабах может принять 1 миллион человек станет важнейшей туристической зоной Азербайджана.

Заключение

Результаты исследования показали, что существование высококачественной и новейшей дорожной инфраструктуры, практическое применение передовых технологий в инфраструктуре транспорта, безопасность интенсивного транспортного движения, наличие паркинга для туристического транспорта делает возможным создание хороших условий роста турпотока в Азербайджане.

Установлено, что сфера туризма целиком и полностью связана и в большей мере зависит от транспортного обслуживания, обеспечения его безопасности и комфортности, оказываемых туристам во время путешествия. Развитие транспорта в туризме определено наличием необходимых транспортных средств таких, как железнодорожные пути, автодороги, автостанций, аэропортов и т.д.

Сотрудникам туристических фирм, которые занимаются, обеспечением туристов автобусным транспортом следует, наблюдать за принятием законодательных актов в этой сфере и принимать во внимание при планировании маршрутов включающих создание стоянок для автомобильного транспорта в больших городах.

Интенсивное развитие транспортной инфраструктуры имеет важное значение для таких регионов, где один из главных стратегических вопросов является туризм.

Транспортное обслуживание влияет на улучшение международных отношений, позволяя проводить обоюдовыгодный обмен между странами. Свидетельством этого является подписанный в Пекине национальным авиаперевозчиком Азербайджана AZAL, Азербайджанским Бюро по туризму и China Tourism Group трёхсторонний меморандум о взаимопонимании по стратегическому партнёрству в сфере туризма направленному на удовлетворение всё возрастающего спроса на туризм и путешествия и, что очень важно на усиление развивающихся связей между Азербайджаном и Китаем.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 18 fevral, 2021.
2. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı, Bakı: 6 dekabr 2016 – cı il, № 1897.
3. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri.- Bakı: ADSK, - 2024.
4. «Национальные приоритеты социально-экономического развития Азербайджана в 2030». Баку, февраль, 2021.
5. Ахундова А. Г. Регулирование развития инфраструктуры туризма в Азербайджанской Республике/ Дисс…..д.ф.э.- Баку: -2017.-198с.
6. Докторов А. В., Мышкина О.Е. Организация транспортного обслуживания в туризме: учебное пособие- Москва: ИНФРА-М., 2021-208 с.
7. Логунцова И. В. Маркетинговые аспекты управления туризмом. М.: АРГАМАК-МЕДИА. 2019.
8. Обсова О. В. Роль транспорта в развитии туризма Проблемы научно-практической деятельности. Перспективы внедрения инновационных решений: Сб. ст. Всероссийской науч.-прак.конф.Ижевск, 2019. с.167-169.
9. Осипова О. Я. Транспортное обслуживание в туризме: учебник. М.: Издательский центр «Академия», 2012- 400 с.

Anar Əli oğlu Əzizov
iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: anar.azizov71@mail.ru

Azərbaycanda turistlər üçün nəqliyyat xidmətləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi əsas nəqliyyat növlərini, onların turizmdə xidmətlərinin təşkilini təhlil etmək və bu əsasda bu proseslərin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqat metodları - hərtərəfli, sistemli və müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik, şərh üsulları.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tövsiyələrdən turizm şirkətləri, firmalar, sahibkarlar, habelə turistlərə xidmət göstərən nəqliyyat təşkilatları yüksək keyfiyyətli və təhlükəsiz nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi məqsədilə istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, turizm tamamilə əlaqəlidir və daha çox nəqliyyat xidmətlərindən, onun təhlükəsizliyinin və səyahət zamanı turistlərə təqdim olunan rahatlığın təmin edilməsindən asılıdır. Turizmdə nəqliyyatın inkişafı nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır və əsas təklif ondan ibarətdir ki, turizmdə yüksək keyfiyyətli nəqliyyat xidmətləri beynəlxalq əlaqələrin yaxşılaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı mübadilələrə imkan verir və nəticədə turist axınının artmasına təsir göstərir. Müəyyən edilib ki, turizmin əsas strateji məsələlərdən biri olduğu regionlar üçün dinamik inkişaf edən nəqliyyat infrastrukturunun böyük əhəmiyyəti var.

Açar sözlər: nəqliyyat infrastrukturu, turist axınının artımı, turistlərin daşınması, təhlükəsizlik, xidmətlər.

Anar Ali Azizov
Doctor of Economic Sciences,
Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: anar.azizov71@mail.ru

Transport services for tourists in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to analyze the main types of transport, the organization of their services in tourism and, on this basis, to develop recommendations for improving these processes in accordance with modern requirements.

Research methods - comprehensive, systemic and comparative analysis, methods of logical generalization and statistical, interpretation.

The practical significance of the study - the recommendations can be used by travel companies, firms, entrepreneurs, as well as transport organizations serving tourists in order to provide high-quality and safe transport services.

The results of the study found that tourism is fully connected and largely depends on transport services, ensuring its safety and comfort provided to tourists during travel. The development of transport in tourism is determined by the availability of vehicles.

The originality and scientific novelty of the study is a scientifically substantiated proposal that high-quality transport services in tourism significantly influences the improvement of international relations, allowing for mutually beneficial exchanges between countries, and, as a result, affects the growth of tourist flows. It has been established that a dynamically developing transport infrastructure is of great importance for regions where tourism is one of the main strategic issues.

Key words: transport infrastructure, growth of tourist flow, transportation of tourists, safety, services.

UOT 379

Günay Cahangir qızı ƏSƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
doktorantı
Günay.asadova30@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.047

OTEL BİZNESİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - respublikanın otel biznesində idarəetmə uçotunun müasir vəziyyətini qiymətləndirmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, təhlil və sintez, induksiya, deduksiya.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – mehmanxana komplekslərinin rəqabət qabiliyyətinin və göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə idarəetmə uçotunun təşkili praktikasında istifadə imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – qonaqpərvərlik sənayesində, xüsusi ilə mehmanxana müəssisələrində idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Mehmanxana komplekslərində idarəetmə uçotunun metodologiyasının və metodikasının təkmilləşdirilməsi.

Açar sözlər: otel biznesi, idarəetmə uçotu, xərclər, kalkulyasiya, maya dəyəri.

Giriş

İdarəetmə baxımından otel sferası xidmətlə əlaqəli bir çox funksiyaları həyata keçirir. Əsas məqsəd qonaqların ehtiyaclarına uyğun yaşayışın təmin olunmasıdır. Bu xidmətin göstərilməsi üçün nömrələrin sifarişi, giriş zamanı sənədlərin qeydiyyatı, ödənişin variantları, ətraflı xidmət prosedurları kimi müxtəlif xidmətlərin təminatı mövcuddur.

Bu səbəbdən istər respublika, istərsə də dünya ölkələri mütəxəssislərinin idarəetmə uçotunun mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları araşdırılmış, mühasibat uçotu sisteminin tərkibi kimi idarəetmə uçotunun strateji uçot, istehsalat uçotu və kontrolinqlə oxşar və fərqli yanları, həmçinin də bu sferada onun beynəlxalq prinsiplərə uyğunluğu qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə beynəlxalq təcrübədə idarəetmə uçotunda geniş yer almış xərclərin təsnifatı, qruplaşdırılması, onların formalaşması yerləri və məsuliyyət mərkəzləri üzrə bölüşdürülməsi metodu, həmçinin də maya dəyərinin kalkulyasiyası metodlarının standart-kost və direct-kostinq sisteminin respublikanın uçot praktikasında tətbiqinin mümkünlüyü dəyərləndirilmişdir.

Son illərdə “idarəetmə uçotu” termini çox məşhurlaşmışdır. XİX-XX əsrlərdə transmilli korporasiyaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi, kapitalın təmərküzləşməsinin, rəqabətin, istehsalın kooperativləşməsi və kombinəşləşməsi və digər proseslərin dərinləşməsi şəraitində mühasibat uçotunun təşkilinə və aparılmasına tələblər dəyişmişdir. Məsələyə bu prizmadan yanaşaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, uçot sahəsində mövcud çatışmazlıqlar kalkulyasiya uçotunda özünü aydın göstərirdi. Belə ki, son məhsulun bir neçə qarışıq sex, bəzən də müəssisələr tərəfindən hazırlanması, eləcə də məhsulların müxtəlif ölkələrə və regionlara satışı zamanı son məhsulun orta maya dəyəri haqqında məlumatlar məhsulun maya dəyərinin səmərəli idarə olunmasını təmin etmirdi.

İdarəetmə uçotunun mahiyyəti və iqtisadi məzmunu

Qeyd edək ki, idarəetmə uçotu anlayışı ilə əlaqədar vahid fikir yoxdur və bu sahədə iqtisadçı alimlərin yanaşmaları müxtəlifdir. Uçot sahəsində tanınmış iqtisadçılar mühasibat informasiya sistemində idarəetmə uçotunun mahiyyəti və rolu, onun məqsədi və vəzifələri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Onlar idarəetmə uçotu mexanizmini idarəetmə uçotunu aparan bölmələrin quruluşunu, sənəd dövriyyəsi cədvəlinin tərtib edilməsi ilə məşğul olan maliyyə strukturunu müəyyən edən bir bölmədə birləşdirirlər. Əlbəttə, elmi araşdırmalarda idarəetmə uçotu məqsədi ilə uçot

siyasətinin texniki aspektinin elementləri detallaşdırılmır. Bunları nəzərə alaraq uçotun texnikası dedikdə uçot prosesinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə istifadə olunan hesablama avadanlıqları, alətləri, üsul və metodları başa düşülür.

Tədqiqat göstərir ki, uçota aid müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda təşkilatın səmərəli idarə olunmasına şərait yaradan idarəetmə uçotu elementlərinə yanaşmalar müxtəlifdir. Belə ki, bəziləri idarəetmə uçotunun üç əsas hissəsini fərqləndirir: istehsal uçotu, planlaşdırma və təhlildən ibarət olduğunu vurğulayır. [12]. Fikrimizcə, elementlərin bu siyahısı uçotun sonrakı mərhələlərdə aparılması və idarəetmə informasiyasının təmin edilməsi baxımından tam hesab oluna bilməz.

Karpov T.P. belə hesab edir ki, idarəetmə uçotu elementlərinə planlaşdırma, proqnozlaşdırma, stimullaşdırma, istehsalın idarə olunması, qiymətqoyma, texnika və texnologiya, informasiya təminatı kimi elementləri [5], digərlərinə görə büdcələşdirmə, seqmentar uçot və hesabat, idarəetmə nəzarəti və təhlil daxildir [10]. Vurğulamaq lazımdır ki, yuxarıdakı yanaşmalar təşkilatın idarə edilməsinin bütün spektrini səciyyələndirsə də, təşkilati-texniki tərəfi nəzərə almır.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, uçot sisteminin elementlərinin vahidliyi səbəbindən uçotun metodikası, texnikası və təşkili üzrə sərhədləri müəyyən etmək çətindir. Bu səbəbdən uçotun təşkilati aspektinə müxtəlif məsələləri aid edilir: orta rəhbərlik baxımından məsuliyyət mərkəzlərinin formalaşdırılması, xidmətlər arasında əlaqə və qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsi, göstəricilər sisteminin və daxili hesabat formalarının yaradılması [7], məsuliyyət mərkəzlərinin formalaşdırılması, sənəd dövriyyəsi, avtomatlaşdırma, daxili hesabat [8].

Problemin həlli baxımından kalkulyasiya uçotunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə istehsala xərclərin uçotunun və kalkulyasiya edilməsinin yeni metodlarının tətbiqinə keçdilər. Bura kalkulyasiya uçotunu istehsal uçotu sisteminin mühüm elementinə çevirən məsuliyyət mərkəzləri üzrə xərclərin uçotu, maya dəyərinin standart-kost və direkt-koctinq sistemi üzrə kalkulyasiya eddilməsini aid etmək olar. İstehsalat uçotu sisteminin gələcək inkişafı prosesində idarəetmənin uçotla yanaşı digər funksiyalarının-planlaşdırma, nəzarət, təhlil, qərarın qəbul edilməsi funksiyalarının tətbiqi istehsalat uçotu sistemini idarəetmə uçotu sisteminə çevirmişdir [14].

İdarəetmə uçotunun yarandığı və inkişafı dövründə onun mahiyyəti, məqsəd və funksiyaları ilə bağlı müxtəlif fikirlər formalaşmışdır. Uçot sahəsində xüsusi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, “idarəetmə uçotu” ilə bağlı vahid tərif, vahid yanaşma mövcud deyildir. Belə ki, V.B.İvaşkeviç hesab edir ki, idarəetmə uçotu maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyalarının identifikasiyası, ölçülməsi, toplanması, təhlili, hazırlanması, interpretasiyası və təqdim olunması prosesidir ki, onların əsasında müəssisənin rəhbərliyi operativ və strateji qərarlar qəbul edir. İdarəetmə uçotu iki komponentdən ibarətdir: istehsal uçotu və maliyyə uçotunun təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasına xidmət edən hissəsi [7, s.26]. Müəllif fikrini davam etdirərək idarəetmə uçotunu kontrolinqə əks qoymadan operativ idarəetmə uçotu və kontrolinq, strateji uçotla kontrolinq arasında paralellər apararaq qeyd edir: “Strateji uçot və kontrolinq üzvi şəkildə idarəetmə uçotu sisteminə daxildir, birincisi, ona görə ki, şirkətin idarə olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur, ikincisi, idarəetmə məqsədi ilə vahid cari, qeyri-strateji uçot üçün xərc və nəticə artımına, marjinal gəlir, fəaliyyətin seqmentləri üzrə uçot və s. istiqamətlənmiş üsul və metodlardan istifadə olunur. Bununla yanaşı, burada iqtisadi-riyazi modellərdən, proqnozlaşdırma, diskontlaşdırma metodlarından və bu qəbildən digər vasitələrdən istifadə olunur” [7, s.43].

İdarəetmə uçotunun tərifi ilə bağlı digər fikir də maraqlıdır: “İdarəetmə uçotu– uçot, planlaşdırma, nəzarət və onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təşkilati işlər, stimullaşdırma və davranışların koordinasiyası üzrə informasiya əlaqələr funksiyalarından istifadə etməklə təşkilat daxilində baş verən prosesdir” [3, s.9].

Belə ki, bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, istehsalat uçotu idarəetmə uçotundan fərqlidir [3], bəzilərinə görə istehsalat uçotu idarəetmə uçotunun komponentlərindən biridir [7], bəzilərinə görə istehsalat uçotu idarəetmə uçotundan daha məhduddur [2, s.30-31]. Deyilənlərə rəğmən, belə bir fikir irəli sürmək olar ki, müəyyən ziddiyyət və çatışmazlıqlara baxmayaraq bir qrup iqtisadçı [5; 6] tərəfindən idarəetmə uçotunun mahiyyəti daha dolğun açıqlanmış, daha doğrusu, müəssisənin

bölmələrinin idarə olunması, operativ, taktiki və strateji idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün məlumatların toplanması, ölçülməsi, sistemləşdirilməsi və ötürülməsini təmin edən informasiya sistemi kimi səciyyələndirilmişdir [2, s.33-34; 3; 5].

Y.V.Sokolovun fikrinə görə, idarəetmə uçotu ilk növbədə əsas istehsalın analitik uçotu, xərclərin kalkulyasiyası, müəssisə agentlərinin xərclərinin qeyd olunması, ikincisi, əsasən təsərrüfat fəaliyyətinin perspektiv təhlilidir. Müstəqil elmi-praktiki istiqamət kimi idarəetmə uçotunun meydana gəlməsi səhvdir. Alimin fikrincə, termin ingilis dilindən (management accounting) düzgün tərcümə edilməmişdir. O öz fikrini belə tamamlayır: “İdarəetmə uçotu mifdir, ona həqiqət kimi inanırlar, lakin onda həqiqət yoxdur” [13].

Digər qrup alimlər, əksinə, idarəetmə uçotu ilə istehsal uçotu arasında fərqlərin mövcud olduğunu iddia edirlər. Belə ki, S.S.Satubaldin iddia edir ki, “idarəetmə uçotu məmulat növləri və məsrəflərin məsuliyyət mərkəzləri və ya mənfəət mərkəzləri üzrə xərclərin təsnifləşdirilməsi, yazılışların tərtibi, maya dəyərinin müəyyən olunması, xərclər haqqında smeta və hesabatın tərtib edilməsi, optimal idarəetmə qərarlarının seçilməsi və qəbul edilməsi məqsədi ilə rəhbərlik üçün informasiyanın hazırlanması ilə əlaqədardır [4]. Qeyd olunan fikirlərin mahiyyəti onu xarakterizə edir ki, idarəetmə uçotu hazırkı və gələcək istehsal xərclərinin uçotu və təhlilini özündə birləşdirir. İdarəetmə uçotunun belə konsepsiyası onun bir sıra mühüm funksiyalarını nəzərə almadığından onun məzmununu daraldır.

Mehmanxana müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkilinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Müasir otellər geniş çeşiddə xidmətlər təklif edir. Əslində, otel kompleksi işgüzar turizm və istirahət sənayesi ilə sıx bağlıdır. Turizm biznesi inkişaf etmiş otellər şəbəkəsi və onlara xidmət göstərən şirkətlər olmadan praktiki olaraq mövcud ola bilməz. Bu biznesin inkişafı onun üçün müvafiq xərclərin artması ilə əlaqələndirilir ki, bu da təklif olunan xidmətlərin çeşidini artırır və xidmət keyfiyyətinin artmasına səbəb olur.

Bu gün otellər təkcə gecələmə üçün deyil, həm də camaşırxana xidmətlərindən istifadə edə biləcəyiniz, duş qəbul edə biləcəyiniz, otağınızda nahar sifariş edə biləcəyiniz və ya restorana baş çəkə biləcəyiniz yerlər kimi nəzərdə tutulub. Mehmanxanalarda göstərilən xidmətlərin müxtəlifliyi yalnız tələb olunan xidmət keyfiyyətinin monitorinqini və işçilərin işinə nəzarət etməyi deyil, həm də bütün mümkün xərclərin uçotunun aparılmasını tələb edir. Bu, ilk növbədə, otel kompleksinin sahiblərinə öz pullarına qənaət etməyə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri bu problemi ən səmərəli şəkildə həll etməyə kömək edir. Onlar bütün mövcud otel xidmətlərinin xərcləri və gəlirləri üzərində nəzarəti vahid elektron avtomatik idarəetmə sisteminə birləşdirə bilirlər.

Normativ sənədlər sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üçün ayrıca uçotun aparılmasını nəzərdə tutur. Bu, həm də mehmanxana sənayesinə aiddir, burada mövcud xidmətlərin hər bir fərdi növünün öz mühasibat şöbəsi olmalıdır. Buna görə də, sahibləri otellərini təşkil edərkən müəyyən edilmiş maliyyə qanunvericiliyinə riayət etməlidirlər.

Beləliklə, həmin dövrlərdə idarəetmə uçotunun mahiyyəti ilə bağlı fikirlərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında onları dörd qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa daxil olan mütəxəssislər idarəetmə uçotunu istehsal (retrospektiv və perspektiv) uçotu kimi qəbul edirlər.

İkinci qrup alimlər idarəetmə uçotunu təşkilatın idarə olunması sisteminin tərkib hissəsi hesab edir və və onların fikrincə o, mühasibat uçotu ilə yanaşı təhlil, normalaşdırma, planlaşdırma, proqnozlaşdırma və s. məsələləri də özündə birləşdirməlidir.

Üçüncü qrupa idarəetmə və mühasibat uçotunu müstəqil informasiya sistemi kimi xarakterizə edən mütəxəssisləri aid etmək olar.

Dördüncü qrup alimlər hesab edirlər ki, idarəetmə uçotu istehsal uçotunun müasir interpretasiyasıdır və onu uçotun müstəqi növü kimi fərqləndirmək düzgün deyildir.

Beləliklə, idarəetmə uçotu iqtisadi subyekt tərəfindən fəaliyyətin planlaşdırılması, nəzarət, təhlili və idarə olunması məqsədi ilə özünün və struktur bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında

informasiyanın toplanması, qeyd edilməsi, ümumiləşdirilməsi və təqdim edilməsi məqsədi ilə yaratdığı sistemdir.

Təşkilatın təsərrüfat fəaliyyəti haqqında informasiyanın toplanması təsərrüfat əməliyyatlarının və digər iqtisadi əhəmiyyətli hadisələrin sonradan idarəetmə uçotu sistemində əks etdirilməsi məqsədi ilə müəyyən edilməsi, təsnifləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və ölçülməsidir. Məlumatların qeyd olunması təsərrüfat əməliyyatlarının və digər iqtisadi əhəmiyyətli hadisələrin qaydaya salınması və ardıcıl olaraq ilkin sənədlərdə və uçot registrlərində əks etdirilməsidir. İnformasiyanın ümumiləşdirilməsi onların təhlili, hazırlanması və interpretasiyasıdır. İnformasiyanın təhlili prosesində istifadəçilərə təqdim edilən informasiyanın tərkibinin müəyyən edilməsi, təşkilatın fəaliyyətinin müxtəlif göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqə, göstəricilərin iqtisadi əhəmiyyətli hadisələrdən və situasiyalardan asılılığı müəyyən edilir. İnformasiyanın hazırlanması və interpretasiyası prosesi zəruriyyət yarandıqda analitik və proqnoz nəticələri özündə əks etdirən məntiqi əlaqədə plan, uçot və digər informasiyanın təqdim edilməsini xarakterizə edir. Hazırlanmış informasiya cədvəl, qrafik və tekst formasında istifadəçilərə təqdim edilir [2; 8].

Hazırkı dövrə qədər elm aləmində strateji idarəetmə uçotuna vahid baxışlar sistemi mövcud deyildir. İdarəetmə uçotunun strateji və cari (idarəetmənin daxili tələbatı üçün) olmaqla iki növə ayrılması daha geniş yayılmış mövqe hesab olunur [4; 7, s. 42; 9; 10]. Vurğulamaq yerinə düşər ki, həmin yanaşmalarda strateji idarəetmə uçotunun həm geniş, həmçinin də, dar çərçivədə traktovkasına rast gəlinir.

Birinci halda, strateji idarəetmə uçotu strateji istiqamət (strateji menecment) kəsb edən təşkilati-informasiya sistemi kimi nəzərdən keçirilir [9; 10]. İkinci halda, strateji idarəetmə uçotu "balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi əsasında strateji qərarların informasiya təminatıdır... məsuliyyət mərkəzləri nöqteyi-nəzərindən müəssisənin necə səmərəli işlədiyini müəyyən edən informasiyalar" kimi başa düşülməlidir [3]. Qeyd olunan tərifl ərdə strateji idarəetmə uçotunun məzmununun daraldılması həm uçot obyekti üzrə (məsuliyyət mərkəzləri), həmçinin də onun alətləri üzrə (balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi) əlaqədardır.

Fikrimizcə, strateji idarəetmə uçotunun obyektləri və alətlərinin genişləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Birinci halda, bura, kənar mühitin, bazarların, müştəri bazasının, biznes-proseslərin indiqatorları, ikinci məsələ üzrə fəaliyyət növləri üzrə xərclərin uçotu– activity-based kosting, ABC, iqtisadi əlavə dəyər modeli, eləcə də, dəyərlərin həlqələrinin təhlili əlavə olunmalıdır. Burada iqtisadi-riyazi modelləşdirmə öz layiqli yerini tutmalıdır. Belə bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, uçot və təhlil arasında sıx əlaqə mövcuddur, məntiq baxımından hesab etmək olar ki, bütövlükdə idarəetmə uçotu, o cümlədən, strateji idarəetmə uçotu strateji təhlilin sələfi olmalıdır, sonuncunun məqsədi strateji alternativin axtarılması və seçilməsidir.

İdarəetmə uçotu üzrə ölkə alimlərinin nəşr olunmuş müasir ədəbiyyatlarında müəssisənin xərclərinin öyrənilməsinə, onların əsas təsnifatına, xərclərin qruplaşdırılması və xərclərin yerinə və onların formalaşması mərkəzlərinə görə bölüşdürülməsi metodlarına, müxtəlif metodların – direkt-kostinq və standart-kostinq sisteminin tətbiqi şəraitində xərclərin ölçülməsi və uçotuna aksent edilir [1; 2; 10]. Başqa sözlə, təşkilatın xərcləri haqqında informasiyaların işlənməsinin müxtəlif metodları – "ölməz uçotun" özünəməxsus idarəetmə modifikasiyası diqqət mərkəzindədir. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, həmin ədəbiyyatlarda büdcələşdirməyə həsr edilmiş bölmə mövcuddur. Lakin həmin bölmənin son məqsədi göstəricilərin faktiki kəmiyyətinin büdcə səviyyəsindən kənarlaşmasının müəyyən edilməsi və təhlilidir ki, bu da, analitiki yenə təşkilatın tarixinə aparır.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə uçotu üzrə elmi əsərlərdə və monoqrafiyalarda üstəlik xərclərin kalkulyasiya obyektləri arasında bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin daha dəqiq metodlarının seçilməsi problemi, xərclərin uçotu və kalkulyasiyasının təşkilati-metodiki təminatı, mühasibat hesablarında idarəetmə və maliyyə mühasibatlığının əlaqə formalarının axtarılması ön plana çıxmışdır [2; 12]. Belə ki, idarəetmə uçotunda kalkulyasiya prosesinin sistemli əks etdirilməsini təmin edən məcmu hesabatların hazırlanması və onda maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Otel biznesi respublikada sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Qonaqlarına dünya standartlarına uyğun keyfiyyətli, komfort və rahatlıq təqdim edən otel sahibləri biznes üçün də müəyyən xidmətlər (rəsmi tədbirlərin keçirilməsi üçün konfrans zalları, valyutadəyişmə məntəqələri, nəqliyyat xidmətləri və digərləri) təqdim etməlidir ki, onlar vaxta qənaət etsinlər Belə şəraitdə idarəetmə uçotu otel biznesi müəssisələrində xərclərin uçotunun və xidmətlərin kalkulyasiya edilməsinin mühüm aləti hesab olunur.

Otel biznesində idarəetmə uçotunun təşkili məsələlərində ekspertlər belə hesab edirlər ki, kalkulyasiyalaşdırma otel xidmətlərinin maya dəyərinin müəyyən edilməsi, nömrə fondunun rentabelliyi üzərində idarəetmə nəzarəti və otellərin işinin səmərəliliyinin daxili qiymətləndirilməsi üçün istifadə etməlidirlər. Onların fikrinə əsasən nömrə fondunun səviyyəsindən asılı olaraq birbaşa və dəyişən xərclərin bölüşdürülməsi nömrə fondunun maya dəyərinin kalkulyasiyasında ən mürəkkəb aspektdir [11].

Mövcud normativ-hüquqi bazanın, xüsusi ədəbiyyatların, otel biznesi müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili otellərdə xərclərin uçotunun təşkilinin bir sıta nəzəri və metodiki çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsinə imkan verir. Həmin çatışmazlıqlar aşağıdakılardır:

- otel biznesi sferasında xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar vahid sistemli anlayış aparatının olmaması;
- otel biznesi müəssisələrində xərclərin uçotda sistemləşdirilməsi üçün bazanın yaradılmasına imkan verən otel xidmətlərinin əsaslandırılmış təsnifatının olmaması;
- otel xidmətlərinin xüsusiyyətləri, onların idarə olunması və xərclərin uçotu praktikası arasında əsaslandırılmış qarşılıqlı əlaqənin olmaması;
- otel üçün xərclərin uçotunun və maya dəyərinin (xərc daşıyıcılarının) vahid obyektinin olmaması;
- otel biznesi müəssisələrində istifadə olunan xərc maddələrinin təkmil olmaması;
- xidmət göstərilməsi üzrə otelin əsas və köməkçi bölmələrinin xərclərinin ayrıca aparılmaması;
- idarəetmənin informasiya təminatını formalaşdıran daxili hesabat sisteminin təkmil olmaması.

Nəticə

Müasir dövrdə otel biznesi müəssisələrində xərclərin uçotunun və idarəetmənin informasiya təminatının formalaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı mühüm vəzifələrin həll edilməsi zəruridir:

- otel biznesi sferasında istifadə olunan anlayış aparatını dəqiqləşdirmək;
- otel biznesi müəssisələrində xərclərin uçotda sistemləşdirilməsi bazası kimi otel xidmətlərinin təsnifatını dəqiqləşdirmək;
- otel biznesi müəssisələrində xərclərin təsnifatını dəqiqləşdirmək;
- otel biznesi müəssisələrində xərclərin uçotu və otel xidmətlərinin maya dəyərinin hesablanması metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq;
- idarəetmənin informasiya təminatını formalaşdıran daxili hesabatın struktur sisteminin yaradılması üzrə təklifləri əsaslandırmaq.

Beləliklə, müasir otel biznesi müəssisələrində idarəetmə uçotunun vacibliyi ilə bağlı belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, rəqabət şəraitində xüsusi olaraq hazırlanmış informasiya olmadan onların peşəkar idarə edilməsi mümkün deyildir. İdarəetmə uçotu təsərrüfat subyektinin idarə olunması qarşısında duran mühüm vəzifələrin həll edilməsində, daxili istifadəçilərin məlumat və göstəricilərlə təmin olunmasında, idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış optimal qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Q.Ə. Mühasibat uçotu. Dərslik. – Bakı: İqtisad Universiteti. 2015. – 485.s.
2. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Bakı. Elm və təhsil. 2014.

3. Грибовский В.М.Бухгалтерский управленческий учет: учебное пособие /под ред.Е.И.Костюковой. – М.: КноРус. 2014. – 266 с.
4. Вахрушина М.А., Сидорова М.И., Борисова Л.И. Стратегический управленческий учет. Учебник. – М.: Национальное образование. КноРус. 2013. 2019– 672 с.
5. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов. М.: Юнити-Дана. 2017. 351 с.
6. Кондраков Н.П. Бухгалтерский управленческий учет. М.: Перспектив. 2021, 512 с.
7. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет. М.: Магистр. 2019, 448 с.
8. Малиновская Н.В. Интегрированная отчетность-инновационная модель корпоративной отчетности // Международный бухгалтерский учет. 2013. №38. – с. 12-17
9. Николаева О.Е. Классический управленческий учет: учебник для вузов. – М.: Эдиториал УРСС. 2014. – 400 с.
10. Плотников В.С., Плотникова О. В. Бизнес учет и интегрированная отчетность // Международный бухгалтерский учет. 2014. №13. – с. 25-34
11. Самопальникова Ю.Н. Влияние особенностей услуг гостиниц и организации управления ими на построение бухгалтерского учета затрат. //Современные аспекты экономики. Санкт-Петербург. № 7(74). 2015. с.142-159.
12. Сергеева И.А. История становления и развития управленческого учета //Инновационная наука. 2015 №1. с.150-154
13. Соколов Я.В., Бутынец Ф.Ф., Горецкая Л.Л., Панков Д.А. Бухгалтерский учет в зарубежных странах, М.: Проспект, 2007. - 672 с.
14. Энтони А.Аткинсон, Банкер Раджив Д., Янг Марк С., Каплан Роберт С.. Управленческий учет. Пер. с англ. М.: Вильямс. 2019. 880 с.

Гюнай Джахангир кызы Асадова
докторант Азербайджанского Государственного Университета

Особенности управленческого учета в гостиничном бизнесе

Резюме

Цель исследования – оценить современное состояние управленческого учета в гостиничном бизнесе республики и определить направления его совершенствования.

Методология исследования – системный подход, экономический анализ, синтез, индукция и дедукция.

Практическая значимость исследования – возможность использования в организации управленческого учета в целях повышение конкурентоспособности и качества услуг гостиничных предприятий.

Результаты исследования – оценено направлений совершенствование управленческого учета в промышленности гостеприимства.

Оригинальность и научная новизна исследования - совершенствования методологии и методики управленческого учета в гостиных комплексах Азербайджана.

Ключевые слова: гостиничный бизнес, управленческий учет, расходы, калькуляция, себестоимость.

Gunay Jahangir Asadova
Doctoral student Azerbaijan Cooperation University

Features of management accounting in the hotel business

Summary

The purpose of the study is - assess the current state of management accounting in the hotel business of the republic and determine areas for its improvement.

The methodology of the research – systems approach, economic analysis, synthesis, induction and deduction.

The practical importance of the research –- the possibility of using management accounting in the organization in order to increase the competitiveness and quality of services of hotel enterprises.

The results of the research - areas for improving management accounting in the hospitality industry were assessed.

The originality and scientific novelty of the research - improving the methodology and techniques of management accounting in hotel complexes in Azerbaijan.

Key words: hotel business, management accounting, expenses, calculation, cost price.

UOT 379.004

Taley Vidadi oğlu AĞAZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
"Menecment" kafedrasının doktorantı
Taleh.aghazada@gmail.com
ORCID №: 0009-0003-3491-2593
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.049

RƏQƏMSAL İNNOVASİYALARIN AZƏRBAYCANDA TURİZMİN DAVAMLI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi rəqəmsal texnologiyaların və müasir marketinq strategiyalarının Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafına təsirini təhlil etmək və Azərbaycanda turizm sənayesinin uzunmüddətli davamlı inkişafı üçün tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqat metodologiyasına elmi ədəbiyyatın nəzəri icmalı və sənaye hesabatlarından və beynəlxalq turizm tədqiqatlarından əldə edilən məlumatların sistemli təhlili daxildir. Tədqiqat metodları arasında statistik, müqayisəli və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti.Tədqiqat göstərir ki, qabaqcıl marketinq texnologiyalarının tətbiqi və dövlət tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın turizm sənayesində təcrübələri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra bilər. İşdə turizmə dəstək üçün təklif olunan viza prosedurlarının sadələşdirilməsi və vergi güzəştləri kimi tədbirlər respublikada həm daxili, həm də beynəlxalq turizmi stimullaşdıra bilər.

Dövlət qurumları və xalq təsərrüfatında çalışanlar üçün tövsiyələr turizm sənayesinin davamlı inkişafını dəstəkləmək üçün infrastrukturun və tənzimləmə mexanizmlərinin daha da inkişaf etdirilməsi zərurətini vurğulayır.

Tədqiqatın nəticələri rəqəmsal texnologiyaların milli turizm sənayesinin xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini təsdiq edir. Tədqiqat həmçinin turizmdə innovasiyaların dəstəklənməsində dövlət tənzimlənməsinin əsas roluna işarə edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafı kontekstində əşyaların İnterneti, süni intellekt və blokçeyn kimi rəqəmsal marketinq modelləri və texnologiyalarının inteqrasiyası ilə bağlıdır.

Məqalənin **elmi yeniliyi** Azərbaycanın turizm sənayesinin milli xüsusiyyətləri kontekstində texnoloji innovasiyalar və marketinq strategiyaları arasındakı əlaqələrin tədqiqinə kompleks yanaşmadan ibarətdir.

Açar sözlər: turizmdə rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, əşyaların interneti, turizmdə blokçeyn, turizmdə marketinq strategiyaları, turizmin davamlı inkişafı, turizmin dövlət tənzimlənməsi.

Giriş

Müasir dövr dünya iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birinə çevrilən turizm sənayesinin dinamik inkişafı ilə xarakterizə olunur. Turizm təkcə ölkələrin iqtisadi artımına töhfə vermir, o, həm də mədəni mübadilə, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və yerli icmaların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə zəngin mədəni və təbii irsə malik olan Azərbaycan qlobal turizm bazarında öz layiqli yerini tutmağa çalışır.

Azərbaycanda turizmin dövlət tənzimlənməsi həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni aspektləri nəzərə almaqla bu sahənin davamlı inkişafına yönəlib. Bunu həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni aspektləri özündə birləşdirən bir sıra təşəbbüslər və layihələr təsdiqləyir. Məsələn, dayanıqlı turizmin inkişafı Strategiyasına əsasən, ölkədə təbiətin mühafizəsi, yerli icmaların dəstəklənməsi, tullantıların və çirklənmənin azaldılmasına yönəlmiş layihələr həyata keçirilir ki, bu da ölkədəki daha

geniş davamlı inkişaf strategiyasının bir hissəsidir [1,12].

Bundan əlavə, Azərbaycan BMT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində 2021-2025-ci illər üçün Əməkdaşlığa dair Çərçivə Proqramını imzalayıb ki, bu da inklüziv inkişaf, ictimai və sosial xidmətlərin daha yaxşı çatdırılması institutlarının gücləndirilməsi, ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, həmçinin, gender bərabərliyinə nail olmaq kimi prioritet sahələri əhatə edir [13]. Bu təşəbbüslər həm ani iqtisadi təsirləri, həm də uzunmüddətli sosial-mədəni və ətraf mühitə təsirləri nəzərə alan turizmin inkişafına kompleks yanaşmanı nümayiş etdirir.

Qloballaşma və beynəlxalq turizm mübadiləsinin intensivləşdiyi müasir şəraitdə turizm istiqamətləri arasında rəqabət getdikcə artır ki, bu da turistlərin cəlb edilməsi və turist axınının artırılması üçün innovativ marketinq yanaşmalarının və effektiv dövlət tənzimləməsinin tətbiqi məsələlərini xüsusilə vacib edir[4, s.93].

Turizm sənayesinin əsas hərəkətverici qüvvələri

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) və digər mənbələrdən, o cümlədən OECD hesabatlarından əldə edilən araşdırmalar beynəlxalq turizmin artımını və istehlakçıların üstünlüklərində dəyişiklikləri, xüsusən də turizm xidmətlərinin davamlılığı və rəqəmsallaşması istiqamətində olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, UNWTO turizm istiqamətlərinin davamlılığının yaxşılaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyaların əhəmiyyətini vurğulayır [15]. Əşyaların İnterneti, süni intellekt və blokçeyn kimi texnologiyalar davamlı inkişafı təmin edən və təyinat idarəçiliyini təkmilləşdirən daha cəlbedici, səmərəli və inklüziv turizm təklifləri yaratmağa kömək edir.

UNWTO-nun son məlumatlarına görə, beynəlxalq turizm 2023-cü ilin sonuna qədər pandemiyadan əvvəlki səviyyənin 88%-nə çatıb və onun tam bərpası 2024-cü ildə gözlənilir [16]. Bu bərpa sektorun dayanıqlığını və dinamizmini vurğulayaraq artan hava nəqliyyatı ilə əlçatanlığı və tələbatın yenilənməsi ilə dəstəklənir.

OECD hesabatı rəqəmsal texnologiyaların turizm sənayesində əsas rolunu nümayiş etdirir [11,s.221]. Turizmdə texnologiyalara əsaslanan yeniliklər sektorun müəssisələrinə ənənəvi maneələri dəf etməyə və rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Hesabatda rəqəmsallaşmanın yeni imkanlar açdığı və yeni biznes modellərinin inkişafına töhfə verdiyi kiçik və orta sahibkarlığa xüsusi diqqət yetirilir.

Bütün bunlar daha çox davamlılıq və rəqəmsallaşmaya can atan müasir dünyada artımı dəstəkləmək və dəyişən istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşmaq üçün turizm sənayesi üçün yeni texnologiyalar və davamlı təcrübələrin inteqrasiyasının nə qədər vacib olduğunu göstərir. O, həmçinin rəqəmsal texnologiyaların və davamlı təcrübələrin turizm sənayesinə inteqrasiyasının artan əhəmiyyətinə işarə edir ki, bu da Azərbaycanın qlobal rəqabət mühitində uğuru üçün əsas amil ola bilər. Bu qlobal tendensiyalar Azərbaycanın qlobal turizm bazarının dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmasının təhlili üçün əsas rol oynayır.

Müasir marketinq strategiyalarının, rəqəmsal texnologiyaların və davamlı təcrübələrin Azərbaycanın turizm sənayesinin inkişafına inteqrasiyası məsələləri

Müasir turizm ona həsr olunmuş tədqiqatlara kompleks yanaşma tələb edən çoxölçülü bir institutdur. Bu prosesdə marketinq mühüm rol oynayır. Onun məqsədi təkcə turistləri cəlb etmək deyil, həm də turizm məkanının davamlı imicini yaratmaq, ziyarətçilərin tələbatını ödəmək və hər hansı bir regiona iqtisadi fayda verməkdir.

Turizmdə marketinq yanaşmalarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş əsas tədqiqatlar arasında turizm xidmətləri bazarının öyrənilməsinə, istehlakçıların seqmentləşdirilməsinə və turizm istiqamətlərinin yerləşdirilməsi strategiyalarına həsr olunmuş tədqiqatları qeyd etmək olar. O cümlədən, bu tədqiqatlarda istehlakçı davranışının təhlilinə, onların üstünlüklərinin və səyahətdən gözləntilərinin öyrənilməsinə diqqət yetirilir ki, bu da hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına ən yaxşı cavab verən təkliflər yaratmağa imkan verir.

“Yunanıstanda turizm istiqamətlərini ziyarət edən insanların Aralıq dənizi pəhrizinə münasibətləri və motivasiyaları” məqaləsi rəqəmsal marketinqin Yunanıstanın turistlər üçün cəlbediciliyinə təsirini araşdırır [9,s.21]. Bu tədqiqat innovativ marketinq yanaşmalarının regionun turizm

cəlbediciliyini necə artıra biləcəyini nümayiş etdirir.

Oxşar üsullar Azərbaycanda, xüsusən də turistləri cəlb etmək üçün sosial şəbəkələrdən və digər rəqəmsal platformalardan istifadə kontekstində tətbiq oluna bilər. Bu araşdırma turizm istiqamətlərinin seçimində qastronomik üstünlüklərin vacibliyini vurğulayır.

Bu məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, kulinariya xüsusiyyətləri bir bölgənin turizm cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Bu qənaətlər yerli mətbəxin beynəlxalq turistlərin cəlb edilməsində mühüm amilə çevrilə biləcəyi Azərbaycan üçün maraq doğurur. Bu araşdırmada göstərildiyi kimi, şübhəsiz ki, böyük potensiala malik olan Azərbaycanda qastronomik turizmin inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır [2,s.274;3,s.57;17].

Respublika sağlam qidalanmaya və orijinal kulinariya təcrübələrinə artan marağı nəzərə alaraq, beynəlxalq ziyarətçiləri cəlb etmək üçün unikal üstünlük kimi öz kulinariya ənənəsindən daha geniş istifadə etməlidir. Fikrimizcə, strateji mövqeləşmənin və mövsümiliyin nəzərə alınması həm də ölkənin turizm məkanı kimi cəlbediciliyini artıra bilər. Bu üsullar Azərbaycanda təbiət və mövsümi turizmin inkişafı üçün uyğunlaşdırıla bilər.

“Turizm sənayesinin dayanıqlı inkişafı və qlobal rəqəmsallaşması kontekstində münasibətlər üzrə marketinq” tədqiqatında əlaqələr marketinqinin əhəmiyyəti və onun turizmin davamlı inkişafına verdiyi töhfə vurğulanır[10]. Bu tədqiqat rəqəmsal texnologiyadan istifadənin müştəri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti necə yaxşılaşdıra və turist məmnunluğunu artıra biləcəyini, bununla da onların sədaqətini artıra və istiqamətlərə uzunmüddətli marağı qoruya biləcəyini göstərir. Bu işin təhlili Azərbaycanın turizm təşkilatlarına marketinq kommunikasiyalarını optimallaşdırmaq və müştəri münasibətlərini idarə etmək üçün müasir informasiya texnologiyalarını tətbiq etməyi tövsiyə etməyə imkan verir.

“Turizm sektorunda bazar strukturları, strategiyaları və innovasiyaları” adlı əsərdə bazar strukturu ilə innovasiya strategiyalarının seçimi arasında əlaqə açıqlanır [8]. O, coğrafi təmərküzləşmə və bazar şəraitinin turizm müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini necə stimullaşdıra və ya məhdudlaşdıra biləcəyini nümayiş etdirir. Bu təhlil əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda milli turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün dəyişən bazar şəraitindən asılı olaraq çevik yanaşmaları uyğunlaşdırmağa ehtiyac var.

Təbii və mədəni sərvətlərin əsas rol oynadığı Azərbaycan kontekstində dayanıqlı təcrübələrin tətbiqi turizmin cəlbediciliyini və iqtisadi faydalarını əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Bu yanaşmaya misal olaraq turizmin ətraf mühitə və cəmiyyətə təsirini nəzərdən keçirən, ekoloji standartların turizmin inkişaf strategiyalarına inteqrasiyası zərurətini vurğulayan “Turizm sənayesində struktur və davamlılığın qiymətləndirilməsinə ekoloji yanaşma” tədqiqatını göstərmək olar[9].

Cədvəl 1-də Azərbaycanda turizmin təhlilində iqtisadi, sosial-mədəni və ekoloji yanaşmaların əhəmiyyəti göstərilir.

Cədvəl 1

Azərbaycanın turizm sənayesi üçün iqtisadi, sosial-mədəni və ekoloji yanaşmanın əhəmiyyəti

İqtisadi yanaşma	Turizmi əsas gəlir mənbəyi və iş yerlərinin yaradılması kimi vurğulayır ki, bu da Azərbaycan kimi öz iqtisadiyyatlarını şaxələndirmək istəyən ölkələr üçün xüsusilə vacibdir.
Sosial-mədəni yanaşma	Mədəni irsə hörmət və mühafizənin vacibliyini vurğulayaraq, turizmin yerli mədəniyyətlərə və cəmiyyətlərə təsirini anlamağa kömək edir.
Ekoloji yanaşma	Turizmin davamlı inkişafının zəruriliyini vurğulayır. Bu, bizə təbii və mədəni sərvətləri gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamağa imkan verir. Turizm sənayesinin inkişafına ekoloji cəhətdən davamlı yanaşmanın vacibliyi qeyd olunur.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlillərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın turizm sənayesinin inkişafına müasir marketinq strategiyaları və davamlı təcrübələrin inteqrasiyası zərurəti yaranmışdır. Bu yanaş-

maların tətbiqi ölkənin beynəlxalq səviyyədə turist cəlbediciliyini artırmaqla yanaşı, davamlı iqtisadi inkişafına da töhfə verəcək.

“Turizm sənayesində əşyaların interneti və rəqəmsallaşmanın effektivliyinin təhlili” [5, s.31] adlı tədqiqatda əşyaların interneti (IoT) texnologiyalarının turizm sənayesində transformasiyaya necə təkan verdiyinə daha yaxından nəzər salınır. Bu, IoT-nin daha fərdiləşdirilmiş və inteqrasiya olunmuş səyahət təcrübələrinin yaradılmasında əsas rol oynadığını, “ağıllı” cihazlar və servislər vasitəsilə müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırmaq imkanlarını təmin etdiyini ortaya qoyur. Məsələn, istifadəçilərin smartfonlar vasitəsilə idarə edə biləcəyi avtomatlaşdırılmış otaq idarəetmə sistemlərinə malik ağıllı otellər və ya toplanmış məlumatlar əsasında turistlərin fərdi seçimlərinə uyğunlaşan fərdiləşdirilmiş turlar müştəri məmnuniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Turizm sənayesində IoT-dən istifadə təkcə müştəri xidmətini yaxşılaşdırmır, həm də əməliyyat proseslərini optimallaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və işçilərin əməyinin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Məsələn, ağıllı resursların idarə edilməsi sistemlərinin istifadəsi otellərə enerji və su istehlakını azaltmağa kömək edir, nəticədə əməliyyat xərclərini azaldır və ekoloji cəhətdən davamlı əməliyyatları dəstəkləyir.

Zəngin mədəni irsə və inkişaf edən turizm infrastrukturuna malik ölkə olan Azərbaycan kontekstində IoT texnologiyalarının tətbiqi beynəlxalq səviyyədə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Müasir texnologiyaların turizm sənayesinə inteqrasiyası təkcə ölkəyə səfər təəssüratını yaxşılaşdırmayacaq, həm də innovativ və rahat səyahət həlləri ilə maraqlanan turistlərin yeni seqmentlərini cəlb edəcək. Bu, ölkənin bütün iqtisadiyyatının inkişafına, xarici sərmayələrin daxil olmasını stimullaşdırmağa, turizm sənayesi və əlaqəli sənaye sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verəcək.

“Turizm müəssisələrinin fəaliyyətində süni intellekt texnologiyalarından istifadə təcrübəsi və perspektivləri” [6,s.285] tədqiqatı çərçivəsində turizm sənayesində xidmət keyfiyyətinin və əməliyyat səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün süni intellektdən istifadə məsələsi ətraflı araşdırılır. Tədqiqat süni intellektin turizmə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyi əsas sahələri, o cümlədən xidmətlərin fərdiləşdirilməsi, istehlakçı meyillərinin proqnozlaşdırılması və qiymətlərin optimallaşdırılmasını vurğulayır. Süni intellekt turizm şirkətlərinə müştərilərin seçimləri və davranışları haqqında böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə imkan verir ki, bu da fərdiləşdirilmiş təkliflər və xidmətlər yaratmağa kömək edir. Məsələn, maşın öyrənmə alqoritmləri müştərinin əvvəlki hərəkətlərini təhlil edir və onların əsasında fərdiləşdirilmiş turlar və ya konkret istifadəçi üçün maraqlı ola biləcək əlavə xidmətlər təklif edir.

İstehlak meyillərini təhlil etmək üçün süni intellektdən istifadə turizm operatorlarına məhsul və xidmətlərini dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşdırmağa kömək edir. Buraya müəyyən istiqamətlər üçün tələbin proqnozlaşdırılması daxildir ki, bu da yükləmələrin optimallaşdırılması və zəif aktivlik dövrlərinin minimuma endirilməsi üçün vacibdir. Süni intellekt real vaxtda tələb və təklifdəki dəyişikliklərə cavab verən dinamik qiymətin əmələ gəlməsindən istifadə etməklə qiymətləri daha səmərəli idarə etməyə imkan verir. Belə sistemlər turlar və xidmətlər üçün qiymətləri avtomatik tənzimləməyə, mənfəəti maksimuma çatdırmağa və təkliflərin rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

Azərbaycanın turizm sənayesinə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ölkənin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Turistlərin davranışlarını və üstünlüklərini təhlil etmək üçün süni intellektdən istifadə turizm məhsullarını ziyarətçilərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa kömək edəcək ki, bu da artan rəqabət və dəyişən istehlak tələbləri şəraitində xüsusilə vacibdir. Təkliflərin fərdiləşdirilməsi, eləcə də xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlığının yaxşılaşdırılması müştəri məmnuniyyətini artıracaq və ölkəyə turist axınının artmasına töhfə verəcək. Bundan əlavə, qiymətlərin optimallaşdırılması və gəlirlərin effektiv idarə edilməsi turizm operatorlarına və otellərə öz resurslarından maksimum istifadə etməyə, mənfəəti artırmağa və xərcləri azaltmağa imkan verəcək.

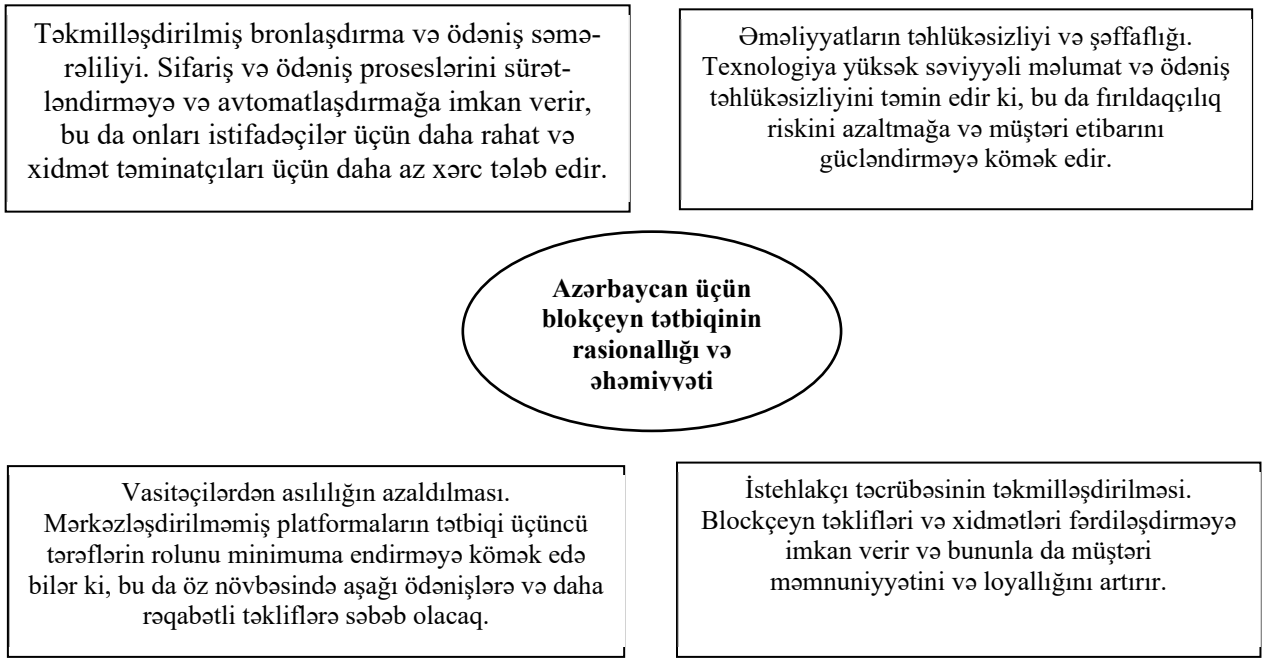
Qlobal turizm bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan Azərbaycan üçün süni intellektin tətbiqi turizm sənayesinin inkişaf strategiyasının əsas elementinə çevrilir.

"Turizm sektorunda biznes proseslərinin inkişafı və optimallaşdırılması üçün blokçeyn texnologiyasından istifadə" [7,s.52] məqaləsində blokçeynin turizm sektoruna təsiri və onun əməliyyatlarının şəffaflığı təhlil edilir. Müəlliflər blokçeyn texnologiyalarının istehlakçıların səyahət xidmətlərinə inamını necə artıra biləcəyini, identifikasiya və bronlaşdırma prosedurlarını sadələşdirə və vasitəçilərdən asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə azalda biləcəyini nümayiş etdirir ki, bu da son istehlakçılar üçün qiymətlərin aşağı düşməsinə və əməliyyatların şəffaflığının artmasına səbəb ola bilər.

Turizm sənayesində blokçeynin əsas dəyəri məlumatların və ödənişlərin davamlı mübadiləsini, təhlükəsiz əməliyyatları və saxtakarlığa qarşı müqaviməti təmin edə bilən mərkəzləşdirilməmiş platformaların yaradılmasındadır.

Azərbaycanın turizm sənayesinə blokçeynin tətbiqi ölkəyə müasir, səmərəli və təhlükəsiz turizm xidmətləri sisteminin yaradılmasında irəliyə doğru böyük addım atmağa imkan verəcək.

Azərbaycan üçün blokçeyn tətbiqinin rasionallığı və əhəmiyyəti bir neçə amil ilə müəyyən edilir (bax Şəkil 1-ə).

Şəkil 1. Azərbaycanda blokçeyn tətbiqinin rasionallıq amilləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 2-də göstərilən yanaşmaların həyata keçirilməsi Azərbaycanın regionda innovativ texnologiyalar üzrə lider olmasına, turistlərin yeni seqmentlərinin cəlb edilməsinə və yerli turizm biznesinin inkişafını stimullaşdırmağa kömək edə bilər.

Müasir marketinq strategiyalarının və texnologiyalarının respublikanın turist cəlbediciliyinin artırılmasına təsiri

Rəqəmsallaşma və davamlı inkişafa əsaslanan müasir marketinq strategiyalarının Azərbaycanın turizm məkanı kimi cəlbediciliyinin və rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə necə təsir göstərə biləcəyinə nəzər salaraq, aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Birincisi, əşyaların interneti (IoT), süni intellekt (AI) və blokçeyn daxil olmaqla rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi inteqrasiya olunmuş və fərdiləşdirilmiş səyahət təcrübələri yaratmağa kömək edir. Bu da öz növbəsində turizm istiqamətləri və servislərinin idarə edilməsini təkmilləşdirə bilər.

Azərbaycan üçün belə inteqrasiya təkcə innovativ xidmətlər göstərmək imkanı deyil, həm də istehlakçı barədə məlumatların toplanması və təhlili üçün zəmin yaradılması deməkdir ki, bu da marketinq kampaniyalarının dəqiqliyini və müştəri münasibətlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırır.

İkinci əsas məqam – rəqəmsal texnologiyaların istifadəsindən ayrılmaz olan davamlı inkişafdır. Turizmdə ekoloji cəhətdən təmiz və sosial məsuliyyətli təcrübələrə can atmaq qlobal səviyyədə getdikcə görünən nəzərəçarpan trenddir. Azərbaycan öz təbii və mədəni irsinin unikallığını vurğulamaq və turistlərə bu ehtiyatların mühafizəsində iştirak etmək imkanı verməklə cəlbediciliyini artırmaq üçün bu trenddən istifadə edə bilər.

Turizm istiqamətlərinin təşviqi və turistlərin cəlb edilməsi üçün güclü vasitə kimi xidmət edən sosial şəbəkələrin və rəqəmsal platformaların rolunu da qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanda sosial media və rəqəmsal platformalardan ünvanlı marketinq, ölkə haqqında məlumatlılığın artırılması və zəngin kulinariya mədəniyyətinə görə turistlərin cəlb edilməsində əsas amil ola biləcək qastronomik turizmin inkişafı üçün istifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan üçün müasir marketinq strategiyaları və texnologiyalarından istifadə onun turizm bazarında mövqeyini möhkəmləndirmək, xidmət keyfiyyətini yüksəltmək və təkliflərin fərdiləşdirilməsini dərinləşdirmək üçün yeni imkanlar açır. Bu, təkcə ölkəyə turistlərin yeni seqmentlərini cəlb etməyə kömək etməyəcək, həm də artıq səyahət üçün Azərbaycanı seçmiş şəxslərlə daha dərin qarşılıqlı əlaqə yaradacaq. Bu yeniliklərin strateji tətbiqi və dövlət qurumlarının dəstəyi ölkənin daha da inkişafına və qlobal turizm sənayesinə inteqrasiyasına təkan verə bilər.

Qlobal meyillər kontekstində Azərbaycanın turizm sənayesi həm ölkənin unikal aspektlərini, həm də ümumbəşəri istiqamətləri əks etdirən imkanlar və çağırışlarla üzləşir. Bu aspektlərin müqayisəsi Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda rəqabət aparmaq və inkişaf etmək üçün öz xüsusiyyətlərindən necə istifadə edə biləcəyini daha geniş təhlil etməyə imkan verir.

Qlobal trendlər rəqəmsallaşma və davamlı inkişafın vacibliyini vurğulayır. Zəngin mədəni və təbii irsi olan Azərbaycan turizm xidmətləri təkliflərini təkmilləşdirmək və təbliğ etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edə bilər. Bu, səyahət üçün maneələri azaltmaq və turizm operatorlarına inamı artırmaq üçün qlobal hərəkətlə üst-üstə düşür.

Kulinariya turizminə qlobal maraq Azərbaycanın özünəməxsus mətbəxindən turistləri cəlb etmək vasitəsi kimi istifadə etmək imkanı yaradır [17]. Qastronomik marşrutların və festivalların inkişafı, onların marketinq kampaniyaları və sosial media ilə inteqrasiyası turist axınını əhəmiyyətli dərəcədə artıra və ölkənin mədəni müxtəliflik mərkəzi kimi imicini gücləndirə bilər.

Ekoloji davamlılığa və təbii ehtiyatların qorunmasına diqqətin yönəldilməsi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və yaşıl turizmi təşviq etmək üçün qlobal səylərlə üst-üstə düşür. Azərbaycan davamlı təcrübələri turizm sektoruna fəal şəkildə inteqrasiya etməklə özünü digər turizm istiqamətlərindən fərqləndirə bilər. Eyni zamanda, respublika qlobal turist axını kontekstində xüsusi qeyd edilə bilən unikal mədəni və təbii sərvətlərə malikdir. Tarixi abidələr, qoruqlar və yerli adət-ənənələr kimi bu sərvətlərin fəal şəkildə təbliği ölkənin dünya turizm xəritəsindəki mövqeyini gücləndirə bilər. Azərbaycan öz xüsusiyyətlərindən qlobal tendensiyaları özünəməxsus şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün istifadə edə və bununla da turizm sənayesinin böyüməsini və inkişafını təmin edə bilər. Dövlət siyasəti və özəl sektorun strategiyaları yeni texnologiyaların və davamlı təcrübələrin inteqrasiyasını, mədəni irsin təşviqini, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini və beynəlxalq arenada ölkənin əlverişli imicinin yaradılmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar.

Respublikada turizm sənayesinin dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması

Dövlət tənzimlənməsinin rolunu və onun Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafına təsirini təhlil edərkən, dövlət tədbirlərinin ya innovasiyaları və turizmin cəlbediciliyini sürətləndirə, ya da onun inkişafına maneələr yarada biləcəyini nəzərə almaq vacibdir. Cədvəl 2-də Azərbaycanda turizm sənayesinin cəlbediciliyinin artırılmasında dövlət tənzimlənməsinin rolunun bir neçə aspekti araşdırılır.

Bütövlükdə götürsək, dövlət tənzimləməsinin tədqiqatda müəyyən edilmiş müasir tendensiyalara və çağırışlara uyğunlaşdırılması Azərbaycanda turizm sənayesinin uğurlu inkişafının, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının və bu sahədə uzunmüddətli dayanıqlı artıma nail olunmasının mühüm amili, açarı ola bilər.

Cədvəl 2

Azərbaycanda turizm sənayesinin cəlbediciliyinin artırılmasında dövlət tənzimlənməsinin rolu

Rəqəmsallaşma və innovasiya	Rəqəmsallaşmanın stimullaşdırılması üzrə hökumət təşəbbüsləri Azərbaycanda turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. IoT və süni intellekt layihələrinin dəstəklənməsi bizneslərə resursları daha səmərəli idarə etməyə, ziyarətçilərə fərdi təcrübələr təklif etməyə və istehlakçı davranışını təhlil etməyə imkan verə bilər. Dövlət texnoloji startaplara investisiya yatırmaq və innovativ turizm məhsullarının yaradılması üçün stimullar tətbiq edə bilər.
Davamlı inkişaf	Azərbaycan ekoloji məsuliyyətin qlobal standartlarına cavab verən davamlı təcrübələri turizm sənayesinə inteqrasiya etməyə davam etməlidir. Dövlət tənzimləyiciləri təbii ehtiyatlardan istifadəni tənzimləməklə, turizm bizneslər üçün ekoloji standartları müəyyən etməklə və ekoturizmin inkişafı üçün stimullar tətbiq etməklə bu prosesi asanlaşdıra bilər.
Tənzimləmə	Viza qaydaları, vergilər və daxili səyahətlər üçün təşviqlər sahəsində siyasət turizmin əlçatanlığına təsir göstərir. Dövlət vizaların alınması prosesini sadələşdirə və xarici turistləri cəlb etmək üçün vergi güzəştləri yarada, həmçinin dövlət proqramları və subsidiyalar vasitəsilə daxili turizmi stimullaşdıra bilər.
Blokçeyn və əməliyyat texnologiyaları.	Blokçeyn texnologiyalarının tətbiqinə dövlət dəstəyi turizm əməliyyatlarının şəffaflığını artıra və vasitəçilərdən asılılığı azalda bilər ki, bu da öz növbəsində istehlakçılar üçün xidmətlərin dəyərinin azalmasına səbəb olacaq. Dövlət tənzimləyiciləri turizm əməliyyatlarında kriptovalyutaların və blokçeyn platformalarının istifadəsi üçün normativ baza yaratmağa kömək edə bilər.
İstiqamətin marketinqi və brendinqi.	Marketinq və ölkənin turizm məkanı kimi tanıtımı sahəsində dövlət siyasəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın unikal mədəni və təbii sərvətlərinə diqqət yetirən effektiv marketinq kampaniyaları onun beynəlxalq cəlbediciliyini artıra bilər.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəticə

Apardığımız araşdırma Azərbaycanın turizm sənayesinin inkişafında müasir marketinq strategiyalarının və dövlət tənzimlənməsinin rolu ilə bağlı bir sıra mühüm məqamları üzə çıxarıb. Əşyaların interneti, süni intellekt və blokçeyn kimi rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi bu texnologiyalardan istifadə edən ölkələrə turizm istiqamətlərinin davamlılığını və uyğunlaşma qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan verib. Bu, beynəlxalq turizmin dünyada artımı fonunda, o cümlədən, UNWTO-nun proqnozlarına görə, 2024-cü ilə qədər pandemiyadan əvvəlki dövr səviyyəsinin tam bərpa olunacağı gözlənilən Azərbaycanda çox vacibdir [16].

Marketinq innovasiyaları, xüsusilə sosial şəbəkələrdən və digər rəqəmsal platformalardan istifadə turistlərin tələbat və üstünlüklərindəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onları səmərəli şəkildə cəlb etməyə imkan verir. Bu da turizm sənayesini fəal şəkildə inkişaf etdirən ölkəmiz üçün xüsusilə vacibdir.

Həmçinin qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycanın qastronomik və təbii xüsusiyyətlərini nəzərə alan strategiyalar ölkənin turizm məkanı kimi cəlbediciliyini artırmağa kömək edir.

Dövlət tənzimləməsi turizm müəssisələri üçün viza qeydiyyatını, vergitutma və güzəştləri sadələşdirməklə turizm sənayesinin dəstəklənməsində əsas rol oynayır. Bu, təkcə daxili və gəlmə turizmin artırılması üçün deyil, həm də sənayeyə investisiyaların stimullaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradır.

Gəlin maraqlı tərəflər - Azərbaycanın turizm sektorunun fəaliyyəti ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli əsas iştirakçılar üçün tövsiyələri formalaşdıraq. Bu tövsiyələr turizm bazarının müxtəlif iştirakçıları arasında sinerjinin formalaşmasına şərait yaradır, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin artmasına və möhkəmlənməsinə töhfə verir və bütövlükdə turizm sənayesinin uzunmüddətli davamlı inkişafını təmin edir.

Birincisi, hökumət turizm və mehmanxana xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırmaq üçün rəqəmsal infrastruktur da daxil olmaqla infrastruktur layihələrini inkişaf etdirməli və dəstəkləməlidir. Müa-

sir texnologiyalardan istifadə etməklə turizm startapları və innovativ layihələr üçün vergi və maliyyə stimulları tətbiq edilməlidir. Tranzaksiyaların etibarının və təhlükəsizliyinin artırılmasına töhfə verən blokçeyn texnologiyalarının və digər innovasiyaların turizm sektorunda tətbiqinə hüquqi dəstək göstərilməlidir. Azərbaycanın turizm məkanı kimi unikallığına və müxtəlifliyinə diqqət yetirməklə ölkə marketinqi və brendinqi strategiyaları hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İkincisi, özəl sektor yeni texnologiyalar və müştərilərə xidmət sahələrində turizm sənayesi işçilərinin hazırlanmasına və bacarıqlarının inkişafına investisiya qoymalıdır. Xidmət prosesinə fərdiləşdirilmiş və innovativ yanaşmaların tətbiqi yolu ilə xidmətlərin keyfiyyəti və müştəri məmnunluğu artırılmalıdır. Qabaqcıl təcrübə mübadiləsi üçün beynəlxalq və yerli turizm təşkilatları ilə əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Turizmin davamlı inkişafına yönəlmiş dövlət proqram və təşəbbüslərində özəl sektor fəal iştirak etməlidir.

Üçüncüsü, akademik ictimaiyyət yeni texnologiyaların turizm sənayesinə təsiri, onların turizm destinasiyalarının rəqabət qabiliyyətinin yaradılmasında rolu ilə bağlı araşdırmalar aparmalıdır. Davamlı və rəqəmsal turizmə diqqət yetirməklə tələbələr və sənaye mütəxəssisləri üçün təhsil proqramları və kurslar təşkil edilməlidir. Analitik tədqiqat məlumatları əsasında turizm sahəsində dövlət siyasəti və strateji planlaşdırma üçün tövsiyələr hazırlanmalıdır. Tədqiqat işlərinin praktiki tətbiqinə töhfə verən birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün turizm sənayesi müəssisələri ilə tərəfdaşlıq əlaqələri qurulmalıdır.

Turizmdə texnoloji həllərin rəqəmsallaşdırılması və standartlaşdırılması sahəsində tənzimləmə bu sektorun davamlı inkişafı üçün etibarlı zəmin yarada bilər. Bu zəmində hökumət və özəl sektor, təkcə təkmilləşdirilmiş infrastruktur və xidmətləri deyil, həm də yeni texnologiyalara və qlobal tendensiyalara yönəlmiş marketinq fəaliyyətlərini əhatə edəcək inteqrasiya olunmuş turizmin inkişafı strategiyalarını hazırlamaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il.
2. Rəhmanov.F.P. Sosial Sfera və Sosial Siyasət. “MSV NƏŞR”, Bakı, 2021, 436 səh.
3. Rəhmanov.F.P., Süleymanov. E.B. Azərbaycan iqtisadiyyatı: makroiqtisadi analiz. “MSV NƏŞR”, Bakı, 2021, səh-408.
4. К вопросу о государственном регулировании сферы туризма на региональном уровне: теоретические аспекты и результаты практической деятельности / М. А. Гурина, Т. И. Сокольская, О. В. Гончарова [и др.] // Сервис в России и за рубежом. – 2021. – Т. 15, № 4(96). – С. 90-109. – DOI 10.24412/1995-042X-2021-4-90-109. – EDN GNXXHA. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47256447
5. Лысак, О. Г. р. Анализ эффективности применения IoT и цифровизации в индустрии туризма / О. Г. р. Лысак // Интеграция туризма в экономическую систему региона: перспективы и барьеры: Материалы IV Международной научно-практической конференции, Орёл, 08 декабря 2022 года. – Орёл: Орловский государственный университет имени И.С. Тургенева, 2023. – С. 29-34. – EDN UKBRTT. www.elibrary.ru/download/elibrary_54288830_62962014.pdf
6. Шпырня, О. В. Опыт и перспективы использования технологий искусственного интеллекта в деятельности туристских предприятий / О. В. Шпырня // Цифровизация экономики и общества: проблемы, перспективы, безопасность: Материалы IV международной научно-практической конференции, Донецк, 24 марта 2022 года / Отв. редактор И.П. Подмаркова. – Донецк: Общество с ограниченной ответственностью «Цифровая типография», 2022. – С. 283-288. – EDN RIIIWN. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_50365916_54222390.pdf
7. Халфин, А. С. Использование технологии блокчейн для развития и оптимизации бизнес-процессов в сфере туризма / А. С. Халфин, Р. Р. Мухутдинова // Вестник УГНТУ. Наука,

образование, экономика. Серия: Экономика. – 2021. – № 2(36). – С. 50-54. – DOI 10.17122/2541-8904-2021-2-36-50-54.–EDNZTNMYT. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_46380604_68808114.pdf
8. Carvalho, L., & Sarkar, S. (2014). Market structures, strategy and innovation in tourism sector. International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research, 8, 153-172. https://consensus.app/papers/market-structures-strategy-innovation-tourism-sector-carvalho/ff962f30bf9a5e6eb135dab8f6285665/?utm_source=chatgpt
9. Mo, Lichun, Jiancheng Chen, and Yi Xie. 2021. "Ecological Approach for the Evaluation of Structure and Sustainability in the Tourism Industry" Sustainability 13, no. 23: 13294. https://www.mdpi.com/2071-1050/13/23/13294
10. Mushtai, V. (2023). Relationship Marketing Within the Concept of Sustainable Development and Global Digitalization of the Tourism Industry. Modern Economics. https://consensus.app/papers/relationship-marketing-within-concept-sustainable-mushtai/f3c3d63b3db551b091a4cf9043e6ddec/?utm_source=chatgpt
11. OECD (2020), OECD Tourism Trends and Policies 2020, OECD Publishing, Paris, 387 pages. https://www.oecd-ilibrary.org/sites/f528d44-en/index.html?itemId=/content/component/f528d444-en
12. https://azerbaijan.travel/sustainable-tourism-strategy
13. https://azerbaijan.un.org/en/114165-un-azerbaijan-sign-new-cooperation-framework-2021-2025
14. 14.https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/55843
15. https://www.unwto.org/digital-transformation
16. https://en.unwto-ap.org/resources/worldtourismbarometer-january-2024/
17. https://azerbaijan.travel/attend-a-local-gastronomy-masterclass-guba

Талей Видади оглу Агазада
Докторант кафедры "Менеджмент"
Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента,
Taleh.aghazada@gmail.com
***ORCID №:* 0009-0003-3491-2593**

Влияние цифровых инноваций на устойчивое развитие туристической индустрии в Азербайджане

Резюме

Цель данного исследования заключается в анализе влияния цифровых технологий и современных маркетинговых стратегий на развитие туристической индустрии в Азербайджане и разработка рекомендаций по долгосрочному устойчивому развитию туристической индустрии в республике..

Методология исследования включала теоретический обзор научной литературы и системный анализ данных отраслевых отчетов и международных исследований по туризму. Среди методов исследования использовались статистический, сравнительный и метод обобщения.

Прикладное значение исследования. Исследование показывает, как внедрение передовых маркетинговых технологий и улучшение государственного регулирования могут значительно улучшить практики в туристической индустрии Азербайджана. Предлагаемые в работе меры по поддержке туризма, такие как упрощение визовых процедур и налоговые стимулы, могут стимулировать как внутренний, так и международный туризм.

Рекомендации для государственных органов и практиков подчеркивают необходимость дальнейшего развития инфраструктуры и регулятивных механизмов для поддержки устойчивого роста туристической индустрии.

Результаты исследования свидетельствуют о значительном влиянии цифровых технологий на улучшение качества услуг и увеличение конкурентоспособности национальной туристической индустрии. Исследование также указывает на ключевую роль государственного регулирования в поддержке инноваций в туризме.

Оригинальность и научная новизна исследования обусловлена интеграцией моделей цифрового маркетинга и технологий, таких как Интернет вещей, искусственный интеллект и блокчейн, в контексте устойчивого развития туризма в Азербайджане.

Научная новизна статьи заключается в комплексном подходе к *и*сследованию взаимосвязи между технологическими инновациями и маркетинговыми стратегиями в контексте национальных особенностей туристической индустрии Азербайджана.

Ключевые слова: цифровые технологии в туризме, искусственный интеллект, интернет вещей, блокчейн в туризме, маркетинговые стратегии, устойчивое развитие туризма, государственное регулирование туризма

Taley Vidadi Aqazada
Doctoral student of the Department of Management
Azerbaijan University of Tourism and Management,
Taleh.aghazada@gmail.com
ORCID №: 0009-0003-3491-2593

Impact of digital innovations on sustainable development of tourism industries in Azerbaijan

Summary

The purpose of this study is to analyze the impact of digital technologies and modern marketing strategies on the development of the tourism industry in Azerbaijan and development of recommendations for the long-term sustainable development of the tourism industry in the republic.

The research methodology included a theoretical review of scientific literature and a systematic analysis of data from industry reports and international tourism studies. Among the research methods, statistical, comparative and generalization methods were used.

Applied significance of the research. The study shows how the introduction of advanced marketing technologies and improved government regulation can significantly improve practices in the Azerbaijan tourism industry. The measures proposed in the paper to support tourism, such as simplification of visa procedures and tax incentives, can stimulate both domestic and international tourism.

Recommendations for government agencies and practitioners highlight the need for further development of infrastructure and regulatory mechanisms to support sustainable growth of the tourism industry.

The results of the study indicate the significant impact of digital technologies on improving the quality of services and increasing the competitiveness of the national tourism industry. The study also points to the key role of government regulation in supporting innovation in tourism.

Originality and scientific novelty of the research are due to the integration of digital marketing models and technologies, such as the Internet of Things, artificial intelligence and blockchain, in the context of sustainable tourism development in Azerbaijan.

The scientific novelty of the article lies in an integrated approach to studying the relationship between technological innovation and marketing strategies in the context of the national characteristics of the tourism industry of Azerbaijan.

Keywords: digital technology in tourism, artificial intelligence, internet of things, blockchain in tourism, tourism marketing strategies, sustainable tourism development, government regulation of tourism.

UOT 33

Şirin Cavanşir qızı RAMAZANOVA,
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
shirin-ramazanova@unec.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.054

RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADİYYATIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ELMİ -NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - işğaldan azad edilmiş ərazilərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın təşəkkül tapması və idarəetmənin iqtisadi-hüquqi bazasının formalaşması prosesinin araşdırılmasıdır. Məqalədə rəqəmsallaşma şəraitində ərazilərin idarə edilməsinin elmi-nəzəri əsasları araşdırılaraq bu sahədə Azərbaycanda təşəkkül tapan iqtisadi - hüquqi mühit təhlil olunmuş, idarəetmənin rəqəmsallaşması perspektivlərinə münasibət bildirilmişdir. Rəqəmsallaşmanın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi proseslərin idarə edilməsi sisteminə təsiri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası - müşahidə, müqaisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə üsullarına əsaslanmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - işğaldan azad edilmiş ərazilərin idarə edilməsində rəqəmsal mühitin imkanlarının reallaşdırılmasının konseptual müddəalarının işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticəsi – rəqəmsallaşma şəraitində işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının idarə edilməsində istifadə olunan elmi nəzəriyyə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – işğaldan azad edilmiş ərazilərin rəqəmsallaşması üzrə hüquqi bazanın formalaşması prosesi təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma prosesi, rəqəmsal iqtisadi mühit, idarəetmə, postmünaqişə əraziləri, blokçeyn, hüquqi baza.

Giriş

Rəqəmsallaşma hazırda dünya ölkələrinin milli prioritetləri sırasında ilk cərgələrdə yer tutur. İlk növbədə biznesin təşkilində tətbiq edilən rəqəmsallaşma daha sonrakı mərhələlərdə ölkənin rəqəmsallaşması üçün zəmin yaradır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında yüksək texnologiyalardan istifadə zəruriliyi ali dövlət rəhbərliyi səviyyəsində bəyan edilmişdir. Bu istiqamətdə, habelə rəqəmsal mühitin üstünlüklərindən istifadə istiqamətində sistemli və davamlı tədbirlər həyata keçirilir. Həmin tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından elmi təminatın gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

İşğaldan azad edlimiş ərazilərdə rəqəmsal iqtisadi münasibətlərin təşəkkülü

Rəqəmsal iqtisadiyyat - əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın dayanıqlı artımının dəstəklənməsi məqsədi ilə elmi nailiyyətlərə və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan kateqoriyalar sistemidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli rəqəmsal mühit formalaşmalıdır. Rəqəmsal mühit digər mühitlərin riyazi qanun və texnoloji modellər əsasında modifikasiya olunmuş formasıdır. Rəqəmsal mühitin inkişafı iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. Artan temp və genişlənən əhatə dairəsi lazım olan informasiya bazasını formalaşdırır. İnformasiya bazasından vacib qərarların qəbulu üçün istifadə edilir. İnformasiyanın açıqlığı və əlyetən olması rəqəmsal mühiti formalaşdırır.

Rəqəmsal mühit yaradılarkən bir neçə qiymətləndirmə meyarından istifadə edilir: məşğulluq, məkan, texnoloji, iqtisadi. 1-ci halda rəqəmsal texnologiyaların məşğulluğun strukturuna və səviyyəsinə nə dərəcədə təsir edə bilməsi araşdırılır. Çünki rəqəmsal iqtisadiyyatın gözləntilərindən biri məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsidir. 2-ci halda rəqəmsallaşması nəzərdə tutulan ərazinin coğrafi meyarları təhlil edilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə tətbiq edilən

innovasiyaların istifadəçilər üçün əlçatanlığının qiymətləndirilməsi texnoloji meyara aiddir. İqtisadi meyar dedikdə isə sərf olunacaq məsrəflər və əldə ediləcək mənfəət araşdırılır. Ənənəvi iqtisadiyyatda olduğu kimi rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zamanı da xərclər əldə ediləcək mənfəəti keçməməlidir.

Rəqəmsal transformasiya – təşkilatın və ya dövlətin fəaliyyətinin bütün sahələrinə rəqəmsal texnologiyaları tətbiq etməklə təqdim etdiyi xidmətləri tamamilə dəyişdiyi bir prosesdir. Rəqəmsal transformasiya həm də bütövlükdə proses və xidmətlər sisteminin yenidən qurulduğu yeni iqtisadi mühiti formalaşdırır. İKT cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edərək rəqəmsal transformasiya resurslarından effektiv istifadə edir və innovasiyaların tətbiq edilməsində hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. İnnovasiyalar rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tempini və proporsiyalarını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilir. “Rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiyalı inkişafın hansı yolla gedəcəyini dəqiq praqnozlaşdırmaq qeyri-mümkün olduğundan, bu hal risklərdən biri kimi qəbul edilir” [10].

“Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas cizgilərinə “hər yerdə olan” mobil internet, daima ucuzlaşan istehsal qurğuları, süni intellekt və öyrədən maşınlar aid edilir” (Schwab, 2017). Göründüyü kimi, rəqəmsal transformasiyanın ilkin şərtlərindən biri fasiləsiz və sürətli internet şəbəkəsinin olmasıdır. Buna görə də ölkə üzrə hər yerdə genişzolaqlı internet şəbəkəsi qurulmalı və ucqar ərazilərdə də rəqəmsal infrastruktur yaradılmalıdır. İnternetə çıxış imkanının kənd və şəhər əhalisi arasında fərq olmamalıdır. İnformasiya uçurumu aradan qaldırılmalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın 3 tərkib hissəsi var. İşgüzar elektron əməliyyatlar, elektron kommersiya, digər tərkib hissələr. İşgüzar elektron əməliyyatlar kompüter şəbəkəsi vasitəsi ilə virtual bazarda mövcud olan iştirakçıların arasında reallaşan biznes münasibətlərini əks etdirir. Elektron kommersiya rəqəmsal iqtisadiyyatın ən iri seqmenti olmaqla internet vasitəsi ilə mal və xidmətlərin hərəkətini ifadə edir. Kommersiya fəaliyyətləri İKT vasitələri ilə rəqəmsal şəbəkədə öz əksini tapır. Kommersiya fəaliyyətlərinin xərcləri azalır, şəbəkə yaratmaq qabiliyyəti elə sürətlə artır ki, bu artım inkişaf deyil, inqilab adlanır. “Rəqəmsal iqtisadiyyatın şəbəkə yaratmaq qabiliyyəti onun səmərəliliyinin və inkişafının mühüm şərtlərindəndir” (Balayev, 2019, Mahiyyət və perspektivlər).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını kəmiyyət cəhətdən qiymətləndirmək üçün qəbul edilmiş indikatorlar sistemi olmasa da, “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən tövsiyə olunan indikatorlar sisteminin təcrübədə tətbiqi məqbul hesab edilir”(Balayev, 2019, Mahiyyət və perspektivlər). Həmin indikatorlara “iqtisadiyyatın yüksək texnologiya sahələrinin inkişafı, onun emal sənayesi məhsulları və xidmətlərində xüsusi çəkisi; elmi layihələrə, proqram təminatının yaradılmasına, təhsilə və əlavə yenidən hazırlığa investisiyalar; informasiya – kommunikasiya avadanlıqlarının işlənib hazırlanması və buraxılışı; elm və yüksək texnologiyalar sahəsində yeni iş yerlərinin yaradılması və s.” aiddir [12].

Rəqəmsallaşan cəmiyyətdən bəhs edərkən şəhərlərin fəaliyyətinin təsirindən yan ötmək olmaz. Şəhər mühiti iqtisadi cəhətdən aktiv zona sayılır. Bu mühit sanki inkişaf üçün poliqon rolunu oynayır. Bu cür şəhərlərin rəqəmsal sahəsi onun fiziki sahəsindən daha tez genişlənir. Bu zaman təhlükəsizlik, açıqlılıq, dayanıqlılıq və ekoloji stabilliyin təmin edilməsi prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Dayanıqlı inkişafın dəsklənməsi nöqteyi-nəzərindən informasiya cəmiyyətinin texnoloji imkanları inteqrasiya olunmuş fəaliyyətlər nəticəsində genişlənir. İnteqrasiyanın səviyyəsi rəqəmsal cəmiyyətin formalaşmasının ilkin poliqonu və aktiv iqtisadi zona sayılan iri şəhərlərdə daha yüksək olur. Urbanizasiya rəqəmsallaşma mühitini formalaşdırır və onu genişləndirir. İntensiv urbanizasiya və rəqəmsal mühit texnoloji yeniliklərə zəmin yaradır.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat şəhərlərdə inkişaf edir. Eyni zamanda şəhərlərdə müxtəlif problemlər olur. Nəqliyyat və ekoloji problemlər, hər kəsin yaşayışı üçün yaxşı mühitin yaranması, istehsalat müəssisələrini şəhərdən kənara çıxartmaq və s. Bu problemləri kompleks halda həll etmək mümkündür” [8].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsi və əhalinin məşğulluğunun bərpa edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. “Böyük qayıdış proq-

ramına əsasən 2026-cı ilə qədər Böyük Qayıdış proqramının I mərhələsinin tamamlanacağı və bu mərhələdə 140 min məcburi köçkünün Qarabağ və Şərqi Zəngəzura qayıdacağı planlaşdırılır"[13]. Hal-hazırda İAEƏ-nin 3 şəhərində (Şuşa,Laçın,Füzuli) və 4 kəndində repatriantların məskunlaşdırılması təmin edilmişdir. Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi işğaldan sonra əhalinin məskunlaşdığı ilk yaşayış yeridir. Həmçinin 2024-cü il 10 may tarixindən etibarən Laçın rayonunun 3 yaşayış məntəqəsində də (Laçın, Zabux, Sus) azərbaycanlıların məskunlaşdırılması təmin edilmişdir. Bu ərazilərdə "əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, enerji daşıyıcılarla təminat probleminin həll olunması, müasir yolların çəkilməsi, sosial infrastrukturun qorunması, istehsal infrastrukturunun formalaşması zamanı yüksək və "ağıllı" texnologiyalardan istifadə edilməsinə üstünlük verilir"[7, s. 257].

Postmünaqişə ərazilərində idarəetmənin rəqəmsallaşması

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yüksək sürətlə yayılır və rəqəmsallaşma insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrinə sürətlə nüfuz edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasından danışarkən dövlətin rolunu unutmaq olmaz. Dövlət tənzimlənməsinin vacibliyi birinci növbədə rəqəmsal proseslərin qlobal xarakter daşımasından irəli gəlir. "İqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyaların kütləvi hal alması rəqəmsallaşmanın insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi, bu proseslərin qloballaşması və qloballaşmanın təşviq edilməsi kimi meyillər göstərir ki, dövlət rəqəmsal iqtisadiyyata biganə qala bilməz" (Balayev, 2019, Dövlətin tənzimləyici təsirləri). Rəqəmsallaşma qlobal proses olduğuna görə onun reallaşması, səmərəli təşkili və tənzimlənməsinə yanaşmalar ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir.

Rəqəmsallaşma proseslərinə dövlət tənzimlənməsinin nə dərəcədə vacib olub-olmaması haqqında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Rəqəmsal iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinin müzakirəsinə daha çox postsovet ölkələrində, ya da rəqəmsallaşma prosesinə yeni başlamış ölkələrdə rast gəlmək olar. Adətən inkişaf etmiş ölkələrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələsi müzakirə mövzusu olmur. Çünki bu ölkələrdə normativ-hüquqi baza öz-özünə formalaşır və inkişaf edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda əsasən aşağıdakı münasibətlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulur: elektron kommersiyanın tənzimlənməsi, texniki xidmət göstərənlərin fəaliyyətinin bir sıra aspektləri, verilənlərin qorunması, rəqəmsal iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi, rəqabət münasibətləri və s. Rəqəmsallaşma prosesində dövlət tənzimlənməsinin ən vacib rolu informasiya təhlükəsizliyi və gözlənilən digər təhdidlərdən qorumaq olmalıdır.

Verilənlərin qorunması və təhlükəsizlik baxımından blokçeyn texnologiyasına nəzər salaq. Mərkəzləşdirilmiş sistemlərdən fərqli olaraq (Alibaba, Uber, AirBnb və s.) Blokçeyn "aşkar mərkəzi olmayan" bir şəbəkə kimi başa düşülür. Blokçeyn texnologiyasında verilənlər hər kəs üçün əlçatan olur. Burada saxtalaşdırma halları mümkün olmur. "Eyni şəbəkədə işləyən müxtəlif kompüterlər vasitəsi ilə şifrələnmə prosesi baş tutur. Hesablama prosesinə hər bir kompüterdə eyni nəticə aldıqda bloka unikal rəqəmsal imza atılır. Reyestr yeniləndikdən və onda yeni blok təşkil edildikdən sonra, o dəyişdirilə bilmir. Bununla da onu dəyişdirmək mümkün olmur"(Balayev, 2019, Dövlətin tənzimləyici təsirləri).

Strukturlaşma problemləri qarşıya çıxdıqca, rəqəmsallaşmada dövlətin hüquqi tənzimlənməsi məsələsi daha da aktuallaşır. Bildiyimiz kimi dövlət iqtisadiyyata müəyyən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün müdaxilə edə bilər. Məsələn, haqsız rəqabət, inhisarçılıq, kənardan olan mənfi təsirlər, makroiqtisadi qeyri-sabitlik, həddən artıq sürətli inflyasiya, işsizlik, regional inkişaf problemləri və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsal iqtisadiyyatın dəstəklənməsində dövlət amilinin rolu böyükdür. Xarici ölkələrin təcrübəsinə baxdıqda rəqəmsal texnologiyaların tətbiq edildiyi sahələri genişləndirməkdə dövlət dəstəyinin müsbət nəticə verdiyini izləmək mümkündür. Bir çox ölkələrdə artıq rəqəmsal xidmətlərin və elektron hökumətin inkişafı sayəsində şəffaflığın və səmərəliliyin artımına nail olunub. Son illərdə Azərbaycan Respublikasının da qarşısında duran əsas məsələlərdən biri iqtisadiyyat və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyasıdır.

Həmçinin AR-nın qarşısında duran əsas vəzifələrdən birincisi İAEƏ-nin ölkə iqtisadiyyatına

reinteqrasiyasıdır. Bu problemin həllinin sürətlənməsi rəqəmsallaşma prosesi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ona görə də rəqəmsal iqtisadi fəaliyyətin nizamlanması üçün normativ-hüquqi bazanın formalaşması prosesinin sürətlənməsi bir zərurətə çevrilib. “Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir”[3]. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” sərəncamında nəzərdə tutlmuş strateji milli prioritetlərdən biri məhz ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin rəqəmsallaşmasıdır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində “Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və koordinasiya Mərkəzi” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Fərmanına əsasən qlobal iqtisadiyyatda cərəyan edən və rəqabət qaydalarını dəyişən dördüncü sənaye inqilabına əsasən AR-nın mövqeyini gücləndirmək və bu sahədə aparıcı ölkələr sırasında yer almasının təmin edilməsi haqqında qərar qəbul edilib[2].

İKT sahəsində infrastruktur quruculuğu, müasir texnologiyaların tətbiqi və modernizasiyası sayəsində mühüm işlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Fərmanında deyilir: “İqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, G-cloud(hökumət buludu), BigData(böyük həcmli məlumatlar), Smart city(ağıllı şəhər), Smart village(ağıllı kənd) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilir”[4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətlərinin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi” haqqında Sərəncamında şəffaflığı artırmaq və vergitutma bazasını genişləndirmək məqsədi ilə beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq edilən rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmişdir[1]. Dövlətin tənzimləyici təsirləri sırasında əsasən dolayı üsullar, vergi dərəcəsi və gömrük rüsumlarının tənzimlənməsi, dövlətin investisiya siyasəti və s. üstünlük təşkil edir.

“Rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi dövlətin iştirakı olmadan bir qədər çətindir. Kommersiya şirkətləri rəqəmsallaşma prosesinə müstəqil formada başlayır, dövlət idarələrində isə rəqəmsallaşma prosesinin başlaması üçün dövlətin təşəbbüsü və qanunvericiliyin dəyişdirilməsi lazımdır” [11, s. 144].

Rəqəmsallaşma prosesinin hüquqi və iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi metodiki və informasiya təminatını formalaşdırır. Tənzimləmə meyarları elə olmalıdır ki, rəqabət mühitinə mənfi təsir etməsin. Bazar iqtisadiyyatında özünütənzimləmə prosesində meydana çıxan problemlərin həllinə kömək edən texnoloji dəstək rolunu oynamalıdır. Bu texnoloji dəstəyin qiymətləndirilməsi metodiki məsələdir. Lakin bu qiymətləndirmənin alqoritmi və ya ona ümumi bir yanaşma yoxdur.

Təəssüf ki, XXI əsrdə hələ də müharibələr baş verir. Müharibənin baş verdiyi ərazilərdə infrastruktur, yollar, yaşayış məntəqələri darmadağın olur. Belə ərazilərdə iqtisadiyyat, demək olar ki, yenidən qurulur. İşğaldan azad edilmiş əraziləri idarə etmək üçün rəqəmsallaşmanın üsul və vasitələrindən istifadə etmək lazım gəlir.

Rəqəmsallaşmanın yaratdığı yeni iqtisadi vəziyyət işğaldan azad edilmiş ərazilərin daha sürətlə inkişaf etməsinə imkan yaradır. Rəqəmsallaşdırma prosesində yenidən strukturlaşma ön planda olur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə isə bütün infrastruktur yenidən qurulur. Bu dediklərimizi nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, rəqəmsallaşma prosesini işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tətbiq etmək yeni bir təcrübə olacaq. Çünki, bu ərazilərdə infrastruktur demək olar ki, sıfırdan, yəni yenidən qurulur. Ona görə də rəqəmsal iqtisadiyyat üçün bu ərazilər bir növ təcrübə meydanıdır. Bu ərazilər startap layihələr üçün açıq meydan rolunu oynaya bilər. Xarici ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnmək, investisiya qoyuluşları cəlb etmək olar. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir ərazi nə qədər də texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunsa, rəqəmsallaşmanın son nailiyyətləri tətbiq edilsə də, İAEƏ-də iqtisadiyyatın inkişaf etməsi üçün dayanıqlı məskunlaşma olmalıdır.

Rəqəmsal mühitin nüvəsini texnologiyalar təşkil edir. Texnologiyalar isə sürətlə dəyişərək birbirini kəsilməz proses ilə əvəzləyir. Bu prosesi həyata keçirtmək üçün təcrübənin olması önəmlidir. Lakin çox vaxt bu prosesdə təcrübə nəzəriyyəni qabaqlayır və hüquqi bazanın formalaşması ləngiyir. Rəqəmsallaşma iqtisadiyyata sürətlə nüfuz etdiyindən rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji bazasının formalaşması prosesinin nəzəri hissəsi onun praktiki hissəsindən geri qalır. Ona görə də rəqəmsallaşmanın tənzimlənməsi üzrə normativ-hüquqi baza tədricən formalaşır.

Dayanıqlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən informasiya cəmiyyəti iqtisadi, sosial, texnoloji və ekoloji problemlərin birgə qəbul edilmiş qərarlarının dəyişməzliyini təmin etməlidir. Həmçinin, texnoloji inkişaf ekoloji prinsiplər əsasında idarə olunmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinin qorunması üçün addımlar atılmalı, böyükhəcmli məlumatların qorunmasında kibertəhlükəsizliyə dövlət təminat yaratmalıdır. İnformasiya axtarışı sistemləri, distant təhsil, elektron kommersiya və digər rəqəmsal fəaliyyət sahələri normativ qaydalar əsasında tənzimlənməlidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bütün sahələrə nüfuz etdiyi bir dövrdə dövlət rəqəmsallaşmaya biganə qala bilmir. İqtisadi tənzimləmə mexanizmləri rəqəmsal mühitdə adətən texnoloji dəstək formasında daha çox elmtutumlu sahələrdə büruzə verir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı hər zaman dövlətçiliyin möhkəmlənməsini, milli iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasını təmin edə bilmir. Lakin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaranan iqtisadi mühit bir çox sosial, ekoloji və regional problemləri həll etməyə qadirdir. İnformasiya təhlükəsizliyi və müəllif hüquqlarının qorunması rəqəmsal iqtisadiyyatın məhdudiyyəti olaraq qalır.

Əslində XXI əsrdə işğaldan azad edilmiş və rəqəmsallaşma yoluna qədəm qoymuş bir ərazi və ya ölkə nümunəsi göstərmək bir qədər çətindir. Çünki rəqəmsallaşmanın nəzəriyyəsi və metodologiyası hələ yenicə formalaşmağa başlayır. Belə demək olar ki, bu mövzuda nəzəriyyə hələ pərakəndə formadadır.

Dünya yüksək templə dəyişir. Rəqəmsallaşan dünya inkişaf edir. Biz bu inkişaf tempinə uyğunlaşmaq üçün əlimizdə olan resurslardan maksimum faydalanmalıyıq.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın məqsədi insanların rifah halını yüksəltmək və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Rəqəmsallaşma urbanizasiya olan ərazilərdə daha səmərəli təşkil oluna bilir. Bir növ iri şəhərlər sanki rəqəmsallaşma üçün zəmin yaradır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə isə əhalinin sayı ilk vaxtlarda yetərli qədər olmur. Lakin rəqəmsal iqtisadiyyatda məkandan asılılıq dəyişir. Dayanıqlı məskunlaşma, eləcə də uzaqdan işləmək, uzaqdan idarə etmək imkanı, həmçinin mütəxəssisləri cəlb etməyin mümkünlüyü bu problemin həllində çıxış yolu ola bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı əslində onun tənzimlənməsi prosesini çətinləşdirir. Həmin iqtisadiyyat sürətlə inkişaf etdiyindən lazımi dərəcədə strukturlaşa bilmir. Rəqəmsallaşmada, eləcə də texnologiyada baş verən inkişaf normativ-hüquqi bazanın təşəkkülü prosesinin sürətini üstələdiyindən sistem əməlgətirmə prosesi ləngiyir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://e-qanun.az/framework/33468 Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2016-cı il 4 avqust tarixli "2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri"nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında Sərəncamı.
2. https://president.az/az/articles/view/49932 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 6 yanvar tarixli Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində "Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Fərmanı.
3. https://president.az/az/articles/view/50474 Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli "Azərbaycan 2030: sosial iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" Sərəncamı.
4. https://president.az/az/articles/view/51299 Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2021-ci

il, 27 aprel tarixli “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı.
5. Balayev R.Ə. (2019), Rəqəmsal iqtisadiyyata dövlətin tənzimləyici təsirləri və texnoloji dəstək imkanları haqqında, İl 7, Cild 7, aprel- iyun, 2019, səh. 35 - 44 .
6. Balayev R.Ə. (2019), Rəqəmsal iqtisadiyyat: mahiyyət və perspektivlər, “Kooperasiya” jurn. №2(53), 2019 s. 28-33.
7. Quliyev E.A. (2023), Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu, “Kooperasiya”nəşriyyatı.
8. Balayev R.Ə., Alizada M. N., Hacızada S. Z. (2020), Capabilities of Urbanizosiya Processes Resilience in the Digital Environment, THE JOURNAL OF ECONOMIC SCIENCES: THEORY AND PRACTICE, V.77, # 1, 2020, pp. 65-83.
9. Klaus Schwab (2017), The Fourth İndustrial Revolution, 2017, 196 p.
10. Беликова К.М. (2018), Особенности правового регулирования цифровой интеллектуальной экономики,Закон и право. 08, 2018, с.26-30.
11. Махалин В.Н., Махалина О.М. Роль государства и бизнеса в проведении цифровой трансформации в России // Научный форум: Экономика и менеджмент: сб. ст. по материалам XII междунар. науч.-практ. конф. № 10(12). Москва, Изд. «МЦНО», 2017. с. 135-144.
12. Семячков, К.А. (2017), Цифровая экономика и ее роль в управлении современными социально-экономическими отношениями// Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. №8 (80). Номер статьи: 8001. Дата публикации: 2017-08-28. Режим доступа: https://sovman.ru/article/8001
13. https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e86626_az.html

Ширин Джаваншир гызы Рамазанова
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
докторант
shirin-ramazanova@unec.edu.az

Научно-теоретические аспекты управления экономикой на территориях, освобожденных от оккупации, в условиях цифровизации

Резюме

Цель исследования - рассмотреть формирование цифровой экономики на освобожденных территориях и формирование экономико-правовой основы управления. В статье исследованы научно-теоретические основы управления территориями в условиях цифровизации, проанализирована экономическая и правовая среда, сложившаяся в Азербайджане в этой сфере, и выражено отношение к перспективам цифровизации управления. Изучено влияние цифровизации на систему управления экономическими процессами на территориях, освобожденных от оккупации.

Методы исследования основаны на наблюдении, сравнительном анализе, методах логического обобщения. Ограничением исследования является отсутствие исследований и данных с точки зрения оцифровки постконфликтных территорий.

Практическая значимость и научная новизна статьи заключается в разработке концептуальных положений реализации возможностей цифровой среды в управлении территориями, освобожденными от оккупации.

Результат исследования - исследована научная теория, используемая в управлении экономикой территорий, освобожденных от оккупации в условиях цифровизации.

Оригинальность и научная новизна исследования - проанализирован процесс формирования правовой основы цифровизации территорий, освобожденных от оккупации.

Ключевые слова: процесс цифровизации, цифровая экономическая среда, управление постконфликтными, правовые рамки.

Shirin Javanshir Ramazanova
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
doctorate
shirin-ramazanova@unec.edu.az

Scientific-theoretical aspects of economic management in territories freed from occupation in the conditions of digitization

Summary

The purpose of the study is to examine the formation of the digital economy in the liberated territories and the formation of the economic-legal basis of management. In the article, the scientific-theoretical basis of territory management in the conditions of digitalization was investigated, the economic and legal environment formed in Azerbaijan in this field was analyzed, and the attitude towards the prospects of digitalization of management was expressed. The impact of digitization on the management system of economic processes in the territories freed from occupation has been studied.

Research methods are based on observation, comparative analysis, logical generalization methods. A limitation of the study is the lack of research and data in terms of digitization of post-conflict areas.

The practical importance and scientific innovation of the article consists in the development of conceptual provisions for the realization of the possibilities of the digital environment in the management of territories freed from occupation.

The result of the research - the scientific theory used in the management of the economy of territories freed from occupation in the conditions of digitization was investigated.

The originality and scientific novelty of the research - the process of formation of the legal basis for the digitization of territories freed from occupation was analyzed.

Keywords: digitization process, digital economic environment, governance post-conflict areas, blockchain, legal framework.

UOT 338.4

Yusif İsrafil oğlu İSMAYILZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.056

AZƏRBAYCANDA XİDMƏT SEKTORUNUN PERSPEKTİV İNKİŞAFININ PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasında xidmət sahəsinin perspektiv inkişaf yollarının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - xidmət sahəsi ilə bağlı tədqiqatlarda elmi mənbə kimi istifadə imkanı.

Tədqiqatın nəticəsi - xidmət sektorunun perspektiv inkişaf yolları ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - xidmət sektorunun səmərəliləşdirilməsi ilə bağlı dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı istifadə istiqamətlərinin, xidmətlərin ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsinin hədəf göstəricilərinin müəyyən edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması.

Açar sözlər: xidmət sahəsi, ixrac, inkişaf tempi, nəqliyyat xidmətləri, dövlət-özəl tərəfdaşlığı.

Giriş

Bu gün Prezident İlham Əliyevin xarici ticarətin stimullaşdırılması istiqamətində iqtisadi və ticarət islahatları davam etdirilir. Mal və məhsulların ixracının diversifikasiyası siyasəti respublika iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. İxracın genişləndirilməsi və diversifikasiyası təkcə mal və məhsullar deyil, həm də xidmət sahəsi üçün zəruridir. Pandemiya səbəbindən tələb və təklifin kəskin azalması sona çatdı və milli istehsalatın genişlənməsi sahəsində mal və xidmətlərin ixracının sürətli bərpası başladı. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) bəyanatlarına əsasən, COVID-19 pandemiyasından sonra dünya ticarəti, o cümlədən, xidmətlərin ixracı artıb. Eyni zamanda biz onun daha müxtəlif olduğunu qeyd edə bilərik. Pandemiya zamanı mal və xidmətlərin geniş çeşidləri ilə bağlı xarici ticarət əməliyyatlarının azalmasına paralel olaraq həmçinin nəqliyyat və turizm xidmətlərinin azalması müşahidə olunmuşdur. Qeyd edilən xidmətlərin ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərinin mühüm elementlərindən biri olmasını nəzərə alaraq, onun ölkənin ÜDM-də yüksək faiz payına malik olmasını ehtimal etmək çətin deyil. Həmçinin xidmət sahəsində məhdudiyyətlər iqtisadiyyatın digər sahələrinə, məsələn tikinti sektoruna mənfi təsir göstərə bilərdi. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF), Avropa Statistika Xidmətinin (Avrostat), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) statistikasına görə, 2025-ci ildə dünya iqtisadiyyatında xidmətlərin ixracı birinci yeri tutacaq.

Xidmət sektorunun müasir perspektiv inkişafının əsas istiqamətləri

Qeyd edilməlidir ki, pandemiya zamanı ən böyük azalma 2018-ci illə müqayisədə müvafiq olaraq -69% və -14% həddində dəyişən turizm və nəqliyyat xidmətləri sahəsində qeyd alınıb. Lakin, məhsul ixracını dəstəkləyən xidmət seqmentində (məsələn, elektron kommersiya platforması) yalnız 4% azalma qeydə alınıb. Pandemiyanın elektron kommersiya sahəsində məhz onlayn sifarişlərin stimullaşdırılmasına şərait yaratdığını nəzərə alaraq, digər xidmət növləri adı çəkilən sektordan daha çox azalmaya məruz qalıb. Xidmət sektorunun zəifləməsinin ən çox hiss edildiyi əsas ölkələr ABŞ və Kanada olub, həmçinin qismən Avropa İttifaqı zonası, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya zərər çəkib. Beləliklə də, bu ölkələrdə xidmət sektorunda orta hesabla 15-23 faiz azalma müşahidə olunub. Pandemiya zamanı xidmət ticarətinə dəyən zərərin minimuma endirilməsi və yeni texniki reqlamentlərin işlənib hazırlanması hazırda çox aktualdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrin və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət göstəricilərinin tədqiqi zamanı onlar xidmət sektoru göstəriciləri ilə eyni qiymətləri nümayiş etdirirlər. Bu gün

dünya iqtisadi sistemində ticarətin dövriyyəsi xidmət sektoru dövriyyəsini üstələyir. Lakin bir sıra Avropa İttifaqı ölkələrində xidmət sektorunun həcmi ixrac xammal məhsulları sektorunun həcminə yaxındır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın xarici ticarətində mal və məhsulların ixracına paralel olaraq xidmətlərin ixracı həyata keçirilir. İqtisadiyyatın bu sektorunda yeni prioritetlərin formalaşdırılmasını başlıca vəzifə hesab etmək olar. Ölkəmizin xidmət ixracı həcmi ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən aybaay dərc edilən cari ödəniş balansı hesablarının müvafiq statistikası ilə əks olunur. 2022-ci ilin yekunlarına görə Azərbaycanın makroiqtisadi stabilliyi 1,3 milyard ABŞ dolları həcmində nəqliyyat xidmətlərinin qeyri-neft ixracının dayanıqlığını dəstəkləyən xidmət ixracı hesabına da təmin edilmişdir.

Azərbaycanda, dünya ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, xidmət ixracında turizm və nəqliyyat-logistika sektoru üstünlük təşkil edir. Bizim ölkəmizdə pandemiya öncəsi dövrdə qeyd edilən sahələr xidmət sektorunun əsas drayverləri olub. Fikrimizcə, Azərbaycanda xidmət ixracı sahəsində hüquqi baza təkmilləşdirilməlidir və bu istiqamətdə nümunə kimi turizm sektorunun stimullarının formalaşmasının ən əlverişli təcrübəsinə nail olmuş qonşu Türkiyənin adını çəkmək olar. Türkiyə Respublikası ilə xarici ticarətin diversifikasiyası miqyaslarının gələcək artırılması məqsədi ilə qanunvericilik sahəsində və ya xidmət sektorunun inkişafının stimullaşdırılması mexanizmi sahəsində müsbət effekt yaradacaq. Türkiyə Respublikasının xidmət sektorunun ənənəvi formalarına turizm, nəqliyyat, səhiyyə, yaradıcılıq (mədəniyyət), vergi və hüquqi konsultasiyalar, mühəndis və memar xidmətləri daxildir.

Etiraf etmək lazımdır ki, respublikada xidmət sahəsi hələ ki, dünya iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan əhəmiyyət dərəcəsinə çatmayıb. ÜDM-də xidmətlərin xüsusi çəkisinin kifayət qədər yüksək olmaması (təxminən 40%) onların potensialının kifayət qədər açılmamasından xəbər verir [4]. Beləliklə də, hökumətin əsas vəzifəsi kimi maliyyə və sığorta xidmətlərinin, mədəniyyət sahəsində xidmətlərin, əqli mülkiyyətin istifadəsi xidmətlərinin və digər kommersiya və işgüzar xidmətlərin ixracının artırılması çıxış edir (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2023-ci ildə Azərbaycan Respublikasında xidmətlərin ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsinin hədəf göstəriciləri

Xidmət növləri	2018-ci ildə 2023-cü ilin səviyyəsinə nisbətdə artım, %
Nəqliyyat xidmətləri	310
Tikinti xidmətləri	400
Rabitə, kompüter və informasiya xidmətləri	400
Turizm xidmətləri	350
Təhsil xidəmətləri	300
Maliyyə xidmətləri	300
Biznes-xidmətlər	390

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Azərbaycan Respublikasında xidmət sahəsinin inkişafının əsas çatışmazlıqları arasında aşağıdakıları fərqləndirmək olar: kiçik şəhərlər və kəndlərdə xidmətlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi, təqdim edilən xidmətlərin məhdudluğu, bu sektorda orta və kiçik sahibkarlığın zəif inkişafı. Qeyd edilməlidir ki, sahələrin əksəriyyətində aşağı innovativ tərkib hissə, dövlət orqanlarının üstünlüyü, sənaye ilə müqayisədə aşağı əmək məhsuldarlığı, kölgə bazarının böyük həcmi müşahidə olunur. Xidmət sahəsinin inkişafının əsas məqsədlərindən biri yeni xidmət bazarının strukturunun təkmilləşdirilməsi və fəal inkişafı hesabına ÜDM-də onun payının artırılmasıdır. Xidmət sektorunun dünya bazarında ölkənin rəqabət qabiliyyətini yüksəldəcək ən perspektiv sahələrinin müəyyən edilməsi üçün A.A.Tompson və A.C.Striklendin portfel təhlili metodikasından istifadə olunub

[2,s.125]. Boston Consulting Group (PCG) tərəfindən işlənib hazırlanmış bu metod şirkətin göstəriciləri ilə münasibətdə “inkişaf templəri – bazar payı” koordinatları üzrə qrafik asılılığın yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu halda korporasiyanın strateji biznes vahidləri əvəzinə xidmət sektorunun strateji sahələri, şirkətin biznes portfeli əvəzinə isə ümumi xidmət sahəsinin ümumi portfeli nəzərdən keçirilir. Hər bir sahə dörd kvadrantdan (və ya sərhəddən) biri çərçivəsində olan çevrə ilə təmsil olunub, çevrənin sahəsi isə ölkənin ümumi xidmət sektorunda sahənin payını göstərir. Qarşılıqlı əlaqə qurmaq üçün biz konkret sahənin konsentrasiya əmsalını bir oxun, ölkədə onun artım tempini isə digər oxun üzərinə qoyuruq. “Çox” və “az inkişaf edən” sahələr arasında sərhəd 2017-2022-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında xidmət sahəsinin orta inkişaf templəri üzrə çəkilməlidir. Yüksək artım tempinə malik xidmət sahələri “sürətli inkişaf” xanalarına, aşağı artım tempinə malik sahələr isə - “zəif inkişaf” xanalarına düşür (bax cədvəl 2).

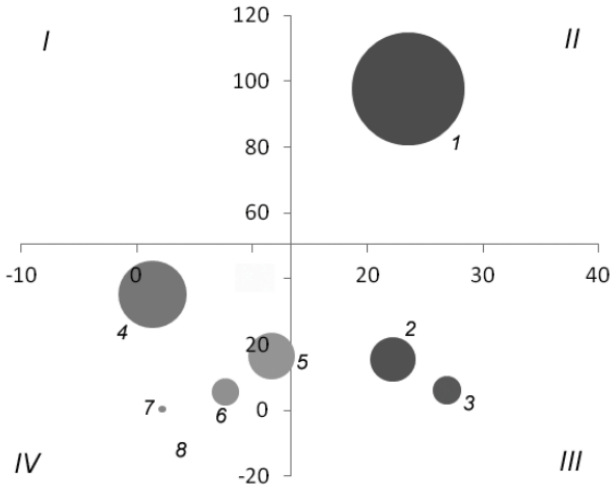
Cədvəl 2

“İnkişaf tempi – konsentrasiya əmsalı (bazarda pay)” asılılığının qurulması üçün göstəricilər, %

Parametr	Nəqliyyat xidmətləri	Səfərlər	Telekommunikasiya xidmətləri	Tikinti xidmətləri	Kompüter xidmətləri	Maliyyə xidmətləri	İşgüzar xidmətlər	İnformasiya xidmətləri
Sahənin konsentrasiya əmsalı	26,9	22,2	2,2	23,5	1,4	4,4	11,7	7,7
Sahənin inkişaf tempi	6,1	15,4	0,4	97,6	35,3	-3,2	16,6	5,6

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib [5,s.263].

“İnkişaf – konsentrasiya əmsalı” sxematik asılılığı formalaşdırıldıqdan sonra xidmət sektoru sahələrinin dörd qrupu müəyyən edilə bilər ki, onlarla münasibətdə də diferensiasiya olunmuş strategiyalar qurulmalıdır (bax şək. 1.).

Şəkil 1. “İnkişaf tempi – konsentrasiya əmsalı (bazarda pay)” qrafik asılılığı

Mənbə: şəkil cədvəl 1-in məlumatları əsasında tərtib edilib.

Portfel təhlili terminologiyasında dördüncü yerdə duran kateqoriyalar (soldan yuxarıda) “sual işarələri” və ya “problemli uşaqlar” adlandırılır. Bu cür aktivlər (bu halda xidmətə görə ödənişin),

bir qayda olaraq, silinməli olan hesab edilir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının xidmət sahələrindən heç biri bu kateqoriyaya düşmür. II matrisa kvadrantı (sağdan yuxarıda) respublikada tikinti xidmətlərinin aid olduğu "ulduz" adlandırılan sahələrdən ibarətdir. Bu sahələr adətən bazar payı və sahənin inkişaf tempi baxımından üstün mövqe tuturlar. Onlar böyük maliyyə investisiyası və yardımı tələb edir, lakin adətən öz ehtiyaclarını böyük həcmdə istehsal hesabına ödəyirlər. Bəzən yeni "ulduzlara" onların şəxsi mənfəətlərini üstələyən böyük kapital qoyuluşları tələb olunur, buna görə də regionda əsas investisiyalar məhz bu sahələrə yönəldilməlidir, çünki onlar ölkənin rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edirlər. III kvadrantda (sağdan aşağı) sahələr "sağmal inək" adlandırılırlar, çünki onlar adətən təkrar investisiya və inkişaf üçün zəruri olan pul axınından daha böyük pul vəsaiti generasiya edirlər. Bizim ölkəmizdə bu cür "sağmal inəklər" sərnişin və nəqliyyat xidmətləridir. Onların bazarda nisbətən yüksək paya malik olmasını nəzərə alaraq, bu sahələr böyük mənfəət və yüksək satışlar generasiya edə bilirlər. Lakin, bu sahələr aşağı inkişaf tempinə malik olduğundan, əməliyyat mənfəəti adətən onların kapital qoyuluşlarını və rəqabət ehtiyaclarını üstələyir. "Sağmal inəklər" milli gəlirin mühüm generatorlarıdır və milli iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri üçün vəsaiti təmin edə bilirlər. Bu sahələr daha çox özünü təmin edən və xarici kapital daxilolmalarından daha az asılıdırlar. Lakin bu kvadrantda sahələr hələ də inkişaf üçün əlavə investisiyalara ehtiyac duya bilərlər. "Sağmal inəklər", şübhəsiz, ölkə iqtisadiyyatı üçün qiymətlidir, onların pul vəsaiti yaratmaq qabiliyyətini dəstəkləmək lazımdır. Strateji məqsəd bazarda "sağmal inəklərin" mövqeyinin qorunub saxlanması olmalıdır ki, onlar milli iqtisadiyyatın digər sahələrində istifadə edilmək üçün vəsait yarada bilsinlər. Aşağı nisbi bazar payına və aşağı inkişaf templərinə malik sahələr (IV və ya aşağı sol kvadrant) "köpək" adlandırılır. Bizim ölkəmizdə bu, telekommunikasiya xidmətləri, informasiya xidmətləri, kompüter, işgüzar və maliyyə xidmətləridir. Onların inkişaf perspektivləri qeyri-müəyyən, onların bazar mövqeləri isə qeyri-stabildir. Bu cür müəssisələr üçün satış və ya ləğvetmə strategiyası tövsiyə olunur, lakin bu kateqoriyada güclü bölmələr (bu halda, kompüter və biznes xidmətləri) onların gəlirləri və pul axınları məqbul səviyyədə qalanadək güclü olaraq qala bilər.

Apardığımız tədqiqatlar əsasında biz ölkəmiz üçün zəruri olan xidmət sahələrini müəyyən edə bilərik. Bu öz miqyasından asılı olaraq ölkənin rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edən tikinti xidmətləri, turizm, nəqliyyat xidmətləri, kompüter xidmətləri və işgüzar xidmətlərdir. Xidmət sektorunun biznes sahələrinin inkişafında prioritet milli iqtisadiyyatın infrastrukturunu formalaşdıran sahələrin inkişafına verilməlidir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşma proseslərini nəzərə alaraq, prioritet rabitə, kompüterlər və nəqliyyat xidmətlərinin inkişafına verilir. Sonuncunun inkişafı üçün, ilk növbədə, nəqliyyatın effektivliyi və etibarlılığını təmin edən nəqliyyat mərkəzləri yaradılmalıdır.

Xüsusi olaraq, nəqliyyat xidmətlərinin inkişafının aşağıdakı əsas istiqamətləri fərqləndirilməlidir:

• Nəqliyyat infrastrukturunun və müasir tələblərə cavab verən nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi;

• Nəqliyyatın potensialının gerçəkləşdirilməsi və nəqliyyat xidmətlərinin ixracının artırılması;

• Dövlət-Özəl sektor tərəfdaşlığı prinsiplərinə müvafiq olaraq investorlarla birlikdə nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin tikilməsi;

• Çarpaz subsidiyalaşdırmanın və nəqliyyat şirkətlərinə büdcə subsidiyalarının azaldılması üçün ictimai sərnişin nəqliyyatı xidmətlərinin tariflərinin tədricən artırılması.

Bu gün xidmət sahəsi milli iqtisadiyyatın ən perspektiv və sürətlə inkişaf edən, o cümlədən, biliklərə əsaslanan sahələrindən biridir. Xidmət – insanın ehtiyaclarını təmin edən faydalı effektin yaradılmasına yönəlmiş insan fəaliyyətidir. Əvvəlcə xidmət sahəsinin əsas xarakteristikalarını nəzərdən keçirək:

1. İstehsalat-satış fəaliyyətinin öz fəaliyyəti ilə inteqrasiyası;
2. Əksər sahələr üçün orta giriş baryerləri;
3. Təqdim edilən xidmətin keyfiyyəti xidmət tədarükçüsündən, onun ixtisas dərəcəsindən, şəxsi

keyfiyyətlərindən və emosional vəziyyətindən birbaşa asılıdır;

4. Rəqabət səviyyəsi regional xüsusiyyətlərdən asılıdır;

5. Təklif olunan xidmətlərə tələb və onların mövsümilikdən tam asılılığı;

6. Bazarın seqmentasiyası üzrə xidmətlər çox zaman istehlak malları deyil;

7. Kapitalın yüksək dövriyyəliliyi.

Bu xarakteristikalar bütün xidmət təşkilatları üçün ümumi olsa da, hər birində müxtəlif cür təzahür edə bilər. Ümumilikdə xidmət sahəsi şirkətləri kiçik və orta müəssisələr kimi təsnifləşdirilir. Bu, dəyişən şəraitə tez adaptasiya və istənilən səviyyədə tez qərar qəbul etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Xidmət bazarı çox sürətlə artır və müştərilərin artan tələb və sorğularına vaxtında reaksiya verə bilməyən şirkətlər bu mühitdə rəqabət apara bilmirlər. Xidmət sahəsi şirkətlərinin qarşılaşdığı əsas problemləri qeyd edək.

Xidmət sahəsinin əsas inkişaf problemlərindən biri, ilk növbədə, Azərbaycanda xidmət sahəsi müəssisələrinin daha dinamik və effektiv inkişafı üçün ölkə hökuməti tərəfindən maliyyə köməyinin olmamasıdır. Xidmət tədarükçüləri əsasən kiçik və orta müəssisələr olduğundan, onlar milli vergi siyasətinin qeyri-çevikliyi və daxili bazarda yaranan digər maneələrlə qarşılaşırlar. Fikrimizcə, bu problemi kiçik biznesə qrantlar və yardım sayəsində həll etmək olar. İkincisi, ölkənin regionlarda xidmət sahəsinin kifayət qədər inkişaf etməməsi problemini qeyd etmək olar. İnkişaf etmiş ölkələrdə regionlar və milli iqtisadiyyatın problemlərinin eyni olduğu halda, burada vəziyyət əslində bir qədər fərqlidir. Regionun coğrafi xüsusiyyətləri, əhalinin sıxlığı və paytaxt və iri regional şəhərlərdən uzaqlıq miqyasa böyük təsir göstərir. Buna görə də xidmətlərin qiymətləri və bəzi regionların yaşayış məntəqələrində gəlirlərdə kəskin fərqlərlə bağlı problemlər yaranır. Bu problemi həll etmək o qədər də asan deyil, çünki o ümumilikdə ölkə regionlarının inkişafına təsir göstərir.

Mümkün həll kiçik biznesə dövlət köməyi ola bilər.

Üçüncüsü, təqdim edilən xidmətin keyfiyyəti məsələsi fərqləndirilə bilər. Xidmət qeyri-maddi olduğundan, onun keyfiyyətini əvvəlcədən qiymətləndirmək mümkün deyil, bunu yalnız xidmət göstərildikdən sonra etmək olar. Bu problemin mümkün həlli konkret xidmətin göstərilməsi sahəsində peşəkarların sertifikatlaşdırılması və onlar üçün müvafiq standartların müəyyən edilməsi ola bilər ki, bu da istehlakçılara xidmətin keyfiyyətində və peşəkarın etibarlığında əmin olmağa kömək edəcək. Bazarın qənaətbəxş inkişafı kiçik biznesin xüsusi marketinq metodlarından istifadə etməyə ehtiyac duymadığını göstərə bilər. Lakin son illər xidmət bazarında peyda olan yeni oyunçuların sayına deyil, həm də dövlətin iştirakı ilə xidmət bazarında payının artırılması məqsədilə françayzinq vasitəsilə xidmət bazarına çıxış imkanının qiymətləndirilməsinə də böyük diqqət yetirilməlidir. Aydındır ki, xidmət sahəsində kiçik müəssisələrin əksəriyyəti üçün yalnız qiymət rəqabəti amillərindən istifadə etməklə bazarda öz payını artırmaq və müştəriləri qoruyub saxlamaq çətindir. Buna görə də bütün (bəzi) əməkdaşlara müntəzəm olaraq marketinq prinsipləri ilə bağlı təlimlər keçirilməlidir:

1. Məqsəd – mənfəətin əldə olunmasıdır. İşçinin bütün fəaliyyəti bu məqsədə tabedir.

2. Marketinqin əsas prinsipi: söhbət satıcını işləməyə məcbur etməkdən getmir; İstifadəçinin bundan nə əldə edəcəyi vacibdir.

Bu, servisin başlıca dəyəridir. Şirkətin bütün əməkdaşları öz müştərilərini tanımalı, onların spesifikasiyasını başa düşməli və onların texniki proseslərini mümkün qədər dərindən dərk etməlidirlər ki, onlara zəruri xidməti vaxtında təqdim edə bilsinlər.

3. Xidmətlərin qiymətləri şirkətin bazarda mövqeyi, rəqabət mühiti, tədarükçülərin, tərəfdaşların təklifləri və maliyyət müəssisələrinin xidmətlərinin qiymətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, qiymət heç vaxt əsassız dəyişməyəcək.

5. Bütün əməkdaşlar arasında kommunikasiyaların effektivliyi – tərəfdaşlar arasında informasiya mübadiləsi nə qədər yaxşı təşkil olunarsa, təşkilat da bir o qədər effektiv olacaq.

6. Xidmət alanın ehtiyacları və istəkləri marketinqin əsas çıxış nöqtəsidir.

Müştəriyə ona lazım olmayan və onu maraqlandırmayan şeyləri təklif etməyin mənası yoxdur. Kiçik biznesin daha konkret marketinq üsullarını fitnes-mərkəzin (səhiyyə xidmətləri) irəli

çəkilməsi nümunəsi üzərində nəzərdən keçirək. Fitnes-industriya hazırda inkişaf etməkdədir və buna görə də tədqiqatlar və investisiyalar üçün ən perspektiv sahələrdən biridir. Fitnes-mərkəzlərin inkişaf etdirilməsi, təqdim edilən xidmətlərin genişləndirilməsi və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi idman klublarının istifadəçilərinin sayının, bədən tərbiyəsinə marağın artmasına və nəticədə, klubların mənfəətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. İdman-boş vaxt biznesinin inkişaf problemləri və tendensiyalarının sistemləşdirilməsi bu xidmət sahəsinin mühüm biznes funksiyasıdır. Məsələ burasındadır ki, marketinq xidmətləri şirkətin alıcıya müəyyən maddi formaya malik olmayan nəyisə satması ilə mürəkkəbləşir; Satış – alıcı üçün dəyərli bir şey etmək vədidir. Nəzərə alınmalı olan üç məqam var: Xidmət sahəsində marketinq nisbətən yeni haldır; Öz-özlüyündə o heç nə yaratmır, buna görə də onun effektlivliyini qiymətləndirmək çətindir; Xidmət marketinqinin ən mürəkkəb aspekti xidmətlərin göstərilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Məsələn, idman xidmətləri bazarında kadr çatışmazlığı və sağlam həyat tərzi, bədən tərbiyəsi və idmanın adekvat təbliği məsələsi əvvəlki kimi aktual olaraq qalır. Bundan başqa, bazarda rəqabət kifayət qədər deyil – yəni yeni ideyalar, yeni klub konsepsiyaları uğrunda rəqabət mövcuddur. Yeni layihələr müştərinin ehtiyaclarına deyil, rayonun planına yönəldilib. Onlar nəinki konsepsiyanı təkrarlayır, həm də əməkdaşların ştatını artırır, bəzən əməkhaqqını qeyri-real səviyyəyədək artırır, potensial müştəriləri mənfəət gətirəndən daha aşağı qiymətlərlə aldadır, reklam aksiyalarını və xüsusi təklifləri təkrarlayırlar. Ucuz məhsulu qiymətinə görə keyfiyyətli məhsuldan fərqləndirmək üçün istehlakçılara müəyyən qədər vaxt lazımdır.

Burada qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda xidmət sahəsinin inkişafının prioritet istiqaməti Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun azad olunmuş ərazilərində turizmin inkişafı olacaq.

Belə yerlərin sayı çoxdur. Birinci – Kəlbəcər regionudur. Burada təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün regionda ən iri müasir kurortlardan birini tikmək olar. Ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində İstisuda sanatoriya və ildə 20 milyon butulka gücünə malik mineral su qablaşdırma zavodu işləyirdi. Burada ildə 50 min insan müalicə alırdı. Balneoloji sanatoriyadan başqa, burada həmçinin iqlim sanatoriyaları qurula bilər. Müalicə üçün müxtəlif dərman bitkilərindən istifadə etməklə vanna və müalicəvi çaylardan, apiterapiya, sağlamlıq terapiyası, fizioterapiya, pəhriz terapiyası və s. istifadə olunur. Tibbi turizmin inkişafının xeyrinə demək lazımdır ki, bu, ətraf mühitə və yerli əhaliyə ən az mənfi təsir göstərən nadir turizm növüdür.

İkinci – Füzuli rayonudur. Burada açıq səma altında Qobustana bənzər maraqlı muzeylər yaratmaq olar. Bunun üçün Qarakəpək mağarasının ətrafında Füzuli və Azıx şəhərlərini salmaq lazımdır. Mağaranın sahəsi qismən bilavasitə mağaranın içində muzey yaratmağa imkan verir. Bu əla interaktiv şou ola bilər.

Üçüncü – hər birimiz üçün xüsusi olan şəhər, gələcək turistlər üçünsə, əlbəttə ki, Azərbaycanın mədəni paytaxtı olan Şuşadır. Hər bir ev, hər bir küçə və hər bir görməli obyekt təkcə əcnəbi qonaqlara deyil, həm də gənc nəslimizə bu şəhərdə mənəvi mədəniyyət nümunələrimizin, identikliyimizin genlərinin və əcdadlarımızın mədəniyyətinin toplandığını göstərməlidir. Burada artıq Vaqifin məzarı bərpa edilib, Üzeyir Hacıbəyovun və Bülbülün ev-muzeylərinin restavrasiyası aparılır. Yer üzündə heç bir digər yerdə bu qədər incəsənət, ədəbiyyat və musiqi xadimi olmayıb. Burada xalq musiqisinə həsr olunmuş muzeyin yaradılması, onun xarici görünüşü bunu şəksiz əks etdirməlidir. Bu həmçinin Heydər Əliyev Mədəniyyət mərkəzində fəaliyyət göstərən xalq çalğı alətləri muzeyinə analoji olan interaktiv muzey ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa şəhəri unikal yerdə yerləşib. Burada yüksək sinif klimatik sağlamlıq mərkəzləri qurulmalıdır. Hətta sovet dövründə belə burada müalicə üçün klimatik şərait Davosda (İsveçrə) və ya Kislovodskda (Rusiya) olduğundan daha yaxşı olub.

Xidmət sahəsində dövlət –özəl tərəfdaşlığın inkişaf potensialı

Vurğulanmalıdır ki, yeni reallıqda turizmin dayanıqlı inkişaf strategiyasının yalnız dövlət hakimiyyəti ola bilməyəcəyi və dövlət və biznes arasında əlaqələndirici həlqə kimi xidmət etməli olması aydındır. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖT) bu cür qarşılıqlı əlaqənin ən yaxşı forması kimi nəzərdən keçirilir. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşdırılmış turizm sektorunun inkişa-

fına dair strateji təlimatda, turizm sektorunun “İmkanlar” bölməsində təqdim edilmiş SWOT-təhlilində ayrılmış istiqamətlərdən biri turizm sənayesinin xüsusi sektoruna dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı vasitəsilə və formasında yardımın göstərilməsidir [1,s.10]. Turizmdə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı onu ənənəvi əməkdaşlıq formaları ilə müqayisədə daha cəlbedici edən bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Turizmdə DÖT-nin əsas üstünlüklərindən biri iqtisadi səmərədir. Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı müqavilələri adətən ənənəvi maliyyələşdirmə formaları ilə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha səmərəli olurlar. Tədqiqatlar göstərir ki, DÖT layihələrinin orta hesabla 30%-dən çoxu bəyan edilmiş maliyyələşdirmə həcmləri çərçivəsində göstərilir. Bundan başqa, DÖT layihələrinin gerçəkləşdirilmə dəyərinin orta hesabla 4% artdığı halda, ənənəvi layihələr üçün bu göstərici 18% təşkil edir.

Turizmdə DÖT həmçinin layihələrin həyata keçirilmə müddətlərinin qısalmasına yardım edir. Tədqiqatlara əsasən, DÖT layihələrinin həyata keçirilməsi müddətləri ənənəvi layihələrlə müqayisədə 22% azdır. Bu dövlət və özəl sektor arasında daha effektiv qarşılıqlı əlaqə, eləcə də layihələrin həyata keçirilməsi prosesinə yaxşılaşdırılmış nəzarət və onun əlaqələndirilməsi ilə şərtlənib.

Turizmdə DÖT formalarından biri maliyyə tərəfdaşlığıdır. Bu model çərçivəsində dövlət və xüsusi təşkilatlar turizm sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi üçün öz maliyyə resurslarını birləşdirirlər. Maliyyə tərəfdaşlığı maliyyə risklərini azaltmağa və layihələrin dayanıqlı maliyyələşdirilməsini təmin etməyə imkan verir.

İnfrastruktur tərəfdaşlıq – turizmdə daha bir DÖT formasıdır. Bu model çərçivəsində dövlət və özəl sektor hava limanları, yollar, mehmanxanalar və digər obyektlər kimi turizm infrastrukturunun inkişafında əməkdaşlıq edirlər. İnfrastruktur tərəfdaşlıq turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əlçatanlığına, eləcə də sahəyə əlavə investisiyaların cəlb edilməsinə yardım edir.

Turizmdə uğurlu DÖT layihəsinin nümunələrindən biri – “Regionda turizmin inkişafı” layihəsidir. Bu layihə çərçivəsində dövlət və xüsusi təşkilatlar turizm infrastrukturunun, reklam və marketinqin inkişafı, personalın təlimi və digər istiqamətlərdə əməkdaşlıq edirlər. Layihə regionda turistlərin sayını artırmağa, yeni iş yerləri yaratmağa və regionda iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa imkan verib.

Turizmdə uğurlu DÖT layihəsinin digər nümunəsi “Ekoloji təmiz turizm” layihəsidir. Bu layihə çərçivəsində dövlət və xüsusi təşkilatlar ekoloji dayanıqlı turizmin inkişafı, ekoloji texnologiyaların tətbiqi və personalın təlimi istiqamətində əməkdaşlıq edirlər. Layihə təbii ehtiyatların qorunub saxlanmasına, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına və ekoloji düşüncəyə malik turistlərin cəlb edilməsinə yardım edib.

Turizmdə DÖT-nin inkişafı dayanıqlı inkişafa nail olmağın mühüm istiqamətinə çevrilib. Lakin, aradan qaldırılması zəruri olan bir sıra çağırışlar mövcuddur.

Turizmdə DÖT-nin inkişaf çağırışlarından biri hüquqi və institusional aspektlərlə bağlıdır. Effektiv hüquqi və tənzimləyici mexanizmlərin işlənib hazırlanması, eləcə də turizmdə DÖT-nin inkişafı üçün institusional bazanın yaxşılaşdırılması zəruridir.

İnvestisiyaların cəlb edilməsi turizmdə DÖT-nin inkişafı üçün daha bir çağırışdır. Layihələrə xüsusi investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması, eləcə də investorlar üçün şəffaflığın və şəraitin etibarlılığının təmin edilməsi zəruridir.

Turizm sahəsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün güclü alətdir. Bu, layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün dövlət və xüsusi sektorun resurslarını birləşdirməyə imkan verir, iqtisadi səmərəni, həyata keçirilmə müddətinin azaldılması və investisiyaların cəlb edilməsini təmin edir. Çağırışlara baxmayaraq, turizmdə DÖT-nin inkişafı turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, infrastrukturun inkişafı və yeni turistlərin cəlb edilməsi üçün perspektivlər təklif edir. Bu, turizmin dayanıqlı inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmağa imkan verəcək [3,s.75].

Müasir dünyada dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dövlət orqanları və Özəl sektor arasında əməkdaşlığın effektiv mexanizminə çevrilib. Bu sahələrdən biri xidmət, daha dəqiq desək, turizm sektorudur. Turizm sənayesində DÖT xərclərə qənaət və dünya turizm

xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi kimi mühüm faydalar gətirə bilər.

Turizm sənayesində DÖT bazasında layihələrin həyata keçirilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Onlardan biri xərclərə böyük qənaətdir. Dövlət çox zaman bu cür layihələrin təşkilatçısı qismində çıxış edir və tərəfdaşlıqda üstün rol oynayır.

DÖT təşkilatlara turizm məhsulu və infrastrukturunun inkişafından turizm istiqamətli marketinqin və reklam kampaniyalarının planlaşdırılmasınadək müxtəlif sahələrdə layihələrdə ortaq olmağa imkan verir. Bundan başqa, DÖT layihələrinin mühüm aspekti servis və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

Azərbaycan turizm sənayesi, lider ölkələrdən bir qədər geri qalmasına baxmayaraq, dünya turizm xidmətləri bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə DÖT mexanizmlərinin istifadəsi üçün bütün imkanlara malikdir. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, regionlarda DÖT-nin tətbiqi sayəsində mövcud problemlərin daha uğurlu şəkildə, keyfiyyətlə və tez həll edilməsi mümkün olur və eyni zamanda büdcə vəsaitinə qənaət təmin edilir.

İnnovativ istiqamətli böyük turizm layihələrinin gerçəkləşdirilməsi DÖT-nin nəticələrini xüsusilə parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Lakin, bu sahədə uğur əldə etmək üçün iki vacib şərtə riayət olunmalıdır: dövlət strateji məqsədlərinin dəqiq müəyyən edilməsi və ümumi layihələrin həyata keçirilməsi dövründə dövlət və biznes arasında tərəfdaşlıq qaydalarının müəyyən edilməsi.

Turizmdə uğurlu DÖT layihələrinin nümunələri digər ölkələr və regionlar üçün ilham və nümunə kimi xidmət edə bilər. Bu layihələrdən biri Rusiyanın Krasnodar diyarı regionunda turizm infrastrukturunun inkişafıdır. Bu layihə çərçivəsində xüsusi investorlar regionun turizm potensialının inkişafı üçün dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq edirlər.

Turizmdə uğurlu DÖT layihəsinin daha bir nümunəsi ABŞ-da milli parkların yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Dövlət və xüsusi şirkətlər təbii ehtiyatların qorunub saxlanması və turistlərin cəlb edilməsi üçün birgə investisiyalar yatırırlar.

Turizm sənayesində DÖT bir sıra üstünlüklərə malikdir. Birincisi, xərclərə qənaətdir. Dövlət və biznes arasında tərəfdaşlıq maliyyə ehtiyatlarını daha effektiv bölüşdürməyə və büdcə xərclərini optimallaşdırmağa imkan verir.

İkincisi, DÖT dünya bazarında turizm məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yardım edir. Dövlət və biznesin birgə səyləri innovativ turizm layihələrini işləyib hazırlamağa və gerçəkləşdirməyə, yeni turistləri cəlb etməyə və təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Turizmdə DÖT-nin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərtlərə riayət edilməlidir. Birincisi, dövlət strateji məqsədlərini dəqiq müəyyən etmək və onlara nail olmaq üçün planlar işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu, səyləri konkret vəzifələrə cəmləməyə və dövlət və biznes arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin etməyə kömək edəcək.

İkincisi, ümumi layihələrin həyata keçirilməsi dövründə dövlət və biznes arasında tərəfdaşlıq qaydalarını müəyyən etmək lazımdır. Vəzifələr və məsuliyyətin dəqiq bölüşdürülməsi, eləcə də nəzarət və nəticələrin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin müəyyən edilməsi turizmdə DÖT layihələrini effektiv idarə etməyə imkan verəcək.

Turizm sənayesində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı turizm xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün böyük imkanlar yaradır. DÖT layihələri dövlət və bizneslə birlikdə innovativ və ambisiyalı ideyaları gerçəkləşdirməyə, xərclərə qənaəti təmin etməyə və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Dövlət strateji məqsədlərinin dəqiq müəyyən edilməsi və dövlətlə biznes arasında tərəfdaşlıq qaydalarının müəyyən edilməsi kimi uğurlu DÖT şərtlərinə riayət etmək vacibdir. Həmçinin bu şərtlərə riayət etməklə turizmdə DÖT layihələrinin həyata keçirilməsinə maksimal nəticə və uğura nail olmaq mümkündür.

Bugünkü reallıqlarda turizmin dayanıqlı inkişaf konsepsiyası müasir tələblərə müvafiq olaraq yenilənməyə ehtiyac duyur. İqtisadi, sosial və ekoloji tərkib hissələrindən başqa, turizmin dayanıqlı inkişafına nail olmaq üçün daha bir mühüm aspektə - *informasiya* və *kommunikasiya*

aspektinə diqqət yetirmək tövsiyə olunur.

İnformasiya və kommunikasiya dəstəyi turizm sahəsində getdikcə daha mühüm olur. Texnologiyaların inkişaf etməsi və yeni rəqəmsal turizm kateqoriyasının meydana çıxması ilə bu, turistlərin gəlişinin təmin edilməsinin və ümumilikdə turizm sahəsinin dayanıqlı inkişafının mühüm amilinə çevrilir.

Turizm potensialının yüksəldilməsi və turizmin dayanıqlı inkişafının əldə olunmasının effektiv üsullarından biri DÖT-dir. Azərbaycanın nümunəsində biz DÖT əsasında turizmin dayanıqlı inkişafının turizm sektorunun effektiv inkişaf alətinə necə çevrilə biləcəyini görürük.

Turizmin dayanıqlı inkişafının mühüm indikatoru turizmin Dayanıqlı inkişaf indeksidir. İndeks turizm sənayesi kontekstində cari qlobal ekoloji və sosial problemləri qiymətləndirir və turizmin inkişaf strategiyaları və planlarının işlənib hazırlanması üçün əsası təmin edir.

Nəticə

Tədqiqatımızın sonunda qeyd etmək lazımdır ki, sosial şəbəkələr turizm istiqamətləri və məhsullarının irəli çəkilməsi üçün informasiya və kommunikasiya həllərində mühüm rol oynayırlar. Sosial şəbəkələrdən alınmış informasiyanın və turistlərin rəylərinin təhlili gələcək turistlərin proqnozlaşdırılan mənzərəsini formalaşdırmağa və turistlərin ehtiyaclarına cavab verən turist məhsullarını yaratmağa imkan verir.

Turizmin dayanıqlı inkişaf elementlərinin təhlili göstərir ki, müasir gerçəkliklər şəraitində dayanıqlı inkişaf konsepsiyası yenilənməyə ehtiyac duyur və informasiya-kommunikasiya təminatını ehtiva edir. Dövlət-Özəl sektor tərəfdaşlığı və turizmin dayanıqlı inkişaf indeksi turizmin dayanıqlı inkişafına nail olmaqda mühüm rol oynayır. Sosial şəbəkələr turizm sahəsində informasiya və kommunikasiya həllərinin mühüm alətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Стратегическая Дорожная Карта относительно развития индустрии туризма в Азербайджанской Республике. 2016, Баку.- 12с.
2. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации. М.: ИНФРА-М,2001. -350 с.
3. Щепакин, М.Б., Михайлова, В.М. Сфера услуг как экономическая категория и вид экономической деятельности // Экономика, предпринимательство и право. – 2020. – Том 10. – № 1. – С. 71-88.
4. https://valyuta.az/az/xidmet/18916/iqtisadiyyatda-xidmet-sektorunun-payi-niye-azalib-serh
5. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook_2024.pdf

Юсиф Исрафил оглы Исмаилзаде
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Приоритеты перспективного развития сферы услуг в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - определение путей перспективного развития сферы услуг в Азербайджанской Республике.

Методология исследования – системный подход, сравнительный анализ.

Практическая ценность исследования – возможность использования его как научного источника в исследованиях, связанных со сферой обслуживания.

Результаты исследования – обобщены перспективные пути развития сферы услуг.

Оригинальность и научная новизна исследования – дано определение и научное обоснование модернизации сферы услуг на основе государственно-частного партнерства, совершенствования структуры экспорта услуг и определения ее целевых показателей.

Ключевые слова: сфера услуг, экспорт, темпы развития, транспортные услуги, государственно-частное партнерство.

Yusif Israfil Ismailzade
Azerbaijan University of Cooperation
PhD student

Priorities of the prospective development of the service sector in Azerbaijan

Summary

Purpose of the study - is to determine the ways of prospective development of the service sector in the Republic of Azerbaijan.

Research methodology - system approach, comparative analysis.

The practical value of the study is the possibility of using it as a scientific source in studies related to the service sector.

Results of the research - the prospective ways of development of the service sector are summarized.

Originality and scientific innovation of the research - the definition and scientific justification of the modernization of the service sector on the basis of public-private partnership, improvement of the structure of service exports and determination of its target indicators are given.

Keywords: service sector, export, development rates, transport services, public-private partnership.

UOT 33.656; 338.49

Şamil Eldar oğlu ƏZİZOV
Heydər Əliyev Mərkəzinin direktorunun köməkçisi,
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
ADİU-nun elmlər doktoru üzrə doktorantı
azizov_shamil@yahoo.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.058

BİR KƏMƏR, BİR YOL ÖLKƏLƏRİNİN NƏQLİYYAT VƏ ENERJİÖTÜRMƏ İNFRASTRUKTURU, TİCARƏT ŞƏRAİTİNİN CARİ VƏZİYYƏTİ VƏ DƏYİŞMƏ MEYİLLƏRİ

Xülasə

Bir kəmər, bir yol təşəbbüsünə daxil olan əksər ölkələri əhatə edən nəqliyyata qoyulan investisiyaların məcmu informasiya bazası tapmadığımızdan biz Dünya Bankının KYT-yə daxil olan ölkələr arasında iqtisadi durumuna görə aparıcı olan bir neçə ölkə üzrə təqdim etdiyi məlumat əsasında təhlil aparmaqla kifayətlənirik. Əvvəla, ona görə ki, Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun ətraflı analizi gələcəkdəki tədqiqatlarımızın predmetidir. İkincisi, bu ölkələr son illərdə nəqliyyat sektoruna investisiya baxımından 30 ölkə arasında liderdir. Nəhayət, bu qısa təhlildən əldə olunan nəticələr həm Bir kəmər, bir yol təşəbbüsü, həm də Azərbaycanın 2020-ci il Vətən müharibəsindəki qələbəsindən sonra dünyanın aparıcı ölkələrinin regionumuzda fəallaşmasının səbəblərini anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: infrastruktur investisiyaları, logistikanın effektivliyi indeksi, nəqliyyat infrastrukturunun keyfiyyəti indeksi, ticarətin əlverişliliyi indeksi, enerjinin ötürülməsi indeksi

JEL code: F43, O18, R42,

Giriş

“Bir kəmər bir yol” təşəbbüsünün (KYT) ölkələrin sosial-iqtisadi durumuna təsiri istiqamətində çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur ki, biz burada onların bir hissəsini - əsasən son onilliyin nəşrlərini araşdırırıq. Bununla belə aşağıda görəcəyimiz kimi, hətta bu nisbətən azsaylı tədqiqatlarda eyni bir məsələ haqqında fərqli, hətta bəzən ziddiyyətli nəticələr ortaya çıxır. Biz bu hallar arasında qəti seçim etmirik və bu çeşidli fikirlərin təqdim olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Əvvəla, iqtisadiyyat elmində belə hallar nəinki nadir deyil, hətta artıq təbii kimi qəbul olunur.

İkincisi, iqtisadiyyat kimi mürəkkəb və çoxamilli sistemlərdə müxtəlif yanaşmaların və fərziyyələrin müxtəlif nəticələrə gətirib çıxarması təbiidir.

Nəhayət, mütəxəssislər tərəfindən irəli sürülən çeşidli nəticələr və kəmiyyət qiymətləndirmələri ümumən bu istiqamətdə olan tədqiqatlarda, xüsusən də Azərbaycan üzrə araşdırmalarda daha diqqətli və tənqidi olmağı təşviq edir ki, bu da zəruri və faydalıdır.

KYT ölkələrinin müqayisəli analizi

Nəqliyyata yönəldilən investisiyalar. Dünya Bankının təqdim etdiyi son 2021-ci (və ilk post-pandemik) ilin məlumatına görə özəl sektor da daxil olmaqla nəqliyyat sektoruna ən çox investisiya yatıran ölkə Türkiyədir – 8,2 milyard dollar. İkinci yerdə Çin (6,5 milyard dollar), üçüncü yerdə Hindistan (5,8 milyard dollar), dördüncü yerdə isə Vyetnamdır (1,4 milyard dollar) [1]. Göründüyü kimi növbəti yeri tutan Qazaxıstan Rusiyanı da üstələmişdir. Bu fakt, xüsusən də Türkiyənin həm Çin, həm də Hindistanı qabaqlaması Azərbaycanda da bu sahədə genişmiqyaslı investisiyaların həyata keçirilməsi bir daha KYT ölkələrində logistika infrastrukturunun diqqət mərkəzində olmasını təsdiqləyir. Önəmli olan digər faktlar ondan ibarətdir ki, son 11 il müddətində Türkiyənin nəqliyyat infrastrukturuna investisiyaların artım tempi Çinlə, demək olar ki, eynidir (hər ikisində təqribən 5 dəfə).

Cədvəl 1.

KYT ölkələrində özəl sektorun iştirakı ilə nəqliyyata yönəldilən investisiyalar, mln. cari ABŞ dolları

İllər	Çin	Hindistan	Türkiyə	Rusiya	Vyetnam
2011	1095	17668	1416	4285	0
2014	5009	2932	4743	0	0
2015	2914	2047	43103	1822	0
2016	3470	2623	779	79	5
2020	2789	1862	0	926	0
2021	6505	5823	8222	109	1380
2011-2021-də cəmi	**89205**	**79045**	**71195**	**18225**	**2685**

Mənbə: [1]-in məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Türkiyənin bu məsələdə liderliyi faktı da nəzərə alınmaqla, bu, ən azı o deməkdir ki, Türkiyə son illərdə nəqliyyat sektoruna diqqəti əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Sözsüz ki, aralıq illəri nəzərə almayan bu nəticə həmin illərin analizi olmadan yanlış qənaətə gətirib çıxara bilər. Odur ki, bu 11 il ərzindəki investisiyaları araşdıraq. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi həqiqətən də bu müddət ərzində Türkiyənin məcmu investisiyaları həm Çin, həm də Hindistandan azdır (uyğun olaraq, təqribən 89, 79 və 71 milyard dollar). Amma gördüyümüz kimi, fərq cüzidir, əlavə olaraq, əhali sayını və ərazini nəzərə alsaq, Türkiyənin nəqliyyat sektoruna verdiyi önəmin daha üstün olduğunu görürük.

2011-2021-ci illər ərzində Rusiyanın nəqliyyat sektoruna investisiyaların son illərdə azalmasını görürük, 2011-ci illə müqayisədə isə bu azalma 97,5% təşkil etmişdir.

Logistikanın effektivliyi indeksi (Logistics Performance Index) üzrə təhlil. Dünya Bankı tərəfindən daxil edilən bu indikator da, təəssüf ki, beş KYT ölkəsi – Əfqanıstan, Azərbaycan, Myanma, Pakistan və Türkmənistan üçün hesablanmasa da, bu göstərici üzrə qalan ölkələrin vəziyyəti, şübhəsiz ki, maraqlıdır. Müəyyən mənada Azərbaycana yaxın olan Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələrinə aid məlumatlar ölkəmiz haqqında da müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Əvvəla, qeyd edək ki, bu indikator 6 komponentin qiymətləndirilməsi əsasında hesablanır, bu subindeksin hər biri yük daşıyan operatorlar arasında aparılan sorğu əsasında qiymətləndirilir [2].

Logistikanın effektivliyinə görə Sinqapur nəinki KYT ölkələri arasında, bütün dünyada liderdir, özü də bu liderlik beş subindeks üzrə də saxlanılır, yalnız beynəlxalq yükdaşımalarında o, ikincidir. KYT ölkələri arasında ikinci olan Çinin dünya üzrə reytinqi 19-dur. Başqa subindekslərlə müqayisədə Çində problem yaradan Gömrük və sərhəd rəsmiləşdirilməsinin effektivliyi və yüklərin vaxtında çatdırılmasının başqa ölkələrlə müqayisədə aşağı bala malik olmasıdır. Üçüncü və dördüncü yerləri Malayziya və Polşa bölüşdürür. Azərbaycanın qonşu ölkələrindən Türkiyə KYT ölkələri arasında 7-ci, dünyada isə 38-ci qrupda, Gürcüstan, Qazaxıstan və Ukrayna, uyğun olaraq, 13-15-ci və 79-cu, Rusiya 17-ci və 88-ci, İran isə 24-cü və 123-cü mövqelərdə yer alır. Belə bir məqam diqqəti cəlb edir ki, Orta marşrut üzrə Azərbaycanın mühüm tərəfdaşı olan Gürcüstanın ən zəif cəhəti infrastrukturun və logistika xidmətlərinin aşağı səviyyəsi (uyğun olaraq, 108-ci və 92-ci qrup ranqı), Qazaxıstanın əsas zəif yeri beynəlxalq daşımalardır (91-ci yer). İstifadə etdiyimiz iki mənbədə Türkiyənin komponentlər üzrə mövqeyi haqqında məlumat təqdim olunmur [3, s. VIII, 4]).

Nəqliyyat infrastrukturunun keyfiyyəti. Logistikanın effektivliyi indeksi nəqliyyat infrastrukturunun keyfiyyətini aqreqatlaşmış şəkildə qiymətləndirir. Nəqliyyatın müxtəlif növləri üzrə bilavasitə yolların, dayanacaqların, stansiyaların, limanların, maşın və avadanlıqların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə verilənlər The GlobalEconomy.com portalında təqdim olunur (cədvəl 2). Sonuncu belə qiymətləndirmə 2019-cu ildə 141 ölkə üçün aparılmışdır. Bu tədqiqatın önəmi həm də ondadır ki, burada 4 nəqliyyat növündən dəmir yollarından başqa qalanları üzrə Azərbaycan üçün də indekslər hesablanmışdır.

Beləliklə, *avtomobil yollarının* vəziyyətinə görə KYT ölkələri arasında Sinqapur və Malayzi-yadan (dünya üzrə 21-ci yer) sonra üçüncü yer Azərbaycana məxsusdur və ölkəmizin dünyanın 141 ölkəsi arasında 25-ci yerdə olması da fərəhvericidir. Növbəti yerdə və dünyada 32-ci yerdə Türkiyənin olması avtomobil nəqliyyatı üzrə KYT-nin Orta dəhlizinin Xəzər dənizindən qərbə fəaliyyətinin kifayət dərəcədə hazır olduğuna dəlalət edir. Orta dəhlizin nisbətən zəif halqası kimi Qırğızıstan və Qazaxıstan görünür (dünya üzrə 95-ci yer), Türkmənistan və Özbəkistan haqqında isə məlumat yoxdur (cədvəl 2).

Dəmir yoluna görə də KYT ölkələri arasında birinci yerdə Sinqapurdur (dünya üzrə ranqı 5-dir). Növbəti ilk yerlərdə dünya üzrə də reytinqləri yüksək olan Malayziya (dünyada 12-ci yer), Rusiya (dünyada 16-cı) və Çin gəlir. Orta dəhlizə daxil olan digər ölkələrin KYT və dünya üzrə reytinqləri (mötərizədə verilir) belədir: Qazaxıstan (7 və 30), Tacikistan (9 və 35), Gürcüstan(11 və 40), İran (14 və 49), Türkiyə (17 və 54), Qırğızıstan (20 və 73).

Dəniz limanlarına görə də dünya birincisi Sinqapurdur. KYT üzrə növbəti yerlər belə bölüşüb: Malayziya (dünya üzrə 20-ci yer), Azərbaycan (dünyada 22-ci yer), Rusiya (dünyada 46-cı yer), Türkiyə (dünyada 48-ci yer), Çin (dünyada 49-cu yer). Orta dəhlizə daxil olan digər ölkələr belə yerləşmişlər: Gürcüstan (KYT-də 130-cu və dünyada 83-cü yer), İran (KYT-də 15-ci və dünyada 88-cü yer), Qazaxıstan (KYT-də 18-ci və dünyada 100-cü yer), Qırğızıstan (KYT-də 24-cü və dünyada 138-ci yer), Tacikistan (KYT-də 25-ci və dünyada 139-cu yer).

Cədvəl 2.

KYT ölkələri üzrə nəqliyyat infrastrukturunun keyfiyyət indeksləri, 2019-cu il

	Avtomobil yolları		**Dəmir yolu**		**Dəniz limanları**		**Hava nəqliyyatı**	
Ölkələr	**bal**	**ranq**	**bal**	**ranq**	**bal**	**ranq**	**bal**	**ranq**
Azərbaycan	5,2	25			5,1	22	5,8	10
Banqladeş	3,2	107	3,1	61	3,5	92	3,8	106
Çin	4,6	44	4,5	22	4,5	49	4,6	67
Çexiya	3,9	76	4,5	23	3,2	106	5	47
Gürcüstan	3,8	82	3,9	40	3,8	83	4,4	83
Hindistan	4,5	46	4,4	28	4,5	51	4,9	56
İran	3,9	77	3,7	49	3,7	88	3,1	132
Qazaxıstan	3,6	95	4,2	30	3,3	100	4,3	88
Qırğızıstan	3,1	112	2,8	73	1,5	138	3	133
Kamboca					3,6	90	3,7	111
Laos XDR	3,7	86			3	115	4	102
Moldova	2,6	127	3	68	2,3	127	4,4	85
Monqolustan	3,1	113	3,5	53	1,6	137	3,6	116
Malayziya	5,3	21	5,1	12	5,2	20	5,5	26
Pakistan	4	70	3,8	47	4,1	70	4,2	93
Polşa	4,3	57	3,9	43	4,5	54	4,8	64
Rumıniya	3	118	2,8	74	3,9	81	4,6	72
Rusiya	3,5	99	4,9	16	4,7	46	5	51
Sinqapur	6,5	1	5,8	5	6,5	1	6,7	1
Slovakiya	4	72	4	38	3,1	113	3,8	108
Tailand	4,4	56	2,8	75	4,1	73	5	53
Tacikistan	4,5	52	4,1	35	1	139	4,5	79
Türkiyə	5	32	3,5	54	4,7	48	5,4	35
Ukrayna	3	119	4,2	32	3,9	82	4	103
Vyetnam	3,4	104	3,6	52	3,8	85	4	104
Orta qiymət	**4,0**	**74,6**	**3,9**	**42,3**	**3,7**	**80,4**	**4,5**	**77,0**

Mənbə: [5], [6], [7], [8]- in məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Hava limanlarındakı vəziyyətə görə də Sinqapur dünya üzrə liderdir. 30 KYT ölkəsi arasında ikinci yerdə Azərbaycandır. Ölkəmizin dünya üzrə də reytinqi çox yüksəkdir – 2019-cu ildə 141 ölkə arasında Sinqapur, Honkonq, Niderland, Finlandiya, Yaponiya, İsveçrə, BƏƏ, Panama və

Cənubi Koreyadan sonra 10-cu yer [8]. KYT-də növbəti ilk yerlər aşağıdakı kimi bölüşmüşdür: Malayziya (dünya üzrə reytinqi 26), Türkiyə (dünyada 35-ci), Çexiya (dünyada 47-ci), Rusiya (dünyada 51-ci). Orta dəhliz ölkələrindən Çin KYT ölkələri arasında 10-cu, dünyada 67-ci, qalan KYT ölkələri, uyğun olaraq, Tacikistan 12-ci və 79-cu, Gürcüstan 13-cü və 83-cü, Qazaxıstan 15-ci və 88-ci, İran 24-cü və 132-ci, Qırğızıstan 25-ci və 133-cü mövqedədir (cədvəl 2).

Ticarətin əlverişliliyi indeksi (Enabling Trade Index – ETI)**.** Bu indikatorun vacibliyi onun ticarət mühiti ilə yanaşı nəqliyyat infrastrukturunu da ehtiva etməsidir. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən irəli sürülən bu indeks 7 sütuna (pillar) əsaslanan 4 subindeksin ədədi ortası kimi hesablanır [9, s. 43-44]:

A. A subindeksi – Bazar əlçatanlığı 2 sütundan ibarətdir: 1) Daxili bazarın əlçatanlığı. 3 göstərici əsasında hesablanır. 2) Xarici bazarların əlçatanlığı. 2 göstərici əsasında hesablanır.

B. B subindeksi – Sərhəddə idarəetmə 1 sütundan ibarətdir: Sərhəddə idarəetmənin səmərəliliyi və şəffaflığı. 13 göstərici əsasında hesablanır.

C. C subindeksi – İnfrastruktur 3 sütundan ibarətdir: 1) Nəqliyyat infrastrukturunun əlçatanlığı və keyfiyyəti. 4 alt sütunda qruplaşdırılmış 7 göstərici əsasında hesablanır. 2) Nəqliyyat xidmətlərinin əlçatanlığı və keyfiyyəti. 6 göstərici əsasında hesablanır. 3) İKT-yə əlçatanlıq və istifadəsi. 7 göstərici əsasında hesablanır.

D. D subindeksi – Əməliyyat mühiti 1 sütundan ibarətdir: Əməliyyat mühiti. 5 göstərici əsasında hesablanır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Ticarətin əlverişliliyi indeksinin ərsəyə gətirilməsi üçün 43 göstəricidən istifadə olunur və buna görə də, həm də bizi əsasən sütunlar üzrə analiz maraqlandırdığından biz bu göstəriciləri burada sadalamırıq. Onların tam siyahısını [9, s. 43-44]-də, bütün dünya ölkələri haqqında bu göstəricilərin qiymətlərini [9, s. 50-321]-də, həmçinin sütunların, subindekslərin və ETI-nin hesablama metodologiyasını [9, s. 43-44]-də tapmaq olar. İlkin məlumatların bir hissəsi rəsmi statistikadan, bir hissəsi isə sorğu əsasında yığılır.

Ticarətin əlverişliliyi indeksi sonuncu dəfə 2016-cı ildə 136 ölkə üçün hesablanmışdır, Əfqanıstan, Belarus, Özbəkistan, Myanma və Türkmənistan üçün tədqiqat aparılmamışdır.

Reytinqə görə ilk yerlərdə, bir qayda olaraq, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv olan ölkələr yerləşir. Həm 2016, həm də ondan bilavasitə əvvəl aparılan 2014-cü il tədqiqatlarına görə ETI reytinqinə üzrə Sinqapur liderliyi saxlamışdır. İkinci sütun, yəni xarici bazarlara çıxış meyarından başqa bütün sütunlar üzrə Sinqapur ən yüksək pillələrdədir. Sinqapurun və ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin xarici bazarlara çıxış məsələsində nisbətən aşağı mövqeləri Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) tərəfindən və çoxtərəfli və ikitərəfli ticarət sazişlərində zəif ölkələrə verilən güzəştlərlə, yəni xarici bazarlara çıxışın asanlaşdırılması ilə izah olunur. İkinci və üçüncü yerlərdə, uyğun olaraq, Çexiya və Malayziya gəlir. Növbəti üç mövqedə Orta dəhliz ölkələri yerləşmişdir: ardıcıl olaraq, Gürcüstan, Çin və Azərbaycan. 2014-cü ildəki mövqelərlə müqayisə edəndə görürük ki, bir sıra ölkələrin reytinqi pisləşmişdir. Bizim üçün maraqlı olan Orta dəhliz ölkələrindən Azərbaycanın reytinqi 5 pillə (66-dan 71-ə), Qazaxıstanın reytinqi 5 pillə, Türkiyənin – 11 pillə, Qırğızıstanın – 15 pillə, Rusiyanın – 6 pillə, İranın – 2 pillə aşağı düşmüşdür.

Azərbaycanın ümumən aşağı pillədə olması, bir tərəfdən, onun ÜTT üzvü olmamasıdır. Bunu 1-ci sütuna (Daxili bazara əlçatanlıq) və 2-ci sütuna (Xarici bazarlara əlçatanlıq) görə çox aşağı mövqelər (136 ölkə arasında, uyğun olaraq, 102 və 114-cü yer) də təsdiqləyir. 2014-2016-cı illərdə vəziyyətin daha da pisləşməsi digər tərəfdən 2015-ci ildə manatın kəskin devalvasiyası ola bilər. Bununla bərabər A subindeksinin hər iki sütununa görə Azərbaycan əksər orta dəhliz ölkələrindən irəlidədir. Bir kəmər, bir yol layihəsinin reallaşdırılması baxımından Azərbaycan üçün daha bir önəmli siqnal Nəqliyyat xidmətlərinin əlçatanlığı və keyfiyyətinin (5-ci sütun) aşağı səviyyədə olmasıdır (dünya üzrə 136 ölkə arasında 97-ci yer, KYT ölkələri üzrə 25 ölkə arasında 19-cu yer). Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyə dünyada 45-ci, KYT ölkələri üzrə 8-ci, Pakistan 64 və 11-ci, Qazaxıstan, uyğun olaraq, 68 və 12-ci, Rusiya 82 və 15-ci, İran isə 86 və 16-cı mövqelərdə Azərbaycandan irəlidədir.

Enerjinin ötürülməsi indeksi (Energy Transition Index). Azərbaycanın ixracında enerji daşıyıcılarının önəmli paya malik olması, ölkəmizdə alternativ və yaşıl enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi və bu mənbələr hesabına əldə edilən enerjinin də ixracı strategiyası, həmçinin bu strategiyanın KYT çərçivəsində daha da genişləndirilməsi planları Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən təqdim olunan Enerjinin ötürülməsi indeksi (EÖİ) üzrə təhlili aktuallaşdırır.

EÖİ iki subindeksdə (Sistemin səmərəliliyi indeksi və Ötürməyə hazırlıq indeksi) əks olunan 39 göstərici [10, s. 44] əsasında 0-100 şkalasında qiymətləndirilir. Yüksək bal enerji ötürülməsində ölkənin daha yaxşı vəziyyətdə olması deməkdir.

1) *Sistemin səmərəliliyi indeksi* (System performance index – SPI) ölkənin enerji sisteminin səmərəliliyini üç meyarla qiymətləndirir [10, s. 11, 44]:

- İqtisadi inkişaf və artımın dəstəklənməsi bacarığı (hesablamada xüsusi çəkisi 33,33%) 5 göstərici əsasında hesablanır;
- Təhlükəsiz və etibarlı enerji təchizatına çıxış imkanları (hesablamada xüsusi çəkisi 33,33%) 3 göstərici əsasında qiymətləndirilir:
- Enerjinin dəyərinin yaradılması zəncirin bütün halqalarında ekoloji dayanıqlılığın təmin olunması (hesablamada xüsusi çəkisi 33,33%). 4 göstərici əsasında qiymətləndirilir:

2) *Ötürmə hazırlığı indeksi* (Transition readiness index - TRI) 6 meyarla qiymətləndirilir:

- Enerji sisteminin strukturu (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) (3 göstərici);
- İnsan kapitalı və istehlakçı iştirakı (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) (2 göstərici);
- İnfrastruktur və innovativ biznes mühiti (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) (3 göstərici);
- İnstitutlar və idarəetmə (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) 3 göstərici əsasında;
- Tənzimləmə və siyasi öhdəliklər (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) (4 göstərici əsasında);
- Kapital və investisiya (hesablamada xüsusi çəkisi 16,67%) (4 göstərici).

KYT ölkələri arasında EÖİ üzrə də lider Sinqapurdur. Onun 115 dünya ölkəsi arasında reytinqi 67 balla 21-dir (cədvəl 3). Onu da qeyd edək ki, ilk 20 yerdə iki ölkədən (Yeni Zelandiya və Uruqvay) başqa qalan mövqelərdə Avropa ölkələri məskunlaşıb və 1-ci yerdə İsveç olmaqla ən yüksək pillələrdə məhz Şimali Avropa ölkələridir [10, s.13]. Azərbaycan 63 balla Slovakiya və Çexiya ilə birgə 5-7-ci yerləri bölüşdürür və Orta dəhliz ölkələri arasında yalnız Gürcüstandan geridədir ki, bu da Gürcüstanın daha əlverişli coğrafi mövqeyi – Qara dəniz vasitəsilə bilavasitə okeana çıxışı ilə izah oluna bilər. KYT Türkiyə ölkələri arasında 10-cu, Çin 12-ci, Rusiya, Tacikistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və İran isə 13, 14, 15, 20 və 22-ci mövqelərdə yerləşiblər (cədvəl 3).

Əksər ölkələrdə Ötürməyə hazırlıq balları Sistemin effektivliyi ilə müqayisədə aşağıdır, yalnız Rumıniya və Çində vəziyyət əksinədir. Ən az fərq Sinqapurda (-0,3%), Tacikistanda (-2,5%) və Qırğızıstandadır (-3.8%). Aydındır ki, Sinqapurdan fərqli olaraq son iki ölkədə bu, Sistemin effektivliyinin də aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir.

Bu iki meyarın ən qeyri-mütənasib olduğu ölkələr Qazaxıstan (-32%), Rusiya (-31%), Banqladeş (-29%) və Monqolustandır (-28%) (cədvəl 3). Bu balların 2021-ci ilə aid olduğunu və 2022-ci ildən enerji daşıyıcılarının satışında Rusiyaya tətbiq olunan çoxsaylı sanksiyaları da nəzərə alsaq, bu qeyri-bərabərliyin daha da artmasını təxmin etmək olar.

Orta dəhliz ölkələrindən qeyri-mütənasibliyin ən az (həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əks istiqamətdə - 4,7%) olduğu ölkə Çindir. Bu dəhlizdə bu iki subindeksin ballarında qeyri-mütənasibliyin azlığına görə növbəti yerlərdə Gürcüstan (-6,7%), Türkiyə (-11%) və Azərbaycandır - 19%-dir (cədvəl 3). Əfqanıstan, Belarus, Laos XDR, Myanma, Türkmənistan və Özbəkistan üçün EÖİ hesablanmamışdır.

Cədvəl 3.

KYT ölkələri üzrə Enerjinin ötürülməsi indeksi, 2021-ci il

Ölkələr	ranq	bal	Sistemin effektivliyi	Ötürməyə hazırlıq	TRI/SPI, %
Sinqapur	21	67	67,1	66,9	-0,3
Gürcüstan	33	65	67,4	62,9	-6,7
Rumıniya	38	64	62,1	65,7	5,8
Malayziya	39	64	68,5	59,5	-13,1
Slovakiya	43	63	68,3	57,9	-15,2
Azərbaycan	44	63	69,5	56,3	-19,0
Çexiya	45	63	68,2	56,9	-16,6
Tailand	55	60	64,0	55,4	-13,4
Polşa	62	58	63,7	51,8	-18,7
Türkiyə	63	58	60,9	54,2	-11,0
Vyetnam	65	57	61,0	54,0	-11,5
Çin	68	57	55,4	58,0	4,7
Rusiya	73	56	66,0	45,7	-30,8
Tacikistan	75	55	55,7	54,3	-2,5
Qazaxıstan	83	54	64,1	43,4	-32,3
Hindistan	87	53	58,2	47,3	-18,7
Moldova	90	52	58,1	45,5	-21,7
Ukrayna	91	52	58,1	45,5	-21,7
Kamboca	93	52	58,4	44,7	-23,5
Qırğızıstan	94	51	52,3	50,3	-3,8
Banqladeş	97	50	59,1	41,8	-29,3
İran	99	50	55,9	44,8	-19,9
Pakistan	104	49	56,2	41,6	-26,0
Monqolustan	113	44	51,5	37,0	-28,2

Mənbə: [10, s.13]-dəki məlumatların əsasında tərtib olunmuşdur.

Orta dəhlizin Azərbaycandan keçən marşrutunun digər marşrutlarla müqayisəsi

Bu bölmədə biz KYT çərçivəsində mövcud olan 6 dəhlizin müxtəlif meyarlar üzrə müqayisəsini həyata keçiririk.

Biz Azərbaycanın da daxil olduğu ikinci dəhliz daxilində üç alt dəhlizi fərqləndiririk:

1) Çin-Qazaxıstan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə. Zəngəzur hissəsində yol hazır olmadığından və bunun reytinqlərə mənfi təsiri səbəbindən biz hələ Çin-Qazaxıstan-Azərbaycan Zəngəzur-Azərbaycan (yəni Naxçıvan-Türkiyə);

2) Çin-Özbəkistan (və ya Əfqanıstan)-Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə.

3) Çin-Tacikistan(və/və ya Əfqanıstan)-İran-Türkiyə.

Bu cür araşdırmanın bir sıra əsasları var. Bu səbəblərə keçməzdən əvvəl dəhlizlərin qarşılıqlı münasibətinin iki tipinə diqqət yetirmək lazımdır:

- bir-birini tamamlayan dəhlizlər;
- bir-birini əvəzləyən (alternativ) dəhlizlər.

Dəhlizlərin müqayisəsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərə gəldikdə isə, belə bir araşdırma KYT-nin reallaşdırılması və yük daşıyıcılarının hansı marşruta üstünlük verməsi və buna görə də konkret dəhlizin rəqabətqabiliyyətliliyinə nail olunması baxımından çox önəmlidir.

Logistikanın effektivliyi üzrə. Müqayisə məqsədilə məxsusi olaraq tərtib etdiyimiz cədvəl 4-dən göründüyü kimi, Çindən cənub və cənub-qərb istiqamətlərinə - Myanmar, Laos, Tailand, Vyetnam, Kamboca, Malayziya, Sinqapur, Kamboca, Laos XDR-ə yönələn, uyğun olaraq, 4-cü, 6-cı və 5-ci dəhlizlər yüksək reytinqlərə malikdir ki, bu da izah olunandır: Çin cənubda yerləşən çoxsaylı su hövzələrinə - Cənub-Şərqi Çin dənizinə, Birma dənizinə, Siam və Benqal körfəzlərinə çıxan dəhlizlərə böyük investisiyalar qoyur. Bunların arasında 4-cü dəhliz 3,7 balla xüsusilə seçilir.

Növbəti iki yer Azərbaycandan keçən iki Orta 1) və 2) dəhlizlərinə məxsusdur və bu dəhlizlərin

balları və reytinqləri KYT üzrə uyğun orta göstəricilərdən yaxşıdır. Azərbaycandan keçən bu dəhlizlərə rəqib olan və İrandan keçən 2.3 dəhlizi bal etibarilə cüzi də olsa, uduzur. Onu da qeyd edək ki, Rusiyadan keçən 3-cü dəhliz sonuncu mövqedədir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Logistikanın effektivliyi üzrə KYT dəhlizlərinin müqayisəsi, 2023-ci il

Dəhlizlər	Dəhliz üzrə orta LPI balı	KYT üzrə orta reytinq	Dünyada orta reytinq
KYT-üzrə ümumi	**3,0**	**12,0**	**69,6**
Dəhliz 4	3,7	2,0	19,0
Dəhliz 6	3,3	7,7	50,4
Dəhliz 5	3,2	7,7	48,3
Dəhliz 2.1	3,1	8,5	59,0
Dəhliz 2.2	3,1	9,5	62,0
Dəhliz 1	3,0	11,3	63,9
Dəhliz 2.3	3,0	13,0	79,7
Dəhliz 3	2,9	12,3	68,0
Dəhliz 2 (ümumən)	2,8	14,9	87,0

[3, s. VIII] və [4]-dəki məlumatların əsasında tərtib olunmuşdur

Nəqliyyat infrastrukturunun keyfiyyəti üzrə. Cədvəl 5-dan göründüyü kimi, *avtomobil yollarının* keyfiyyətinə görə 1-ci və ümumən 2-ci dəhlizlərin vəziyyəti 4,7 balla KYT-də ən yaxşıdır. Lakin dünya üzrə orta reytinqin çox aşağı (74-75-ci mövqelər) olması burada hələ də çoxlu işlərin görülməsini tələb edir. Bizi maraqlandıran 2.1 və 2.2 dəhlizləri KYT dəhlizləri arasında, uyğun olaraq, 3-cü və 4-cü yerlərdədir. Burada da Azərbaycandan keçən dəhlizlərə rəqib olan və İrandan keçən 2.3 dəhlizinin avtomobil yollarının keyfiyyəti də cüzi olaraq geri qalır (4,5 və 4,4 bala qarşı 4,3 bal). Şimal dəhlizinin Rusiyaya çatan hissəsinin olan 3-cü dəhliz 5-ci yerdə qərarlaşıb (cədvəl 5).

Dəmir yolu üzrə ən yaxşı vəziyyət 5-ci dəhlizdədir (4,3 bal). Ümumən 2-ci dəhliz 5-ci dəhlizi üstələsə də (4,4 bal) konkret olan 2.2 və 2.2 dəhlizləri hər ikisi 4,0 balla bu dəhlizə və ən əsası da budur ki, Azərbaycandan keçməyən 2.3 dəhlizinə (4,2 bal) uduzur ki, bu da xoşagəlməz haldır. Nəhayət, Rusiyadan keçən 3-cü və Belarusdan keçən 1-ci dəhlizlərində də balların 2.1 və 2.2. dəhlizlərindən geri qalmaması (cədvəl 5) da KYT-nin əsas yol kimi Azərbaycandan yan keçmə təhlükəsini artırır.

Dəniz limanları üzrə 4,5 balla lider 1-ci dəhlizdir ki, bu da KYT-yə daxil olan Avropa liman ölkələrinin bu dəhlizdə cəmləşməsi ilə izah oluna bilər. Ümumən dəhliz 2 4,4 balla ikinci yerdə olsa da, bizi maraqlandıran dəhliz 2.1 3,5 balla KYT-də axırdan ikinci yerdə (ancaq dəhliz 6-nı üstələyir), dəhliz 2.2 isə 4,3 balla 2-ci və 3-cü yerləri bölür (cədvəl 5).

Hava nəqliyyatında dəhliz 2.2-nin vəziyyəti kifayət qədər yaxşıdır: dəhliz 1-dən (5,1 bal) sonra 4,9 balla ikinci yer. Əvvəla, yenə də nəzərə alınmalıdır ki, dəhliz 1 Avropa ölkələrinin təmsil olunduğu yeganə dəhlizdir. İkincisi, qalan dəhlizlərlə müqayisədə fərq əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur.

Ticarətin əlverişliliyi üzrə. Bu meyara görə müqayisəni dəhlizlərin orta ranqlarına, yəni dəhlizə daxil olan ölkələrin dünya üzrə tutduğu yerlərin orta qiymətinə əsasən aparacağıq. Deməli, ranq nə qədər kiçikdirsə, dəhlizdə ticarət şəraiti bir o qədər yaxşıdır. ETI-yə görə dəhlizlər sıra saylarına əsasən düzülmüşdür: dəhliz 1 KYT-də birinci, 2.1 ikinci, 2.2 üçüncü yerlərdədir və s. Amma dünya üzrə reytinqlər kifayət qədər aşağıdır (cədvəl 6).

Daxili bazarın əlçatanlığına görə dəhliz 1 dünya üzrə 56-cı yerdə olmaqla KYT-də birincidir. Dəhliz 2.2 və dəhliz 2.1 isə, uyğun olaraq, 2-ci və 3-cü yerlərdədir. Qalan dəhlizlərin isə xeyli geridə olması Azərbaycandan keçən dəhlizlərin bu meyar üzrə rəqabət qabiliyyətinin nisbətən yüksəl olmasına dəlalət etsə də dünya üzrə aşağı mövqelər hələ də problemlərin olmasına işarə edir.

Cədvəl 5.

Nəqliyyat infrastrukturu keyfiyyəti üzrə KYT ölkələrinin müqayisəsi, 2019-cu il

Dəhlizlər	Avtomobil yolları		Dəmir yolu		Dəniz limanları		Hava nəqliyyatı	
	Dəhliz üzrə orta bal	Dünyada orta reytinq	Dəhliz üzrə orta bal	Dünyada orta reytinq	Dəhliz üzrə orta bal	Dünyada orta reytinq	Dəhliz üzrə orta bal	Dünyada orta reytinq
KYT-üzrə ümumi	4,0	74,6	3,9	42,3	3,7	80,4	4,5	77,0
Dəhliz 1	4,7	45,8	4,0	38,7	4,5	50,5	5,1	48,8
Dəhliz 2 (ümumən)	4,7	52,0	4,4	33,2	4,4	61,9	4,8	66,3
Dəhliz 2.1	4,5	51,3	4,0	40,0	3,5	81,0	4,4	78,3
Dəhliz 2.2	4,4	55,6	4,0	36,5	4,3	60,4	4,9	56,6
Dəhliz 2.3	4,3	57,0	4,2	34,5	4,3	59,5	4,4	80,0
Dəhliz 3	4,1	68,7	4,0	39,9	3,6	79,2	4,5	75,3
Dəhliz 4	4,1	65,7	4,0	37,0	4,2	64,0	4,4	76,3
Dəhliz 5	3,7	85,3	4,3	30,3	3,6	77,3	4,4	78,0
Dəhliz 6	3,6	91,1	3,8	44,8	3,4	94,4	4,3	85,2

[5,] [6], [7], [8]- nin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Xarici bazarların əlçatanlığı üzrə Azərbaycandan keçən 2.1 dəhlizi liderdir (dünya üzrə 62-ci yer) və dünyadakı mövqeyinə görə digər dəhlizləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. İkinci yerdə 75-ci mövqedə olan dəhliz 1, 3-cü yerdə isə yenə də Azərbaycandan keçən 2.2 dəhlizidir (cədvəl 6).

Sərhəddə idarəetmənin səmərəliliyi və şəffaflığına görə də 2.1 dəhlizimiz 1-ci yerdə, dəhliz 5 2-ci, dəhliz 1 3-cü, yenə də bizim 2.2. dəhlizimiz 4-cü yerdədir (cədvəl 6) ki, bu da müsbət haldır.

Nəqliyyat infrastrukturunun əlçatanlığı və keyfiyyəti üzrə də dəhlizimiz 2.2 1-ci və 2.1 isə dəhliz 1-dən sonra 3-cü mövqedə digər dəhlizlərdən əhəmiyyətli dərəcədə irəlidədir (cədvəl 6).

Nəqliyyat xidmətlərinin əlçatanlığı və keyfiyyətinə görə bizim dəhliz 2.2 3-cü yerdədir. 1-ci yerdə dəhliz 1, ikinci yerdə isə dəhliz 4 gəlir. Bizə rəqib olan dəhliz 2.3 isə 2.1-dən 16-17 pillə aşağıdadır (cədvəl.7).

İKT-yə əlçatanlıq və istifadəsi üzrə yenə də Azərbaycandan keçən 2.1 dəhlizi KYT-də 3-cü olmaqla (dünyada 84-cü mövqe) dəhliz 4 və 5-dən geridədir. Lakin KYT üzrə sonuncu yerdə olan rəqib 2.3 dəhlizindən (dünyada 84-cü mövqe) dünya reytinqində 22 pillə yuxarıdadır (cədvəl.7).

Əməliyyat mühitinə görə isə Azərbaycandan keçən hər iki dəhliz dünyada, demək olar ki, qonşu mövqelərdə (59,4 və 59,6) olmaqla ilk iki yeri bölüşdürür. Rəqib dəhliz 2.3 KYT-də 5-ci yerdə olmaqla dünya reytinqində bizdən 13 pillə aşağıdadır (cədvəl 6).

Cədvəl 6.

Ticarətin əlverişliliyinə görə KYT ölkələrinin müqayisəsi, 2016-cı il

Dəhlizlər	ETI	Sütunlar üzrə ranqlar						
		1	2	3	4	5	6	7
KYT-üzrə ümumi	77,3	75,6	78,8	79,8	72	66,2	70,4	72,4
Dəhliz 1	58,0	55,8	74,8	89,8	50,5	39,3	68,0	62,8
Dəhliz 2 (ümumən)	60,9	66,1	69,3	72,1	65,7	53,0	54,4	67,6
Dəhliz 2.1	63,8	62,2	61,6	71,6	55,4	69,2	61,8	59,6
Dəhliz 2.2	64,0	61,2	82,0	95,0	58,0	44,8	68,0	59,4
Dəhliz 2.3	87,8	79,9	97,4	105,6	77,4	61,2	84,2	72,2
Dəhliz 3	91,5	80,3	105,3	116,8	80,8	49,3	72,5	89,5
Dəhliz 4	91,5	91,0	117,0	112,5	78,5	41,0	48,0	94,0
Dəhliz 5	95,3	96,3	121,0	84,3	85,7	49,7	58,7	92,3
Dəhliz 6	97,0	94,3	102,3	124,7	86,0	58,7	75,0	61,7

[9, s. 17, 36-42]-nin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Enerjinin ötürülməsi üzrə. Bu indikator üzrə də, gözlənildiyi kimi, Azərbaycan dəhlizlərinin vəziyyəti çox yaxşıdır: ümumən EÖİ-yə dəhliz 2.2 KYT-də 1-ci, 2.1 isə dəhliz 6-dan bala görə cüzi geri qalmaqla 3-cü yerdədir. 4-cü və 5-ci yerlərdə, uyğun olaraq, dəhliz 1 və 2 gəlir. Rəqib 2.3 dəhlizi isə 6-cı yerdə olmaqla dəhliz 2.2-dən balına görə təqribən 10%, dünya reytinqinə görə isə 24 pillə geri qalır (cədvəl 7).

Sistemin effektivliyi və *Ötürməyə hazırlıq* subindekslərinə görə də vəziyyət eynidir (cədvəl 7).

Cədvəl 7.

Enerjinin ötürülməsi üzrə KYT ölkələrinin müqayisəsi, 2021-cı il

Dəhlizlər	ranq	bal	Sistemin effektivliyi	Ötürməyə hazırlıq	TRI/SPI, %
KYT-üzrə ümumi	69,8	56,5	61,2	51,7	-15,6
Dəhliz 2.2	52,0	60,8	63,3	57,9	-8,0
Dəhliz 6	56,8	59,5	62,4	56,4	-9,5
Dəhliz 2.1	58,2	59,4	63,5	55,0	-12,9
Dəhliz 1	68,2	57,1	61,1	52,8	-13,3
Dəhliz 2	70,2	56,6	60,8	52,2	-13,5
Dəhliz 2.3	76,3	55,0	57,0	52,8	-7,2
Dəhliz 5	84,0	53,3	57,6	49,0	-14,4
Dəhliz 3	84,7	52,3	57,6	46,9	-18,1
Dəhliz 4	86,0	53,0	55,8	49,8	-10,6

[10, s.13]-dəki məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur

Nəticə

Göründüyü kimi, 2019-cu ilin nəticələrinə görə Azərbaycandan keçən dəhlizlər bizim üçün əsas alternativlər olan Şimal və Cənub marşrutları ilə müqayisədə hələ ki daha keyfiyyətli hesab olunur. Lakin, xüsusən də Cənub marşrutu ilə müqayisədə bəzi meyarlar üzrə fərq çox azdır, dünya üzrə müqayisədə isə vəziyyət heç də qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu isə bu determinantlar üzrə üstünlüyün dayanıqlı olmaması deməkdir. Eyni zamanda da qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycandan keçən dəhlizlərdəki problemlərin əksəriyyəti Azərbaycanın günahı üzündən deyil, əsasən bu dəhlizlər üzrə tərəfdaş ölkələrin problemidir. Bu ölkələrin bəzilərinin (Qırğızıstan, Türkmənistan) alternativ marşrutlara qoşulma variantlarının olmasını da nəzərə alsaq, bu, o deməkdir ki, Azərbaycan bu tərəfdaş ölkələrlə təşviqetmə siyasəti həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Investment in transport with private participation https://data.worldbank.org/indicator/IE.PPI.TRAN.CD?view=chart
2. The LPI Methodology / https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2023-04/Methodology_LPI_survey.pdf
3. Arvis J.F., Turku L.O., Shepherd B., Ulybina D. Wiederer C. Connecting to Compete 2023 Trade Logistics in an Uncertain Global Economy. The LPI and Its Indicators. - The World Bank, International Bank for Reconstruction and Development, 2023. – 90 p.
4. International LPI from 2007 to 2023 / https://lpi.worldbank.org/index.php/international/tracking-data
5. Roads quality - Country rankings / https://www.theglobaleconomy.com/rankings/roads_quality/
6. Railroad infrastructure quality - Country rankings / https://www.theglobaleconomy.com/rankings/railroad_quality/
7. Port infrastructure quality - Country rankings / https://www.theglobaleconomy.com/rankings/seaports_quality/
8. Air transport infrastructure quality - Country rankings / https://www.theglobaleconomy.com/rankings/air_transport_infrastructure/

9. The Global Enabling Trade Report 2016. - e World Economic Forum and the Global Alliance for Trade Facilitation, 2016. - 342 p.
10. Fostering Effective Energy Transition. Insight report. 2021 edition. - World Economic Forum, 2021. - 51 p.

Шамиль Эльдар оглы Азизов
Помощник директора Центра Гейдара Алиева,
Доктор философии по экономике,
Докторант АГЭУ по степени доктора наук
azizov_shamil@yahoo.com

Транспортная и энергетическая инфраструктура, текущее состояние и тенденции изменения условий торговли стран одного пояса, одного пути

Резюме

Поскольку мы не нашли совокупной информационной базы инвестиций в транспорт, охватывающей большинство стран, входящих в Инициативу один пояс, один путь, мы довольствуемся проведением анализа на основе информации, предоставленной Всемирным банком по нескольким странам, лидирующим по экономическому положению среди стран, входящих в KYT. Во-первых, потому, что детальный анализ транспортного сектора Азербайджана является предметом наших исследований в будущем. Во-вторых, эти страны в последние годы являются лидерами среди 30 стран по инвестициям в транспортный сектор. Наконец, результаты этого краткого анализа позволяют понять как Инициативу один пояс, один путь, так и причины активизации ведущих стран мира в нашем регионе после победы Азербайджана в отечественной войне 2020 года.

Ключевые слова: инвестиции в инфраструктуру, индекс эффективности логистики, индекс качества транспортной инфраструктуры, индекс доступности торговли, индекс передачи энергии.

Shamil Eldar Azizov
Assistant Director of the Heydar Aliyev Center,
Doctor of Philosophy in Economics,
Doctoral student of ASUE with the degree of Doctor of Sciences
azizov_shamil@yahoo.com

Transport and energy infrastructure, the current state and trends in the terms of trade of the countries of the one belt, one road

Summary

Since we have not found a comprehensive information base for transport investments covering most of the countries included in the One Belt, One Road Initiative, we are content to conduct an analysis based on information provided by the World Bank for several countries leading in economic position among the countries included in the KYT. Firstly, because a detailed analysis of Azerbaijan's transport sector is the subject of our future research. Secondly, these countries have been leaders among 30 countries in terms of investments in the transport sector in recent years. Finally, the results of this brief analysis allow us to understand both the One Belt, one Road Initiative and the reasons for the activation of the leading countries of the world in our region after Azerbaijan's victory in the Patriotic War of 2020.

Key words: infrastructure investments, logistics performance index, transport infrastructure quality index, enabling trade index, energy transition index.

VI BÖLMƏ.
YAŞIL UÇOT ANLAYIŞI, COP-29 KONTEKSTİNDƏ QEYRİ-TARİF QAYDALARI, GƏMİ TƏMİRİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

UOT 657.504

Hafizə Hüseyn qızı HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
haciyeva.hafiza@mail.ru
ORCID: 0000-0002-2062-6495
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.060

YAŞIL UÇOT ANLAYIŞI VƏ UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN YAŞIL UÇOTDA ROLUNUN ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Yaşıl uçot konsepsiyası və yaşıl uçotda böyük rola malik olan uzunmüddətli maddi aktivlərin araşdırılması və vacibliyinin vurğulanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat işində xarici təcrübə təhlil edilərək, yeni texnologiyaların vacibliyi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Son illərdə sənayedə sürətli inkişaflar bəzi zərərli tullantılar (kimyəvi, nüvə və s.) vasitəsilə su, hava, torpağın çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və iqlim dəyişikliyinə səbəb kimi müxtəlif ekoloji problemlərə səbəb olur, bu problemlər getdikcə daha geniş və yerli, regional, milli və qlobal miqyasda genişlənir. Ətraf mühitin həyatımız, biznesimiz üçün əhəmiyyətini dərk edərək, ictimaiyyəti və hökumətləri ətraf mühiti qorumaq üçün tədbirlər görməyə və yaşıl iqtisadiyyata, yaşıl uçota keçməyə məcbur edir.

Tədqiqatın nəticəsi. Yaşıl uçotu ənənəvi uçotdan fərqləndirən əsas cəhəti ətraf mühit dostu uzunmüddətli maddi və qeyri-maddi aktivlərin təsərrüfatda tətbiqini artırmaqdır. Yaşıl uçota keçid seçim olmaqdan çıxarılmalı, yaşıl uçot üçün yeni qanunvericilik hazırlanması addımları sürətləndirilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Yaşıl uçotda uçot ölçü vahidləri, hesabat forma nümunələri müəyyənləşdirilmişdir. Yaşıl uçotda uzunmüddətli aktivlər sosial məsuliyyətin ən mühüm sahələrindən birinə çevrilib və davamlı inkişaf üçün zəruri çərçivə kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: yaşıl mühasibat uçotu, süni intellekt, ekoloji təmiz, enerji qənaəti, Yaşıl Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabat, ətraf mühit dostu uzunmüddətli maddi aktivlər.

***

Yaşıl mühasibat milli və korporativ səviyyələrdə birləşmiş ekoloji və iqtisadi uçot üçün məşhur bir termindir. Məqsəd ətraf mühitə təsirlər nəticəsində pozulan iqtisadi göstəricilərin uzunmüddətli davamlılığını əldə etməkdir. Ətraf mühit və davamlı inkişaf göstəricilərinin uzun siyahıları davamlı iqtisadi artımı və inkişafı hərtərəfli və şəffaf şəkildə qiymətləndirə bilmir. Milli hesabların daha sistemli şəkildə yaşıllaşdırılması iqtisadi fəaliyyətin ekoloji dayanıqlığının müəyyən edilməsinə və ölçülməsinə nail olur. [1]

Yaşıl mühasibat uçotu məhdud təbii ehtiyatların tükənməsinə diqqət yetirən və onun qarşısının alınması ilə yanaşı ətraf mühitin deqradasiyası xərclərini ölçən Ekoloji-İqtisadi Mühasibat Sistemindən istifadə edir.

Yaşıl mühasibat uçotunun mövzusu təkcə şirkətin fəaliyyətinə və qanunvericiliyə uyğunluğuna deyil, həm də həyata keçirilən sosial siyasətlə əlaqədar olaraq ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılması və resurslardan səmərəli istifadə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Bunun üçün üsullar mühasibat uçotu ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu üsulları ilə yanaşı, ətraf mühitin statistikası və kimyəvi və fiziki təcrübələrin toplanması və təhlilini də əhatə edir. [12]

Ətraf mühitin uçotu təbii ehtiyatların ekoloji və əməliyyat xərclərinin idarə edilməsinə kömək etmək üçün mühüm alətdir. Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi həm sosial xərc-fayda təhlilinə, həm də ətraf mühitin uçotuna bəzi yanaşmalara mühüm girişdir [2]

Yaşıl mühasibat uçotu (ekoloji və ya davamlılıq uçotu da adlanır) maliyyə əməliyyatlarında ekoloji və sosial aspektləri birləşdirən prosesdir. Ənənəvi maliyyə hesabatlarında gəlirlər və xərclər kimi maliyyə əmsalları şirkətin fəaliyyətinin aparıcı göstəriciləridir. Bununla belə, yaşıl uçot ətraf mühit, sosial təsir və davamlı inkişaf kimi qeyri-maliyyə göstəricilərini nəzərə alan genişləndirilmiş konsepsiyadır.

Ümumiyyətlə, yaşıl uçotun elementləri aktiv, öhdəlik, mülkiyyətçinin kapitalı, gəlir, xərc və mənfəət kimi ənənəvi maliyyə uçotundan çox da fərqlənmir. Bununla belə, bir neçə mühüm hesab hər bir elementdə Yaşıl Mühasibat uçotunu ənənəvi (mühafizəkar) maliyyə uçotundan fərqləndirir.

Aktivlərə və resurslara gəldikdə, yaşıl, davamlı fəaliyyətləri dəstəkləyən müəssisələr yaşıl aktivlərin alınması və investisiya edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Eyni şey sosial və ekoloji öhdəlikləri əhatə edən öhdəliklərə də aiddir. Şirkətlər şirkət üçün hər hansı məhsul və ya xidmət dizayn edərkən ətraf mühitə təsirləri (karbon izi, təmiz mənbələr, tullantıların idarə edilməsi və s.) nəzərə almalıdırlar. Bununla belə, kapital üçün yaşıl bizneslər davamlılıq səyləri və onların şirkətin iqtisadiyyatına təsiri və mənfəət əldə etmək cəhdləri haqqında şəffaf olmalıdırlar.

Xərc faktoru təkrar emal xərcləri, ətraf mühitin auditi xərcləri, çirklənmə xərcləri, resursların idarə edilməsi xərcləri, ətraf mühitə dəymiş zərər xərcləri və s. kimi davamlı siyasətin həyata keçirilməsi xərclərini nəzərə alır.

Yaşıl mühasibat uçotunun bu amilləri mühasiblərə uğurlu karyera qurmağa, şirkət sistemlərini dəyişdirmək üçün lazımi tədbirlər görməyə və daha çox şüurlu qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

Yaşıl uçot korporativ maliyyə daxilində davamlılığın həyata keçirilməsinə diqqət yetirir. Nə üçün şirkət bu prosesi öz əməliyyatlarına daxil etməlidir? Xərcləri azaldır, mənfəəti artırır və müştərilərinizə şirkətinizin imicini yaxşılaşdırır.

Yaşıl mühasibat uçotunun daha çox faydalarına nəzər salaq:

- təkmilləşdirilmiş maliyyə göstəriciləri və biznesin bazar dəyəri: yaşıl mühasibatlıq şirkətlərin əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq və tullantıları azaltmaqla xidmətlərinizin keyfiyyətini artıracaq;
- iqlim dəyişikliyi və çirklənmə ilə bağlı risklərin azaldılması ətraf mühitə daha az zərər verəcəkdir;
- təkmilləşdirilmiş şirkət reputasiyası və marka dəyəri: ətraf mühitə uyğun olmaq üçün mümkün olan hər şeyi etdiyinizə əmin olmaqla, şirkətlər digərlərindən fərqlənə və bazarda investorların diqqətini cəlb edə bilərlər;
- təkmilləşdirilmiş işçilərin məhsuldarlığı: İnsanlar işdə xoşbəxt olduqda, onların məhsuldarlığı yaxşılaşır;
- iqlim dəyişikliyi ilə bağlı narahatlıq artdıqca, davamlılıq sahəsində irəliləyişlər daha həyati əhəmiyyət kəsb edir; yaşıl mühasibat bunun qaçılmaz məhsuludur. [5]

Yaşıl mühasibat təcrübələri müəssisələrə bir çox faydalar təmin etsə də, onların da çətinlikləri var. Bu çətinliklərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: [6]

- Standart uçot metodu yoxdur. Ona görə də iki müəssisə və ya iki ölkə arasında müqayisə aparıla bilməz;
- Əsasən biznes daxilindəki xərcləri nəzərə alır və sosial xərcləri istisna edir;
- Təbii kapitalın və insan kapitalının hər bir komponentini dəqiq qiymətləndirmək mümkün deyil;

- Meşə örtüyünün azalması nəticəsində istehlak edilən təbii ehtiyatları, havaya atılan karbon qazlarını qiymətləndirmək üçün obyektiv və dəqiq məlumatlar lazımdır;
- Ətraf mühitin məhv edilməsinin qiyməti olmadığı üçün bu dağıntı biznesin dəyərini hesablamaq çətindir;
- Uzunmüddətli prosesi əhatə etdiyi üçün asanlıqla nəticə çıxarmaq mümkün deyil.

İqtisadi aktivlər, ətraf mühit aktivləri və hər ikisinə aid olan aktivləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: [3]

Şəkil 1. Aktivlərin təsnifləşdirilməsi

Yaşıl mühasibat uçotuna uyğun olaraq Yaşıl Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabatın tərkibində aktivlərin təsnifləşdirilməsinə nəzər salaq. [4]

Cədvəl 1

Yaşıl Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabat

Aktivlər	**Öhdəliklər**
Cari aktivlər xxx	Cari öhdəliklər xxx
Maliyyə aktivləri xxx	Sosial və ətraf mühit
Sabit aktivlər xxx	öhdəlikləri xxx
Təbii resurs aktivləri xxx	Uzunmüddətli öhdəliklər xxx
Sosial və ətraf mühit	**Cəmi öhdəliklər xxx**
İnvestisiyaları xxx	
Qeyri-maddi aktivlər xxx	**Kapital**
Sair aktivlər xxx	Nizamnamə kapitalı xxx
	Bölüşdürülməmiş mənfəət xxx
Cəmi aktivlər xxx	**Cəmi kapital xxx**

Son illər sənayedə baş verən ən böyük təmayüllərdən biri süni intellektin bu sektorda tətbiq edilməsi və inkişafıdır. Belə ki, süni intellekt daha qüsursuz məhsul istehsal etməyə, məlumatların toplanmasına, istehsal prosesinə nəzarət və başqa sahələrdə kömək edə bilər. Məhz buna görə də bütün müəssisə və təşkilatlarda süni intellekt kimi alınan maddi və qeyri-maddi aktivlərin müəssisələrə mənfəətlilik kimi geri qaytması gözlənilir. [7]

Süni intellektin qeyri-maddi aktiv olaraq müəssisə və təşkilatlarda tətbiqi müxtəlif sahələrdə ola bilər. Müştəri münasibətlərində süni intellektin tətbiqi satış həcmini artıracağı haqqında araşdırmalar mövcuddur. Bir çox şirkət süni intellekt vasitəsi ilə müştərilərinin nə istəyəcəyini təxmin edərək məhsullar təklif edir. Süni intellekt şirkətlərin müştərilərə münasibətini dəyişir. Bu qeyri-maddi aktiv müştərilərə şəxsi yanaşmağa imkan yaradır. [8]

Müəssisə və təşkilatlar biznesini sağlam biznes məntiqinə və yaxşı iş anlayışına əsaslanan qərarlar qəbul edərək, öz bina layihələrində enerji səmərəliliyi, yaşıl enerji və s. bu məsələləri nəzərə alaraq bina tikəndə yaşıl strategiyaya əməl edir. Eyni zamanda mövcud müəssisələr yaşıl strategiyaya uyğun olaraq uzunmüddətli aktiv anlayışında yenilik edərək günəş enerjisi , hidrolik və külək enerjisindən faydalanmaq üçün bu sahədə aktivlərə yatırım edirlər. [9]

Cədvəl 2.

Yaşıl uçotun ölçü vahidləri

Çirklənmənin qarşısının alınması xərcləri	Hava çirklənməsinin qarşısının alınması
	Su çirklənməsinin qarşısının alınması
	Təmizləyici qurğular
Ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri	Enerjiyə qənaət
	Anti-qlobal istiləşmə tədbirləri
Təkrar emal xərcləri	Tullantıların azaldılması və utilizasiyası
	Yağış suyunun istifadəsi və suya qənaət
Ətraf mühitin bərpası xərcləri	Ekoloji kompensasiya
	Torpaq və yeraltı su çirklənməsinin azaldılması və utilizasiyası
İdarəetmə xərcləri	Ətraf mühitin təbliği fəaliyyətləri
	Sertifikat əldə etmə
Sosial təşviqat fəaliyyəti xərcləri	Ekoloji tədbirlərə qatılmaq
	Ekoloji toplantılarda iştirak
İnkişaf etdirmə xərcləri	Dizayn və inkişaf
	Ekoloji problem həlli üçün digər xərclər

Yaşıl uçotun cədvəl 2-də göstərilən ölçü vahidlərinə nail olmaq üçün ənənəvi uzunmüddətli maddi aktivlərdən ətraf mühit dostu uzunmüddətli maddi aktivlərə keçmək lazımdır.

Məsələn, ətraf mühitin mühafizəsi üçün enerji sərfinə nəzarət məqsədi ilə bir çox alternativ enerji yaradan uzunmüddətli aktiv əldə etmək olar. Bunlardan Goonvean Fibres qurğusunu göstərmək olar ki, o istixana qazı emissiyaları yaratmayan bərpa olunan enerji ilə işləyir. Fabrikin damında günəş işığından təmiz, yaşıl enerji mənbəyi kimi istifadə edən və bütün iş yerini elektrik enerjisi ilə təmin edən günəş PV panelləri var. Bərpa olunan enerjidən istifadə davamlı iş yeri yaratmaq, daha sağlam ətraf mühitə töhfə vermək və enerji xərclərinə qənaət etməyin ən yaxşı yollarından biridir. [10]

Suya qənaət etmək üçün , suyun davamlılığını artırmaq üçün də yeni uzunmüddətli aktiv kimi qabaqcıl suya qənaət edən texnologiyalar və abadlıq texnikaları quraşdıra və sadə, gündəlik suya qənaət üsullarını tətbiq edə bilərsiniz.

Yağış sularının toplanması, yığılması və geri istifadəsi prosesinin təmini üçün sarnıç kimi xüsusi tikililərin tikilməsi və buradan suyun paylanması qurğularının quraşdırılması mühüm məsələlərdən sayılır. [11]

İnvestisiya layihələri ənənəvi pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlilindən istifadə etməklə ənənəvi şəkildə hazırlandıqda, ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin adətən yeni fabrikin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməyəcəyi güman edilir . Həm sahiblər, həm də menecerlər başa düşmək asan olan investisiya dövrünün qaytarılması, zərər nöqtəsi, daxili gəlir dərəcəsi və s. kimi gəlirlilik göstəricilərini vurğulayırlar. Onların sərmayənin mümkün qədər tez qaytarılmasını istəmələri normaldır və əgər onlar daha ucuz yaşıl olmayan texnologiyalara və daha ucuz yaşıl olmayan enerji mən-

bələrinə, məsələn, qalıq yanacaqlara sərmayə qoysalar, bu, daha tez baş verəcək. Bununla belə, əgər daha ucuz yaşıl olmayan qalıq yanacaqlardan istifadə etməklə vurulan zərəri cəzalandıran yaşıl uçot istifadə edilərsə, investorlar əslində daha yaşıl enerji mənbələrinin əslində daha uzun müddətə ödədiyi qənaətinə gələ bilərlər.

Yaşıl mühasibat uçotundan istifadə edildikdə, investisiya layihəsinin ətraf mühitə təsirini və bu təsirin aradan qaldırılması xərclərini (torpağın rekultivasiyası, suyun təmizlənməsi və digər təmizləmə tədbirləri) müəyyən etmək və kəmiyyətini müəyyən etmək lazımdır, hətta ətraf mühitə və insan sağlamlığına geri qaytarıla bilməyəcək zərəri qeyd etmək lazımdır. Bu hesablamalar olmadan investisiya menecerləri xüsusilə gələcək nəsillər baxımından çox “bahalı” səhv qərarlar verə bilər. Ekoloji və sosial məsuliyyət nəzərə alınarsa, standart mühasibat uçotu ilə hesablanan xərclər kifayət deyil. Onlar da nəzərə alınmalıdır, çünki elektrik stansiyaları vakuumda işləmir. Onlar enerji mənbələrini (qalıq yanacaq kimi bərpa olunmayan) geridönməz şəkildə götürdükləri mühitdə fəaliyyət göstərirlər və işçi qüvvəsini borc götürdükləri və əməliyyatlarının təsirinə məruz qala biləcəkləri bir cəmiyyətdə fəaliyyət göstərirlər. Standart mühasibat uçotu, bərpa olunmayan xammalın sonsuz tədarükünü və malların istehlakı və xaric edilməsi ilə bağlı sıfır xərcləri nəzərdə tutan fantaziya iqtisadiyyatını əks etdirir. Xam neft kimi bərpa olunmayan ehtiyatlar zəng formalı təklif əyrisini izləyir. Zəng əyrisinin yuxarı tərəfini tapmaq və çıxarmaq asan olan zaman təklif tələbdən kənara çıxır və qiymətlər aşağı olur. Əksər düşüncələrdə tədarük və ehtiyatların sonsuz olduğu düşünülür və mühafizəyə heç bir fikir verilmir. Çirklənmə, şəhərətrafı ərazilərin genişlənməsi, enerji təhlükəsizliyi və iqlim dəyişikliyi kimi dolayı xərclər pul ifadəsinə çevrilmir və qiymətə daxil edilmir, lakin daha yüksək səhiyyə xərcləri, aşağı məhsuldarlıq, vergilər və təbii fəlakətlər hesabına ödənilir. Yaşıl mühasibat isə bütün bu dolayı təsirləri xərclərə təsir edir və buna görə də bu problemlərin həllində ən effektiv üsul olduğunu sübut edir .

İnvestisiya layihəsinin qiymətləndirilməsində standart mühasibat uçotu əvəzinə yaşıl (ekoloji) mühasibat uçotundan istifadə etdikdə perspektivin necə kəskin şəkildə dəyişdiyini göstərmək üçün bioyanacaqla işləyən kombinə edilmiş istilik və elektrik istehsalı zavodunun illüstrativ nümunəsindən istifadə edəcəyik. Bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayəni artırmaq üçün vacib olan iqtisadi və maliyyə göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Hər iki təhlil müəlliflər tərəfindən hazırlanmış proqram paketlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir və buna görə də tamamilə qərəzsizdir. Bu göstəriciləri daha çox sosial, ekoloji, texnoloji kimi digər dayanıqlılıq göstəriciləri ilə birləşdirsək (həmçinin müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır), nəticələr bərpa olunan mənbələrin xeyrinə olacaq. [13]

Nəticə

Yaşıl təsərrüfatlar və ekoloji təmiz istehsal dünyada ən çox inkişaf sürətinə malik olan sahələrdən biridir. Məhz bunun təkamülü nəticəsində yaşıl uçotun inkişafı təkan tapdı. Yaşıl uçot və ya digər adı ilə ətraf mühit mühasibat uçotu müəssisə və təşkilatların normal istehsal xərclərindən başqa ətraf mühitin mühafizəsi xərclərini də özündə əks etdirən maliyyə hesabatlarının tərtibini tələb edir. Yaşıl istehsala nail olmaq üçün isə əsas diqqət mərkəzində yeni ekoloji təmiz və ətraf mühit dostu uzunmüddətli aktivlərin tətbiqi durur. Yəni istehsal texnikalarının yenilənməsi , tullantıların təkrar emalı texnologiyasının istehsala cəlbi, çirklənməyə qarşı və ya azaldan texnikaların quraşdırılması, bu sahədə istehsalçılara kömək edəcək süni intellektlərin istifadəsi xüsusi ilə araşdırma mövzusu olmalıdır.

Ətraf mühitə vurulan zərərlərin azaldılması və sosial dəstək əldə edə bilmək üçün ilk öncə yaşıl uçotun istifadəsi bir seçim olmaqdan çıxarılmalıdır. Eyni zamanda vahid hesablar planına yeni yaşıl istehsala uyğun hesablar əlavə olunaraq yeni hesablar planı hazırlanmalıdır. Bundan sonrakı prosesdə yaşıl uçotu tətbiq edən müəssisələrə təşviq məqsədilə bəzi imtiyazlar verilə və ya vergi endirimləri edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bartelmus, P. Yaşıl Mühasibat və Enerji, Yer Sistemləri və Ətraf Mühit Elmləri, 2013.
2. İyyanki V. Muralikrishna, Valli Manickam, Ətraf mühitin mühasibatlığı, Ətraf mühitin idarə edilməsi, sənaye üçün elm və mühəndislik, 2017, s. 113-134.
3. Julian Chow, Ətraf Mühit Aktivlərinin Mühasibat Uçotu, Ekoloji-İqtisadi Mühasibat Sistemi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Statistika Bölməsi, 2015.
4. Andreas Lako, Yaşıl Mühasibatlığın Konseptual Çərçivəsi.
5. Yaşıl Mühasibat Uçotu: Davamlılığın Maliyyə Hesabatına inteqrasiyası, https://www.lpcentre.com/articles/green-accounting-integrating-sustainability-into-financial-reporting
6. Esin Yelgen, Yaşıl mühasibat uçotu və tətbiq nümunələri üzrə araşdırma, İdarəetmə Elmləri Jurnalı, 2022, səh. 106-107.
7. Vüsal Qasımlı , Ramil Hüseyn, Rəşad Hüseynov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova. Yaşıl iqtisadiyyat, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2022 , səh. 219.
8. Jason Tan, Süni intellekt biznesdə necə istifadə olunur : https://engage-ai.co/az/s%C3%BCni-intellekt-i%C5%9Fi/
9. Güven Karaman, Mehmet Ozan Cinel, Korporativ sosial məsuliyyət, yaşıl strategiya, yaşıl mühasibat əlaqəsi və biznes performansına töhfəsi üzrə keyfiyyətli araşdırma, Beynəlxalq sosial elmlər jurnalı, Külliye, səh. 9-11.
10. Ekoloji cəhətdən təmiz istehsal: davamlılığınızı artırmaq üçün ən yaxşı məsləhətlər: https://goonveanfibres.com/news-insights/news/eco-friendly-manufacturing-top-tips-to-increase-your-sustainability/
11. Ayşegül Yağmur, Suyun toplanması, yığılması və təkrar istifadəsi, Ətraf Mühit Mühəndisliyi Departamenti, Su Ehtiyatları və Şəhərlər Konfransı, Kahramanmaraş, 2017.
12. Gadzhieva L.M., Yaşıl mühasibat uçotunun bəzi xüsusiyyətləri, Alley-science.ru, 2020.
13. Stanojevic.M, Vranes.S, Gökalp.B, Yaşıl enerji üçün yaşıl uçot, Bərpa olunan və Davamlı Enerji Baxışları, Cild 14, Sayı 9, Dekabr 2010, səh. 2473-2491

Хафиза Гусеин кызы Гаджиева
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Основы понятия зеленого учета и роль долгосрочных активов в зеленом учете

Резюме

В последние годы быстрое развитие промышленности вызвало различные экологические проблемы, такие как загрязнение воды, воздуха, почвы, потеря биоразнообразия и изменение климата из-за некоторых вредных отходов (химических, ядерных и т. д.). Эти проблемы становятся все более распространенными и расширяются в местном, региональном, национальном и глобальном масштабе. Признавая важность окружающей среды для нашей жизни и бизнеса, она заставляет общественность и правительства принимать меры по защите окружающей среды. В последние годы концепция экологического учета стала одной из важнейших областей социальной ответственности и признана необходимой основой устойчивого развития. С их применением можно контролировать влияние предприятий на общество, экономику и окружающую среду, измерять экологические показатели, полностью и точно классифицировать затраты, точнее определять цены на продукцию, а производственные процессы поддерживать экологически чистыми методами технологии. Вот почему в данной статье рассматриваются долгосрочные материальные активы, которые играют важную роль в зеленой экономике и в зеленом учете.

Ключевые слова: зеленый учет, искусственный интеллект, экологичность, энергосбережение, Зеленый отчет о финансовом положении, экологически чистые долгосрочные материальные активы.

Hafize Huseyn Hajiyeva
Azerbaijan State Agrarian University

The concept of green accounting and long-term assets basics of the role in green accounting

Summary

In recent years, rapid developments in industry have caused various environmental problems such as water, air, soil pollution, loss of biodiversity and climate change through some harmful waste (chemical, nuclear, etc.). These problems are becoming more and more widespread and expanding on a local, regional, national and global scale. Recognizing the importance of the environment to our lives and businesses, it forces the public and governments to take measures to protect the environment. In recent years, the concept of environmental accounting has become one of the most important areas of social responsibility and is recognized as a necessary framework for sustainable development. With their application, the impact of enterprises on society, economy and the environment can be monitored, environmental performance can be measured, costs can be fully and accurately classified, product prices can be determined more accurately, and production processes can be supported by environmentally friendly technologies. That is why this article examines long-term tangible assets that play a major role in green economy and green accounting.

Keywords: green accounting, artificial intelligence, environmentally friendly, energy saving, Green Statement of Financial Position, environmentally friendly long-term tangible assets.

UOT 336.22

Vahid Canpolad oğlu QULİYEV
Magistr, BDU
vahid123.3@gmail.com

Zəhra İsa qızı SƏMƏDOVA
i.f.d., dosent, BDU
zaxra.samedova@hotmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.065

COP-29 KONTEKSTİNDƏ QEYRİ-TARİF QAYDALARININ İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - gömrük işində qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi inkişafa, xüsusən COP-29-da qeyd olunan öhdəliklər və strategiyalar kontekstində necə təsir etdiyini təhlil etməkdir.

İşin metodologiyası - məlumat toplamaq, təhlil etmək və şərh etmək üçün çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - COP-29-da müəyyən edilmiş ekoloji hədəflərə uyğunlaşarkən iqtisadi inkişafı artırmaq üçün qeyri-tarif qaydalarından necə istifadə etmək barədə anlayışların təmin edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri - qeyri-tarif tənzimləmələrinin tətbiqi ilə müsbət iqtisadi nəticələr arasında əhəmiyyətli korrelyasiya aşkar edərək, bu tədbirlərin COP-29 zamanı müəyyən edilmiş dayanıqlı inkişaf məqsədlərini dəstəkləmək üçün strateji olaraq necə istifadə oluna biləcəyini nümayiş etdirir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - onun ekoloji və ticarət siyasətinin təhlilinin inteqrasiyasındadır, qeyri-tarif tənzimləmələrinin eyni zamanda iqtisadi inkişafı necə idarə edə biləcəyi və COP-29-da müəyyən edilmiş davamlılıq hədəflərinə necə cavab verə biləcəyinə dair yeni perspektiv təklif edir.

Açar sözlər: COP-29, qeyri-tarif qaydaları, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Qlobal iqtisadiyyat iqlim dəyişikliyi ilə bağlı təcili həll zərurəti ilə getdikcə daha çox təsirlənir və bu reallıq Tərəflər Konfransının (COP) sammitlərində qəbul edilmiş öhdəliklərlə vurğulanır. Xüsusilə COP-29 ekoloji davamlılığın iqtisadi siyasətlərlə inteqrasiyasına diqqəti gücləndirdi, ölkələri ticarət qaydalarını yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. Qeyri-tarif tənzimləmələri iqtisadi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi məqsədləri ilə tarazlaşdırmaq üçün vasitə təklif edən bu işdə həlledici vasitə kimi ortaya çıxdı.

Qeyri-tarif tənzimləmələri birbaşa tarifləri əhatə etmədən beynəlxalq ticarəti tənzimləyən siyasətlərin geniş spektrini əhatə edir. Bunlara ticarətdə texniki maneələr, sanitar və fitosanitar tədbirlər, idxal kvotaları, lisenziya tələbləri və müxtəlif gömrük prosedurları daxildir. İdxal və ixraca maliyyə xərclərini tətbiq edən ənənəvi tariflərdən fərqli olaraq, qeyri-tarif tədbirləri çox vaxt məhsulların xüsusi standartlara cavab verməsini təmin edir və bununla da istehlakçıları, ətraf mühiti və yerli sənayeləri qoruyur [8].

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin rolu son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir, xüsusən də qlobal ticarət daha mürəkkəbləşdiyindən və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlarla qarışmışdır. COP-29, karbon emissiyalarının azaldılmasına və davamlı inkişafın təşviqinə vurğu edərək, bu qaydaları siyasət müzakirələrində ön plana çıxardı. Ciddi ekoloji standartlar müəyyən etməklə, ölkələr öz bazarlarına daxil olan malların keyfiyyətinə və kəmiyyətinə nəzarət etmək üçün qeyri-tarif qaydalarından istifadə edə və bununla da ticarət təcrübələrini iqlimlə bağlı öhdəlikləri ilə uyğunlaşdıra

bilərlər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına (COP-29) Tərəflərin 29-cu Konfransı iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə davam edən qlobal səylərdə mühüm hadisədir. 2024-cü ildə keçirilən COP-29 iqlim dəyişikliyinin yaratdığı təcili problemləri həll etmək üçün dövlətləri, maraqlı tərəfləri və fəalları bir araya gətirərək beynəlxalq iqlim dialoqunda mühüm mərhələni qeyd edir. COP-29 əvvəlki konfranslarda, xüsusən də Paris Sazişində müəyyən edilmiş razılaşma və öhdəliklərə əsaslanaraq beynəlxalq iqlim fəaliyyətini inkişaf etdirməyi hədəfləyir. COP-29-un əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir [7, s.24]:

1. İqlim Öhdəliklərinin Gücləndirilməsi: Paris Sazişinin qlobal istiləşməni sənayedən əvvəlki səviyyədən 1,5°C-ə qədər məhdudlaşdırmaq məqsədinə uyğun olaraq ölkələrin öz Milli Müəyyənləşdirilmiş Töhfələri artırmasını təmin etmək. Bu, istixana qazı emissiyalarının azaldılması və iqlimə davamlılığın artırılması üçün daha iddialı hədəflərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

2. İqlim Maliyyəsinin səfərbər edilməsi: İqlim təsirlərinə ən çox həssas olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə ehtiyaclarını qarşılamaq. COP-29 uyğunlaşma və təsirlərin azaldılması layihələri üçün maliyyə təminatını təmin etməyə və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini və səmərəli istifadə olunmasını təmin etməyə çalışır.

3. İqlimə Uyğunlaşma və Dayanıqlılığın Təşviqi: İcmaların və ekosistemlərin iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirən strategiya və fəaliyyətlərə diqqət yetirmək. Buraya iqlim risklərinin idarə edilməsi və davamlılığın yaradılması üçün planların hazırlanması və həyata keçirilməsi daxildir.

4. İtki və zərərin aradan qaldırılması: İqlim dəyişikliyinin təsirləri ilə bağlı itkilərin və zərərlərin aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin yaradılması, xüsusilə də qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə.

5. Qlobal Əməkdaşlığın Artırılması: Texnologiyaların ötürülməsi, potensialın yaradılması və millətlər arasında bilik mübadiləsi daxil olmaqla, iqlimlə bağlı fəaliyyət üzrə daha geniş beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etmək.

COP-29 iqlim dəyişikliyinə qarşı qlobal mübarizədə kritik mərhələni təmsil edir. Konfransın nəticələri iqlim fəaliyyətinin gücləndirilməsi, resursların səfərbər edilməsi və iqlim dəyişikliyinin yaratdığı müxtəlif problemlərin həllinə dair kollektiv öhdəliyi əks etdirir. Daha iddialı hədəflər qoymaq, maliyyə dəstəyi artırmaq və beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etməklə, COP-29 iqlim təsirlərini azaltmaq və daha davamlı gələcək qurmaq üçün qlobal səyləri gücləndirməyi hədəfləyir. Bu konfransda əldə olunan fikirlər və razılaşmalar qlobal iqlim siyasətinin trayektoriyasının formalaşmasında və iqlim böhranına effektiv cavabların təmin edilməsində mühüm rol oynayacaq [2, s.285].

Qeyri-Tarif Qaydalarının İqtisadi Təsiri

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi təsiri çoxşaxəlidir və ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif aspektlərinə təsir göstərir. Bir tərəfdən, bu qaydalar yerli sənayeləri haqsız rəqabətdən qoruya bilər, yerli müəssisələrin daha ucuz, keyfiyyətsiz idxalla zədələnməməsini təmin edə bilər. Bu qoruma yerli sənayelərin eyni standartlara cavab verməyən xarici mallarla rəqabətədavamlı olmaq təhlükəsi olmadan inkişaf etməsinə və genişlənməsinə imkan verməklə iqtisadi artımı təşviq edə bilər.

Digər tərəfdən, qeyri-tarif tənzimləmələri biznеslərə, xüsusən də beynəlxalq ticarətlə məşğul olanlara əhəmiyyətli xərclər qoya bilər. Bu qaydalara riayət etmək çox vaxt şirkətlərdən yeni texnologiyalara sərmayə qoymağı, istehsal proseslərini dəyişdirməyi və ya mürəkkəb inzibati prosedurları idarə etməyi tələb edir. Bu əlavə xərclər şirkətin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini azalda bilər, potensial olaraq ixracın azalmasına və ümumi iqtisadi artıma gətirib çıxara bilər.

COP-29 kontekstində qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi təsiri əlavə ölçü götürür. Ölkələr daha sərt ekoloji standartları qəbul etdikcə, müəssisələr bu tələblərə cavab verməklə bağlı artan xərclərlə üzləşə bilər. Bununla belə, bu qaydalar həm də uzunmüddətli iqtisadi artıma təkan verə biləcək yaşıl texnologiyalara innovasiya və investisiya imkanları yaradır. Məsələn, ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar hazırlayan və ya davamlı təcrübələri mənimsəyən şirkətlər qlobal bazarda rəqabət üstünlüyü əldə edə, ixracın artmasına və iqtisadi inkişafa səbəb ola bilər [5, s.90].

Cədvəl 1

Qeyri-Tarif Qaydalarının Müxtəlif Sektorlarda İqtisadi Təsiri

Sektorlar	Qeyri-tarif tənzimləməsinin növü	İqtisadi təsir	Nümunələr
Kənd təsərrüfatı	Sanitariya və Fitosanitariya	Uyğunluğun artması, məhsulun təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi	AB-nin qida idxalı ilə bağlı Sanitariya və Fitosanitariya qaydaları
İstehsalat	Ticarətdə Texniki Maneələr	İnnovasiyaların artırılması, daha yüksək istehsal xərcləri	Yaponiyanın avtomobil sənayesi üçün Texniki Maneələr
Əczaçılıq	İdxal Lisenziyası	Məhdud bazara giriş, yerli istehsalın artması	ABŞ-ın dərman idxalına lisenziyası
Enerji	Ətraf Mühit Standartları	Bərpa olunan enerjinin təşviqi, daha yüksək ilkin xərclər	Aİ-nin enerji ilə bağlı emissiya qaydaları
Tekstil	Kvotalar	Nəzarət olunan bazara çıxış, yerli sənayenin qorunması	ABŞ toxuculuq idxal kvotaları

Mənbə: İnternet resursları vasitəsilə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1 müxtəlif növ qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi nəticələrə necə təsir etməsinin sektoral təhlilini təqdim edir. Bu cədvəldən əsas fikirlər aşağıdakılardır.

1. Kənd Təsərrüfatı Sektoru

Sanitar və Fitosanitar Qaydaları: Bu qaydalar xüsusilə qida sektorunda kənd təsərrüfatı məhsullarının təhlükəsizliyi və keyfiyyətinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxracatçılar üçün uyğunluq xərclərini artırmaqla yanaşı, məhsulun təhlükəsizliyini də artırırlar ki, bu da Aİ kimi yüksək standartlar tələb edən bazarları açа bilər. Bu, inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksək məhsul dəyərinə və bazara çıxışın yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

2. İstehsal sektoru

Ticarətdə Texniki Maneələr: İstehsal sektorunda, xüsusən də avtomobil sənayesi kimi sahələrdə, maneələr şirkətləri daha yüksək texniki standartlara cavab verməyə məcbur etməklə innovasiyalara təkan verə bilər. Bu, istehsal xərclərini artırsa da, Yaponiyanın avtomobil sənayesində göründüyü kimi məhsulların qlobal rəqabət qabiliyyətini də artıra bilər. Bu, maneələrin texnoloji tərəqqi və keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üçün katalizator rolunu oynaya biləcəyini göstərir.

3. Əczaçılıq Sektoru

İdxal Lisenziyası: Əczaçılıq sektorunda idxalın lisenziyalaşdırılması bazara girişi məhdudlaşdırır və bu, xarici şirkətlər üçün əhəmiyyətli maneə ola bilər. Bununla belə, ABŞ bazarında göründüyü kimi, yerli istehsalı da təşviq edir. Bu proteksionist tədbir milli səhiyyə təhlükəsizliyi üçün vacib olan, lakin daha ucuz xarici alternativlərə çıxışı məhdudlaşdıra bilən güclü yerli sənayenin inkişafına kömək edə bilər.

4. Enerji Sektoru

Ətraf Mühit Standartları: Enerji sektorunda ətraf mühitlə bağlı qaydalar, xüsusilə emissiyaların azaldılmasına yönəlmiş qaydalar həm problem, həm də fürsətdir. Bu qaydalar ilkin xərcləri artıra bilsə də, eyni zamanda bərpa olunan enerji texnologiyalarının qəbulunu təşviq edir. Məsələn, Aİ-nin sərt emissiya qaydaları enerji şirkətlərini yeniliklər etməyə və daha təmiz texnologiyalara sərmayə qoymağa, iqtisadi artımı ətraf mühitin davamlılığına uyğunlaşdırmağa sövq edib.

5. Tekstil sektoru

Kvotalar: Toxuculuq sektorunda kvotalar idxalın həcminə nəzarət etmək, yerli sənayeləri xarici rəqabətdən qorumaq üçün istifadə olunur. Bu, yerli istehsalçıların sağ qalmasını təmin etməklə yanaşı, həm də istehlakçılar üçün səmərəsizliyə və bahalaşmaya səbəb ola bilər. Bununla belə, bu cür tədbirlər sənaye bazalarını hələ də inkişaf etdirən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Qeyri-Tarif Qaydaları Davamlı İnkişaf üçün Vasitələr kimi

COP-29 davamlı inkişafın zəruriliyini, iqtisadi artımı ətraf mühitin mühafizəsi və sosial bərabərliklə birləşdirən konsepsiyanı vurğulamışdır. Qeyri-tarif tənzimləmələri bu tarazlığa nail olmaq üçün vacib alətlərdir, çünki onlar ölkələrə ticarəti poza biləcək cəza tariflərinə müraciət etmədən

ekoloji davamlılığı təşviq edən standartlar müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin davamlı inkişafı təşviq edə biləcəyi əsas sahələrdən biri ticarətdə texniki maneələr sahəsidir. Məhsullar üçün ciddi ekoloji standartların yaradılması ilə ölkələr öz bazarlarına yalnız bu standartlara cavab verən malların buraxılmasını təmin edə bilərlər. Bu yanaşma təkcə ətraf mühiti qorumur, həm də şirkətləri yaşıl texnologiyalara və davamlı təcrübələrə investisiya qoymağa təşviq edir. Zaman keçdikcə bu, qlobal bazarın daha dayanıqlı məhsullara doğru dəyişməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da ekoloji məsuliyyətə üstünlük verən sektorlarda iqtisadi artıma təkan verə bilər [1, s.78].

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin digər mühüm cəhəti onların sosial ədalətin təşviqində roludur. Məhsulların müəyyən standartlara cavab verməsini təmin etməklə, bu qaydalar istehlakçıları zərərli və ya keyfiyyətsiz mallardan qoruya bilər. İstehlakçıların məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyi haqqında məlumat əldə etmək imkanlarının eyni səviyyədə olmadığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu xüsusilə vacibdir. Qeyri-tarif tənzimləmələri iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün istehlakçıların təhlükəsiz və yüksək keyfiyyətli mallara çıxışını təmin edərək, rəqabət mühitini bərabərləşdirməyə kömək edə bilər.

Bir sıra ölkələr COP sazişləri çərçivəsində ətraf mühitlə bağlı öhdəliklərinə sadiq qalaraq iqtisadi inkişafa təkan vermək üçün qeyri-tarif qaydalarından uğurla istifadə etmişlər. Məsələn, Avropa İttifaqı dayanıqlı inkişafı təşviq etmək üçün qeyri-tarif tənzimləmələrindən istifadə etməkdə liderdir. Aİ-nin öz bazarına daxil olan məhsullar üçün sərt ekoloji standartları təkcə onun yerli sənayelərini qorumayıb, həm də yaşıl texnologiyalarda innovasiyaları təşviq edib. Nəticədə Avropa şirkətləri bərpa olunan enerji, elektrik nəqliyyat vasitələri və davamlı kənd təsərrüfatı kimi sektorlarda qlobal liderlərə çevrilib.

Asiyada Yaponiya ekoloji problemləri həll edərkən iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün qeyri-tarif qaydalarından da istifadə etmişdir. Ölkənin enerji səmərəliliyinə və bərpa olunan enerjiyə diqqət yetirməsi onun ixrac potensialını artıran qabaqcıl texnologiyaların inkişafına səbəb olub. Bu sahələrdə məhsullar üçün yüksək standartlar müəyyən etməklə Yaponiya öz sənayelərinin qlobal bazarda rəqabətədavamlı qalmasını təmin edərək, karbon emissiyalarının azaldılması üzrə qlobal səylərə töhfə verib.

Bunun əksinə olaraq, qeyri-tarif tənzimləmələrini effektiv şəkildə həyata keçirə bilməyən ölkələr davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün çox vaxt mübarizə aparırlar. Məsələn, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr ekoloji standartların tətbiqi ilə bağlı çətinliklərlə üzləşmiş, bu da onların yerli sənayelərinə xələl gətirən və ətraf mühitə zərər verən keyfiyyətsiz malların axınına səbəb olmuşdur. Bu hallar davamlı inkişafın təşviqində və iqtisadi maraqların qorunmasında güclü qeyri-tarif tənzimləmələrinin vacibliyini vurğulayır [3, s.473].

Cədvəl 2

COP-29 Kontekstində Qeyri-Tarif Qaydalarının yaratdığı çətinliklər

Kateqoriya	Çətinliklər	İmkanlar
Uyğunluq Xərcləri	Biznesin standartlara cavab verməsi üçün yüksək xərclər	İnnovasiyaları və yaşıl texnologiyanın mənimsənilməsini stimullaşdırır
Ticarət maneələri	İnkişaf etməkdə olan ölkələrin potensial xaric edilməsi	Bacarıqların artırılmasını və beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq edir
İqtisadi artım	Ticarətdən asılı sektorlarda artımın boğulması riski	Davamlı məhsullar üçün yeni bazarların inkişafı
Ekoloji Məqsədlər	İqtisadi və ekoloji məqsədləri tarazlaşdırmaqda çətinlik	Ticarət siyasətlərinin iqlim öhdəlikləri ilə daha güclü uyğunlaşdırılması
Qlobal Əməkdaşlıq	Ölkələr arasında qaydaların uyğunsuz tətbiqi	Uyğunlaşdırılmış standartlar və qaydalar üçün potensial

Mənbə: İnternet resursları vasitəsilə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2, COP-29 çərçivəsində qeyri-tarif tənzimləmələrinin ikili xarakterini təsvir edir və onların təqdim etdiyi həm çətinlikləri, həm də imkanları vurğulayır.

1. Uyğunluq Xərcləri

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin əsas problemlərindən biri biznesin üzləşdiyi yüksək uyğunluq xərcləridir. Ciddi ekoloji və təhlükəsizlik standartlarına cavab vermək xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün baha başa gələ bilər. Bu xərclərə baxmayaraq, bu cür qaydalar innovasiyalara və yaşıl texnologiyaların qəbuluna təkan verir. Bu, qlobal miqyasda getdikcə daha çox tələb olunan daha davamlı biznes təcrübələrinin və məhsulların inkişafına səbəb ola bilər.

2. Ticarət maneələri

Qeyri-tarif tənzimləmələri, xüsusən daha inkişaf etmiş iqtisadiyyatların müəyyən etdiyi standartlara cavab verməkdə çətinlik çəkən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ticarətə maneələr kimi çıxış edə bilər. Bu, bu ölkələrin ticarətdən kənarlaşdırılmasına və bazara çıxışın azalmasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, bu qaydalar potensialın artırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə bu standartlara cavab verməklə, həm ekoloji cəhətdən davamlı, həm də iqtisadi cəhətdən əhatəli qlobal ticarətin artması potensialı mövcuddur.

3. İqtisadi artım

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin, xüsusilə ekoloji dayanıqlığa yönəlmiş qaydaların ticarətdən çox asılı olan sektorlarda artımı boğa bilməsi riski var. Bu, xüsusilə iqtisadi inkişafı üçün ixraca güvənən ölkələri narahat edir. Bununla belə, bu qaydalar davamlı məhsullar üçün yeni bazarlar da yaradır. Bu qaydalara uyğunlaşa bilən ölkələr qlobal bazarda böyüməyə hazır olan bərpa olunan enerji, üzvi kənd təsərrüfatı və davamlı istehsal kimi sektorlarda lider ola bilər.

4. Ekoloji Məqsədlər

İqtisadi və ekoloji məqsədlərin tarazlaşdırılması mühüm problemdir. Həddindən artıq sərt olan qaydalar iqtisadi artıma zərər verə bilər, çox yumşaq qaydalar isə lazımi ekoloji məqsədlərə nail ola bilməz. Effektiv şəkildə balanslaşdırıldıqda, qeyri-tarif tənzimləmələri ticarət siyasətini iqlim öhdəlikləri ilə uyğunlaşdıra bilər, həm iqtisadi inkişafı, həm də ətraf mühitin davamlılığını təmin edir. Bu tarazlığı idarə edə bilən ölkələr, çox güman ki, yaşıl iqtisadiyyatda lider olacaqlar.

5. Qlobal Əməkdaşlıq

Ölkələr arasında qeyri-tarif tənzimləmələrinin ardıcıl tətbiqi ticarət sürtünməsinə və qlobal ekoloji səylərin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Bu uyğunsuzluq beynəlxalq ticarətdə bərabər şərait yaratmağı çətinləşdirir. Qlobal miqyasda standartların və qaydaların uyğunlaşdırılması üçün əhəmiyyətli imkanlar mövcuddur ki, bu da ətraf mühitin daha effektiv qorunmasına və daha hamar ticarət əlaqələrinə səbəb ola bilər. ÇNL-29-da müzakirə olunanlar kimi beynəlxalq müqavilələr və əməkdaşlıqlar bu potensialın reallaşdırılması üçün açardır.

Qeyri-tarif tənzimləmələri davamlı inkişafı təşviq etmək üçün əhəmiyyətli imkanlar təqdim etsə də, xüsusilə COP-29 kontekstində problemlər yaradır. Əsas problemlərdən biri bu qaydaların, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ticarət üçün maneələrə çevrilməməsini təmin etməkdir. Ölkələr daha sərt ekoloji standartları qəbul etdikcə, bu standartların onlara cavab verə bilməyən ölkələrin məhsulları istisna etmək üçün istifadə oluna bilməsi riski var ki, bu da ticarət balanssızlığına və iqtisadi bərabərsizliyə səbəb olur [4, s.377].

Bu problemi həll etmək üçün COP-29 qeyri-tarif qaydalarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini vurğulamışdır. Birgə işləməklə ölkələr ekoloji standartların bütün bazarlarda ədalətli və ardıcıl şəkildə tətbiq edilməsini təmin edə, ticarət maneələri riskini azalda bilər. Bu yanaşma həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə potensialın yaradılmasına kömək edə bilər, onlara beynəlxalq standartlara cavab verməyə və qlobal iqtisadiyyatda daha dolğun iştirak etməyə imkan verə bilər.

Digər problem ətraf mühitin mühafizəsi ehtiyacı ilə iqtisadi artım ehtiyacını balanslaşdırmaqdır. Qeyri-tarif tənzimləmələri davamlı inkişafı təşviq edə bilsə də, xüsusilə beynəlxalq ticarətdən çox asılı olan sənayelərdə bizneslərə əhəmiyyətli xərclər qoya bilər. Bu problemi həll etmək üçün ölkələr iqtisadi artımı boğmadan ekoloji davamlılığı təşviq etmək üçün qeyri-tarif qaydalarını diqqətlə tərtib etməlidirlər. Bu, bizneslərə yeni qaydalara riayət etmələrinə kömək etmək üçün dəstəyin təmin edilməsini və ya yaşıl texnologiyalara sərmayə qoyan şirkətlər üçün təşviqlərin təqdim

edilməsini əhatə edə bilər [6, s.41].

Bu çətinliklərə baxmayaraq, COP-29-un konteksti davamlı inkişafı təşviq etmək üçün qeyri-tarif qaydalarından istifadə etmək üçün də əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir. Ölkələr daha iddialı iqlim hədəfləri üzərinə öhdəlik götürdükcə, yüksək ekoloji standartlara cavab verən məhsullara tələbatın artması ehtimalı var. Bu, bizneslərə davamlılığı prioritetləşdirən sektorlarda iqtisadi artıma təkan verən bu tələbi ödəyən yeni məhsullar və texnologiyalar inkişaf etdirmək imkanı yaradır.

Nəticə

Qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi inkişafa təsiri, xüsusən COP-29 və davamlı inkişafa doğru qlobal təkan kontekstində dərindir. Bu qaydalar, xüsusən də beynəlxalq ticarətlə məşğul olan müəssisələr üçün problemlər yarada bilsə də, onlar həm də innovasiyaları təşviq etmək, yerli sənayeləri qorumaq və ekoloji davamlılığa nail olmaq üçün əhəmiyyətli imkanlar təklif edir. Ölkələr öz iqlim öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün çalışdıqca, qeyri-tarif tənzimləmələri qlobal iqtisadiyyatın formalaşmasında həlledici rol oynamağa davam edəcək, iqtisadi artımın həm davamlı, həm də əhatəli şəkildə əldə olunmasını təmin edəcək.

Yekun olaraq, COP-29 kontekstində qeyri-tarif tənzimləmələrinin iqtisadi inkişafa təsiri ətraf mühitin mühafizəsini iqtisadi siyasətlə birləşdirən balanslaşdırılmış yanaşmanın zəruriliyini vurğulayır. Qeyri-tarif tənzimləmələrindən səmərəli istifadə etməklə ölkələr davamlı artımı təmin edə, yerli sənayelərini qoruya və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün qlobal səylərə töhfə verə bilər. Dünya irəlilədikcə, COP-29-dan alınan dərslər ticarət və iqtisadi inkişafın gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaq, qlobal iqtisadiyyatın həm insanlara, həm də planetə fayda gətirəcək şəkildə təkamül etməsini təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Baldwin, R. E. (2000). Regulatory Protectionism, Developing Nations, and a Two-Tier World Trade System. Brookings Institution Press.
2. Crespi, G., & Zuniga, P. (2012). "Innovation and Productivity: Evidence from Six Latin American Countries," World Development, 40(2), 273-290.
3. Gasiorek, M., & Winters, L. A. (2000). "Technical Barriers to Trade: A Review of the Economic Literature and Empirical Evidence," World Economy, 23(4), 456-489.
4. Lee, J. W., & Swagel, P. (1997). "Trade Barriers and Trade Flows across Countries and Industries," Review of Economics and Statistics, 79(3), 372-382.
5. Maskus, K. E., & Wilson, J. S. (2001). Quantifying the Impact of Technical Barriers to Trade: Can It Be Done? University of Michigan Press.
6. Mattoo, A., & Subramanian, A. (2003). The WTO and Climate Change: Policy Challenges and Options. Oxford University Press.
7. OECD. (2021). OECD Trade Policy Papers No. 253: Trade and Environment in the Context of COP-29. Paris: OECD Publishing.
8. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). "COP-29 Overview and Objectives," [https://unfccc.int/cop29] (https://unfccc.int/cop29).

Вахид Джанполад оглу Гулиев
Магистр, БГУ
vahid123.3@gmail.com

Захра Иса кызы Самадова
Кандидат наук, доцент, БГУ
zaxra.samedova@hotmail.com

Влияние нетарифных правил на экономическое развитие в контексте COP-29

Резюме

Цель исследования является анализ того, как нетарифное регулирование в таможенной работе влияет на экономическое развитие, особенно в контексте обязательств и стратегий,

изложенных в ходе COP-29.

Методология работы включает мультидисциплинарный подход к сбору, анализу и интерпретации данных.

Прикладная значимость исследования заключается в предоставлении политикам информации о том, как использовать нетарифное регулирование для ускорения экономического развития, согласуясь с экологическими целями, поставленными на COP-29.

Результаты исследования выявили значительную корреляцию между реализацией нетарифного регулирования и положительными экономическими результатами, демонстрируя, как эти меры могут быть стратегически использованы для поддержки целей устойчивого развития, установленных на COP-29.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в интеграции анализа экологической и торговой политики, что позволяет по-новому взглянуть на то, как нетарифное регулирование может одновременно стимулировать экономическое развитие и достигать целей устойчивого развития, установленных на COP-29.

Ключевые слова: COP-29, нетарифные правила, экономическое развитие.

Vahid Janpolad Guliyev
Master, BSU
vahid123.3@gmail.com

Zahra İsa Samadova
PhD, associate professor, BSU
zaxra.samedova@hotmail.com

The impact of non-tariff rules on economic development in the context of COP-29

Summary

The purpose of the study is to analyze how non-tariff regulations in customs work influence economic development, particularly in the context of the commitments and strategies outlined during COP-29.

The methodology of the work includes a multidisciplinary approach to data collection, analysis and interpretation.

The applied significance of the study lies in providing policymakers with insights on how to leverage non-tariff regulations to enhance economic development while aligning with the environmental goals set forth during COP-29.

The results of the study reveal a significant correlation between the implementation of non-tariff regulations and positive economic outcomes, demonstrating how these measures can be strategically used to support sustainable development goals established during COP-29.

The originality and scientific novelty of the study lie in its integration of environmental and trade policy analysis, offering a novel perspective on how non-tariff regulations can simultaneously drive economic development and meet the sustainability targets established at COP-29.

Keywords: COP-29, non-tariff rules, economic development.

UOT 334.7; 658.11; 658.582

Mirvari Bəylər qızı MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin
(SOCAR-ın) Baş Ofisi, “Büdcə və planlama” Departamenti
“Büdcələmə” şöbəsinin rəisi, i.ü.f.d.
mirvari.mammadova@socar.az

Qalib Bəhram oğlu HACIYEV
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı, i.ü.f.d., dosent
galib.haciyev@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.004.068

GƏMİ TƏMİRİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir iqtisadi şəraitdə gəmi təmiri müəssisələrinin növlərinin nəzəri araşdırılması və onların inkişaf problemlərinin müəyyən olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqatda sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, sintez və analiz üsullarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqatda əsaslı araşdırmalar gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf problemlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri - işləyib hazırladığımız tövsiyələrimiz ölkəmizin gəmiqayırma sənayesində gəmi təmiri müəssisələrinin məntiqi və ardıcıl bir alqoritm əsasında bütün problemləri nəzərə alaraq səmərəli strategiyanın yaradılması ilə problemlərin əsas hissəsini həll etməyə imkan verəcəkdir.

Tədiqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ölkəmizin iqtisadiyyatının modernləşdirildiyi şəraitdə gəmi təmirinin təşkilinin zəruriliyi əsaslandırılmış, gəmi təmiri müəssisələrinin növləri və təmirlə əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: gəmi təmiri, gəmiqayırma, iqtisadi, sənaye, müəssisə, növ, inkişaf, problem.

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ümummilli lider H.Ə.Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində yaranmış sağlam biznes mühiti beynəlxalq investorların diqqətini cəlb etdi. Ümummilli liderin möhkəm iradəsi ilə formalaşmış bu cür əlverişli iqtisadi şəraitdə dünyanın nəhəng investorlarının iştirakı ilə «Əsrin kontraktı» imzalandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatı sıçrayışlı inkişafa qədəm qoydu. Ölkəmizin milli iqtisadiyyatının, xüsusilə də neft-qaz sənayesinin inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olan gəmiçiliyin formalaşması üçün gəmi təmiri sənayesinin təşkil olunaraq təkmilləşdirilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Ölkəmizdə gəmi təmiri sənayesinin təşkili məqsədilə onun növlərinin nəzəri baxımdan araşdırılması və inkişaf problemlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktuallığa malikdir.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının modernləşdirildiyi şəraitdə gəmi təmirinin təşkilinin zəruriliyi

Sənayenin təşkilinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci ildə imzaladığı «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» haqqında Sərəncamına əsasən həyata keçiriləcək iqtisadi tədbirlər yaxın illərdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının sahələrinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Bu Prioritetlərə əsasən indiyədək və yaxın dövrlərdə ölkəmizdə rəqabət imkanlı iqtisadiyyatın təşkili; sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin yaradılması; müasir innovasiyaların iqtisadi sahələr üzrə tətbiqi; yeni işğaldan azad olunmuş regionlara qaçqın və köçkünlərin qayıtmasının həyata keçirilməsi; «yaşıl artım» ölkəsinin yaradılması və s. istiqamətləri üzrə məqsədəuyğun tədbirlərin reallaşdırılması davam edir [1].

XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində sürətli inkişafa nail olmuş ölkələrin (məsələn, Cənubi Koreya, Malayziya, Sinqapur və s.) təcrübəsi sübut etdi ki, ölkənin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata nail olması və davamlı inkişaf mərhələsinə keçməsi üçün sənayenin sürətli və çoxşaxəli inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə respublikamızda sənayenin milli iqtisadiyyatımızdakı rolu artmaqdadır. Lakin, bu sürətli artım əsasən ölkədə həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasının və neft sektorunun hesabına baş verir [4, s. 40]. Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirildiyi belə bir iqtisadi şəraitdə gəmi təmiri sənayesinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə nəzəri araşdırmalar əsasında gəmi təmiri müəssisələrinin növləri və onların inkişaf problemləri müəyyən olunmalıdır. Gəmilərin dayanma vaxtlarını azaltmaqla onların istimar müddətinin artırılması hesabına dənizçilik, balıqçılıq, nəqliyyat, elmi-tədqiqat və digər donanmaların fəaliyyətinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə nail olmaq mümkündür. Gəmilərin təmirə sərf olunan vaxtı, dayanaraq ümumi işləməyən vaxtın strukturunda daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir.

Gəmilərin təmiri onun hissələrinin, komponentlərinin və montajlarının xüsusiyyətlərinin tam və ya qismən bərpasını təmin edən işlərin məcmusundan ibarətdir. Gəmi avadanlıqlarının və gəmilərin istismar parametrlərinin bərpa olunması təmirin əsas məqsədini təşkil edir. Gəminin istifadə olunduğu dövrdə əsasən profilaktik əməliyyatlardan ibarət olan və aşınma intensivliyini azaltmağa, nasazlıqları aradan qaldırmağa və vaxtında aşkar etməyə yönəlmiş işləri əhatə edən vahid texniki xidmət kompleksi həyata keçirilir. Gəmilərin planlı təmiri texniki xidmətdən fərqli olaraq, onların gəmi təmiri müəssisəsinə yerləşdirilməsi üçün istismardan çıxarılması tələb edilir.

Gəmi təmirinin təşkili və onun təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri yanaşmalar

A.N.Yudenko hesab edir ki, «bu gün gəmilərin inşası və təmirinə gəldikdə, gəmiqayırma sənayesində istehsalın təşkili və idarə edilməsində əmək tutumu əsas texniki-iqtisadi göstəricidir. Əmək tutumunun dəyərindən maya dəyəri, məhsulun qiyməti, əməkhaqqı fondu, qaimə xərcləri, planlaşdırma, rentabellik, gəminin texniki hazırlığı müəyyən edilərkən istifadə olunur» [12, s. 81].

M-G.Manea və E.Manea qeyd edirlər ki, «...hazırda istənilən gəmiqayırma zavodunun əsas məqsədi gəmilərin vaxtında, mümkün qədər az xərclə, keyfiyyət tələblərinə əməl olunması və yüksək müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsidir» [14, s. 82]. 1979-cu ildə J.E.Kaune tərsanələrə nəzarət edən əsas idarəetmə planının mövcudluğunu müəyyən etdi [13]. Onun fikrincə, bütün proses optimallaşdırıla bilər və ona görə də onun optimallaşdırılması vacibdir. Lakin vəziyyəti ümumi nəzərə almadan hər hansı bir hissəni maksimuma çatdırmaq problemlərə səbəb olacaq. J.E.Kaune gəmi təmiri sahəsində uğurlu prosesin inkişaf etdirilməsi üsulunu təklif etmişdir. O, eyni zamanda inkişafdan sonra onun davamlılığının təmin olunması məqsədilə idarəetmə üsullarının təkmilləşdirilməsini tövsiyə etmişdir.

Müasir gəmi təmiri zavodları sexlərə, körpülərə, tərsanələrə, köməkçi donanmaya malik sənaye müəssisəsidir. Zavodlarda gəmi təmiri işləri görülür, kiçik tonnajlı gəmilər tikilir, dəniz gəmiləri və limanların yükaşırma maşınları üçün dəyişək-ehtiyat hissələri, naviqasiya avadanlıqları, konteynerlər və s. hazırlanır. Gəmi təmiri zavodlarının qarşısında duran əsas məsələ gəmilərin təmir xərclərinin azaldılması, texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, təmir müddətinin azaldılması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istehsal gücünün artırılmasından ibarətdir. Donanmanın təmir müddətinin azaldılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəmilərin uzun müddət təmirdə olmaları dəniz daşımalarının inkişafını ləngidir və təmiri bahalaşdırır. Yükgötürmə qabiliyyətinin və energetik qurğuların güclərinin, enerji təminatının və müvafiq olaraq inşaat xərclərinin artması, gəmilərin istismardan çıxardılması, daha çox maddi dəyərin təmin olunmasına və istehsal dövriyyəsindən çıxarılmasına gətirir. Son illər gəmi təmiri zavodlarının texniki iqtisadi inkişafına daxil olan əsas istiqamətlərə kompleks mexanikləşdirmə, müəssisənin avtomatlaşdırılması və ixtisaslaşdırılması və s. daxildir [9, s. 70].

Təmirin iqtisadi mahiyyəti müxtəlif proseslərin və hadisələrin texniki səbəblərdən və istismar şəraitindən asılı olan əsas vəsaitlərin elementlərinin qeyri-bərabər davamlılığına əsaslanır. Ümumiyyətlə, təmir işləri (xüsusilə gəmi təmiri işləri) əsas vəsaitlərin istifadəsi ərəfəsində onlara xas olan bir hadisədir. Buna əsaslanaraq gəmi təmiri gəminin itirilmiş istismar xassələrinin bərpasını

təmin edən və onun maddi hissəsinin vaxtından əvvəl köhnəlməsinin qarşısını alan təşkilati-texniki tədbirlər kompleksi hesab edilməlidir.

Əsas vəsaitlərin istifadəsinin obyekti fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalır. Fiziki qüvvələrin, texniki-iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində onlar öz xassələrini tədricən itirir və bunun da nəticəsində yararsız hala düşərək öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmirlər. Fiziki aşınma təmir və rekonstruksiya baxımından qismən bərpa olunur. Mənəvi aşınma əsas vəsaitlərin köhnəlməsi nəticəsində istehsal olunan məhsulun yeni nümunələrinin də geri qalmasında özünü təzahür etdirir. Ona görə də vaxtaşırı olaraq əsas vəsaitlərin, xüsusilə də onların aktiv hissələrinin dəyişdirilməsi zərurəti yaranır. Bu zaman müasir iqtisadiyyatın əsas amili kimi mənəvi aşınma əsas hesab olunur. Müəssisənin əsas vəsaitlərinə aid olan obyektlər uzun müddət ərzində aşınmalara məruz qalaraq öz dəyərlərini xeyli azaldırlar [9, s. 85].

Gəmilərin texniki vasitələrinin maddi hissəsinin təbii aşınması, habelə onların düzgün işləməməsi və təbii fəlakətlər nəticəsində köhnəlməsi çoxlu qüsurların yaranmasına səbəb olur. Həmin qüsurların aradan qaldırılması prosesi gəmi təmirinin əsas məqsədidir.

Müasir gəmi əhəmiyyətli dərəcədə ilkin dəyərə malik olan mürəkkəb mühəndislik konstruksiyasıdır. Ona görə də müasir gəmilərdə fiziki aşınma səbəbindən avadanlıqların, mexanizmlərin və texnoloji xətlərin iş parametrləri azalır. Bu cür halın yaranması gəminin iqtisadi göstəricilərinə öz təsirini göstərir. Belə ki, gəminin əsas mühərrikinin köhnəlməsi yalnız güc itkisinə deyil, həm də gəminin sürətinin azalmasına və yanacaq-sürtkü materiallarının həddindən çox istifadə olunmasına səbəb olur. Gəminin həddən çox köhnəlmiş hala düşməsi üzgüçülük təhlükəsizliyi və mexanizmlərin istismarı qaydalarının pozulması üçün ilkin şərtlər yaradır. Bu baxımdan tam işlək hala salınması məqsədilə gəminin təmiri zamanı bərpa edilməsi onların texniki və iqtisadi göstəricilərini bərpa etməyə şərait yaradan obyektiv bir zərurətdir.

Gəminin gövdəsinin texniki vəziyyətinin bütün istismar müddəti ərzində ən az xərclə müəyyən səviyyədə saxlanılması nəqliyyat sənayesinin mühüm iqtisadi vəzifəsidir, onun həlli üçün səmərəli yollardan biri gəminin gövdəsində optimal qüsurların aşkar edilməsidir. Bu problemin həllində bilavasitə gəmi sahibi, nəzarət edən təşkilat və gəminin gövdəsinin texniki vəziyyətini bərpa edən təmir təşkilatı iştirak edir. Eyni zamanda, yalnız gəmi sahibi gövdələrin texniki vəziyyətinin saxlanması xərclərini azaltmaqda maraqlıdır, çünki təmirlə bağlı bütün xərcləri o ödəyir. Gəmi təmiri müəssisəsi gəmi sahibinə aid deyilsə, hər halda, aşkar edilmiş qüsurlu elementlərin sayı, təmirə sərf olunan vaxt, istifadə olunan materiallar və s. səbəbindən gövdə təmir işlərinin həcmini artırmaqda maraqlıdır [10, s. 916].

Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 15.2-ci maddəsinə əsasən ölkəmizin ərazisində gəmilərin inşasına və ya təmirinə, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında ölkəmizin hüdudlarından kənarda gəmilərin inşasına texniki nəzarət təsnifat cəmiyyətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu Məcəllənin 38.3-cü maddəsinə əsasən zədə almış gəminin bərpa edilməsi mümkün olmadığı halda, yaxud da gəminin təmiri iqtisadi baxımdan məqsədə müvafiq olmadıqda, gəmi konstruktiv cəhətdən məhv edilmiş sayılır. Bu Məcəllənin 227-ci maddəsində qeyd edilir ki, *ümumi təhlükəsizlik naminə, yaxud ümumi qəzada əmlakın qurban verilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin aradan qaldırılması üçün yükün vurulduğu yerdə, gəminin daxil olduğu yerdə və ya sığınacaq yerində gəminin müvəqqəti təmirinə çəkilmiş xərclər ümumi qəzaya aid edilir. Səfəri başa çatdırmaq üçün zəruri olan təsadüfi zədələrin müvəqqəti aradan qaldırılması üçün çəkilən xərclərin əvəzi yalnız qarşısı alınmış xərclərin (lakin qarşısı alınmayacağı təqdirdə ümumi qəzaya aid edilə biləcək) həddində ödənilir* [2].

Gəmi təmiri müəssisələrinin növləri və təmirlə əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi istiqamətləri

Hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı rəqabət qabiliyyətinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak malları və xidmətlərə olan tələbatın yerli resurs-lar hesabına təmin edilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici amili kimi KOS-un təkmilləşdirilməsi istiqamətində dövlət dəstəyi həyata keçirilməkdədir. 2016-cı ilin dekabr ayında ölkə Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilən

«Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi»ndə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda KOS-un və bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün güclü potensial və geniş imkanlar mövcuddur. Buna görə ümumi biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının daha səmərəli təşkil edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yerli və xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi, bacarıqlı və ixtisaslı kadr təminatının yaradılması üçün vacib addımlar atılmalıdır [6, s. 30].

Ölkəmizdə biznes mühitinin yaxşılaşdığı şəraitdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərindən olan gəmi təmiri müəssisələrinin fəaliyyətinə tam aydınlıq gətirilməsi üçün onların növləri şərh olunmalıdır. Gəmi təmiri üzrə bütün sahibkarlıq qurumları bir-birindən göstərilən xidmətlərin həcminə, istehsal fondlarının strukturuna, işçi heyətinin sayı və tərkibinə görə fərqlənirlər. Gəmi təmiri müəssisələrinin əsas növləri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Gəmi təmiri müəssisələrinin növləri

Gəmi təmiri zavodu	Gəmi təmiri və mexaniki zavodu	Gəmi təmir bazası	Gəmi təmiri tərsanələri	Gəmi təmiri emalatxanası
Hər növ gəmi təmirini təmin edən müəssisə. Belə zavodda gəmiqaldırma qurğuları var və təmirdə olan gəmilərin təhlükəsiz dayanması üçün zəruri olan hidrotexniki qurğulara (yanacaqlar, dalğaqıranlar, sahil mühafizəsi və s.) malikdir.	Müəssisə gəmi mexanizmlərinin, dizel ehtiyat hissələrinin, qeyri-standart avadanlıqların və s. istehsalı üzrə inkişaf etmiş maşınqayırma istehsalı sistemidir.	Gəmi təmiri emalatxanaları ilə yanaşı, müxtəlif profilli bir sıra istehsal bölmələrini özündə birləşdirən müəssisədir.	İnkişaf etmiş gövdə istehsalı olan və gəmi təmiri ilə yanaşı, kiçik gəmiqayırma işlərini də həyata keçirən gəmi təmiri zavodlarının məcmusudur.	Kiçik istehsal müəssisəsi. Emalatxanalar kiçik və orta tonnajlı gəmilərin xırda və əsasən profilaktik təmirini həyata keçirir. Bir qayda olaraq, öz su sahələri yoxdur və limanların və donanma bazalarının yaxınlığında yerləşən gəmilər təmir olunur. Bu variant, xüsusi olaraq tikilmiş və ya yenidən təchiz edilmiş gəmilərdə yerləşən üzən gəmi təmiri emalatxanalarıdır.

Hazırda ölkəmizin dəniz nəqliyyatı sferasında idarəetmənin, tənzimləmənin və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Eyni zamanda bu sferada ölkəmizin dəniz limanlarında fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi istiqamətində reallaşdırılan işlərin optimallaşdırılmasına və rəqabətqabiliyyətli dəniz nəqliyyatı sferasının formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu kimi vəziyyətin yaxşılaşdırılaraq aradan qaldırılması məqsədilə 11.10.2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən «Dəniz nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» Fərman imzalanmışdır. Bu Fərmanın 1-ci bəndinə əsasən «Dövlət Dəniz və Liman Agentliyi» publik hüquqi şəxs yaradıldı. Bu qurumun Nizamnaməsinin 3-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq Agentliyin İdarə Heyəti onun idarə olunmasını və hüquqlarını müəyyənləşdirir. Bu zaman Agentliyin idarə olunması və hüquqları müəyyənləşdirilərkən təmir işləri ilə əlaqədar məsələlər aşağıdakı istiqamətlərdə nəzərdə tutulmuşdur:

- texniki nasazlıq vəziyyəti və ya pis hava şəraiti ilə işləmək üçün dənizdə köməksiz olan gəmilərə yedəklə və ya digər yardımçı gəmilərlə kömək təmiri qurmaq (maddə 3.1.19);
- gəmilərin konstruksiyasında dəyişikliklərlə, gəmidə enerji təchizatı modifikasiyası, layihələndirmə və təmir işləri ilə əlaqədar layihələrə razılıq vermək (maddə 3.1.35);
- gəmilərin təmiri, dəniz nəqliyyatı sahəsində Azərbaycan tərəfi üçün nəzərdə tutulmuş müqavilələrin tələblərindən istisnaların təmin olunmasına icazə verilməsi (maddə 3.1.36);

- dəniz nəqliyyatı sahəsinin inkişafına səbəb olan obyektləri, gəmiləri, texniki gəmi avadanlıqları və digər qurğuları Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi-aktları ilə yaradılmış tikinti, istismar, təmir və təchizat tələblərinə və dəniz enerjisi sahəsində beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq quraşdırmaq (maddə 3.1.39) [3].

Gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf problemləri

Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi QSC nəqliyyat donanması ilə yanaşı, ixtisaslaşdırılmış donanması, gəmi təmiri zavodları və limanları olan Respublikanın ən böyük gəmiçilik şirkətidir. Dövlət Dəniz Administrasiyası (DDA) Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi QSC və digər gəmiçilik şirkətləri ilə strateji inkişaf üçün sıx əməkdaşlıq etməkdədir. DDA dəniz nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlarla müxtəlif sahələr üzrə davamlı olaraq məsləhətləşmələr aparır, həmçinin həmin qurumların Administrasiyanın müvafiq əməkdaşları ilə birbaşa əlaqə qurulması və onları maraqlandıran suallara dair tövsiyələr verilməsi üzrə müvafiq tədbirlər görməkdədir. Dəniz nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlarla onların qarşılaşdığı problemlər üzrə müvafiq müzakirələrin aparılması və müvafiq tədbirlər həyata keçirilərkən həmin qurumların fəaliyyətə cəlb edilməsi səmərəli töhfələrini verməkdədir [2, s. 7].

Araşdırmalara əsasən bütün gəmi təmiri müəssisələrinin ümumi inkişaf problemlərini müəyyən etmişik (cədvəl 2).

Daxili bazarda formalaşan tələb sahədaxili rəqabətin əsası hesab olunur. Daxili rəqabət milli bazarda müəssisənin mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı, onların xarici bazarlara çıxmasına və keyfiyyətli məhsul istehsalına şərait yaradır. Digər tərəfdən, daxili rəqabət mübarizə edən sənaye müəssisələrinin texnoloji-texniki və iqtisadi cəhətdən təkmilləşməsinə imkan yaradır. Ölkənin gəmiqayırma sənayesi daxili rəqabətin formalaşması və inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olması ilə yanaşı, gəmiqayırma müəssisələrinin yeni müasir tələblərə cavab verən müxtəlif növ əmtəə və xidmət sahələrinin yaradılmasını stimullaşdırır [5, s. 113].

Gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf istiqamətləri

Hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatının stabilliyinə və dayanıqlılığına əsasən donanmanın inkişaf perspektivlərinə inam artmışdır. Belə şəraitdə hansı donanmanın qurulacağını və gəmi təmiri müəssisələrinin hansı hədəflərlə çıxış etməsini bilmək lazımdır. Gəmi təmiri müəssisələrini inkişaf etdirmək üçün innovativ ideyalar bankının yaradılması məqsədəuyğundur. Bunun üçün ilk növbədə ölkəmizdə tamhüquqlu innovasiyalara dəstək proqramına çevrilə bilən milli vençur fondunun yaradılmasına ehtiyac vardır. İndiyədək ölkəmizdə gəmi təmiri sahəsində bütün investisiya layihələri öz vəsaitləri, yaxud da borc vəsaitləri hesabına həyata keçirilirdi və innovativ sahibkarlığa heç bir iqtisadi üstünlüklər verilmirdi.

Hər bir müəssisə müştərilərini itirmək riski ilə qarşılaşdığından onları dərindən təhlil etməli, onların etibarlılıq və məmnunluq dərəcələrini qiymətləndirməli, hansı halda müştərilərin müəssisələri tərketmə ehtimalının səbəblərini müəyyən etməlidir: ola bilər ki, rəqiblər daha yaxşı təkliflə müştəriləri cəlb edir və ya müəssisə ilə münasibətdə, işin keyfiyyətində problemlər mövcuddur [7, s. 52].

Gəmi təmiri müəssisələrini inkişaf etdirmək üçün onların kredit resurslarına çıxış imkanları olmalıdır. Bunun üçün kredit faizlərinin azaldılmasına davam etməyə, kredit müddətini artırmağa və kredit almaq prosedurlarının asanlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Gəmiqayırma sənayesində fəaliyyət göstərən gəmi təmiri müəssisələrinin vergi yükü daha da azaldılmalıdır.

İnnovativ idarəetmənin öz xüsusiyyətləri olduğuna görə gəmi təmiri müəssisələrini inkişaf etdirmək üçün yüksək ixtisaslı mühəndislərə, işçilərə və menecerlərə ehtiyac vardır.

Yeniliklərin heç bir yerdə yaranmadığına görə iri gəmiqayırma və gəmi təmiri müəssisələrinin ətrafında elmi komplekslərin və texnoparkların təşkil edilərək inkişafına ehtiyac vardır. Yəqin ki, gəmi təmiri müəssisələrinin qarşılaşdıqları problemlərin siyahısını davam etdirmək mümkündür. Lakin buna baxmayaraq hesab edirik ki, artıq yığılmış problemlərin balanslaşdırılmış həlli yollarını müəyyənləşdirməyin vaxtı çatmışdır.

Cədvəl 2

Gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf problemləri [11, s. 91]

Problem sahəsi	Gəmiqayırma müəssisələrinin problemləri	Mövcud problemlərin əsas səbəbləri
Gəmi təmiri müəssisələrinin işçiləri	Kadr dəyişikliyinin yüksək dərəcəsi; yeni qəbul edilmiş işçilərin aşağı ixtisas dərəcəsi; əmək bazarında lazımi peşə hazırlığı mütəxəssislərinin olmaması; gəmi təmiri müəssisələrinin işçilərinin yaş tərkibi (56,9 yaş mühəndislərin orta yaşı, 53 yaş işçilərin orta yaşıdır)	Gəmi təmiri müəssisələrində əməkhaqqının aşağı səviyyəsi; qeyri-qənaətbəxş iş şəraiti; gəmi təmiri peşələrinin nüfuzunun olmaması; gənclər üçün cəlbedici olmayan köhnəlmiş avadanlıq və texnologiya; ali texniki təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsi; gəmi təmiri müəssisələrinin gələcək perspektivlərində qeyri-müəyyənlik; təhsil müəssisələri ilə gəmi təmiri müəssisələri arasında tərəfdaşlıq əlaqələrinin pozulması
İstehsal fondları və texnoloji imkanlar	Mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş əsas vəsaitlərin yüksək dərəcədə köhnəlməsi; əsas vəsaitlərin «yenilənməsi» qanununun pozulması; aşağı investisiya aktivliyi; 1980-ci illərdən köhnəlmiş texnologiyalardan istifadə; səviyyənin aşağı düşməsi və ya dizayn və texnoloji hazırlığın olmaması; dövriyyə kapitalının idarə edilməsinə səmərəsiz yanaşmalar; gəmi təmiri müəssisələri ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmaması və marketinq tədqiqatlarının olmaması	Gəmi təmiri müəssisələrinin idarə edilməsinə strateji yanaşmanın olmaması; korporativ top menecerlər tərəfindən şəxsi məqsədlərə nail olmaq; kapitalın qeyri-kafi səviyyəsi; səmərəsiz vergi rejimi; əlverişsiz kredit şərtləri; İnhisarçı müəssisələrdən yüksək enerji qiymətləri; regional hakimiyyət orqanları və dövlət tərəfindən aşağı investisiya marağı
Gəmi təmiri müəssisələri üçün daxili bazar	Bazarda idxal olunan məhsulların üstünlük təşkil etməsi; daxili bazara nəzarət üçün korrupsiya sxemləri; müştərilərin ödəmə tələbinin aşağı səviyyədə olması; yerli istehsalçıları dəstəkləmək üçün dövlət siyasətinin olmaması; faydalı qazıntılar hasil edən müəssisələr və onlar üçün unikal avadanlıq yaradan və onlara xidmət göstərən müəssisələr arasında icarə haqqının yenidən bölüşdürülməsi mexanizminin olmaması	Gəmi təmiri müəssisələrinin yüksək ixtisas dərəcəsi və bu müəssisələrdən məhsul və xidmətlər sifariş edən subyektlərin ödəmə qabiliyyətindən asılılığı; region daxilində müəssisələr arasında güclü qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığın olmaması; hökumət tərəfindən inteqrasiya işinin olmaması; yalnız «seçilmiş» istehsalçıları dəstəkləmək üçün diskret cəhdlər; resurs istehsalı bazasının yüksək qiyməti
Xarici bazar	İdxal satınalmalarının siyasi “kölgəsi”; ölkənin gəmi təmiri müəssisələrinin təcrübəsi və rəqabət qabiliyyətinin olmaması	Dövlətlər arasında alıcılıq qabiliyyətinin əlverişsiz pariteti; gəmi təmiri müəssisələrinin mal və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyəsi; potensial müştərilər tərəfindən «əlaqəli» xarici kredit mənbələrindən istifadə

Nəticə

Gəmi təmiri müəssisələrinin növlərini nəzəri baxımdan araşdıraraq və onların inkişaf problemlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair nəticələri ümumiləşdirərək tövsiyələrimizi hazırlamışıq. Beləliklə, hesab edirik ki, tövsiyələrimiz məntiqi və ardıcıl bir yanaşma əsasında nəzərə alınaraq səmərəli strategiyanın yaradılması ilə ölkəmizin gəmi təmiri müəssisələrinin inkişaf problemlərinin əsas hissəsini aşağıdakı istiqamətlərdə həll etməyə imkan verəcəkdir:

- dövlət dəstəyinin göstərilməsi və rəqabət qabiliyyəti nəzərə alınmaqla Rusiya, Cənubi Koreya, Yaponiya və Çin ilə müəyyən müqayisələrin aparılmasına zərurət vardır;
- qanunvericilik bazasının qabaqcıl təcrübəyə əsasən təkmilləşdirilməsi;
- klasterlər əsasında gəmi təmiri müəssisələrinin strateji inkişaf planının yaradılması;
- rəqabətə davamlılığın artırılmasına yönəlmiş vahid metodologiyaya və müqayisəyə əsaslanan göstəricilər sistemi əsasında planların həyata keçirilməsi prosesinin hərtərəfli monitorinqinə fərqli yanaşılma;
- diaqnostik və strateji göstəricilərin hesablanması məqsədilə təcrübi olaraq əhəmiyyətli bir yanaşmanın həyata keçirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 2 fevral 2021-ci ildə imzalanmışdır. - Bakı: 2021.
2. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının Alətlərinin Tətbiqinə dair Strategiya 2016-2021 // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dəniz Administrasiyası. - Bakı: 2016. - 21 s.
3. Dəniz nəqliyyatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 oktyabr 2021-ci il tarixli, 1462 nömrəli Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - Bakı: - 2021. №10.
4. Hüseynov, Ə.A. Müasir şəraitdə ölkə sənayesinin restrukturizasiyasının əsas istiqamətləri // - Bakı: İpək Yolu, - 2017. №1, - s. 40-49.
5. İsmayılov, E. Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli maşınqayırma sənayesinin formalaşması və inkişaf istiqamətləri / E.İsmayılov, B.Danyalova // İqtisadi Artım və İctimai Rifah, - Bakı: - 2022. №2, - s. 106-115.
6. Məmmədova, M.B. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemində səmərəliliyin artırılması mexanizmləri / M.B.Məmmədova, M.Ə.Axundov // Maliyyə və uçot, - Bakı: - 2017. №8 (303), - s. 29-35.
7. Məmmədova, M.B. Həyat və biznes dərsləri / M.B.Məmmədova - Bakı: Papirus,- 2019.-176 s.
8. Məmmədova, M.B. Maliyyə idarəetməsi sistemində büdcələşdirmə prosesinin rolu / M.B.-Məmmədova, A.K.Mikayılov // Azərbaycan neft təsərrüfatı, - Bakı: - 2016. №12, - s. 49-55.
9. Yadigarov, T.A. Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər / T.A.Yadigarov - Bakı: - Avropa, - 2018. - 350 s.
10. Барышников, С.О. Оптимальная дефектация корпусов судов речного флота / С.О.Барышников, А.Б.Красюк, В.Б.Чистов // Вестник Государственного университета морского и речного флота имени адмирала С.О.Макарова, - Санкт-Петербург: - 2022, 14(6), - с. 915-930.
11. Турчанинова, Т.В. Инновационное развитие судоремонтных предприятий в рамках морехозяйственной деятельности приморского региона Арктической зоны России / Т.В.Турчанинова, В.Е.Храпов. - Апатиты: Издательство Кольского научного центра, - 2021. - 135 с.
12. Юденко, А.Н. Нормативы как важнейший элемент управления трудоемкостью строительства и ремонта кораблей и судов // - Санкт-Петербург: Труды Крыловского государственного научного центра, - 2021. Специальный выпуск №2, - с 80-83.
13. Kaune, J.E. Managing the Shipyard Process - Key to Success // Naval Engineers Journal, - 1979, №91, pp. 81-93. https://doi.org/10.1111/j.1559-3584.1979.tb03914.x
14. Manea, M-G. Shipbuilding-An Analysis from the Perspective of Enterprise Resources Planning System / M-G.Manea, E.Manea // World Journal of Engineering and Technology, - 2023. Vol. 11, №1.

Мирвари Бейлар кызы Маммедова
Головной Офис Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики (SOCAR),
Департамент “Бюджет и планирование”
Начальник отдела “Бюджетирование”,
доктор философии по экономике,

Галиб Бахрам оглы Гаджиев
Докторант Центра Аграрных Исследований,
доктор философии по экономике, доцент,

Виды судоремонтных предприятий и проблемы их развития

Резюме

Цель исследования - теоретическое исследование видов судоремонтных предприятий в современных экономических условиях и выявление проблем их развития.

Методология исследования - в исследовательской работе использованы методы логического обобщения, системного подхода, анализа и синтеза.

Прикладное значение исследования - фундаментальные исследования в исследовании имеют возможность создания условий для выявления основных направлений проблем развития судоремонтных предприятий.

Результаты исследования - разработанные нами рекомендации позволят решить основную часть проблем судоремонтных предприятий в судостроительной отрасли нашей страны путем создания эффективной стратегии с учетом всех проблем на основе логического и последовательного алгоритма.

Оригинальность и научная новизна исследования - для изучения особенностей развития судоремонтных предприятий обоснована необходимость организации судоремонта в условиях модернизации экономики нашей страны, определены виды судоремонтных предприятий и направления регулирования вопросов, связанных с ремонтом.

Ключевые слова: судоремонт, судостроение, экономика, промышленность, предприятие, вид, развитие, проблема.

Mirvari Beylar Mammadova
Head Office of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan (SOCAR), «Budget and Planning» Department
Head of the «Budgeting» Department, doctor of economics

Galib Bahram Hajiyev
Doctoral student of the Agrarian Research Center, doctor of economics, associate professor

Types of shıp repaır ınstıtutıons and theır development problems

Summary

The purpose of the study is to theoretically examine the types of shipyard companies in modern economic conditions and to determine their development problems.

Research methodology - logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the research work.

The importance of applying research - fundamental studies in the research have the opportunity to create conditions for determining the main directions of the development problems of ship repair enterprises.

The results of the research - our developed recommendations will allow us to solve the main part of the problems of ship repair enterprises in the shipbuilding industry of our country by creating an effective strategy, taking into account all the problems based on a logical and consistent algorithm.

The originality and scientific novelty of the research - to study the features of the development of ship repair enterprises, the need to organize ship repair in the conditions of modernization of the economy of our country was substantiated, the types of ship repair enterprises and the directions for regulating issues related to repair were determined.

Keywords: ship repair, shipbuilding, economic, industry, enterprise, type, development, problem.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Xülasələrdə həmçinin müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir.*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə yarımbaşlıqların verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifədən az olmamalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 25.12.2024
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 29,5
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.